

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

А.В.Воҳобов, А.Т.Иброҳимов, Н.Ф.Ишонқулов

МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
дарслик сифатида чоп этишга тавсия этилган*

(Қайта ишланган иккинчи нашри)

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК
КОМПАНИЯСИ БОШ ТАҲРИРИЯТИ**

ТОШКЕНТ - 2005

Т а қ р и з ч и л а р :
ТДИУ, и.ф.д., проф. О.М.Жуманов
ТМИ қошидаги малака
ошириш институти, и.ф.д., проф. Э.А.Ақромов

Мазкур дарслик бугунги бозор иқтисодиёти шароитидаги талаблардан келиб чиқиб тайёрланган. Ҳозирги кунда «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» асосида Олий таълим соҳасида кенг ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, янги, замонавий дарсликларни яратиш, ўқув жараёнларида янги педагогик технологияларни, услубларни қўллаш, айниқса талабаларни мустақил ўз устида иш олиб бориши учун мустақил фикрлашга ўргатишга мўлжалланган ўқув адабиётлари яратиш муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Янги жараён бошқа ўқув фанлари каби «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанини ўқитиш, бинобарин, унинг мазмунини республикамизда амал қилаётган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда тубдан янгилашни тақозо этмоқда. Бу янги ўзгаришларни назарда тутиб, муаллифлар Олий ўқув юртларида ўқитиладиган «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фани дастурига асосланиб, ушбу дарсликни яратдилар. Дарсликда фирмалар ва компанияларнинг, акционерлик жамиятларининг бухгалтерия ҳисоботларини молиявий ва бошқарув таҳлил қилиш услублари келтирилган, Талаба ҳар бир мавзуни ўрганганидан сўнг мазкур мавзуга тегишли таянч ибораларга, такрорлаш учун берилган саволларга жавоб беришлари ҳамда билимини мустаҳкамлаш учун берилган топшириқларни мустақил равишда ечиши лозим бўлади.

Мазкур дарсликда хўжалик субъектларининг фаолиятини таҳлил қилишнинг методик асосларини, корхоналарни бошқаришда бошқарув таҳлили маълумотларига кўпроқ таянган ҳолда фаолият юритиш мақсадга мувофиқ бўлишлиги ҳамда хўжалик субъектларининг молиявий фаолиятини чуқур таҳлил қилиш орқали уларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари ҳамда молиявий кўрсаткичларини яшилаш йўллари кўрсатиб беришнинг услубияти амалий маълумотлар асосида таҳлил қилиб чиқилган ва уларнинг мазмуни кўрсатиб берилган.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» дарслиги нафақат талабаларга, балки, менежерлар, молиячилар, солиқчилар, банк ходимлари, қимматбаҳо қоғозлар ва сармоялар бозори иштирокчилари, бухгалтерлар, аудиторлар ҳамда бошқа иқтисодчи мутахассислар учун ўз мижозларининг молиявий ҳолатини билишга ҳамда бошқарув қарорларининг қанчалик тўғри қабул қилинаётганлигини ўрганишга ёрдам беради. Мазкур дарслик Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буюртмасига асосан тайёрланди.

Воҳобов А.В., Иброҳимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф.

R e v i e w e r s :
TSEU, d.e.s., prof. O.M.Jumanov
Institute of level skill raising
within TFI, d.e.s., prof. E.A.Akramov

Necessity creation of the given manual is connected with the requirements of market economy. The National program on a professional training is carried out gradually. Cardinal reform of the higher school focused, first of all on preparation of the experts corresponding to requirements of a life, is considered to be the important task. In these conditions the important problem remains creation of modern manuals and textbooks with application of the new pedagogical technologies promoting formation in acceptance of skills administrative decision.

The special attention in the system of economic sciences is removed to the analysis. Substantive provisions and the requirements specified in the law «About book keeping» demand the new approach to study the contents of the subject “Financial and the administrative analysis”. In this connection there was a necessity of updating of the teaching material in the given subject.

The given manual is prepared according to the curriculum on the course «Financial and the administrative analysis». There are special methodical ways of processing of the economic information of accounting and joint stock societies’ accounts, firms, the companies stated in the manual in detail.

In conditions of market economic analysis is one of basis disciplines which knowing is necessary for all experts occupied in sphere of the finance, account, audit of management. In turn, economic analysis as the important and necessary subject solves a number of issues of financial economic activities.

During studying the subject students should learn to understand deeply the essence of economic events and processes, their interrelation and interdependence, to be able to systematize and model, determine the influence of factors, to estimate results of activity to reveal reserves of increase of the production efficiency.

Vahobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishankulov N.F

Рецензенты:

ТГЭУ д.э.н., проф. О.М.Жуманов
Институт повышения квалификации
при ТФИ д.э.н., проф. Э.А.Акромов

Необходимость создания данного учебника связана требованиями рыночной экономики. Поэтапно осуществляется Национальная программа по подготовке кадров. Кардинальная реформа высшей школы, ориентированная, в первую очередь на подготовку специалистов, соответствующих требованиям жизни, является важной задачей. В этих условиях важной проблемой остается создание современных учебных пособий и учебников с применением новых педагогических технологий, способствующих формированию в принятии навыков управленческих решений.

Особое место в системе экономических наук отводится анализу. Основные положения и требования, указанные в законе «О бухгалтерском учете» требуют нового подхода к изучению содержания предмета «Финансовой и управленческий анализ». В связи с этим возникла необходимость обновления создания учебного материала по данному предмету.

Данный учебник подготовлен в соответствии с учебной программой по курсу «Финансовой и управленческий анализ». В учебнике подробно излагаются специальные методические способы обработки экономической информации бухгалтерского учета и отчетности акционерной обществ, фирм, компаний.

В условиях рынка экономической анализ является одной из базовых дисциплин, знание которых обязательно для всех специалистов, занятых в сфере финансов, учета, аудита управления. В свою очередь, экономической анализ, как важный и необходимый предмет решает ряд проблем финансово хозяйственной деятельности.

В процессе изучения предмета студенты должны научиться глубоко понимать сущность экономических явлений и процессов, их взаимосвязь и взаимозависимость, уметь их систематизировать и моделировать, определять влияние факторов, оценивать результаты деятельности выявить резервы повышения эффективности производства.

Вахобов А.В. Иброхимов А.Т. Ишанкулов Н.Ф.

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида жамият тараққиётининг барча жабҳаларида, энг аввало иқтисодий соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш борасида аниқ дастур ишлаб чиқилган. Бу дастурнинг жорий этишдан кўзланган асосий мақсад - Ўзбекистоннинг демократик ва бозор ислохотларини амалга ошириш, жаҳон ҳамжамятига кенг интеграциялашуви ва барқарор олға бориши учун мустаҳкам замин яратишдир.

Президентимиз И. Каримов: «Олдимизда турган биринчи ва асосий вазифа - бу изчил иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни мукамаллаштириш ва илғор технологиялар билан қайта қуроллантиришнинг бош шарти бўлган макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш муаммосидир» деб таъкидлаган. Бу, Республика иқтисодиётида фаолият юритаётган барча соҳа корхоналарининг фойда кўриш мақсадида, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатишини талаб этади.

Республиканинг иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришишида муҳим омиллар бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, пул қадрсизланишини пасайтириш, экспорт ҳажмини ошириш ва бошқа шу каби макроиқтисодий ўсишни таъминлаш билан бирга мамлакатда фаолият юритаётган ҳар бир корхона, фирма, компанияларнинг хўжалик субъектлари сифатида ривожлантиришни тақозо этади.

Корхона, фирма ва компанияларнинг иқтисодий мустақил ҳамда молиявий барқарор фаолият кўрсатишларида уларни оқилона бошқариш, ҳисоб-китоб юритилишини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, молиявий менежмент ишларини тўғри йўлга қўйиш, бор моддий, молиявий ва меҳнат бойликларидан самарали фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш, натижада юқори фойда олиб, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажариш, резервлар ташкил этиш энг долзарб вазифалардан саналади.

Шу боис, бозор иқтисодиётини эркинлаштириш ҳар биримиздан бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит ҳақида мазлум билимга эга бўлишимизни талаб этади. Тадбиркорлик фаолиятининг муваффақият, ҳисоб-китобларнинг пухталигига, пул оқимларини оқилона бошқаришлигига, молиявий масалалардаги қарорларни тўғри ва ўз вақтида қабул қилинишлигига ҳамда молиявий таҳлилнинг сифатли ташкил этилишига узвий боғлиқдир. Айниқса, бозорни тўғри ўрганишда, ҳамкорларни молиявий ишончилигини била олишда, ўзаро ҳисоб-китоб ишларида ютқазиб қўймаслик ва бойликлардан ўринли фойдалана олишда комплекс иқтисодий таҳлилнинг натижаларига асосланиб бошқарув қарорларини белгилаш, фойда олишнинг зарурий шарти эканлиги тажрибада бир неча бор исботланган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган «Молиявий ва бошқарув таҳлили» дарслигида корхона, фирма, компанияларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сотиш, меҳнат ва моддий бойликларидан фойдаланганлиги, асосий ишлаб чиқариш ва давр харажатлари таркиби, молиявий натижа ҳамда молиявий ҳолат, асосий воситалар таркиби, пул оқими ва хусусий капиталлар ҳаракатини таҳлил қилишнинг услублари содда ва тушунарли тилда ёритилган. Ўқув қўлланма корхона маблағларини, унинг ташкил топиш манбаларини, молиявий натижаларини, асосий воситалар ҳаракатини, пул оқими ва хусусий капитал ўзгаришини омилли, қиёсий таҳлил қилишнинг амалдаги тартиби, фирма ҳамда компанияларнинг кредитга лаёқатлилиги, молиявий барқарорлигини аниқлашнинг услубий асосларини ўрганишга ёрдам беради.

Шунингдек, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» дарслигини тўлиқ ўрганган талаба ёки шахс ҳиссадорлик жамияти акцияларини сотиб олишда тўғри қабул қилган усулларни қўллаб, ҳамкор корхоналарнинг ишончилигига ҳолисона баҳо беришлари ҳам мумкин.

Олий ўқув юртларининг «Бизнес ва бошқарув» таълим соҳасида билим олаётган талабалар, бўлғуси бухгалтер-аудиторлар, давлат молиясини бошқариш, қимматбаҳо қоғозлар ва сармоялар бозори, солиқ ва солиққа тортиш, банк ходимлари, сармоялар молияси ва уларнинг мониторинги, касб таълими ҳамда магистрантлар «Кредит», «Халқаро валюта-кредит муносабатлари», «Иқтисодий таҳлил», «Давлат молиясини

бошқариш», «Солиқ ва солиққа тортиш», «Бухгалтерия ҳисоби», «Аудит», «Банк аудити», «Инвестиция», «Корхона молияси», «Суғурта иши», «Ташқи иқтисодий фаолиятда бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил», «Капитал қўйилмалар мониторинги», «Банкларда қимматли қоғозлар операцияси», «Корхоналар молия менежменти», «Қимматли қоғозлар бозори» каби бошқа мутахассисликларни эгалловчилар учун ҳам «Молиявий ва бошқарув таҳлили» дарслигидан фойдаланиш, ўз касбини чуқур эгаллашига ёрдам беради.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» номли дарслиги Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги бунёдмаси асосида тайёрланди ва услубий кенгаш томонидан олий ўқув юрғларида фойдаланишга тавсия этилди.

Китобхонларни молиявий ва бошқарув таҳлил услубияти билан чуқур таништириш мақсадида ҳар бир ёритилган мавзудан сўнг такрорлаш учун саволлар, мустақил бажариш учун топшириқлар ва тест вариантлари берилган.

Дарсликда келтирилган ҳисобот маълумотлари ва рақамлар республикада фаолият олиб бораётган аниқ бир акционерлик жамияти маълумотларининг 2003 йилнинг йиллик маълумотларига асосланган ҳолда мазкур корхонанинг номини шартли равишда «АВС» акционерлик жамияти деб олинди. Мазкур маълумотлардан мавзуларни ўрганишда ва ёритишда ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун фойдаланилган ҳолос.

Ушбу дарслик Тошкент Молия институтининг услубий Кенгаши томонидан чоп этишга тавсия этилган.

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНАЗАРИЯСИ

I-БОБ МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ-НИНГ МАЗМУНИ, ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Таҳлил фанининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи

Кишилик жамиятининг вужудга келиши билан инсоният онги ривожланиб ва такомиллашиб борган. Инсоният онги ривожланиши натижасида борлиқни ўрганиш борасида турли фикр ва қарашлар пайдо бўла бошлаган. Фикрларнинг шаклланиб, такомиллашиб бориши натижасида маълум бир фанларга асос солинган.

Ҳар қандай фаннинг вудудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор бир шахс ёки муҳитнинг ижод маҳсули бўлиб қолмасдан балки объектив жараёнга таянади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида вужудга келишида кўп асрлик тарихга эга бўлган «Бухгалтерия ҳисоби» ва «Статистика» каби фанлар асос бўлган. Бу фаннинг ривожланиши учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида шаклланишида бухгалтерия ҳисоби ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир қанча бошқа фанларнинг вужудга келиши учун услубий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, ишлаб чиқаришни концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалик фаолиятининг кенгайиши иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларни такомиллаштириш заруратини туғдирди.

Жаҳон амалиётида XVI – XVII асрларда ишлаб чиқариш тармоқлари тобора ривожлана бошлади, хусусан, саноат ишлаб чиқариш йўналишидаги тармоқлар ривожланиши тезлашиб кетди. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан бир қаторда унинг ҳисобини ҳам такомиллаштириб боришга эҳтиёж туғила бошлади.

Шу даврдаги ишлаб чиқариш тараққиёти иқтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиқ ҳисобга олишни талаб қилади. Аммо ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркин рақобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуқурроқ ўрганишни ва уни тўғри тушинтириш заруратини туғдиради. Бу эса ўз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини тақоза қилади, чунки, «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп совалларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга қийналиб қолади.

Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик фаолиятини чуқурроқ ўрганишни ва таҳлил этишни тақоза этади. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қиларди.

Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилнинг элементлари биринчи марта 1880 йилларга чиқа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо бўла бошлаган. Шундай қилиб, таҳлилнинг баъзи элементлари мавжуд бўлган фан – «Балансшунослик» фани пайдо бўлган.

Фаннинг «Балансшунослик» деб номланишига асос бўлган, чунки ўша пайтларда хўжалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки улар манбаининг маълум муддатда ўзгариши аниқланади. Лекин шу ўзгаришлар нима эвазига содир бўлаётганлиги, уларга қайси омиллар таъсир кўрсатаётганлиги корхона эгалари учун муёим бўлиб борди. Бу эса балансдаги кўрсаткичларни батафсил таҳлил қилиш заруратини вужудга келтиради.

Жамиятда ишлаб чиқариш тараққиётини ривожланиши билан бир қаторда иқтисодий кризислар ва рақобатни ҳам вужудга келтирди. Бундай шароитда ҳар бир корхона фаолиятининг молиявий барқарорлиги, ундаги «тижорат сирини» муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда бухгалтерия баланси маълумотлари етарли бўлмасдан қолади. Бухгалтерия баланси билан биргаликда бошқа кўрсаткичларнинг ифодаланиши

ҳисоботлар ҳам вужудга кела бошлади ва таҳлилнинг кўлами кенгайди. Бу вақтгача фақат бухгалтерия баланси таҳлил қилинган бўлса, энди унга бошқа ҳисоботлар таҳлили ҳам қўшилиб «ҳисобот таҳлили» вужудга келди. Шу тарзда таҳлил шаклланиб ривожланиб борди ва мустақил фан сифатида шакл топа борди.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани мустақил фан сифатида шаклланишга қадар ўзига хос тарихга ва бир қанча номларга эга бўлди. Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиши тарихи, бу бўйича нашр қилинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. Шу йўл билан иқтисодий таҳлил шаклланди ва мустақил фанга айланди. Шундай қилиб таҳлил фани ривожлангунча бир қанча эволюцион йўлни босиб ўтди. Мазкур эволюцион йўл орқали таҳлил фани ривожланди ва такомиллашиб бугунги кунги ҳолатга келди. Ушбу Фан ўзининг эволюцион ривожланиш йўли давомида бир қанча номлар билан аталган. Даставвал хўжалик субъектларининг асосан баланс маълумотларини таҳлил этиш мақсадига қаратилганлиги боис собиқ иттифоқ даврида таҳлил фани “Балансшунослик” деб юритила бошланган, яъни балансни ўрганувчи, таҳлил этувчи фан деб қаралган. Бу эволюцион ривожланиш йўлини қўйидаги чизмада ҳам кўрсатиб ўтишимиз мумкин бўлади (1-чизма).

**Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг вужудга келиши ва тарихий тараққиёт
жараёнида аталган номлари**

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келиш тарихини кўз олдимизга яққолроқ келтириш учун шу соҳага бағишланган адабиётларни хронологик жиҳатдан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Кишилиқ жамияти ривожланиши давомида бир қанча тузимларни ўз бошидан ўтказди. Жумладан, жамият тараққиётида социалистик тузум вужудга келгандан сўнг таҳлил фани режали иқтисодиётга асосланган кўрсаткичларни ва бухгалтерия балансидаги моддаларни батафсилроқ ўрганишга киришди. Бу эса таҳлил фанининг аҳамиятини оширмади.

Собиқ иттифокда 1920 йилларга келиб, иттифок иқтисодчи олимларидан П.Н.Худяков «Анализ баланса» ва «Популярные очерки балансоведения» асарларини, Н.А. Кипарисов «Основы балансоведения» ва «Построение балансов и анализ» асарларини чоп эттирди. Бу китобларда асосан иқтисодий таҳлил бир ёқлама бўлиб, фақат бухгалтерия баланси моддаларини таҳлил қилиш усуллари тўғрисида фикр юритилган.

30-йилларга келиб таҳлилнинг кўлами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хўжалиқ фаолиятининг бошқа кўрсаткичлари ҳам таҳлил этила бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга бағишланган адабиётлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н.Е.Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в предприятиях» (1931 й),

А.П.Александровскийнинг «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 й), А.Ф.Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий» (1934 й), А.А.Афанасьевнинг «Анализ отчета промышленных предприятий» (1938 й) китобларини келтиришимиз мумкин.

1940-йилларга келиб собиқ иттифоқда «Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» фани фан сифатида тўлиқ шаклланди. Бу даврга келиб ушбу фан бўйича дарсликлар яратилди ва олий ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўтила бошланди.

1950-йилларга келиб собиқ иттифоқда таҳлил фанининг ривожланишида асосий босқич бўлди. Бу даврга келиб мамлакатда саноат корхоналарида таҳлил қилиш фани янада ривожланди. Буни биз иқтисодчи олимлар И.И.Поклоднинг «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий» ва Г.Г.Бронинг «Анализ баланса промышленного предприятия» китоблари орқали ҳам кўришимиз мумкин.

60-70 йиллардан бошлаб эса иқтисодиёт тармоқлари бўйича таҳлил фани ихтисослашиб борди ва таҳлил фанининг бир қанча турлари вужудга келди. Кейинги йилларда эса иқтисодий таҳлил фанининг назарияси устида кўп ишлар олиб борилди ва таҳлил назарияси фан сифатида шаклланди.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш бўйича худудий мактаблар вужудга келди. Жумладан, Москвада М.И.Баканов ва А.Д.Шеремет раҳбарлигидаги мактаб. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990, 1995 ва 1997 йилларда қайта нашрдан чиқардилар. Минск олимларидан В.В.Осмоловский, В.И.Стражев, Л.И.Кравченко, Н.А.Русак ҳамкорликда 1989 йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратди. Киевлик олимлардан И.И.Каракоз ва В.И.Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик яратдилар. Ўзбекистонлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.М.Пардаев, М.М.Тўлахўжаева, А.Т.Ибрагимов, А.Шоалимовлар ҳамкорликда таҳлил фанининг ўзбек мактабини яратилишига асос солдилар. Эндиликда барча МДХ давлатларида «Иқтисодий таҳлил назарияси» мустақил фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилиб кеелинмоқда. Бу албатта корхоналар фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлилигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, иқтисодий таҳлил (молиявий ва бошқарув таҳлили) ҳам янгиланиш даврини бошдан кечирмоқда. Унинг мазмуни режанинг бажарилишини таҳлил қилишдан жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган кўрсаткичларни ўрганишга қаратилмоқда. Бу борада ижтимоий маҳсулотдан ялпи ички маҳсулот ва шундан келиб чиқадиган кўрсаткичлар тизимига ўтиш кўзда тутилмоқда.

1.2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий (молиявий ва бошқарув) таҳлилни ташкил топиши ва ривожланиши

Юқорида жаҳон амалиётида бир қатор иқтисодий фанлар билан бир қаторда таҳлил фанининг ҳам шаклланиши, ривожланиши ва мустақил фан сифатида ташкил топишининг тарихий босқичлари ҳақида фикр юритилди. Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизида «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилга яқинлашди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намоён бўлмоқда. **Хўш, таҳлил фани мустақил Республикамизда қачондан шаклланган ва фан сифатида ташкил топган?** Ушбу фанни Ўзбекистонда яратилиши ва ривожланиш тарихи бошқа фанлар сингари давр тақозоси билан собиқ иттифоқ таркибидаги бошқа республикалар сингари республикамизда ҳам марказ таъсири остида шаклланди.

90-йилларнинг бошларига келиб Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач барча соҳаларда бўлгани сингари илм-фан соҳасида ҳам ўзининг мустақил йўлини танлаб олди. Хусусан, иқтисодиёт тармоқларида иқтисодий таҳлилга бўлган муносабат тубдан ўзгара бошлади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида таҳлил намоён бўлмоқда.

Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш бир томондан, корхоналарнинг мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берса, иккинчи томондан, уларнинг масъулиятини ҳам оширади. Корхоналарнинг иқтисодий эркинлиги ва масъулиятининг ошганлиги уларнинг ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади.

Республикамизда амалга оширилаётган ислохотлар ўзига хос иқтисодий дастаклар ва шунга мос фанларнинг шаклланишини тақозо қилади. Шундай фанлардан бири «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанидир.

Албатта, молиявий ва бошқарув таҳлили маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд бўлган. Аммо унинг мақсади ва моҳияти, режали иқтисодиётга мослаштирилган бўлиб, бевосита режанинг шаклланиши ва бажарилишига хизмат қилишга қаратилган эди. Унинг мазмуни эса, маълум даражада, мафкуравий бўлиб, аввало, давлат манфаатини ифодалаб келган. Чунки, барча мулк, уни тасарруф этиш бевосита давлатнинг ихтиёрида эди. Эндиликда иқтисодий вазият тубдан ўзгарди.

Давлатнинг мулкка ва барча иқтисодий жараёнларга эгаллиги барҳам топиб, кўп мулкчиликка асосланган, бозор муносабатларини ўзида ифода этадиган, мазмун жиҳатидан янги иқтисодиёт шаклланмоқда. Бу эса, шунга мос равишда мазмунан янги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанини шакллантирилишини тақозо қилади.

Эндиги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе эмаслиги, давлат манфаатини инкор этмаган ҳолда, турли мулк эгаларининг манфаатларини ўзида акс эттириши билан ўзига хослик касб этади. Бу ҳолат мазкур фаннинг мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини ўзгартиришни тақозо қилади.

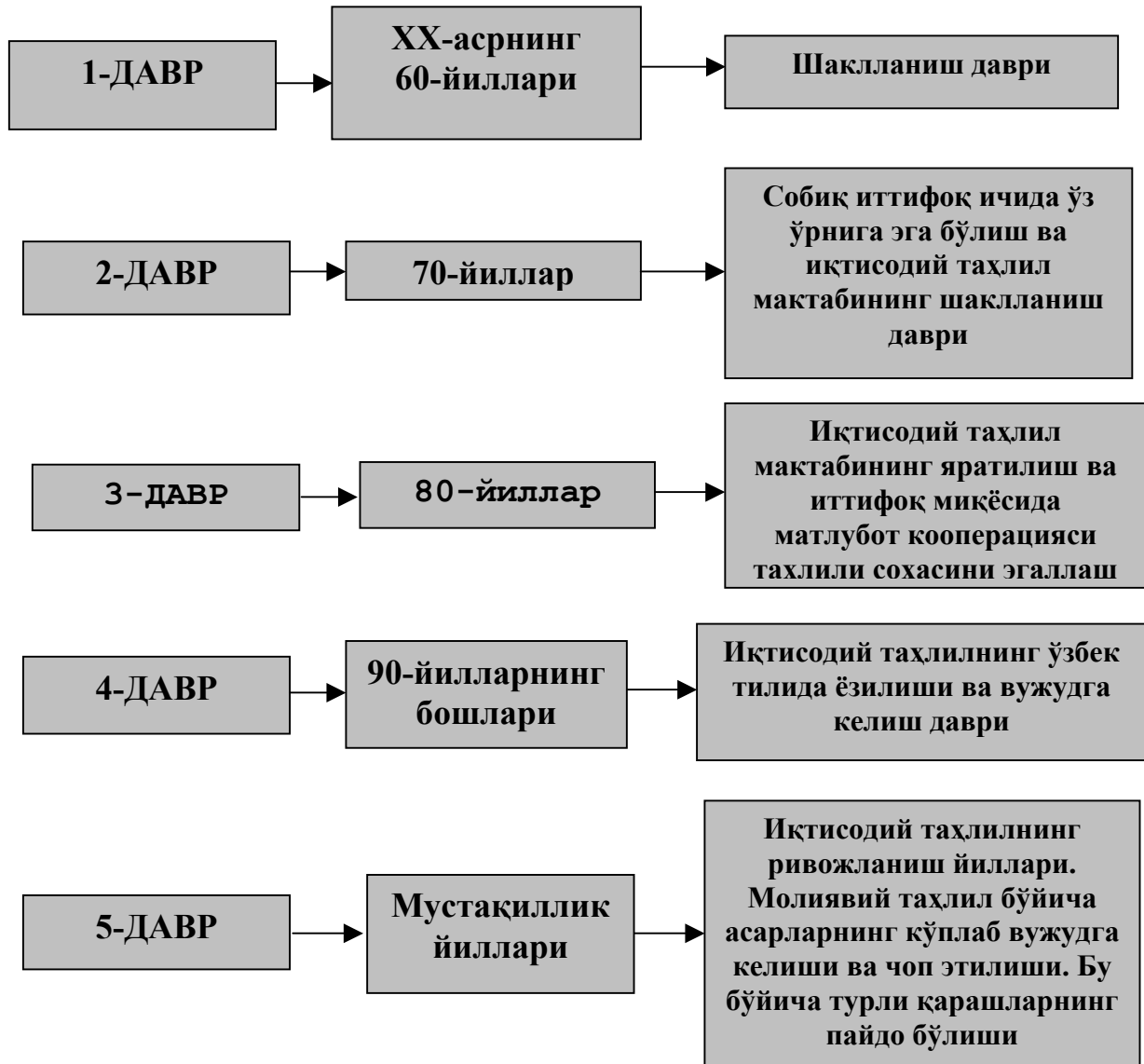
Молиявий ва бошқарув таҳлили – бу иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини англаш, таркибий қисмларга бўлишга асосланган. Уларни кўп қиррали алоқа ва боғлиқлигини ўрганишдир. Таҳлил фанининг пайдо бўлиши ҳар қандай янги билимларни пайдо бўлишига сабаб бўлган объектив шароит ва талабларни вужудга келишидир.

Биринчи навбатда – комплекс ва тизимли таҳлил бўлган амалий талабнинг вужудга келиши сабаби, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг такомиллашуви, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайишидир. Бундай шароитда ривожланмаган оддий корхоналарда қўлланилиб келинган таҳлилий ҳисоб – китоблар, фараз қилишларни қўлланилиши ривожланган катта корхоналар шароитига етарли бўлмай қолиши, корхона фаолиятини ҳар томонлама қамраб олган комплекс иқтисодий таҳлилсиз мураккаб иқтисодий жараёнларни бошқариш ва оптимал қарорлар қабул қилиш мушкул бўлиб қолади.

Таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихини тахминан 5 босқичга бўлиш мумкин. Республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш ва ривожланиш тарихини қуйидаги чизмада ифодалаб ўтиш мумкин (2-чизма):

2-чизма

Ўзбекистонда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш давлари

Маълумки, Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида олий ва ўрта махсус ўқув юртларида таҳлил фани асосан собиқ иттифоқнинг марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлар томонидан тайёрланган дарсликлар асосида ўқитилиб келинди. Аммо, бунда ўзимизга хос хусусиятлар акс эттирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб Ўзбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод қилишга даъват этди.

Ушбу даврдан бошлаб марказдан чиқадиган дарсликларда Ўзбекистонлик олимлар муаллиф сифатида қатнашадиган бўлди. Жумладан, 1966 йилда Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корконалари хўжалик фаолиятининг таҳлили» номли дарсликнинг муаллифлари таркибига лвовлик О.Р.Кмицикевич, новосибирсклик Л.А.Фальковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И.Н.Топоровский ҳам тақлиф қилинган эди. Бу дарсликда республикамизнинг баъзи хусусиятлари биринчи марта ўз ифодасини топди.

Шу фан бўйича масалалар тўпламини ёзишни самарқандлик олимлар ўз зиммаларига оладилар. 1970-йилда И.Т. Абдукаримов, Б.А.Залеский ва Н.Топоровский томонидан Москванинг «Экономика» нашриётида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари

хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича масалалар тўплами» ўқув қўлланмаси биринчи марта чоп этилди. Бу Ўзбекистонлик олимларнинг катта ишончга сазовор бўлганлиги ва уларнинг тан олинганлигидан далолат эди.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича Ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, ўқув бўлланмалари, рисоалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Экономика» нашриётида, 1971 йилда «Кооператив савдода чакана товар обороти таҳлили» ўқув қўлланмаси Москва кооператив институти нашриётида, 1973 йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабиллик» номли монографияси «Экономика» нашриётида чоп этилди.

Республикамизда 60-70 йилларда таҳлил фанининг ташкил топиши ва шаклланишида асосий мавқеини самарқандлик олимлар эгаллаганини эътироф этган ҳолда, 80-йилларга келиб пойтахтимиз Тошкент шаҳрида ва республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам таҳлил фани секин аста шаклланди ва ривож топа бошлади. Бу даврга келиб таҳлил фанининг ривожланишига Тошкентлик иқтисодчи олимлардан Р.Раджапов, А.С.Сотиволдиев, Ё.Абдуллаев, О.Махмудов, Х.Шодиев, Н.Хан, А.Шоалимов, А.Т.Ибрагимов, А.Усанов, А.К.Ибрагимов, Б. Ҳасанов ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

80-йилларда Республиканинг Самарқандда яратилган таҳлил мактабини аъзолари ҳам ўз анъаналарини давом эттириб, юқори ва сермахсул ижод қилдилар. Бу даврга келиб самарқандлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев ва А.А.Абдиевлар ҳамкорликда «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»га бағишланган тўрт томлик альбом яратдилар. Бу альбомнинг биринчи қисми «Иқтисодий таҳлилнинг назарий асосларига» бағишланган бўлиб, барча мавзулар тегишли тизмаларда тушунарли қилиб тасвирланган. Ушбу альбомнинг иккинчи томи «Кооператив савдода иқтисодий таҳлил» номи билан аталади. Бунда кооператив савдо корхоналари хўжалик фаолияти батафсил таҳлил қилинган. Аммо матлубот кооперацияси кўп тармоқли соҳа. Шу туфайли альбомнинг 3-томи «Матлубот кооперацияси алоҳида тармоқлари хўжалик фаолиятининг таҳлили» мавзусига бағишланган. Альбомнинг 4-томи матлубот кооперацияси ташкилотларида барча тармоқлардан ҳисобот қабул қилинганидан кейинги ўтказиладиган таҳлил усулларини ўз ичига олган. Бу «Молиявий ҳолатининг таҳлили» деб номланган ва бунда барча соҳа бўйича молиявий ҳолатнинг қандай аҳволда эканлиги тўғрисида хулоса қилишга бағишланган. Ушбу таҳлил усуллари ҳам аниқ чизмалар орқали ёритилган.

1984 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди. Бу дарслик Иттифоқдаги барча кооператив институтларига ва «Бухгалтерия ҳисоби, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тўлдирилган вариантида янгидан нашр қилинган.

1990 йилларнинг бошларига келиб республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанига оид дастлабки ўзбек тилидаги адабиётлар яратила бошланди. Айниқса бу даврга келиб бухгалтерия ҳисоби даги ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг эътибор қаратилди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режа маълумотларини автоматлаштириш бўйича бир қанча адабиётларни Р.А.Абдуллаев, Р.И.Абдукаримов, Н.А.Иброҳимов, К.У.Уразов, М.Б.Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттириб келдилар.

90-йилларнинг бошларига келиб таҳлил фанининг ривожланиш соҳасига янги-янги иқтисодчи олимлар кириб кела бошладилар. Бундай иқтисодчи олимлардан А.Т.Иброҳимов, Б.А.Ҳасанов, А.Ризакулов, О.Бобожонов, М.Тўлаҳўжаева, Н.Жўраев, О.Жуманов, М.Раҳимов, А.Абдуганиев, Х.Мусаевлар «Иқтисодий таҳлил» нинг турли қирраларига бағишланган асарлар ярата бошладилар.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши самарқандлик олимларни ўзбек тилида дарслик ёзишга давъат этди. Бунга раҳбарликни профессор И.Т.Абдукаримов ўз қўлига олди ва ниҳоят 1989 йилда И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев ва В.И.Абдукаримовлар томонидан «Матбуот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил

қилиш» мавзусида биринчи марта ўзбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди. Бу дарсликдаги кўп иқтисодий атамалар ўзбек тилида ёзилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида ўқиб юрган талабалар ва ўз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида самарқандлик олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча луғатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «Ўқитувчи» нашриётида чоп этишга муваффақ бўлдилар.

Ушбу китоблар, мақолалар тўплами ва рисоалар бозор иқтисодиётининг шаклланаётган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос бўлиб хизмат қилиш муқаррар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу эса иқтисодчи олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб қилади.

Мустақиллик йилларида республикамызда «Молиявий ва бошқарув таҳлили»га оид бир неча ўнлаб дарсликлар, ўқув кўлланмалар, монографиялар ва илмий мақолалар чоп этирилди. Мустақиллик йиллари таҳлил фанининг юксак ривожланиш даври бўлиб қолди. Мустақиллик йилларида олий таълим стандартларига асосан «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг янги ўқув дастурлари яратилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикамызда иқтисодий таҳлил фанининг равнақи ўзига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шаклланган. Бироқ бу фаннинг равнақи унинг келажаги олдинда бизнинг республикамызда савдо ва қишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича ҳар ҳолда дарсликлар яратилган, анча ишлар қилнган. Аммо халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган саноат, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасидаги корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича ҳали анча ишлар қилш лозим. Бу соҳалар бўйича ҳали дарслик ва тегишли адабиётлар бирмунча камроқ яратилган. Бу республикамыз равнақи учун, унинг келажакдаги тараққиёти учун кенг йўл очиб беришига тўсқинлик қилиш муқаррар, чунки саноат ва бошқа халқ хўжалигининг тараққиёти ўзимизга хос бўлмағи лозим. Бу эса ушбу соҳалар бўйича ўзимизга хос молиявий ва бошқарув таҳлили усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлили қуйидаги йўналишларда ривожланиши лозим деб ҳисоблаймиз:

- ҳозир республикамызда кўп мулкчиликка асосланган бозор тизимидаги корхоналар вужудга келди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам ана шу соҳага мос ривожланиши лозим;
- Ўзбекистонда барча соҳалар бўйича, айниқса бухгалтерия ҳисобининг жаҳон анжозаларига мос тизими қабул қилинмоқда. Бу эса халқаро андозага мос молиявий ва бошқарув таҳлили тизимини ҳам яратишни тақозо қилади;
- Бу фаннинг назариясини ўзимизда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда яратиш лозим.

- Ўзбекистонда макроиқтисодий таҳлил амалий жиҳатдан объектив заруриятга айланди. Аммо унинг назарияси ва методологияси яратилган эмас, шу туфайли келажакда макроиқтисодий таҳлилни назарий ва методологик асоси ишлаб чиқиши лозим.;
- Олимлар саноат, қурилиш, транспорт, хизмат ва бошқа халқ хўжалигининг муҳим соҳалари бўйича дарслик ва ўқув қўланмаларини яратишлари керак;
- Иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда бу фанга тегишли аҳамият бериш ва ўқув андозаларига ва режаларига киритиш лозим, деб ҳисоблоймиз.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани – Молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

1.3. Билиш назарияси ва таҳлил

Билиш – фалсафа фанининг фундаментал услубий бўлими бўлиб, у объектив борлиқни инсон онгида акс этишининг ўрганилишини ўргатади.

Аввало, мазкур назарияда билишнинг объекти ва субъекти тушунчаси аниқланади. Биринчи тушунча мазмунида бевосита объектив хатти-ҳаракат, амалиёт, инсоннинг моддий фаолияти яъни жамият ривожланишининг асосини ташкил этувчилар ётади.

Иккинчи тушунча эса инсоннинг ўзи, жамият, инсоният яъни билиш объектига ижодий ёндашувчи шахсларни билдиради.

Билиш объекти ва субъектини диалектик бирлиги унинг ишончлилигини ва ҳаққонийлигини таъминлайди.

Амалиёт ва унинг сезилувчи предметлари, моддий буюмлашган, ижтимоий ва экологик мазмундаги томонлари билишнинг объекти ҳисобланади.

Замонавий фанларнинг усул ва услубларини умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, билиш жараёнида қуйидаги воситалардан кенг фойдаланилади: анализ ва синтез, экспремент, моделлаштириш. Буларнинг барчасини амалга оширадиган, асосини ташкил этадиган инсоннинг ўзидир. У моҳиятига кўра барча ҳолатларни юқори даражада анализ-синтез этадиган инсон миясининг фикрлаш қобилиятидир.

Фикрлаш ижодий жараён сифатида тушунча, ҳукм, хулосаларни ўз ичига олади.

Объектив реаллик: ҳодисалар, буюмлар, кўрсаткичлар ўз шакли ва мазмунига ҳамда хусусиятларига кўра фарқланади, гуруҳларга ажратилади ёки фикрлаш воситасида муайян тушунчани ҳосил қилади.

Ҳукм орқали нимадир тасдиқланади ёки инкор этилади.

Таҳлил этилган жараёнлар синтез этилиб, хулоса чиқарилади.

Хўш билиш назарияси ўзи нима?

Билиш назарияси орқали ўрганилаётган борлиқни муайян объекти тўғрисида ишончли ва ҳаққоний маълумотларга эга бўламиз.

Барча тармоқ фанларнинг услубий асоси сифатида билиш назарияси иқтисодий таҳлилнинг ҳам моҳияти, зарурийлиги ва натижасини аниқлаб беради.

Молиявий ва бошқарув таҳлили – аниқ амалий фандир. Агар у билиш назариясига таяниб ривожланса, инсоннинг амалий фаолиятида иқтисодий самарадорлик ошади. Бу эса фаннинг амалий ҳаётда ўз ўрнини топганидан далолат беради.

Молиявий ва бошқарув таҳлили ўз фаолиятида диалектиканинг асосий тамойилларига асосланади.

Улар қуйидагилардан иборат:

- доимо ҳаракат;
- ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлик;
- сабаб-оқибат;
- координация ва субкоординация;
- қарама-қаршилик;
- миқдор ўзгаришидан сифат ўзгариши;
- инкорни инкор ва шу кабилардир.

Таҳлилнинг хусусияти, зарурийлиги ва қимматли томони, у воқеа ҳодисаларни динамикасини ўрганади.

Бу жараёнда мазкур фан предмети тадқиқ қилиш мумкин бўлган объектив реаллик; предмет ва ҳодисалар у ёки бу томондан шу кабилар билан боғлиқ бўлган ҳолда, доимо ҳаракатда, ўзгаришда деб ўрганилади.

Иқтисодий ҳодисаларни бир-бирига боғлиқлигини, ўзаро ҳаракатларини, алоҳида юзага чиқишини ва бошқа томонларини ўрганмасдан туриб, уларни тузилиши, ҳаракат қонунлари, хусусиятларини ўрганиб бўлмайди. Бу эса муайян иқтисодий объектни белгиларга кўра бўлақларга бўлиб, сўнгра уларни умумийлигини таъминловчи жиҳатларини таҳлил ёрдамида аниқлаб тегишли хулосалар олишда ҳамда улардан амалиётда фойдаланишда жуда муҳимдир.

Инсон томонидан иқтисодий фаолиятдаги турли воқеалар кузатилиб уларнинг натижалари тўғрисида маълумотлар олинади яъни фактлар тўпланади.

Маълумки фанда воқеалар бевосита ўзи таҳлил этилмайди, балки улар қайд этилган фактлар бўйича ўрганилади.

Эмперик билишлар бўйича қайд этилган фактлар фанга киради, қайта ишланади ва сақланади. Лекин инсон томонидан қайд этилган фактлар бир бутун воқеа ёки предметни ўрганиш учун етарли ҳисобланмайди. Бунинг учун ўрганилаётган объект муайян белгилар бўйича гуруҳлар ва ёки бўлақларга ажратилиши зарур. Булардан маълум бўлмоқдаки аниқ объект тўғрисида илмий фактлар тўплаш, уларни таҳлил қилишдан бошланар экан. Айтилганлардан шу хулосага келиш мумкинки таҳлил, жамият ёки табиатдаги воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш услуби бўлиб юзага чиқади.

Бир бутун объектни фикран бўлақларга бўлиб ўрганиш таҳлилда ўта аҳамиятли тадқиқот усули бўлиб ҳисобланади. Мазкур усул ўрганилаётган ҳодисани ички моҳиятини очишда ва уни турли омилларга боғлиқлигини аниқлашда жуда муҳимдир. Бундай фикрлашда фалсафанинг абстракт усул-услубларидан кенг фойдаланилади.

Таҳлилда бир бутун ҳодиса ёки предмет бўлақларга бўлиниб, унинг ҳар бир алоҳида томонлари ўрганилади. Лекин, бу билан ўрганилаётган объектни тўла маънода тавсифлаб бўлмайди. Бунинг учун, объектни ўрганилаётган томонларини умумлаштириб, умумий жиҳатларни ҳосил қилиш керак. Мазкур масала синтез усули билан амалга оширилади.

Умуман, ҳодиса ёки жараёнлар ўрганилиб илмий хулосалар чиқаришда таҳлил ва синтез усули биргаликда ҳаракат қилади. Мазкур тартиб объектнинг диалектик бирлигини таъминлайди. Бу билан тадқиқ этилаётган предмет ёки ҳодисаларнинг диалектик бирлигини ҳар томонлама билиш мумкин.

Фактлар таҳлилидан назарий синтезга ўтиш индукция ва дедукция методлари ёрдамида амалга оширилади.

Индукция – алоҳида фактлар билимидан умум билимларга (яъни қонунлар ёки бошқа амалий ва зарурий алоқаларни акс эттирадиган) ўтиш усулидир.

Дедукция – фикрларни умумийликдан хусусийликка татбиқ этиш усулидир. Бунда, умумий таснифдаги қонунлар, боғлиқликлар хусусий таснифга ўтказилади.

Мазкур усуллар ёрдамида иқтисодий ҳодисаларни ҳам хусусий, ҳам умумий жиҳатлари ўрганилиб, тегишли хулосалар олиниб, амалиётга татбиқ этилади.

Юқорида кўриб чиқилган билишнинг элементлари, усуллари (диалектика, анализ, синтез, индукция ва дедукция) иқтисодий-таҳлил фанида ҳам иқтисодий воқеа ва жараёнларнинг ўрганишни асосини ташкил этади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили айтиб ўтилган умумий усуллар ва хусусий жиҳатлар билан биргаликда алоҳида фан сифатида юзага чиқиб, корхоналарни тадқиқ қилиш тизилмасига эга бўлади.

1.4. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг мазмуни

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1. Саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш;
2. Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларини таҳлил қилиш.

Бунда иқтисодий районлар, ҳудудлар ва бутун халқ хўжалигини таҳлил қилиш тушунилади. Шуни айтиш керакки, халқ хўжалигини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар мажмуасида мустақил ўрин олмаган бўлиб, у сиёсий иқтисод ва тармоқлар иқтисодиёти курсларида ўрганилади. Холбуки, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар қаторидан ўзига хос мустақил ўрин олган.

Бугунги кунда хорижлик ва республикаимизнинг энг кўзга кўринган иқтисодчи олимлари таҳлил фанининг принциплари тўғрисида турлича фикрлар билдириб келишмоқда. Аммо, уларнинг аксариятини фикрларида бир муштаракликни кузатишимиз мумкин бўлади. Иқтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларидан келиб чиқиб, сиз талабаларнинг олдида қуйидагича муаммоли саволни қўймоқчимиз.

Молиявий ва бошқарув фанининг қандай принциплари (тамойиллари)ни кўрсатиб беришимиз мумкин бўлади?

Ушбу муаммони биз ўзимиз қуйидаги фикрларимиз билан қисман ҳал этиб бериш ниятидамиз. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш учун асос қилиб олинган қуйидаги тамойиллари мавжуд:

- Объектнинг ҳолатини дастлаб иқтисодиётнинг назарий асосларига биноан таҳлил қилишнинг зарурлиги ва ўрганиладиган ҳодисаларнинг моҳияти ва бир-бирига ўзаро боғлиқлиги;
- Таҳлилнинг комплекс хусусиятга эгаллиги ҳамда ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлиқ иқтисодий кўрсаткичлар системасининг қўлланилиши;
- Иқтисодий маълумотларни аналитик жиҳатдан қайта ишлаш жараёнида ўрганиладиган ҳодисаларни туркумлаш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миқдорий ва сифат белгиларига қараб тавсифлаш;
- Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда таққослаш усулининг ички хўжалик резервларини аниқлашдаги аҳамияти;
- Таҳлил натижалари асосида илғор тажрибаларни кенг ёйиш ва оммани ишлаб чиқаришни бошқаришга яна ҳам кенг жалб қилиш;
- Корхоналарни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли ва унинг таҳлилда асосий ахборот манбаи эканлиги.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг бир қатор тамойиллари (принциплари) мавжуд бўлиб, булардан энг асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- Мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили;
- Ихтиёрийлик тамойили;
- Бетарафлилик тамойили;
- Ишончлилилик тамойили;
- Даврийлик тамойили;
- Тизилмавийлик (системалашганлик) тамойили;
- Таққосланувчанлик тамойили;
- Аниқ баҳолаш тамойили ва ҳақозолар.

Ҳозирги шароитда мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда, иқтисодиётдаги ноқулай йўналишларни тез бартараф этишда иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта ислоҳ қилишни жадаллаштириш биринчи навбатдаги вазифадир. Молиявий ва бошқарув таҳлилини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодиётни бошқаришни қайта қуришнинг моҳияти ва уни амалга ошириш тамойиллари билан бевосита белгиланади. Иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта қуришнинг моҳияти – барча даражаларда асосан маъмурий раҳбарлик усулларидан иқтисодий усулларга, манфаатлар орқали бошқаришга, бошқаришни кенг демократиялашга, инсон омилини бутун чоралар билан кучайтиришга ўтишдир. Ҳозирги босқичда туб ислоҳотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти афзалликларини мумкин қадар тўлароқ рўёбга чиқариш имконини берадиган яхлит, самарали ва эпчил бошқариш системасини вужудга келтиришни тақозо қилади.

Хўжалик фаолиятини муваффақиятли бошқариш кўпгина таъсир этувчи омилларга, шартларга ва ҳолатларга боғлиқ бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, корхоналар фаолиятини бошқаришда бошқарув функцияси асосий мавқеини эгаллайди, шу билан бирга таҳлил ҳам. Ушбу функцияларнинг тўлиқ фаолияти ва даражаси кўп жиҳатдан уларнинг услубиятига боғлиқлиги билан, бундан ташқари бошқарув объектида фаннинг предметини ўз вақтида аниқ тушуниши билан ажралиб туради.

Бизга маълумки, одатда ҳар қандай фан ўз предмети орқали объектив борлиқнинг қайсидир томонлари ва қисмларини тушуна олади. Айнан битта объектни турли хил фанлар ўзининг ихтисослик томонларидан ёки алоқаларидан келиб чиқиб турлича қараши мумкин. Кўриниб турганидек, хўжалик фаолияти ўзининг мазмуни ва структураси жиҳатидан мураккаб объект эканлиги билан ажралиб туради.

Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини кўпгина иқтисодий фанлар ҳамда бошқа фанлар ўрганиши мумкин.

Ҳар бир фан жамият, табиат ва идроклаш, тараққиёт ҳақида маълум бир билим беради. Бундай билим беришда ёки ўрганишда табиат ва жамиятни ривожлантиришдаги умумий қонуниятларига, тамойилларига амал қилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам аниқ фан сифатида қуйидагилар ҳақида махсус билим беради:

- Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш;
- Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва холисона баҳо бериш;
- Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш;
- Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш;
- Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш.

Молиявий ва бошқарув таҳлилида ўрганилаётган ходиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан мураккабга ёки аксинча ўрганилади, ҳамда умумий бирлиги ва бири бири билан ўзвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, хўжалик фаолиятини таҳлили фирмаларнинг иқтисодий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олиб ўрганади.

1.5. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили хўжалик субъектларини бошқаришнинг муҳим функцияси сифатида

Турли мулкчилик тизимида асосланган иқтисод бозор механизмининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошқаришдан манфаатдордирлар, бу эса албатта содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кузатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иқтисодий таҳлил қилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини бошқаришнинг муҳим воситаси ва қуроли бўлган иқтисодий таҳлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти даврида мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар корхоналар ишлаб чиқаришни самарали ташкил этиш энг аввало тизилмада бошқарув ролини оширишдан бошланади. Чунки, бошқарув воситасида корхона ўз олдидаги вазибаларни ҳал қилади ва қўйилган мақсадга эриша боради.

Корхонада бошқарув тизилмаси ўз объект ва субъектидан иборат бўлади.

Бошқарув объекти – бу ишлаб чиқариш, субъекти эса бошқарув таркибидир.

Корхона фаолиятини ёки ишлаб чиқаришни бошқаришда объект ва субъект бошқариладиган ва бошқарувчи кичик тизилмани ташкил этади.

Уларни ҳар бири ўзига юклатилган функцияларни бажаради. Аммо, мазкур кичик тизилмалар бир-бирлари билан узлуксиз ва чамбарчас алоқада бўлиб айни ҳолатда ягона тизилмани ташкил қилади.

Бошқарув субъекти – бошқарув объектининг таснифи ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ташкил этилади.

Лекин, субъект ҳар доим ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларини ўзгаришига кўра объект шакли ва унга таъсир этувчи усулларни белгилайди ҳамда такомиллаштириб боради. Бошқарувчи кичик тизилма бошқарув объектни назорат этади, тартибга солади, мақсад ва дастурларни бошқарув функциясига кўра ишлаб чиқади. Демак, бошқарув субъекти корхона тизилмасида фаол роль бажарар экан.

У бошқарувнинг етакчи функцияларини: маркетинг, режалаштириш, бухгалтерия ҳисоби, таҳлил, тартибга солиш ҳамда назорат ва аудитларни амалга оширади.

Эркин бозор иқтисодиётида корхона фаолиятининг ташкил этиш ва юритишни маркетинг қонунлари, тартиблари ва тамойилларини билмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, маркетинг илми асосида энг мақбул дастурлар ёки режалар ишлаб чиқилади.

Бошқарув тизилмаси сифатида маркетинг фаолиятини асосий тамойиллари мазмуни қуйидаги кўринишни олади:

- ишлаб чиқаришни бозордаги талабга мос тушиши;
- бозордаги ҳолат ва корхонани ҳақиқий ишлаб чиқариш имконияти;
- харидор ва буюртмачилар талабини янада тўлароқ қондириш;
- аниқ бозорларда маҳсулот ва хизматларни кўзда тутилган ҳажмда ва белгиланган муддатда сотиш;
- ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини узоқ муддатли рентабелли ишлашини таъминлаш;
- танлаб олинган маркетинг стратегияси ва тактикасига қатъий амал қилиш (бозор ҳолатини эътиборга олган ҳолда);
- доимо ўзгариб турувчи бозор ҳолатига ва харидор талабига мослашиш.

Мазкур санаб ўтилган тамойилларга амал қилиш ва маркетинг дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш бевосита аналитик ҳисоб-китоблар билан чамбарчас боғланган.

Бу жараёнлар асосида жуда кўплаб иқтисодий таҳлил ишлари бажарилади. Уларнинг асосийлари куйидагилардан иборатдир:

- корхона иқтисодига ташқи ва ички муҳитни кўрсатадиган таъсири таҳлили;
- бозор ҳолати таҳлили (кенг қўламда, товар гуруҳлари ва алоҳида товарлар бўйича);
- истеъмочилар ва сотиб олувчилар таҳлили;
- рақобат ҳолати таҳлили;
- бозордаги баҳо ҳамда ўз баҳосини белгилаш тактикаси таҳлили;
- молиявий натижалар таҳлили;

Ўрганилган ташқи ва ички муҳит ҳамда ҳолат имкониятларидан келиб чиқиб корхона ишлаб чиқариш фаолиятини жорий бизнес режаси тузилади

Бизнес режада ҳар бир элемент пухта таҳлил қилиш асосида белгиланади. **Чунки, улар реал истиқболли ҳамда энг асосийси самарали бўлиши шарт.**

Корхонада бизнес режа куйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

1. Кириш—резюме .
2. Ишлаб чиқариш мақсади—ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар рўйхати (уларнинг афзаллиги ёки фарқи бошқа ишлаб чиқарувчилар билан таққосланади).
3. Маҳсулот сотиладиган бозор ҳолатини белгилаш (зарурий маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил қилиш).
4. Асосий кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошликни аниқлаш (ишлаб чиқариш ҳажми, сотиш ҳажми, маҳсулот сифати, баҳо даражаси, ўртача фойда).
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш режаси (ишлаб чиқариш қуввати, хом-ашё ресурслари, мутахассислар).
7. Ташкилий тамойиллар (ишлаб чиқариш хизмати, уларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳаракати ва бир-бирини назорат этиш тартиби).
8. Тижорат таваккали ва чораси.
9. Молиявий режа.
10. Молиялаштириш стратегияси.
11. Товар-материал таъминоти ва шу кабилар.

Албатта бизнес режанинг ҳар бир бўлими ҳисоб-китоб қилиниб, умумлаштирилганда корхона ишлаб чиқариш фаолиятидан оладиган фойдаси энг куйи кўринишда тармоқда эришилган ўртача фойда меъеридан паст бўлмаслиги керак.

Кўриниб турибдики режанинг ҳар бир босқичи ҳамда унинг элементлари таҳлил асосида пухта қилиб тузилади.

Демак, ишлаб чиқилган режа воситасида қўйилган мақсадга эришиш учун бошқариладиган объектни самарали функцияси йўналиши аниқ белгиланади.

Белгиланган режаларнинг амалда қандай бажарилаётгани ёки ишлаб чиқаришни бориши тўғрисида реал аҳволни бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади. Бухгалтерия ҳисобида шакланган маълумотлар пировард натижада бошқарув эҳтиёжлари учун ишлатилади. Бошқарув қарорлари эса таҳлил маълумотларига асосланади. Демак, иқтисодий таҳлил режа, бозордаги аҳвол ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида объектдаги ўзгаришни миқдор ва сифат жиҳатдан ўрганади ҳамда баҳо беради. Унинг ёрдамида йўл қўйилган камчиликлар топилади ҳамда тугатилади, объектни янада ривожлантириш йўллари белгиланади ёки самарали ишлашни таъминлайдиган йўналишга ўтказилади. Бу эса, бошқарув қарорларини нечоғлик реал қабул қилинишига асос бўлади.

Демак, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлар ҳам иқтисодий-таҳлил воситасида қайта ишланар экан. Бу билан таҳлилнинг бошқарув фаолиятини бир тўғри эканлиги ва унинг моҳияти янада яққолроқ кўринади.

Бошқарув жараёнида тартибга солиш функцияси – бошқарувчи субъектнинг энг мақбул бошқарув қарорларини қабул қилишда ўта муҳим ҳисобланади. Бу билан, ўрганилаётган объектга комплекс ёндашилиб, бутун бир тизилмани ижобий ва салбий жиҳатлари назарда тутилган ҳолда энг мақбул чоралар ёки тадбирлар белгилинади. Натижада, бошқарув объекти фаолияти ёки дастуридаги салбий ҳолатлар тугатилади ва бошқарув дастурларига аниқлик киритилади. Мазкур ишлар бевосита иқтисодий таҳлил ёрдамида амалга оширилади. Чунки, тартибга солинаётган ҳар бир объект ҳар томонлама

чуқур ўрганилади.

Бошқарувда асосий фаолиятни ишончлилигини таъминлашда назорат этишнинг ҳам роли каттадир. Унинг ёрдамида фаолиятнинг бориши, уларнинг нечоғлик ҳаққонийлиги текширилади. Текшириш жараёнини сифати, ишончлилиги ошириш учун таҳлилнинг усуллари, тамойилларидан фойдаланилади ва шу асосда керакли хулосалар ёзилади.

Мисол учун, корхонада аудит текширишларида молиявий ҳолат; барқарорлик; натижалар ва шу кабиларни ўрганади.

Айтиб ўтилган барча бошқарув функциялари корхонани иқтисодий ривожланиши учун тайинланган. Бироқ, корхонани фақатгина иқтисодий тузилма деб қараш ҳам, унга бир томонлама ёндашишини келтириб чиқаради. Чунки, унинг ўзига ҳос ижтимоий, экологик ва бошқа шу каби жиҳатлари ҳам мавжуд.

Демак, корхона тузилмасида ижтимоий, экологик жараёнларни ҳам таҳлил этиш ундаги мазкур йўналишдаги ҳақиқий аҳвол ва унинг такомиллаштириш масалаларини ўрганади ва уларга таъсир этади.

Буларнинг натижаси эса, иқтисодий жараёнларга кўрсатган таъсири билан аниқланади.

Фикримизни умумлаштириб, шу нарсаларни айтиш мумкинки молиявий ва бошқарув таҳлили корхонани бошқаришнинг муҳим функцияларидан биридир.

Унинг ёрдамида:

- а) бошқарув қарорларини илмий асосланиши таъминланади;
- б) мулк ва маблағлардан фойдаланишнинг муқобиллик шартларини белгилайди ва бошқарувчи улар қаторидан ўзи учун мақбул бўлган оптимал вариантларни танлайди;
- в) истиқболли бошқариш учун замин тайёрлайди.

1.6. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг предмети

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили жараёнида ўрганилаётган ҳодиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан-мураккабга ёки аксинча, умумийликдан энг кичик омилга қадар ўрганади ҳамда умумий бирлиги ва бири-бири билан узвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, молиявий ва бошқарув таҳлили фани фирма ва корхоналарнинг иқтисодий – ижтимоий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Фаннинг предмети дейилганда, шу фан нимани ўргатади деган саволига жавоб бериши лозим бўлади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметига эга. «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предметига кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган предметига эга. Бу фақат шу фанга хос бўлиб, имкони борича бошқа фаларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети том маънода таҳлил қилинаётган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо, «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб», «Статистика», «Молия», «Аудит», «Маркетинг», «Менежмент» каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий – иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметини аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо, бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади, объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб» ва «Статистика» каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамланган ҳужжатларга асосланади.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети ҳақида турли иқтисодий адабиётларда иқтисодчи олимларнинг қарашлари турлича талқин этилган. Масалан, иқтисодчи олим М.Қ.Пардаев таҳлилнинг предметига қуйидагича таъриф берган: «таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими орқали унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир».

Ушбу олимнинг фикрларига кўшилган ҳолда, биз ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предметига қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатга чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий, моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади».

Фаннинг предмети таърифидан шу нарса кўриладики, демак фан корхоналарнинг хўжалик жараёнларини ўрганар экан, ҳамда қандай иқтисодий самарадорликка эришганлигини кўрсатар экан. Таҳлилнинг предметига объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида ўрин тутаяди, чунки, иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ўргатмайди. Бу фақат молиявий ва бошқарув таҳлили фанида

ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил этади. Шунингдек, хўжалик фаолияти натижасига тўғри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни ўрганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил фани предметининг марказида объектив ва субъектив омилларни ўрганиш лозимлиги қайд қилиниши бежиз эмас.

Таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли бўлмас эди. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилона баҳо бериш билан биргаликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир.

Корхоналар фаолиятига баҳо беришда ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга боғлиқ бўлган субъектив омилларни ҳам эътиборга олиб таҳлил қилинади. Субъектив (ички) омил дейилганда корхоналарнинг амалий фаолияти билан юқори самарадорликка эришиш, яъни меҳнат, моддий ва асосий фондлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига кўпроқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳамда юқори фойда олиш эвазига корхоналар фаолиятини яхшилаш мумкинлигини ҳам ўрганади.

Объектив (ташқи) омиллар дейилганда корхона фаолиятига мутлақо боғлиқ бўлмаган омиллар тушунилади, яъни давлат сиёсатининг ўзгариб туриши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, баҳо, табиий омиллар ва ҳақозолар.

Иқтисодий манбаалардан фойдаланиб ўрганиш дейилганда эса бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб маълумотларидан фойдаланган ҳолда корхона ва фирма фаолияти аниқ рақамлар билан ўрганилади ва умумлаштирилади. Чунки иқтисодий манбаалар корхоналарда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни аниқ ўлчайди, акс эттиради ва баҳо беради.

Шундай қилиб, таҳлил фани мустақил фан бўлиб, ўзига хос хусусиятларга, ўзининг бетакрор предметига эга. Таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари айнан шу тарзда бошқа фанларда ўрганилмайди ва такрорланмайди.

Ҳар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Аммо, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг назариясига бағишланган энг сўнгги адабиётларда ҳам бу масалага етарлича эътибор қаратилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса ўз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз, чалкаш хулосаларга олиб келиши мумкин.

Ҳар қандай фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини кўрсатиб беради. «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда кўп мулкчиликка асосланган барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида мужассам. Шу туфайли таҳлил фанининг объектига давлат, жамият ташкилотлари, уюшмалар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг хўжалик жараёнлари киради. Бу объектлар иқтисодий асоси жиҳатидан давлат, жамоа, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият кўрсатадиган объектларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бу мустақил йўл билан ҳамма соҳада, хусусан, миллий ҳисоблар тизимида ҳам жаҳон андозаларига босқичма-босқич ўтиш кўзда тутилган. Бу эса ўз навбатида, мулк шаклидан қатъий назар, таҳлилнинг бир хил методологик усулини ёритишни тақозо қилади.

Объектнинг ва даврнинг қандай бўлишидан қатъий назар ушбу фан предметининг моҳияти ўзгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қайси маконда ўтказилишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектдан мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили»нинг субъектлари бўлиб, таҳлил объектини ким томонидан ўрганилишига қараб белгиланади, яъни ҳозирги вақтда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини жуда кўп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил қиладилар.

Таҳлил ишларини амалга оширувчи таҳлил субъектлари таркибига корхона (фирма), ташкилот ва уюшмаларнинг оддий ходимидан раҳбар ходимигача бўлган барча ходимлари, бухгалтерлар, иқтисодчилар, менежерлар, бошқарув идораси ходимлари, статистика идоралари ходимлари, аудиторлар, молия ташкилотлари ходимлари, техник хизмати ходимлари, меҳнат биржаси ходимлари, атрофни муҳофаза қилиш ташкилоти ходимлари, маркетинг хизмати ходимлари, банк ва биржалар ходимлари кабилар киради.

1.7. Молиявий ва бошқарув таҳлили фаннинг асосий вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни бошқаришда молиявий ва бошқарув таҳлилининг роли кескин ошмоқда, чунки бошқарув тизимида олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланмоқда. Собиқ иттифоқ даврида таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъий назар ўз фаолиятини юқоридан берилган ибуйруқни бажаришга қаратмасдан, балки мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса ўз навбатида иқтисодий таҳлилнинг ролини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Ҳар бир фаннинг вазифаси иқтисодий шарт шароитга қараб белгиланиб борилади, лекин у олдига қўйилган вазифаларни тўлиқ ва кенг ҳал этиш учун қатор услубларни қўллаб берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятини таҳлил этишда молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- *Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва холисона баҳо бериш;*
- *Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш;*
- *Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш;*
- *Ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;*
- *Бизнес режанинг бажарилиши натижасида корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаши, унинг иқтисодий қудратини яхшилаши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлилигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;*
- *Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш;*
- *Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлиликка баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўллари ишлаб чиқиш;*
- *Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш;*
- *Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш;*
- *Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш;*
- *Корхонани бошқаришининг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илгор зоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;*
- *Энг тўғри ва оқилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошқариш бўйича хулосалар бериш;*
- *Корхоналарни ривожлантиришининг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш;*
- *Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш;*
- *Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш.*

Бозор иқтисодиёти шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили»нинг вазифаси ушбу юқорида таъкидланган вазифалар билан чекланмайди. Бозор шароитида корхоналар

фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш лозим бўлади. Шу сабабли ҳам, молиявий ва бошқарув таҳлилининг вазифаси ҳам кўп қирралидир. Биз эса шу каби вазифаларнинг айримларини санаб ўтдик холос.

Кўриниб турибдики, молиявий ва бошқарув таҳлилининг вазифаси бозор муносабатлари шаклланаётган бугунги шароитда ҳам, келажакда ҳам корхоналар хўжалик фаолиятини узлуксиз яхшилаб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

1.8. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий тамойиллари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини таҳлил қилиш натижасига асосланиб илмий асосланган қарорлар қабул қилинади ва у туфайли бошқарув системаси бошқариладиган объектнинг фаолиятини заруриятга қараб ўзгартиради. Қабул қилинган қарор бошқарув жараёнининг асосидир. Янги хўжалик йили учун ишлаб чиқилган режа бу корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган қарордир. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида корхонада қабул қилинган бизнес режаларнинг асосланганлиги текширилади, режада кўзда тутилмаган имкониятлар аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлили режалаштириш даражасини талаб даражасига кўтаради, уни яна ҳам илмий асосланганлик даражасини таъминлайди. Шунинг учун ҳам режалаштириш билан таҳлил ўртасидаги боғлиқлик аниқ кўриниб туради. Бизнес режа тузиш корхона фаолиятининг таҳлили билан бошланади ва яқунланади. Бизнес режанинг аниқ ва пухта ишлаб чиқилиши корхоналарнинг иқтисодий ривожланишига замин яратиб беради.

Табиат ва жамиятдаги воқеликни ўрганувчи ва уларнинг тадқиқ қилиш объекти деб қаровчи алоҳида фаннинг ўзи амал қиладиган тамойиллари мавжуд бўлади. Тамойиллар ўрганиладиган объектни бир бутунлиги, реаллиги ва воқелигини тавсифлайди.

Шу жиҳатдан таҳлилнинг ҳам иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда ўзи амал қиладиган тамойиллари бор. Мазкур тамойиллар таҳлил фани объектларни объективлигини, мантиқлилигини, шакл-мазмунини, миқдор-сифатини ва шу каби жиҳатларни тавсифлаб реал воқеликни ягона тушунчасини ҳосил қилади.

Бу тамойилларнинг халқаро ва миллий ҳисоб андозалари асосида қуйидаги шаклларни айтиб ўтиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг тамойиллари

Тамойиллар	Мазмуни
1	2
Тизилмалилик	Таҳлил этилаётган объект алоҳида бир бутун тизилма ёки тизилманинг элементи деб қаралади.
Ишонччилик	Олинган маълумотларда хато йўқлиги ва ҳаққоний эканлиги, реаллиги
Таққосланувчанлик	Кўрсаткичлар таққосланувчанлиги, уларнинг бир асосли тарзда турли даврлар ва бошқа корхоналар фаолияти тўғрисидаги худди шундай маълумотлар билан қиёсий ўрганиш
Бегарафчилик	Ахборот фойдаланувчиларнинг бир гуруҳининг зарари ҳисобига бошқа гуруҳлар манфаатларининг қондиришининг ўринсизлиги
Даврийлик	Олинган маълумотларнинг даврий оралиғи, хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан вақти билан таъминлаб туриш
Пулли баҳолаш	Барча активлар, капитал ва мажбуриятларнинг сўмда ифода этилиши
Ҳисобга олиш	Даромад ва харажатларнинг юзага чиқиш вақти, ўрни ва марказлари бўйича ҳисобга олиниши
Мазмуннинг шаклдан устунлиги	Маълумотларнинг ҳисоб ва ҳисоботдаги ҳуқуқий шаклида унинг моҳияти ва иқтисодий воқелиги бўйича ҳисобга олишдаги ифодасини устунлиги
Аниқ баҳолаш	Активлар ва фойданинг жорий давр бозор нархларида қайта ифодаланиши
Узлуксизлик	Корхона хўжалик фаолияти юзасидан барча жараёнларни ўз якунига қадар ҳисобда ўзлуксиз акс эттирилиши
Бошқа тамойиллар	.....

1.9. Фанлар системасида таҳлилнинг тутган ўрни

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил фанининг бошқарувдаги ўрни ортиб бормоқда. Молиявий ва бошқарув таҳлили фани бошқа фанлар замирида вужудга келди ва кўпгина фанларга нисбатан янгидир. Молиявий ва бошқарув таҳлили фани мустақил фан сифатида шаклланди ва ривожланмоқда.

Шунга қарамай, республикамиз мустақилликка эришганидан кейин молиявий ва бошқарув таҳлили фани мазмуни ва таркиби жиҳатидан тубдан ўзгарди. Режали иқтисодиёт шароитида барча фанлар сингари молиявий ва бошқарув таҳлили фани ҳам режанинг бажарилишини назорат қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, юқоридан кўр-кўрона туширилган режани асослашга қаратилган эди.

Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили ҳақиқатдан ҳам амалиётда хўжалик юритувчи субъектларга, мулк ва иш эгаларига хизмат қиладиган бўлди. Олдинлари корхоналарнинг хўжалик фаолияти юқори ташкилот ва давлат нуқтаи-назаридан таҳлил қилинган бўлса, эндиликда бевосита шу корхона, унинг меҳнат жамоаси ва мулк эгаси нуқтаи-назаридан таҳлил қилинадиган бўлди. Бироқ барча ҳолда ҳам давлатнинг манфаати ҳисобга олинади. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам корхона билан давлат ўртасидаги алоқалар эркин равишда ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларга асосланади.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида иқтисодий жараёнлар ва муносабатлардаги бундай ўзгаришлар ҳар бир фан ва иқтисодий механизмлар мазмунини сифат жиҳатидан янгилашни, тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани объектив заруратдан, талабдан келиб чиққан аниқ иқтисодий фан бўлиши билан бир қаторда бошқа фанлардаги умумий қонуниятлар, тартибларга риоя қилади. Яъни кўпгина фанлар билан ўзаро боғлиқликда бўлади. Жумладан, умумиқтисодий назария фани билан бевосита алоқадордир. Умумиқтисодий қонуниятларни ва категорияларни иқтисодий таҳлил қилишда амал қилинади. Умумиқтисодий назария фанида иқтисодий категориялар ва атамаларнинг мазмунини ва моҳиятини очиб бериладиган бўлса, иқтисодий таҳлил фанида эса ушбу иқтисодий категориялар ва атамаларни таҳлил усулларидан фойдаланган ҳолда ўрганиб, таҳлил қилинади. Масалан, Ялпи Маҳсулот деб номланувчи кўрсаткични оладиган бўлсак, умум иқтисодий назария фанида ялпи маҳсулотни мазмун ва моҳияти нимадан иборат эканлиги, у қандай аниқланиши, таркибига нималар киришини билиб олишимиз мумкин. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанида эса ушбу ялпи маҳсулот ҳажмини маълум даврлар бўйича таққослаган ҳолда, уларнинг динамикасини ўрганиб, таҳлил қилишимиз мумкин бўлади.

Табиат, жамият ва тафаккурни ривожланиши ҳақидаги фалсафий таълимотлар ҳам таҳлилда фойдаланилади, яъни умумий ривожланиш, ўрганилаётган жараёнга диалектик қараш ва ҳақозолар.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани қуйидаги фанлар билан ўзаро алоқадордир:

- Бухгалтерия ҳисоби ва аудит;
- Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш;
- Микро ва макро иқтисод;
- Режалаштириш (бизнес режа тузиш);
- Статистика ва информатика;
- Молия, банк, солиқ масалаларига таалуқли фанлар билан;
- Иқтисодий математика ва компьютер асослари фани билан;
- Хуқуқий фанлар билан;
- Табиий фанлар билан ва ҳақозолар.

Бизга маълумки, бухгалтерия ҳисоби мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар хўжалик фаолиятини ялпи, узлуксиз ва ҳужжатларга асосланган ҳолда акс эттириш тизимидир. Яъни хўжалик жараёнида содир бўлган ҳодиса ва жараёнларни узлуксиз равишда ҳужжатларда акс эттириб бориш ҳамда тегишли проводкаларни бериб боришдан иборатдир. Молиявий ва бошқарув таҳлили эса хўжалик жараёнларида содир бўлган ҳодиса ва жараёнларни таҳлил усуллари орқали ўрганиб, тегишли хулосалар ва

таклифларини бериши мумкин бўлади.

Таҳлил билан молия, солиқ органлари ва давлат банки ходимлари ҳам шуғулланади. Улар аввало сум билан назорат қилиш, корхоналарнинг давлат бюджети билан бўлган ўзаро муносабатларига таалуқли масалалар билан қизиқади.

Статистика органлари ҳам молиявий ва бошқарув таҳлили билан шуғулланади. Улар қабул қилинган ҳисобот материалларини статистика усуллари билан қайта ишлаб вазирликлар, бошқармалар ва корхоналарни йиғма ахборот материаллари билан таъминлайди.

Корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилиш бевосита юқори ташкилотларнинг вазифаси ҳам бўлиб, улар корхоналарнинг ҳисоботини тасдиқлайдилар ҳамда уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини баҳолаб, тегишли қарорлар қабул қиладилар.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- фаннинг шаклланиши;
- фаннинг ривожланиш тарихи;
- Ўзбекистонда фаннинг ривожланиши;
- молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг мазмуни;
- таҳлил бошқарувнинг муҳим функцияси эканлиги;
- фан предметининг таърифи;
- фанни вазифалари;
- таҳлил объекти;
- таҳлил субъекти;
- иқтисодий назария ва таҳлил фанларининг боғлиқлиги;
- бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил;
- аудит ва таҳлил;
- маркетинг ва таҳлил;
- молия ва таҳлил;
- солиқ ва таҳлил.
- таҳлил сўзининг мазмуни;
- анализ ва синтез ходиса ва жараёнларни батафсил ўрганиш йўли;
- таҳлил ва бошқарув;
- бошқарув воситалари;
- молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий принциплари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи қайси даврга тўғри келади?
2. Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлили фан сифатида қачондан бошлаб олий ўқув юртларида ўқитила бошланган?
3. Фаннинг ривожланишига республикаимиз олимларидан кимлар ўз ҳиссасини қўшган?
4. Таҳлил сўзининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат?
5. Билиш назариясида таҳлилнинг тутган ўрни қандай?
6. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларини бошқаришда молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг аҳамияти нимадан иборат?
7. Таҳлил фанининг предмети деганда нимани тушунасиз?
8. Молиявий ва бошқарув фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
9. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг объектига нималар киради?
10. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг субъектлари кимлар?
11. Фаннинг асосий принциплари (тамойиллари)ни санаб ўтинг?
12. Молиявий ва бошқарув фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлигини нималарда кўрамиз?
13. Таҳлил фанининг “Аудит” фани билан боғлиқлигини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил тўғрисидаги хорижий ва республикаимиз иқтисодчи олимларининг қарашларини мустақил равишда ўрганиб чиқинг ва фикрларингизни билдиринг.

2-топшириқ

Иқтисодий таҳлилнинг макро ва микро даражага бўлиниши ва таҳлил объектларини ҳам ушбу даражаларга бўлиб ўрганишнинг сабабларини изоҳлаб беринг.

3-топшириқ

Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлилинини ривожлантириш истиқболларини кўрсатиб беринг.

II -БОБ.МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ ФАНИНИНГ МЕТОДИ ВА УНДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН УСУЛЛАР

2.1. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг методи ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятлари

Ҳар бир фаннинг методи объектив борлиқни, табиат ва жамиятни ривожланишини ўрганишдаги қандай ёндошишлик лозимлигини кўрсатади. Фаннинг ўз объекти ёки предметини ўрганиш усуллари, воситалари унинг методини тавсифлайди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам ўзининг мустақил усулларига эга.

Метод - грекча «**metodos**» сўздан олиниб, назариёт, таълимот ва амалиётларга ўрганишдаги изланиш йўллари деган маънони англатади. Кенг маънода метод дейилганда ҳақиқатни, объектив борлиқни, табиат, жамият ва мавжудотларни ривожланишини, материалистик дунёни диалектик-материалистик қонуниятларга асосланиб ўрганишлик тушунилади.

Диалектик-материалистик ўрганиш қуйидаги хусусиятларни эътиборга олади:

а) Ҳар бир ўрганилаётган жараёнлар бир-бири билан боғланишда ва боғлиқликда ўзгаришда ва ривожланишда бўлишлиқни;

б) Ўзгариш ва ривожланишлар қарама-қаршиликлар қонуниятлари асосида бўлиб, объектив ҳақиқат, ҳақиқий борлиқ ифодаланади деб қарайди.

Диалектик-материалистик ўрганиш қонуниятларига амал қилингани ҳолда ҳар бир фан ўзининг предмети, мазмуни ва вазифаларини бажариши учун махсус методига ҳам эга бўлишлари лозим.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани ҳам корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятини ўрганишда диалектик-материалистик метод қонуниятларига амал қилади.

Иқтисодий адабиётларда молиявий ва бошқарув таҳлили методини корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳ.к. лар хўжалик жараёнларини содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги диалектик ёндашиш усулларига айтилади деб таъриф берилган.

Таҳлил методининг ўзига хос хусусиятлари бўлиб:

- хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўпгина кўрсаткичлар системасини қўллаш;
- ўрганилаётган кўрсаткичларнинг ўзгариш ва фарқ сабабларини тўлиқ аниқлаш;
- иқтисодий самарадорликка эришиш мақсадида кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганиш ва ҳ.к.

Таҳлил методининг таърифига кўра хўжалик жараёнларини ўрганишда диалектик ёндашишлик, яъни ҳар бир жараён, иқтисодий ҳодиса бор, мавжуд ва ривожланишда деб қаралади. Бу жараёнлар сондан сифат ўзгаришига ва янги сифатнинг пайдо бўлишига, инкорни-инкор қилиш, қарама-қаршилик курашига, эскининг тугаши, янги-илғор жараёнларнинг пайдо бўлиш хусусиятга эга бўладилар. Хуллас диалектик-материалистик метод ва унинг барча усуллари хўжалик жараёнларини ўрганишда, таҳлил қилишда ўз аксини топади.

Молиявий ва бошқарув таҳлил методининг таърифида унинг эътиборли хусусиятлари ҳам кўрсатилган, жумладан, хўжалик жараёнлари ва иқтисодий воқеаларни таҳлил қилишда жуда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланиш кераклиги.

Бу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган иқтисодий жараённинг мазмуни ва ҳажмига боғлиқ бўлади, ҳатто таҳлил натижасида янги, аввал мўлжалланмаган кўрсаткичлар ҳам аниқланиши мумкин. Ўрганилаётган хўжалик жараёнларининг фарқланиши ва ўзгариши сабаблари таъсир кўрсатган омилларни ҳисоблаш таҳлил методининг яна бир ўзига хос хусусиятидир. Чунки таҳлил қилинаётган иқтисодий жараёнлар доимо бир-бири билан узвий боғлиқ ва алоқада бўлади, таҳлил эса бу боғлиқлик ва алоқаларни аниқ ўлчаш ва ўрганиш имкониятига эга. Ҳатто айрим олинган хўжалик жараёни бутун бир якуний

натижага сезиларли таъсир кўрсатади ва ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам хўжалик фаолиятининг ўзгариши сабаблари, таъсир этувчи асосий ва кўшимча омилларни аниқлаш таҳлил методининг муҳим хусусияти бўлиб саналади.

Айниқса таъсир кўрсатган сабаб ва омилларни тўғри гуруҳлаш, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг сифатли бўлишида муҳим роль ўйнайди.

Молиявий ва бошқарув таҳлили методининг яна битта ўзига хос томони ўрганилаётган кўрсаткич ва хўжалик жараёнлари бир-бири билан ўзаро боғлиқлиги ва боғланишдагина ўлчаш, яъни маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳажмига таъсир этувчи сабабларни ўрганишдир.

Масалан, корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажми уч гуруҳ омиллар: ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат буюмларидан фойдаланишликка боғлиқ. Ўз навбатида ҳар бир гуруҳ омиллари майда элементларга бўлинади. Меҳнат кучидан фойдаланиш омили сон ва сифатга ажратилади. Сон омили бу ишчилар сони, сифат эса меҳнат унумдорлиги (битта ишчига ишлаб чиқарилган маҳсулот)га, ишчининг ўртача бир йилдаги унуми эса бажарилган бир йиллик киши кунлари, иш вақтининг узунлиги ва битта ишчининг бир йилда ишлаган киши соатига боғлиқ. Бу санаб ўтилган ҳар бир кўрсаткич эса яна бошқа сабабга боғлиқ. Ўртача битта ишчининг бир йилда ишлаган киши кунлар сонининг ҳажми кўшимча дам олиш, ишга келмаслик, ўзоқ сафарга бориш, касаллиги ва корхона айби билан ишламаслик каби сабаблар таъсир кўрсатади.

Демак, барча кўрсаткичлар бир-бири билан занжирли боғланиб кетган ва бу умумий занжир, системада ҳар бир омилнинг ўз ўрни ва таъсир кўрсатиш ҳажми бор. Таҳлил жараёнида эътиборга олинмаган ҳар битта кўрсаткич ёки омил унинг натижаларни ноаниқ бўлишига, ҳатто, иқтисодчиларни нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, таҳлил методининг муҳим хусусияти ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткични алоҳида, бошқа омиллардан ажратган ҳолда таҳлил қилмайди, балки улар ўзаро боғлиқликдалиги эътиборда тутилади. Айрим ҳолларда ўрганилаётган кўрсаткичнинг ўзгариш сабаблари таъсир этиши бир хил ўзгармас шарт-шароитда айнан ўхшаш бўлишлиги иқтисодий таҳлилда қўлланилади, айрим омиллар таъсири бир хил шароитда ўзгармас деб қаралади.

Одатда илмий усуллардан фойдаланилганда, ҳар қандай турдаги таҳлил муваффақиятли чиқади. Таҳлил қилишнинг тўғри танланган усули кўпинча унинг натижасини олдиндан аниқлайди. Илмий усулда, кўпинча, фанни текшириш усулида умумий диалектик усулга асосланиши тушунилади. Тушунишнинг диалектик усули, ҳамма ҳодиса ва жараёнларни мунтазам ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда кўриш зарурлигини билдиради. Молиявий ва бошқарув таҳлили усулларининг характерли жиҳатларидан бири – мунтазам таққослаб туриш заруратидир. Диалектика ҳар бир жараённи, ҳар бир ҳодисани бирлик ва қарама-қаршиликлар кураши деб қараш кераклигини ўргатади. Бундан ҳар бир ҳодиса ва жараёнларни ички қарама-қаршиликлар, ижобий ва салбий томонларини ўрганиб чиқиш зарурлиги келиб чиқади. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлил қилишда диалектик усулдан фойдаланиш, корхона хўжалик фаолиятини ўрганиб чиқишда барча боғлиқ томонларини ҳисобга олинишини аниқлатади. Ҳеч қайси ҳодиса, агар у алоҳида текширилса кўғри тушунчага эга бўлмайди. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлилнинг муҳим услубий жиҳатларидан бири, у нафақат сабаб-оқибатларини аниқлабгина қолмай, балки у сон жиҳатдан тавсиф беради, яъни ҳар бир омилнинг фаолият натижаларига қай миқдорда таъсир кўрсатишини аниқлайди, бу эса молиявий ва бошқарув таҳлилининг янада осонроқ бўлишини таъминлайди.

Системали ёндошиш эса ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни босқичма-босқич таҳлил қилиш уларни ўзаро боғлиқ ҳолда текшириш муфассал деталларда ўрганилишини кўзда тутади.

2.2. Молиявий ва бошқарув таҳлилида қўлланиладиган усулларни гуруҳларга ажратиш

Иқтисодий таҳлил қилишда, маълумотларни қайта ишлашда турли-туман услублар қўлланилади. Бу услубларни қўллаш жараёнида таҳлил методининг асосий хусусиятлари комплекс ва системалашганлиги яққол кўринади. Хўжалик жараёнларининг умумий бирлиги, кетма-кетлиги ва айрим элементлардан иборатлиги таҳлил қилишда асосий эътиборда туради.

Таҳлил усулларини қўллаш ўрганилаётган жараёнларни бир-бирига боғлиқлиги, ўзгариш сабаби, таъсир кўрсатган омиллар ва қўшимча сабабларни аниқлашга ёрдам беради.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида аксарият етук иқтисодчи олимларимиз таҳлилининг усулларини иқтисодий адабиётларида шартли равишда икки гуруҳга ажратиб кўрсатишмоқда. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг усулларини қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1. Одий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳи;**
- 2. Иқтисодий-математик усуллар гуруҳи.**

Одий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳига иқтисодий таҳлил пайдо бўлгандан буён қўлланилиб, анъанага айланиб, амалий тажрибада кенг қўлланилиб келаётган усуллар киритилади. Улар таркибига мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули, таққослаш усули, гуруҳлаштириш усули, балансли боғланиш усули, занжирли боғланиш усули, индекс усули, фоизлар фарқ усули ва ҳақозо усулларни киритишимиз мумкин бўлади.

Иқтисодий-математик усуллари иқтисодий ахборотларни электрон ҳисоблаш машиналарда ҳисоблаш ва қайта ишлаш, бу маълумотларни тез муддатда бошқарув ходимларига узатиш ишлари бошланганда қўлланилади. Иқтисодий-математик усуллар гуруҳига одатда, корреляцион ва регрессион таҳлил усули, назарий ўйин (назарий хизмат кўрсатиш) усули, иқтисодий ташҳис қўйиш усули, интеграл усули, функционал қийматли таҳлил усули, чизиқли программалаштириш усули, графикли усул, эвристик таҳлил усули ва ҳақозо усулларни киритишимиз мумкин бўлади. Иқтисодий математик усулларни бугунги кундаги айрим иқтисодий адабиётларда омилли таҳлил усуллари ҳам деб номланмоқда. Чунки, мазкур усуллар орқали маълум бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнга таъсир этувчи бир нечта омилларнинг таъсирини аниқ миқдорларда аниқлаш имконияти мавжудлигидадир.

Хўжалик жараёнларини ўрганиш, таҳлил этишда янги усул ва воситалардан фойдаланиш иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу маънода таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усулларни ҳам ушбу қаторга киритиш мумкин (2-жадвал).

Таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усуллар ва уларни қўллаш ўрни

Тўр	Усулларнинг номи	Изоҳ
1	2	3
1.	Корреляцион-реграцион таҳлил усули	Ўзгарувчи бирликка таъсир этувчи, ўзаро алоқадорлик ва боғланишдаги алоҳида белгининг бошқа белгилар таъсирида ўзгаришларини аниқлаш
2.	Логорифмлар усули	Натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи кўплаб омилларнинг таъсирини аниқлашнинг математик ифодага солиниши
3.	Детерминантлар усули	Яқуний ифодага таъсир этувчи бир омилнинг иккинчи омилни туғдирувчи ва уларнинг алоҳида таркибланиши
4.	Матрицалар усули	Яқуний ифода ва натижавий кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни жуфтлик, бирлик ва кўплик коэффицентларда аниқлаш
5.	Чизиқли программалаштириш усули	Хўжалик жараёнларини функция ва чекланишларда қаторли тарзда программалаштириш ва уларни бошқариш бўйича муқобил қаторлардан энг оптимал вариантини аниқлаш
6.	Назарий ўйин усули	Ижтимоий, экологик, технологик шартларни ҳисобга олган ҳолда бошқаришни бир хил даражада сақлашнинг шартларини белгилаш
7.	Ва ҳақозо усуллар	...

Иқтисодий-математик усулларни қўллаш асосида:

- Таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
- ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
- оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омиллар ва кўп омилли кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туғилади;
- ҳар бир таъсир этувчи омилнинг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туғилади;
- ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади ва ҳақозолар.

2.3. Таққослаш усули ва уни қўллашда амал қиладиган шартлар

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг оддий-анъанавий (одатдаги) усулларидан энг кўп ва аввалдан қўлланилиб келинаётгани таққослаш усулидир. Ҳар қандай иқтисодий ҳодиса, жараёни ўрганиш, таққослаш, маълум кўрсаткичлар билан нисбат, солиштириш йўли билан ўрганилади. Бундай ўрганишда ҳодиса ва жараёнларни ўзгартиришининг асосий ва қўшимча сабаблари аниқланади, тараққиёт даражасига баҳо берилади. Одатда таҳлил таққослаш билан бошланади дейилади. Таққослашнинг бир неча турлари мавжуд: бизнес режа маълумотлари, ўтган йиллар эришилган кўрсаткичлар, энг илғор ва юқори, ўртача эришилган натижалар билан.

Бизга маълумки иқтисодий таҳлилининг муҳим вазифаларидан бири тузилган бизнес режа кўрсаткичларини бажарилишига баҳо беришдан иборатдир. Шундан ҳам маълумотлардаги ҳисобот (ўрганилаётган) йил эришилган натижаларини таққослаш таҳлилининг аҳамияти юқорилиги кўринади.

Бизнес режа маълумотлари билан ҳақиқатда эришилган натижаларни таққослаб, аниқланган фарқлар таҳлилининг кейинги чуқур ўрганиш учун объект бўлади, яъни ҳисобланган ўзгаришлар тузилган бизнес режанинг асосланганлиги, тўғри ва бор ҳақиқий имкониятга яқин, бажарилиш имконияти кенглигини билдиради. Шунингдек, бу аниқланган фарқлар бизнес режанинг сифатли тузилганлиги ёки бор ҳақиқатдан узоқлигини ифодалайди.

Ҳақиқатда эришилган маълумотларни бизнес режада кўзда тутилган кўрсаткичлар билан таққослашда аниқланган катта фарқлар, айрим ҳолларда баҳо ўзгаришлари ёки паст режалаштирилиши, имкониятларни тўла ҳисобга олинмаганлиги сабабли юзага келиши мумкин.

Бундай ҳолларда аввалги тузилган бизнес-режа кўрсаткичлари қайта ҳисобланиши (корректировка) лозим ва сўнгра ўрганиладиган маълумотлар таққосланади. Хуллас, таҳлилда кўрсаткичлар асосланган бўлиши (мумкин) талаб қилинади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг таққослаш усули жорий давр маълумотлари билан ўтган йиллар кўрсаткичларини боғлаб ўрганишда ҳам кенг қўлланилади. Айниқса кунлик, ўн кунлик, ойлик, кварталлик ва йиллик фаолиятини айнан ўтган йилларнинг шу даврларида эришилган натижаларга таққослаш зарур, фақат аниқ натижаларни билиш учун таққосланиш шарт ва талабларга амал қилинса бас. Маҳсулотлар таннархи, харажат турлари ва элементларини ўрганишда бундай қайта ҳисоблашлар, бир хил баҳо ўлчамида ўрганишлар талаб этилади.

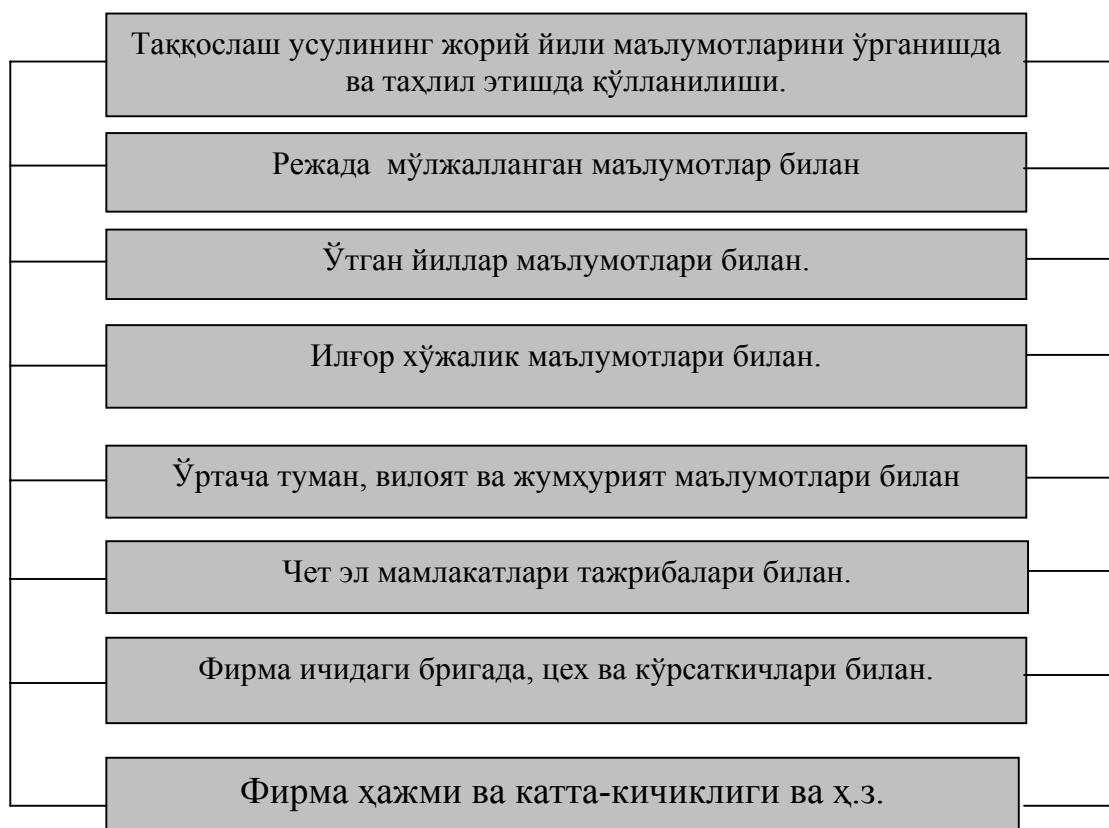
Таҳлилда муҳим аҳамиятни чет эл тажрибаларини ўрганиш мақсадида ташкил этиладиган хорижий фирмалар билан корхона (фирма) маълумотларини таққослаш эгаллайди. Бунда кўрсаткичлар бир-бири билан таққослаши мослаштирилиб, сўнгра эса илғор тажриба натижалари ўрганилади ва келгуси фаолиятда бу тажрибаларга амал қилиш йўллари кўрсатилади. Корхона (фирма) фаолиятида қанчалик кўп чет эл илғор тажриба ва технологияси жорий қилиниш йўллари белгилаш, келгусида шунчалик самарали, ишлаб чиқаришни ташкил қилишга асосий замин бўлади. Молиявий ва бошқарув таҳлилида таққосланишнинг турли усулларини мунтазам қўллаш, йўл қўйилган камчиликларни тузатишга, юқори кўрсаткичга ва тажрибага эга бўлган қўшни хўжаликлар ютуқларидан фойдаланишга имкон яратади.

Таққослаш усули корхоналар фаолиятининг таҳлилида қўшни хўжаликлар, ўртача туман, вилоят ва республика маълумотлари билан ўрганилаётган хўжалик маълумотларини солиштиришда ҳам ишлатилади. Буларнинг барчаси хўжалик фаолиятининг тўла ва чуқур ўрганишга, кўрсаткичларни ўсиш ёки камайганини аниқ билишга имкон яратади.

Куйидаги схемада таққослаш усулининг қўлланилиши доираси кўрсатилган (3-чизма).

3-чизма

Таққослаш усулининг қўлланилиш доираси

Иқтисодий таҳлил фанида кўрсаткичларни таққослаб ўрганишда куйидаги талабларга риоя қилиш лозим:

1. **Таққослаб ўрганиши лозим бўлган кўрсаткичларнинг аниқланиш усули айнан бир хил бўлиши керак.** Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда ўрганиладиган кўрсаткичларни тўғри таққослаш учун мазмунан бир хил усулда аниқланганлигини текшириш лозим. Масалан корхоналарни рентабеллик даражасини фойдани ишлаб чиқариш фондларига ёки маҳсулотларнинг тўлиқ таннархига нисбатан, айрим ҳолларда эса соф фойда ёки сотилган маҳсулотларнинг тўлиқ таннархига нисбатан ҳам аниқланиши мумкин. Шунинг учун ҳам рентабеллик кўрсаткичини ўрганиладиган даврлар бўйича бир хил усулда ҳисоблаб, сўнгра ўзгариш даражасини таҳлил қилиши лозим. Демак, фақатгина кўрсаткичларни аниқлаш усули бир хил бўлганлигига ишонч ҳосил қилишидан сўнгина таҳлил билан шуғулланиш лозим.

2. **Бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таққосланиши лозим.** Таҳлил қилишда ўрганиладиган кўрсаткичларни турли йиллар баҳосида ҳисоблаб ўрганиб бўлмайди. Чунки баҳо ўзгариши қиймат шаклда маҳсулотларни ҳисоблашда катта таъсир этади. Шунинг учун ҳам хўжаликлар амалий фаолиятида ўзгармас (ҳар 5-10 йилги) солиштирма баҳолар қабул қилинган. Масалан, ҳозирги даврда корхоналарда ўтган ҳисобот давридаги баҳолар солиштирма баҳо сифатида қўлланилмоқда.

Бир хил баҳога айлантиришлик методининг камчилиги шундаки, таҳлил даврида солиштириладиган маҳсулот таркибини ўзгармай туришини чегаралаб қўяди.

3. Режа топшириқларининг бажарилиши оғирлиги мос келиши лозим. Бу шарт айниқса корхоналарнинг режа топшириқларини бажарилиши даражасини таҳлил қилишда кўпроқ эътиборга олинмиши лозим. Режа топшириқларини бажарилиш оғирлигини ҳисоблаш бўйича методик қўлланмада коэффицентлардан фойдаланиш лозимлиги кўрсатилган. Куйидаги мисолда режа топшириқларининг оғир-енгиллигига қараб кўрсаткичларни таҳлил қилишни кўриб чиқамиз.

Масалан: №1- цехда меҳнат унумдорлик режаси 103 % га бажарилган, маҳсулот ишлаб чиқаришни вазмин бажарилишини оғирлиқ коэффиценти 0,9 га тенг, №2- цех эса меҳнат унумини 105 % га, режанинг бажарилишини оғирлиқ коэффиценти 0,8 га тенг бўлса, №2 цех 0,9 коэффицентда меҳнат унумининг 100 фоизини бажарар экан. Демак, бу билан №2 цехга юқори имкониятли деб баҳолаш мумкин.

Ёки режа топшириқлари бажарилиши оғирлигини корхонадаги аниқ имкониятларга қараб ҳам аниқланиб, сўнгра таҳлил билан шуғилланиш лозим.

4. Таққослаб ўрганиладиган даврлар бир хил бўлиши лозим. Бу талабнинг мазмуни аввалги талабга нисбатан бир мунча оддий бўлиб, таҳлилда ўрганиладиган кўпгина кўрсаткичларнинг ҳажми ва ўзгариши давр-вақтнинг узун ва қисқалигига боғлиқдир.

Масалан: ой, квартал, декада ва йил охирларида корхоналарда иш қизгин ва тезлашиб кетиши бу даврдаги маълумотларни ўрганишда эътиборга олинмиши лозим. Қурилиш ташкилотларида йил мобайнида объектларга харажат сарфлари турлича бўлиши мумкин, шунинг учун ҳам айрим кўрсаткичларни таҳлил қилишда, бу омил эътиборда бўлиши керак. Демак, иқтисодий таҳлилда таққослаб ўрганиладиган кўрсаткичларнинг содир бўлиши вақти ва даври албатта ҳисобга олинади.

5. Корхонанинг жойланиши ва иқлим шароити тенг даражада ҳисобга олинмиши лозим. Турли хил иқлим ва шароитда жойлашган корхоналарнинг кўрсаткичларини ҳато хулосаларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу табиат омилларини таъсири иқтисодий таҳлилда эътиборга олинмиши лозим.

Турли хил табиий шароитда ишлайдиган корхоналарда жорий ва аввалдан мўлжалланган харажатлар ҳажми, маҳсулотлар бирлигига меҳнат сарфининг миқдори, энергия сарфи, транспорт восита харажатлари ва бошқа турдаги чиқимларда фарқ бўлади. Иқлим совуқ территорияларда энергия билан таъминлаш харажатлари юқори бўлса, жанубий зоналарда (Ўрта Осиё, Кавказ бўйи) ёзги иссиқ кунлари совутгич харажатлари кўпроқ бўлади. Харажатлар ҳажмига фақат табиат омилларигина эмас, балки тупроқ тузилиш, сейсмик ҳолатлар ҳам таъсир этади.

Шунинг учун ҳам таққослаш белгиси сифатида турли тизим ва табиий омиллар таъсирини ҳисобга олувчи махсус усуллар жорий қилиниши лозим. Фақат аниқ шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий таҳлилнинг таққослаш усулини қўллаб ўрганишгина тўғри натижаларни беради.

6. Кўрсаткичлари таққосланувчи корхоналарнинг ихтисослашуви, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва хўжалик йўналишлари бир-бирига ўхшаш бўлиши керак.

Бу талабнинг муҳим томони шундаки, ҳар хил корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турлича меҳнат, машина-харажатлар талаб қилиши, асосий фондларнинг таркибидаги ўзгаришлар ва фарқлар, ўртача меҳнат унумдорликни, фонд қайтимини ва маҳсулот бирлигига сарфлар ҳажмини ўзгариб кетишини эътиборга олишлиқ лозимлигини кўрсатади.

Лекин юқорида кўрсатилган фарқ ва тафовутларни аниқ ҳисоблашнинг умумий тартиби иқтисодий адабиётларда ҳам етарли даражада ёритилмаган.

7. Ўрганиладиган объектлар сони ҳам мос бўлишлиқ шарт - бунда таққосланувчи кўрсаткич фақат айрим цех ёки бригада бўйича олинган бўлса қолган талаб қилинган маълумотлар ҳам фақат шу объектларга тегишли бўлиши лозим. Умуман тармоқ ёки хўжалик бўйича ўрганиладиган маълумотлар билан иккинчи корхонадаги айрим кичик маълумотлар солиштирилиши аниқ натижани акс эттирмайди. Фақатгина ҳажми жиҳатидан мос келувчи белгилар бўйича маълумотларни ўрганишгина таҳлил натижаларини янада аниқлаштиради.

8. Маҳсулотлар сифати ҳам таққослаш усулини қўллаганда назарда тутилиши лозим.

Бу талабнинг мазмуни шундан иборатки, таққосланадиган маҳсулотлар бўйича сифат кўрсаткичлар тенг бўлиши зарур. Бунинг учун ўрганиладиган кўрсаткичлардаги энг юқори сифат асос деб қаралиб, қолган турдаги нав сифатли маҳсулотлар коэффициентлардан фойдаланиб юқори сифат маҳсулотларига тенглаштириб ўрганилади. Масалан, қишлоқ хўжалигида турли корхоналар ўртасидаги янги пахта ҳосили таҳлил қилинганда

- 1-нав пахта - 1 коэф.
- 2-нав пахта - 0,8
- 3-нав пахта - 0,7
- 4-нав пахта - 0,5 ва х.к.

Ҳар бир нав бўйича етиштирилган маҳсулот ҳажми тегишли коэффициентларга кўпайтирилиб умумий шартли ялпи ҳосил аниқланади ва кўрсаткичлар таққосланади.

Демак, корхоналар фаолиятини таққослаш усулини қўллаб ўрганишда сон ва сифат кўрсаткичларни эътиборга олган ҳолда биргаликда таҳлил қилиш лозим.

9. Техник ҳавфсизлик ва экологик мувозанатни сақлаш бўйича тадбирлар билан боғланиб кўрсаткичларни солиштириш керак.

Техника ҳавфсизлиги ва атроф муҳитни тозаланини таъминлаш аниқ корхонадаги маҳсулот ҳажмини кўпайтиришга таъсир этмасда, балки, меҳнат унумдорлигини ўстиришга, таннархни пасайишига сабаб бўлиши мумкин.

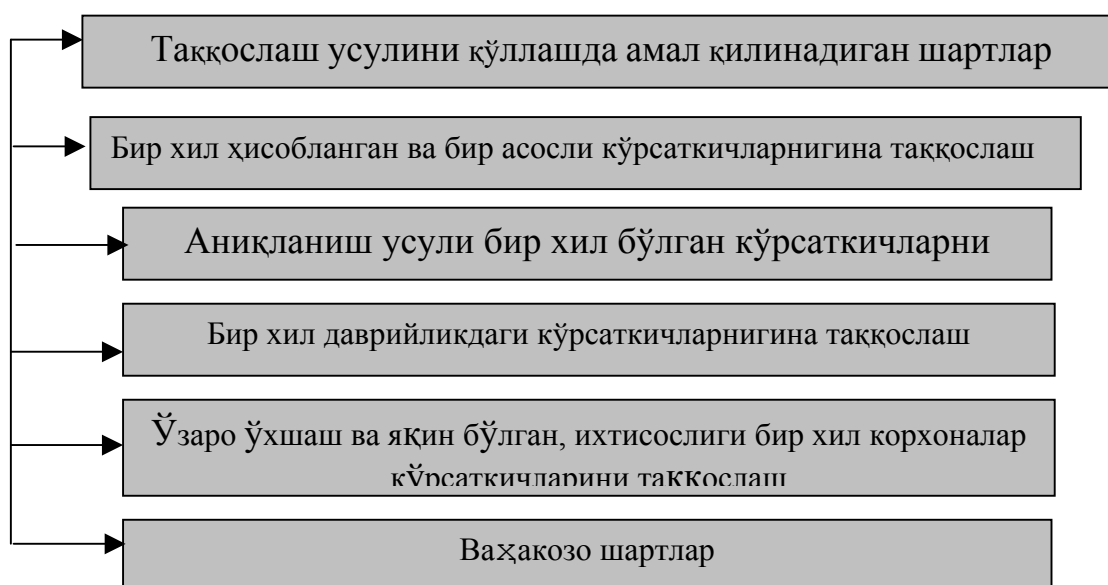
Шунинг учун ҳам ўрганиладиган корхоналардан энг юқори техника ҳавфсизлигини ва атроф муҳитни софлигини таъминланганлик учун бажарган харажатларга қолган корхоналарни сарфини тенглаштирилиб сўнгра кўрсаткичлар таҳлили бажарилади.

10. Таққослаш усулини қўллашда муҳим талаблардан яна бири ижтимоий ишлаб чиқариш турлари хусусийми, коллектив ёки давлат корхонасими албатта ҳисобга олиниши лозим. Бу эса кўрсаткичларни иқтисодий мазмунини билиш ва уларни таққослаш талабларига келтиришга ёрдам беради.

Демак, таққослаш усулини қўллашдаги юқорида таъкидланган шартларга амал қилиш таҳлилинг сифатли бўлишига, унинг натижаларини тўғри бўлишига ёрдам беради.

4-чизма

Таққослаш усулини қўллаш шартлари

Иқтисодий маълумотларни таққослаш юқоридаги шартларга амал этган ҳолда таҳлилни бажариш, натижаларни аниқ ва бор ҳақиқатни кўри ифодалашга ёрдам беради. Бундай таққослаш натижасида корхонанинг янги маҳсулот ишлаб чиқариши тўғрисидаги кўрсаткичларини ўтган даврларга нисбатан ўзгаришини таҳлил қилиш мумкин.

2.4. Гуруҳлаштириш усули ва уни таҳлилда қўлланилиши

Ҳар бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар энг аввало бошланғич ҳужжатларда акс этирилади. Бу бошланғич ҳужжатлардаги маълумотларни таҳлил қилиш учун, улар маълум тартибга солиниши “аналитик группалаштириш” зарур. Аналитик группалаштириш - бу йиғма-умумий маълумотлардан алоҳида муҳим белгилари ва хусусиятлари буйича гуруҳларга ажратишдир.

Гуруҳлаштириш усули – иқтисодий изланишларда бир таркибли, кўплаб кўрсаткичларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини тавсифлашдаги муҳим усул сифатида қўлланилади. Маълумотлар ўзининг гуруҳлаш белгиси бўйича турлича таркибланган ҳолда ўрганилади. Бу эса кўрсаткичларнинг ўзаро бир-бирига нисбатан қиёсий ўзгаришларини, уларнинг сабабларини аниқлаш, баҳолаш имконини беради. Шунингдек, гуруҳлаш усули молиявий ва бошқарув таҳлили учун зарур бўлган маълумотларни қайта ишлашда ҳам муҳим ҳисобланади.

Гуруҳлаш ёрдамида ўрганилаётган кўрсаткичлар таркибидаги илғор корхоналарга тегишли бўлган маълумотларни оммалаштириш ҳам мумкин.

Аналитик гуруҳларни ўзининг бажарадиган мақсади ва мазмунига қараб: типологик, таркибий ва омилли гуруҳларга ажратиш тушунилади. Бундай гуруҳлар тузишга саноат корхоналарида барча ходимларни категорияларга ажратилишини мисол қилиш мумкин. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг категорияларига қараб асосий ва ёрдамчи ишчиларга, инженер-техник ходимлар ва ишчилар ўртасидаги нисбатларни қай даражадалигини ўрганилади. Шу билан бирга кейинчалик ҳар бир турдаги категориядаги ходимларни ўз ичига яна майда гуруҳчалар тузилиши мумкин. Масалан: ишчилар категориясини ҳисоб коди бўйича яна бўлақларга бўлиш мумкин.

Таркибий гуруҳлаштириш - умумий йирик белгилар бўйича тузилган группалар ичидан айрим қонуниятлар ва белгиларни ўрганишга мўлжалланади. Масалан: умумий ишчилар сонини малакаси, маълумоти, иш (тартиби) тажрибаси, ёши, жинси ва бошқа белгилари бўйича ўрганиш.

Омилли гуруҳлаштириш - ўрганиладиган ҳодиса ва қонуниятларнинг ўзгариш сабаб-оқибатларига таъсир қилувчи омиллар бўйича гуруҳларга ажратишга мўлжалланади. Бундай гуруҳларга ходимларнинг ойлик маошини ўзгаришини ва уларнинг иш стажига боғлиқлигига қараб гуруҳлар тузишни мисол қилиб келтириш мумкин.

Бу юқорида келтирилган гуруҳлаштиришнинг барча турлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланилади. Ҳозирги тузулаётган ҳисобот формаларида келтирилган маълумотлар ҳам маълум белгилари ва хусусиятларига қараб гуруҳларга ажратилган ҳолда келтирилмоқда, меҳнат кўрсаткичларни ходимлар категориялари бўйича келтирилиши, уларга сарфланган меҳнат ҳақи (5-форма) сарфланган харажат турлари бўйича (22-форма) маълумотлар ҳам маълум тарзда гуруҳлаштирилиб келтирилган. Ҳисоботлардаги маълумотларнинг гуруҳлаштирилиб келтирилганлиги иқтисодий таҳлилни бажаришни онсонлаштиради.

Бошқарув ишларни қўйи звенодан юқорига қараб катталашуви билан гуруҳлаштириш усулининг аҳамияти ва мазмуни ўса боради. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда гуруҳлаштириш қўлланилса маълум талаб ва қонуниятларга амал қилинади. Масалан: типологик гуруҳлар тузганда иқтисодий асосланган, таҳлилда аниқ қонуниятлар кўринадиган гуруҳ тузумига интилиш лозим.

Таркибли ва омилли гуруҳлаштиришда эса – гуруҳлар оралиғидаги фарқлар, масофалар бир-бирига мосланиш лозим. Масалан, ширкат хўжалигида 12 та пахтачилик билан шуғулланувчи ижарачи деҳқонлар мавжуд бўлиб, улардаги ҳосилдорлик кўрсаткичлари ўрганилиши лозим бўлса, қуйидагича гуруҳлаштирилиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

2.5. Балансли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Балансли боғланиш усули - ўрсаткичлар орасидаги функционал боғланишлар мавжуд бўлган ҳолларда қўлланилади. Бу кўпроқ бухгалтерия ҳисоби, статистика ва режалаштиришда қўлланилади. Ушбу усул асосида моддий ва меҳнат ресурслари, корхона пул маблағлари кирими ва чиқими, даромад ва харажатларини (махсус баланслар ва уларнинг маълумотларини ўрганиш асосида) таҳлил этиш мумкин. Балансли боғланиш усули кўпроқ корхонанинг молиявий ҳолати, мулки, мажбурияти ва капиталини ўрганишда қўлланилади.

Иқтисодий таҳлил қилишда кўпгина кўрсаткичлар бир-бири билан функционал боғлиқликда ўрганилади. Бир ўрганиладиган маълумотнинг ўзгариши иккинчи кўрсаткич билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Масалан, товар маҳсулотининг йил охирига қолдиғини таҳлил қилишда унинг йил бошидаги омборда бўлган қиймати, йилда давомида ишлаб чиқарилган ва сотилган товар маҳсулотлар ҳажмини ўрганмасдан ҳисоб-китоб қилиш аниқ натижа келтирмайди. Бу боғлиқликни қуйидаги формулада (товар маҳсулоти баланси) кўрсатиш мумкин.

$$ТК_{\text{йил бошига}} + МТ + ИН_О = СТ + ИН_К + ТК_{\text{йил охирига}}$$

Бунда: ТК - товарлар қолдиғи йил боши ва йил охирига

МТ - товар маҳсулот кирими (ишлаб чиқарилган маҳсулот)

СТ - жами сотилган ва жўнатилган товарлар

ИН_О – инвентаризация натижасида аниқланган ортиқчалилик

ИН_К - инвентаризация натижасида аниқланган камомад

(СТ=ТК) СТ=ТК йил бош. + МТ-ТК йил охирига тенг бўлади. Демак, балансли боғланиш усулини қўллашгина товар маҳсулот ҳажмини тўғри ўрганиш имконини беради.

Иқтисодий таҳлилни айниқса меҳнат ресурслари, ер фонди, даромад ва харажатларни, молиявий ҳолатни каби мавзуларни ўрганишда балансли боғланиш усули қўлланилади, меҳнат ресурсларини баланс услуги билан ўрганишда корхонада мавжуд бўлган меҳнатга қобилиятли яшовчиларни тармоқлар бўйича, яъни деҳқончилик, чорвачилик, ёрдамчи ва саноат ишлаб чиқаришларига тақсимланиши балансини тузуш мумкин.

Ер фонди бўйича ҳам корхоналардаги жами қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни экин турларига тақсимланганлиги баланси тузилиб таҳлил қилинади. Корхоналарнинг молиявий ҳисоботининг 1-шакли “Бухгалтерия баланси” ҳам ушбу услубга асосланиб тузилган. Баланс маълумотларига асосланиб корхоналарни молиявий ҳолати, тўлов қобилиятга эгаллиги таҳлил этилади (4-жадвал).

Корхонанинг тўлов даражасини балансли боғланиш усули билан ўрганиш (минг сўмда)

Тўлов маблағлари	Сумма, минг сўм	Тўлов мажбуриятлари	Сумма, минг сўм
1	2	3	4
1. Пул маблағлари	2000	1. Мол етказиб берувчиларга қарз	1200
2. Тайёрлов ташкилотларига жўнатилган товарлар	300	2. Давлат бюджетига қарз	600
3. Тўлов муддати ўтган дебиторлик қарзлар	600	3. Меҳнат ҳақиға ажратма	100
4. Бошқа тушумлар	100	4. Ижтимоий суғуртаға бўлган қарз	50
		5. Тўлов муддати етмаган кредиторлик қарз	150
		6. Бошқа чиқимлар	100
Жами	2500	Жами	2200
Тўлов мажбуриятларининг ортиқчалилиги	-	Тўлов маблағларининг ортиқчалилиги	300
Баланс	2500	Баланс	2500

Демак, балансли боғланиш усулини қўллаб корхоналарнинг пул даромадларини тўлов мажбуриятларига етарли ва етмаслигини таҳлил қилиш мумкин экан. Баланс усулини молиявий ва бошқарув таҳлилида қўллаш ўрганиладиган кўрсаткичларнинг бир-бири билан функционал боғлиқлиги яқин бўлгандагина ижобий ва тўғри натижалар келтиради.

2.6. Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули

Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули - кўпроқ статистика фанида кенг қўлланилиб, таҳлилда кўпгина ўрганиладиган кўрсаткичларни ўсиш ва ўзгаришини ҳисоблашда ишлатилади. Мутлоқ ўзгариш таҳлилда ҳар бир ўрганиладиган маълумотларни аввалги даврларга нисбатан фарқларини кўрсатса, нисбий кўрсаткичлар эса фоиз, коэффициент, индексда ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни ҳисоблаш ва ўрганиш тартиблари статистика фанида ёритилади. Молиявий ва бошқарув таҳлилида мутлоқ ва нисбий кўрсаткичларини қўлланилиши меҳнат ҳақи фондини сарфланишида ўрганишда айниқса кўпроқ ишлатилади.

5-жадвал

Меҳнат ҳақи фондининг мутлоқ ва нисбий фарқларини ҳисоблаш ва уларнинг таҳлили

	Жорий йил режаси	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг бажарилишига қараб	Ҳақи- қатда	Фарқи	
				Абсолют	Нисбий
1	2	3	4	5(4-2)	6(4-2)
Меҳнат ҳақи Минг сўм	2000	$\frac{2000 \times 105}{100} = 21000$	2060	-60	-40

Корхонада меҳнат ҳақи фондининг абсолют фарқи - 60,0 минг сўмни нисбийси эса - 40,0 минг сўмни ташкил қилади. Демак, хўжалик меҳнат ҳақи сарфини режадаги белгиланган нормага нисбатан 40,0 минг сўмга иқтисод қилган. Бундан кўринадики нисбий кўрсаткичлар таҳлилида янада кўпроқ аниқликни ифодалар экан.

2.7. Занжирли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Занжирли боғланиш усули алоҳида омилларнинг умумий кўрсаткичга таъсир даражасини аниқлашда қўлланилади. Иқтисодий таҳлилнинг бу усули шу пайтда қўлланиладики, қачонки ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги боғланиш функционал характерга, яъни тўғридан-тўғри ва такрорий алоқадорликка эга бўлса. Бунда ҳар бир таъсир этувчи омилнинг ўрганилаётган умумий кўрсаткичга таъсирини топиш услубий кетма-кетликка эга. Омиллар таъсирини аниқлашдаги услубий кетма-кетлик, қараб чиқиладиган кўрсаткичларни таҳлил этишда тўғри ўринлашдан ва у ёки бу омилнинг таъсир даражасини топишда режа (ёки ўтган йил) кўрсаткичларини ҳақиқий (жорий давр) кўрсаткичлар билан навбатли алмаштиришни тўғри белгилашдан иборат. Кўрсаткичларни тўғри ўринлаш ёки қаторлашда уларнинг миқдор ва сифат жиҳатларига аҳамият берилади. Яъни, аналитик жадваллар тузишда дастлаб миқдор кўрсаткичлар, сўнгра сифат кўрсаткичлар ўрганилади.

Базис (ўтган йил) кўрсаткичларини ҳақиқий (жорий давр) кўрсаткичлари билан навбатли алмаштиришдаги услубий кетма-кетлик ҳам юқоридаги белгилашга асосланади. Яъни, дастлабки ҳисоб-китоб бўйича барча кўрсаткичлар базис (ажасида олинади. Ҳисоб-китобнинг ҳар қайси кейинги қатори бўйича таъсир этувчи бирлик янгиланади. Охириги ҳисоб-китоб қатори бўйича барча кўрсаткичлар ҳақиқатда (жорий давр бўйича) олинади. Оралиқ ҳар бир ўзгариш умумий ўзгарувчига таъсир этувчи омилнинг таъсир даражасини ифодалайди. Бунинг учун шартли аниқланган кўзидан олдинги кўрсаткичдан фарқланади ва уларнинг қиймат ифодаси топилади.

Масалан, деҳқончилик маҳсулотларининг таннархи, ҳосилдорлик ва бир гектар ерга сарфлар нормасини ўзгариши билан боғлиқдир ёки сарфланган материаллар қиймати сарф нормаси ва бир бирликнинг баҳосининг ўзгариш сабаблари билан боғлиқдир.

6-жадвал

Занжирли боғланиш усулининг материал сарф харажати ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлашда қўлланилиши

Кўрсаткичлар	Бизнес режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Материал миқдори, центнер	30	32	+2
2. 1 центнер материал қиймати, сўм	92	90	-2
3. Жами материал харажат, сўм	2760	2880	+120

Жами материал харажатлар суммасининг ўзгариши - 12- сўм, бунга таъсир кўрсатган омилларни ҳисоблаш учун, қўшимча шартли кўрсаткич (режа баҳо ва ҳақиқий норма) аниқлаймиз.

$$92 \times 32 = 2944 \text{ сўм}$$

Материал харажатларнинг бизнес-режадан ортиқ сарфланишига:

а) норманинг ўзгаришини таъсири:

$$2944 - 2760 = +184$$

б) баҳо ўзгариши

$$2880 - 2944 = -64$$

Иккала омилнинг таъсири:

$$+184 - 64 = 120 \text{ сўм}$$

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- молиявий ва бошқарув таҳлили фани методининг тушунчаси;
- таҳлил методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари;
- молиявий ва бошқарув таҳлилининг иқтисодий-математик усуллари;
- таҳлилнинг оддий-анъанавий усуллари;
- таққослаш усули;
- гуруҳлаштириш усули;
- мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули;
- балансли боғланиш усули;
- занжирли боғланиш усули;
- назарий ўйин усули;
- интеграл усули;
- эврестик таҳлил усули;
- чизиқли программалаштириш усули;
- индекс усули;
- матрицалар усули;
- логорифмлар усули.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Метод” сўзининг луғавий маъноси нимадан иборат?
2. Таҳлил фанининг методига иқтисодчи олимлар қандай таъриф беришган?
3. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари нималардан иборат?
4. Таҳлилда қўлланиладиган усуллар қандай гуруҳларга ажратиб ўрганилади?
5. Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули ва унинг моҳияти ҳақида тушунча беринг?
6. Гуруҳлаштириш усули тўғрисида маълумот беринг?
7. Таққослаш усули ва уни қўллаш шартларини тушунтириб беринг?
8. Занжирли боғланиш усулининг асосий хусусияти нимадан иборат?
9. Балансли боғланиш усулини таҳлил жараёнида қўллашнинг афзалликларини кўрсатиб беринг?
10. Иқтисодий математик усулларга қисқача изоҳ беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Таҳлил жараёнида молиявий ва бошқарув таҳлилининг оддий-анъанавий ва иқтисодий математик усуллари қўллашнинг афзалликларини кўрсатиб беринг. Қайси усуллардан фойдаланилса корхона учун самарали натижалар беради.

2-топшириқ

Қуйидаги маълумотлар асосида корреляцияли ва регрессияли усулдан фойдаланиб, маҳсулот таннархи билан меҳнат сарфи ўртасидаги боғлиқликни аниқланг, таҳлил этинг ва хулоса ёзинг.

Акционерлик жамияти бўйича қуйидаги маълумотлар берилган.

Цехлар	Маҳсулот бирлигини таннари, сўм	Бир бирлик маҳсулотга сарфланган меҳнат ҳақи, сўм	X_1^2	X_2^2	$X_1 * X_2$
1	2 (X_1)	3 (X_2)	4	5	6
1	2400	400			
2	2200	400			
3	2310	410			
4	2390	400			
5	2550	570			
6	2600	530			
7	2800	640			
Жами:					

3-топширик

Қуйидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда таҳлилнинг занжирли боғланиш усулини қўллаб, корхонадаги материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқланг ҳамда хулоса ва таклифларингизни баён этинг.

Кўрсаткичлар	Бизнес режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Бир бирлик маҳсулотга сарфланган материал миқдори, кг	30	32	?
2. 1 кг. Материал қиймати, сўм	920	900	?
3. Бир бирлик маҳсулотга сарфланган жами материал харажати, сўм	?	?	?

III -БОБ.АНАЛИТИК ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ АХБОРОТ БАЗАСИ

3.1. Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлил ўтказишнинг тартиби ва бажарилиши

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти яратиш мақсадида иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга оширмақда.

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Таҳлилий ишларни мувафакқиятли, самарали ўтказилиши уни ҳар томонлама ўйлаб, синчиклаб ташкил қилинишига боғлиқ. Уни ўтказилиши илмий характерга асосланган ва режа асосида амалга оширилиши лозим. Таҳлил ишлари олиб борилаётганда, у бир неча босқичларни босиб ўтади. Ушбу босқичларни босиб ўтиш жараёнида ҳар бир босқичнинг мазмуни олдиндан аниқланиши керак ва уларнинг бажарилиши маълум томонларга асосланган бўлиши лозим. Асосланиши лозим бўлган томонлар эса қуйидагилардан иборат:

1. Корхона фаолиятини таҳлил қилиш - бошқаришда қарор қабул қиладиган ҳар бир раҳбар, менежернинг хизмат бурчидир. Шундай қилиб бундан чиқадиган зарур тамойил бу таҳлил ишларини бажарувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш;
2. Ишлаб чиқариш тармоқларида таҳлил ишларини ташкил қилишда энг зарур тамойиллардан бири унинг тежамлилиги, яъни кам харажат қилиб юқори самарага эришиш;
3. Таҳлил ишларини ташкил қилишда яна бир тамойил уни ўтказишни назорат қилиб бориш.

Корхона иқтисодий-молиявий ахволини таҳлил қилиш билан шуғулланаётган ҳар бир ходим корхонанинг бошқарув ва молиявий ҳисобот шакллари эркин ўқишни, унинг моддаларини тушунишни, шунингдек хулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни билиши керак.

Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш ихтиёрийлик ва амалиётдаги тажриба ҳамда талабдан келиб чиққан ҳолда таҳлил ишлари ташкил этилади. Таҳлилни ташкил этишда ўрганиладиган мавзуларнинг қўлами ва аҳамиятига қараб иқтисодчилар билан бир қаторда корхонанинг барча мутахассислари ҳамда оддий ишчисигача иштирок этишлари мумкин бўлади.

Иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида янада ортган бўлиб, чунки ҳар бир фаолиятнинг корхона учун манфаатлилик даражасини аниқлашдан, бу фаолиятнинг иқтисодий нуқтаи назаридан тўғри ташкил этилганлигига баҳо беришдан иборатдир. Иқтисодий таҳлилни корхона миқёсида тўлиқ ташкил этишга бевосита жавобгар бош ҳисобчи ёки корхона бошқарувчиси бўлиши мумкин. Шерик корхоналарда эса бу масалага бевосита корхона бошлиғи ёки иқтисодий масалалар бўйича корхона бошлиғининг муовини шуғулланиши мумкин бўлади.

Корхоналарда цех ёки бригада маълумотлари бўйича иқтисодий таҳлилни эса шу

бўлим бошлиқлари ташкил этишлари керак бўлади.

Вилоят, туман ёки тармоқлар бўйича маълумотларни умумлаштириб иқтисодий таҳлилни ўтказишга истикболни белгилаш ва статистик ташкилотлар ёки юқори ташкилотлар таркибида ташкил этилган иқтисодий таҳлил кенгаши иш юритадилар.

Бошқарувнинг ҳамма бўғинларида умумий ишлаб чиқариш соҳасини эффективлигини оширишда аналитик ишни ташкил этиш ва иқтисодий таҳлилнинг роли ошиб бормоқда. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб иқтисодий таҳлил ташқи ва ички таҳлил турларига бўлинади.

Корхона ва бирлашмаларни ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятининг ташқи таҳлилни қуйидагилар олиб борадилар:

- ◆ Бошқарувнинг юқори органлари;
- ◆ Молия органлари;
- ◆ Банк ташкилотлари;
- ◆ Солиқ органлари ва ҳақозолар.

Юқори бошқарув органлари ўз назорати остидаги корхона ва уюшмаларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини доимий равишда таҳлил қилиб туришади. Бунинг учун эса режа ва ҳисобот маълумотлари, текширув натижалари ва бошқа маълумотлар керак бўлади.

Молия органлари иқтисодий таҳлил жараёнида корхона ва бирлашмаларнинг фойдалилик режасини бажарилишига, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларига, корхонанинг моддий ва пул ресурсларини рационал тақсимланишига, ўз – ўзини молиялашга ва харид қувватига диққатини қаратади. Масалан, Ўзбекистон республикаси Марказий Банки доимий равишда кредит олган корхона ва бирлашмаларнинг иш фаолиятини, ҳамда асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичларини таҳлил қилиб туришади, корхоналарда банк кредитларининг ишлатилишини, меҳнат ҳақи фондини, товар – моддий қийматликлар ва уларни сақланиш ҳолатини ҳамда тўлов интизоми ҳолатини таҳлил қилиб туришади.

Иқтисодий таҳлил ишларини корхона ва бирлашмалар олиб бориши билан бир қаторда бошқа ташкилотлар ҳам олиб бориши мумкин: Буларга:

- ◆ Режалаштириш ташкилотлари;
- ◆ Илмий тадқиқот ва лойиҳалаштириш институтлари;
- ◆ Жамоат ташкилотлари;
- ◆ Матбуот органлари кабилар киради.

Ички таҳлилни эса корхона ва бирлашмаларни ишчи ҳодимлари олиб борадилар ва уларнинг турли таркибий булинмалари ўзларига тегишли функцияларни белгилаб оладилар. Иқтисодий таҳлил кўп қирралилиги билан ажралиб туради. Корхонани ҳамма фаолияти сфераларида мавжуд бўлган резервларни излаб топиш, тақсимланган мажбуриятларни аниқ бажарилиши ва уни амалга оширишда маъсулиятни хис этиш лозим бўлади.

Юқоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, қуйида ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмаларида иқтисодий таҳлилни ташкил этишни схемасини келтириб ўтиш мумкин бўлади.

3.2. Таҳлилни ташкил этиш босқичлари

Бозор иқтисодиёти шароитида аналитик ишларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уни қандай ташкил этилганлигига ва режалаштиришга боғлиқдир. Одатда аналитик ишларда нафақат корхонани бошқарув таркиби, балки бошқарувнинг функционал органлари, жамоатчилик аъзолари ҳамда меҳнат жамоасигача қатнашиши мумкин бўлади.

Иқтисодий адабиётларда иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг қуйидаги босқичлари келтириб ўтилган:

○ **Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш босқичи.** Иқтисодий таҳлилнинг дастури ва режасини тузиб олиш таҳлилни ташкил этишнинг асосий қисмидир. Бу босқичда иқтисодий таҳлил ишлари нимадан бошланиши, таҳлил утказувчи комиссияга қимлар киритилиши ҳамда таҳлил ишлари нима билан яқунланиши кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари иқтисодий таҳлил ўтказиш дастурида қуйидагилар аниқ кўрсатилган ва белгиланиб олинган бўлиши лозим:

- таҳлилнинг мақсади ва вазифасини аниқлаш;
- таҳлил объектини аниқлаш;
- иқтисодий таҳлил ишларини олиб бориш жойи;
- таҳлил мазмунини изохлаш;
- ижрочиларни таркиби ва уларнинг вазифаларини белгилаш;
- таҳлил утказиш муддатини белгилаб олиш;
- таҳлил манбалари ва уларни натижаларини расмийлаштириш тартибини аниқлаб олиш.

○ **Таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш босқичи.** Ушбу босқичда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- таҳлил учун зарур маълумотларни аниқлаш;
- таҳлил манбаларини тўплаш;
- қўшимча маълумотларни жалб этиш;

○ **Тўпланган маълумотларнинг қўғрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш босқичи.** Тўпланган манбааларни тўғрилигини текшириш ҳамда ишончилигини аниқлашдан иборат бўлади ва ушбу манбаалар таҳлил учун мослаштирилади. Бундан ташқари ушбу босқичда қуйидагилар аниқланиб олинади:

- таҳлил усулларини аниқлаб олиш;
- маълумотларни соддалаштириш;
- жадвал, схема ва макетларни тузиш;
- таъсир этувчи факторларни аниқлаш;
- резервларни аниқлаш.

○ **Бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш босқичи.** Бу энг муҳим босқич бўлиб, бевосита таҳлил ишлари бажарилади, кўрсаткичлар ҳисобланади, ўзгариш сабаблари ва фарқлар аниқланади. Ушбу босқичда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- мезон кўрсаткичларини аниқлаш;
- кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш ҳамда натижаларни баҳолаш;
- баҳолашда экспертизадан фойдаланиш;
- натижаларни умумлаштирувчи мезонлар;
- таҳлил натижаларини хулосага тайёрлаш.

○ **Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш босқичи.** Бу босқичда ўрганилаётган иқтисодий жараён якунланади ва маълум бир ўзгаришларга баҳо берилади ҳамда таҳлилга якун ясалади. Бундан ташқари ушбу босқичда ҳам қуйидаги ишлар амалга оширилиши лозим бўлади:

- корхона фаолияти натижаларининг ўзгариш сабабларини аниқлаш;
- корхона фаолиятини яхшиланиш резервларини жамлаш;
- аниқланган резервлардан фойдаланиш тадбирларини белгилаш;
- таҳлил натижаларини ҳисоблаш ва ҳисоботда ифодалаш.

○ **Таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш босқичи.** Мазкур босқичда таҳлил натижасида аниқланган имкониятларни корхона фаолиятига қўллаш йўллари кўрсатиб берилади, тавсиялар берилади, аниқланган илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётга тадбиқ этишни кўрсатиб беради ва уларнинг ҳақиқатда келгусида бажарилиши назорат қилиб борилади.

Одатда корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш даврида маълумотлар манбаи йиғилади. Ушбу маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш мақсадида маълумотлар тўғрилиги текширилади. Таҳлил учун йиғилган маълумотларни текшириш икки усулда олиб борилади:

1. Юзаки текшириш;

2. Мазмун жиҳатидан текшириш.

Юзаки текширишда ҳисоботга барча маълумотларни киритилганлиги, уларнинг арифметик йиғиндиси, Молия вазирлиги ҳамда Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги томонидан тасдиқланган ҳисобот шаклларига риоя қилинганлиги, ҳисобот шаклларининг бир-бири билан боғлиқлиги, ҳисоботни топшириш муддати, мансабдорларнинг имзоси текширилади.

Мазмун жиҳатидан текшириш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ◆ Инвентаризация натижалари ҳисоботда ўз аксини топиши;
- ◆ Корхона ҳисобот маълумотларидаги бюджетга тўловлар ва бюджет маблағлари ҳисобига молиялаштириш суммасини молия ташкилоти маълумотларига мос келиши;
- ◆ Фойда ва зарарлар счётига ўтказилган кўрсаткичларни текшириш (устав капиталининг ўзгариши, табиий офатдан кўрилган зарар, асосий воситаларни тугатилиши ва ҳақозолар).

Корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш давомида кўплаб манбаалардан фойдаланишга тўғри келади. **Таҳлилда қўлланиладиган манбаларни қуйидаги босқичларга ажратишимиз мумкин бўлади:**

1. Режа маълумотлари манбалари;

2. Ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари манбалари;

3. Қўшимча маълумотлар манбаи.

Режа маълумотлари манбалари таркибига бизнес режа кўрсаткичлари, белгиланган лимитлар, белгиланган норма ва нормативлар, шартнома кўрсаткичлари киради.

Ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари манбаларига бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари, статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари, оператив ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари киради. Таҳлилнинг асосий маълумотлар манбаи бу бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари бўлиб, улар корхона хўжалик фаолиятининг барча жараёнларини ўз ичига олади. Бунда маблағлар ҳаракати, уларнинг манбалари, уларнинг хўжалик алоқалари акс этади.

Бухгалтерия балансида маблағлар, уларни манбаларининг жойлашиши ва ҳосил бўлиш манбаларига қараб ифодаланади.

Статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари таҳлил учун асосий манба бўлиб ҳисобланади. Бу ҳисоботда ҳодиса ва жараёнларнинг жами кўрсатилади, уларни микдор жиҳатдан характерлайдиган муайян иқтисодий қонунларни аниқлайдиган тарзда акс эттирилади.

Оператив ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларига ва статистик ҳисобот маълумотларига нисбатан зарур информацияни бир мунча тезроқ олишга имкон беради.

Иқтисодий таҳлилни янада чуқурроқ амалга ошириш учун ҳисоб маълумотларига таалуқли бўлмаган, яъни қушимча маълумотлардан фойдаланиш лозим бўлади. Бундай маълумотлар таркибига банк, молия, солиқ инспекторлари томонидан тузилган далолатнома, инспекторларни тақдим этган маълумотлари, аудитор хулосалари, радио ва телевидения маълумотлари, оммавий ахборот воситалари манбалари, ишчи ва хизматчилар билан бўлган мулоқот натижалари киради.

3.3. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш

Одатда таҳлил маълумотлари ва уларни натижалари уни ким ва нима мақсадда ўтказилганлигига қараб турли шаклда умумлаштирилиши мумкин. Корхона ва ташкилотларни хўжалик фаолияти таҳлилининг натижалари аналитик мавзулар ёки хўжаликни йиллик ҳисоботига илова қилинадиган баённома кўринишида ифода этилади.

Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва яқунлаш қайси турдаги таҳлилни ўтказганлигимизга қараб бажарилади. Масалан, корхоналарнинг йиллик ҳисоботи асосида ўтказилган жорий таҳлилнинг якуни, умумий хулосалар ёзиш ва юқори ташкилотларга тушунтириш хати тузиш орқали яқунланади. Айрим турдаги бошқа таҳлил турларининг натижалари эса мутахассисларни маърузаси, корхона раҳбарининг буйруғи, жамоанинг мажлис баёни, тафтиш комиссиясининг далолатномалари орқали умумлаштирилиши мумкин.

Таҳлил натижаларини умумлаштирганда албатта эришилган натижалар, йўл қўйилган камчиликлар ҳамда ютуқлар аниқ рақамларда ва фактлар билан кўрсатилган бўлиши талаб этилади. Шунингдек, йўл қўйилган камчиликларни тузатиш чора-тадбирлари, яъни таклифлар ҳам кўрсатилади.

Иқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш ва умумлаштиришга корхонанинг умум мажлис материаллари, турли хил диаграмма, жадвал ва графиклар тузиб меҳнаткаш оммага кўрсатма сифатида осиб қўйиш, ойнома ва рўзнома саҳифаларида маълумотларни чоп этиш, ахборот доскаларидаги кўрсаткичларни эълон қилиб бориш ҳам ҳисобланади.

Аналитик ёзув корхона ва ташкилотларни хўжалик фаолияти яқунлари бўйича йиллик ёки чораклик ҳисоботига тушунтириш хатлари, юқори ташкилотларни уларга бўйсинувчи ташкилотлар хулосалари каби бўлади.

Тушунтириш хати режани бажарилиши ҳақидаги умумий характеристикада ва кўрсаткичларни аввалги даврларга нисбатан ўзгарганлик маълумотларидан бошланади. Сўнгра натижанинг режадан тафовути сабаблари, айрим омилларнинг ўзаро боғланиши ва уларнинг хўжалик фаолияти кўрсаткичлари ифодаланади.

Аналитик ҳисоб – китоблар аналитик жадваллар кўринишида расмийлаштирилади. Уларни ҳар бирига хулосалар ва кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигини ечиб берувчи матнли иловалар бериледи.

Баённомани хотима қисмида хулосалар, аниқланган камчиликларни тузатиш йўл-йўриқлари, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга доир резервлардан фойдаланиш юзасидан конкрет (аниқ) таклифлар баён қилинади. Баённома тушунарли, илмий асосланган, ихчам, аналитик жадваллар билан боғланган бўлиши керак бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай таҳлил корхона раҳбарининг харидорларни умумий йиғилишидаги маърузаси учун зарур бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ва бошқарув таҳлил қилишдан олинган натижа уни ахборот ва методик қўлланмалар билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Таҳлилни ахборот билан таъминлашда бош ролини бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи эгаллайди, сабаби бу манбаларда хўжалик фаолияти ва унинг натижалари ўз аксини топган. Бирламчи ва жамланган ҳисоб регисторидаги маълумотларни ўз вақтида ва тўла-тўқис таҳлил қилиш режани бажарилишига, хўжалик фаолиятини яхшилашга қаратилади.

3.4. Автоматик бошқариш системаси шароитида иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг хусусиятлари

Хўжалик фаолиятини автоматик бошқариш системаси шароитида ташкил этиш дейилганда, электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) ёрдамида ва иқтисодий математик усуллари кўллаган ҳолда ишлаб чиқаришнинг муҳим соҳаларини аниқ ва тўғри бошқариш вазифаларини амалга ошириш мақсадида ташкил этиш тушунилади. ***Бундай амалга ошириш уч хил йўналишда бўлиши мумкин, яъни:***

- ◆ Марказлашган;
- ◆ Марказлашмаган;
- ◆ Аралаш.

Хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг автоматик бошқариш системаси шароитида амалга ошириш куйидаги принципларга амал қилади:

- ◆ Аниқ мақсадга эга эканлиги системалашганлиги;
- ◆ Комплекслилиги;
- ◆ Ихчамлашганлиги;
- ◆ Узлуксизлик ва мунтазамлилик;
- ◆ Таққосланиш имкониятини кенглиги;
- ◆ Ечим лойиҳаси аниқ ва ихчамлилиги.

Автоматик бошқариш системаси шароитида таҳлил этиш куйидаги шароитда бажарилади:

- ◆ Қайд этиш;
- ◆ Бошланғич маълумотларни йиғиш ва узатиш;
- ◆ Умумий маълумотлар базасини ташкил этиш;
- ◆ Кўрсаткичлар алгоритми бўйича маълумотларни қайта ишлаш;
- ◆ Истеъмолчилар учун керакли маълумотларни таёрлаш.

Таҳлил учун керакли маълумотларнинг аниқлигини ва тез муддатда тайёрлашнинг энг аниқ йўлларидан бири - ЭҲМ лар ёрдамида қайта ишлаш ҳисобланади.

Комплекс автоматлашган шароитда таҳлил учун керакли маълумотлардан фойдаланиш хусусиятлари маълум даражада имкониятларни очиб беради:

1. Бошланғич ҳужжатлар - ҳисоб, статистика норматив маълумотлар ЭҲМнинг хотирасига кўйилиб фақат бир хил манбаа, яъни машина хотирасига олинади;
2. Таҳлил учун керакли турли мураккаб ҳисоблашлар маълум секундларда бажарилади;
3. Таъсир этувчи омилларни машиналар аниқ кўрсатиб беради;
4. Таҳлил учун керакли маълумотлар ва таҳлил натижалари ўрнатилган шаклда-машинаграмма, табелограммаларда ифодаланади;
5. Турли хил иқтисодий маълумотлар машиналар учун бир хил шифр ва кодларда киритилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра ишни автоматлаштирилган тарзда олиб борилиши анча иқтисодий самарадорликка олиб келар экан.

3.5. Манбалар тўғрилигини текшириш ва уларга қўйилган талаблар

Корхоналарни тўғри ва оқилона бошқариш учун турли- туман малумотлар тизимидан фойдаланиш зарурки, улар орқали тўғри бошқарув қарорлари қабул қилиниши мумкин. Малумотлар дейилганда иқтисодий ходисалар, воқеалар ва хўжалик жараёнларини тегишли манбалар орқали акс этириш, уларни қайта ҳисоблаш ва ўрганиш, ҳамда қизиқувчи ташкилотларга ўзатиш тушунилади.

Таҳлил учун керакли бўлган маълумотларни мазмунига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- ◆ Иқтисодий маълумотлар;
- ◆ Ҳуқуқий- меъёрий маълумотлар;
- ◆ Илмий- техникавий маълумотлар;
- ◆ Табiiй- экологик маълумотлар;
- ◆ Бошқа маълумотлар.

Иқтисодий маълумотларни бизнес режа, турли хил ахборот манбаалар, технологик маълумотлар, оператив- техник, меъёрий ва ҳисоб ҳужжатлари ташкил этади. Бу манбаалар таҳлилда энг кўп фойдаланилади.

Ҳуқуқий- меъёрий маълумотларга эса Республикамизда амал қилаётган барча қонунлар, меъёрий ҳужжатлар ва норматив актларда расмийлаштирилган ахборотлардан фойдаланиш тушунилади.

Илмий- техникавий маълумотлар, энг янги тараққиёт, жаҳондаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқларини ўзида мужассам этган ахборотлардир. Бу ахборотлар таҳлил учун муҳим аҳамият касб этади.

Табiiй- экологик маълумотлар, табиат, ер, иқлим ва бошқа экологик омилларни мужассамлаштирган ахборотларни иқтисодий таҳлилда муҳим манбаа сифатида ўрганилади.

Бошқа манбааларга эса, иқтисодий, ҳуқуқий, илмий- техникавий, табiiй- экологик манбааларда акс этмаган маълумотлар тушунилиб, бунга оммавий ахборот воситалари, рўзнома ва ойномалардаги, радио ва телевидениядаги келтирилган ахборотлардан фойдаланиш таҳлил учун муҳимдир.

Кўплаб манбааларни таҳлил жараёнларида қўллаш уларнинг мазмунини бойитишга, бошқарув қарорларини холисона бўлишини ва корхоналарни бозор иқтисодиёти шароитида фаол қатнашишига имкон яратади.

Иқтисодий манбаалар бошқа ахборотлардан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- ҳужжатлашганлиги- барча иқтисодий ходиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич ҳужжатларда қайт этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади.
- Турли- туманлиги. ходиса ва воқеалар кўпгина манбааларда қайт этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарқланади.
- Оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги. Кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юқори органлар томонидан тасдиқланганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиради.
- Маълум даврларда такрорланиб туришлиги. Тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тўтилади, ҳисобот даврлари- чорақлар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахборотлар тўзилади.
- Қонунлашганлиги ва чегараланганлиги. Барча иқтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, макроиқтисод вазирлиги ва солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланган шаклларга асосланиб тўзилади. Бозор иқтисоди шароитида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошқалар учун махфiiй бўлиб, фақат эгасининг рухсати билан эълон қилиниши мумкин.
- Кўп қирралилиги ва сермазмунлиги. Иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилади, бошланғич ҳужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл- номаси, даври ва махсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашади.

Иқтисодий маълумотларни аксарият қисмини ҳисоб ахборотлари ташкил этиб, бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоблар мажмуидан иборатдир.

Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари иқтисодий таҳлил ахборотлари таркибида 70 фоиздан ортиқ салмоқни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун» 1996 йил қабул қилиниб, барча фаолият кўрсатувчи юридик ва жисмоний шахслар бу қонунга амал қиладилар.

Таҳлил учун кеоракли манбаалар қуйидаги талабларни бажариши лозим:

1. Ҳаққонийлик ва ҳолисоналик тамоилига амал қилинади.
2. Манбаалар таҳлил қилиниши учун кенг имкониятли бўлмоғи лозим, яъни режа, ҳисоб ва статистик маълумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши, талаб қилинган вазифаларни бажариши керак.
3. Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбаалар аниқ ўлчамда акс эттирилиши лозим.
4. Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир- бирини тўлдириб турилишини тақозо этади.
5. Манбааларга киритилган кўрсаткичларни аниқланиш тамоиллари ва акс эттириладиган даврлар мослиги зарурдир ва ҳақозолар.

Юқоридаги талабларга жавоб берувчи барча ахборотлар таҳлилнинг аниқ бажарилиши, сермазмун бўлишлигига имкон яратади.

Иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган барча манбааларни ишончлилигини, аниқлилигини ва тўғрилигини текшириш натижаларни самарали бўлишига замин яратади. Керакли манбааларнинг турли- туманлиги, сермазмунлилиги ва кўплиги уларнинг сифатли шаклланишига эътиборни қаратилишни тақозо этади. Барча йиғма маълумотларни ҳар томонлама тўғрилигини текшириш:

- **Техник (юзаки) текшириш усули;**
- **Мантиқий ёки мазмунан текшириш усулларига ажратилади.**

Техник текшириш, ахборот манбааларини арифметик жиҳатидан тўғрилигини, расмийлаштириш қоидаларига риоя қилинганлиги ва кўрсаткичларнинг бир- бирига мослигини эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

Мазмун жиҳатидан текшириш, маълумотларнинг ҳаққоний эканлиги, унда акс эттирилган рақамларнинг ҳақиқатда борлиги аниқлашни ўз ичига олади. Бундай текшириш ўз ичига бухгалтерия ҳисоби бошланғич ҳужжатларидаги келтирилган рақамларни инвентаризация ўтказиш орқали таққослаш, санаб кўриш ва ўлчаш йўли билан тўғрилигига ишонч ҳосил қилишдир.

Айниқса йиллик молиявий ҳисобот маълумотларини мазмунан текшириш таҳлил ишларини самарали ўтишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараёнда маълумотларни таҳлил қилишдан олдин уларнинг тўғрилиги текшириб олинади. Маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун эса айрим кўрсаткичларни маълум бир ҳисобот маълумотлари билан таққослаб уларнинг бир-бирига мослиги ўрганилади. Агар бир хил кўрсаткичлар турли манбаларда бир хил тартибда акс эттирилган бўлса, у ҳолда ушбу маълумотлар кўғри деб тан олинаши мумкин бўлади.

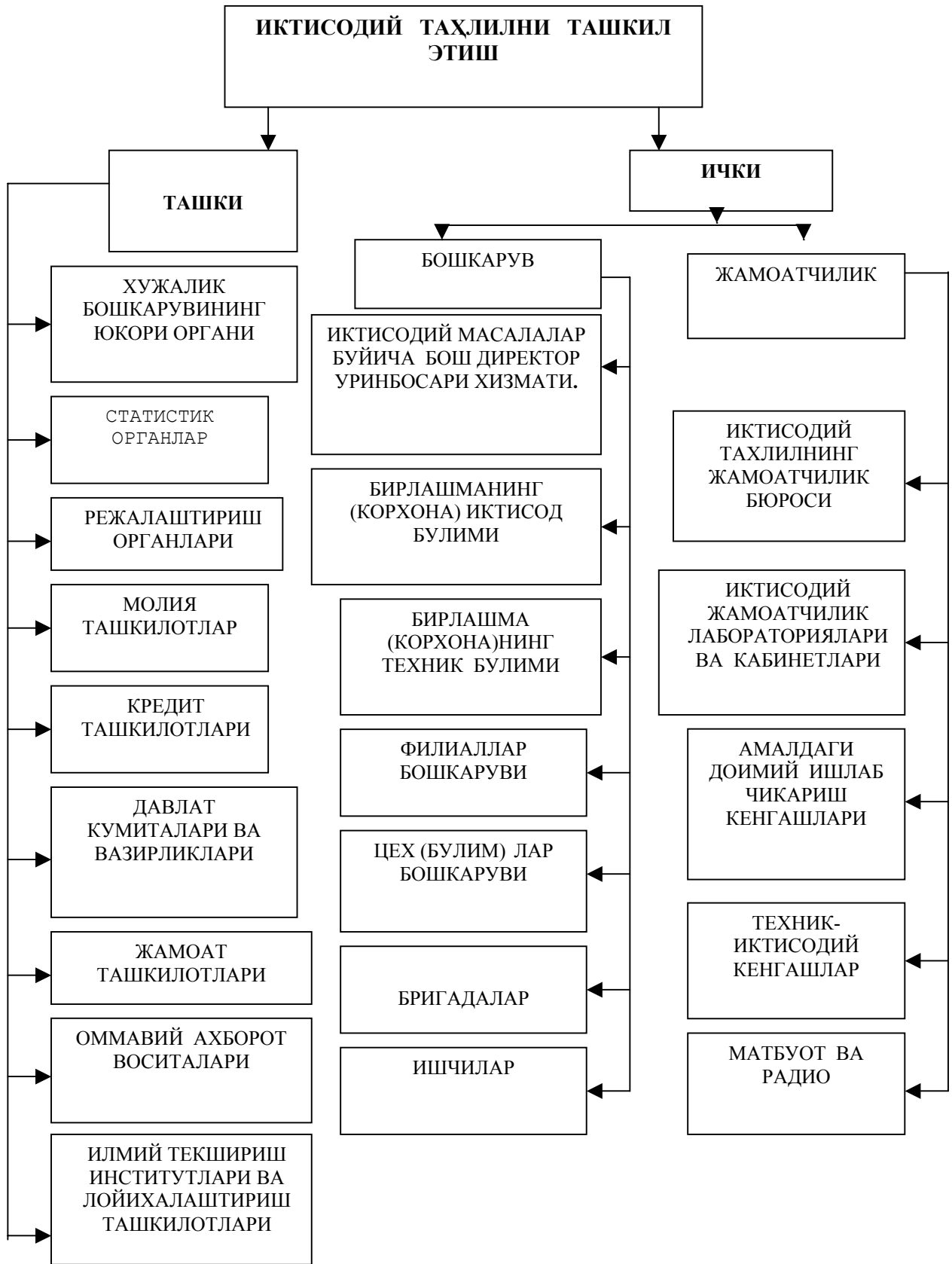
Молиявий ҳисоботнинг турли шаклларидаги маълумотларни бир - бирига мослигини ўрганиш қуйидаги жадвалда келтирилган (7-жадвал).

Молиявий ҳисобот маълумотларини бир- бирига мослигини текшириш

Кўрсаткичлар Номи	Шакл рақами	Бирламчи		Иккиламчи			Мослиги
		Сатри	Сумма, минг сўм	Шакл рақами	Сатри	Сумма, минг сўм	
А	1	2	3	4	5	6	7
Асосий воситалар: Бошланғич қиймат.	1	010	71000	3	130	71000	Мос
Эскириш қиймати.	1	011	44500	3	130	44500	Мос
Устав капитал	1	320	80000	5	080	80000	Мос
Тақсимланмаган фойда	1	350	45000	5	080	45000	Мос
Ва хокозолар							

Шундай тартибда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини, пул маблағлар ҳаракатини ва бошқа маълумотларни ҳам мазмунан, миқдоран тўғрилигини текшириш мумкин.

Юқоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, қуйида ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмаларида молиявий ва бошқарув таҳлилини ташкил этишнинг схемасини келтириб ўтиш мумкин бўлади.

4.1.-ЧИЗМА. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМА (КОРХОНА) ЛАРИДА МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- корхона ва фирмаларда иқтисодий таҳлилни ташкил қилиш;
- таҳлилни ташкил этиш босқичлари;
- таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш;
- иқтисодий таҳлил кенгаши
- таҳлил учун зарур ахборотлар ва уларнинг турлари;
- иқтисодий ахборотлари;
- илмий-техникавий ахборотлар;
- табиий-экологик ахборотлар;
- таҳлил учун керак бўлган ахборотларга қўйилган талаблар ва уларни тўғрилигини текшириш;
- бухгалтерия ҳисоби ахборотлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларида таҳлил ишларини кимлар олиб боришади?
2. Хўжалик субъектларини таҳлил ишларига масъул жавобгарлар бўлиб кимлар ҳисобланади?
3. Хўжалик субъектларида таҳлил ишларини ташкил этиш мажбурийми ёки ихтиёрий?
4. Таҳлилни ташкил этиш босқичларини санаб ўтинг?
5. Таҳлил натижалари қандай расмийлаштирилади?
6. Таҳлил натижалари кимга тақдим этилади?
7. Таҳлил жараёнларида қандай турдаги маълумотлардан фойдаланилади?
8. Таҳлилда фойдаланиладиган маълумотларга қандай талаблар қўйилади?
9. Маълумотларнинг тўғрилиги қайси усуллар орқали текширилади?
10. Таҳлилнинг турларини таснифлаб беринг?
11. Таҳлил жараёнларида маълумотларни компьютерларда қайта ишлашнинг афзалликлари нимада?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Ўзбекистон Республикасида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини бошқаришда молиявий ва бошқарув таҳлилининг тутган ўрни ва салоҳиятини ўз фикр-мулоҳазаларингиз орқали баён қилиб беринг.

2-топшириқ

Автоматик бошқариш системаси шароитида корхоналарнинг хўжалик жараёнларини таҳлил этишнинг хусусиятларини изоҳлаб беринг.

3-топшириқ

Автоматлаштирилган бошқарув тизимида молиявий ва бошқарув таҳлилининг ҳам автоматлаштиришнинг истиқболларини ўз фикр-мулоҳазаларингиз орқали изоҳлаб беринг. Таҳлил жараёнида қандай компьютер дастурларидан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатиб ўтинг.

IV -БОБ. БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ КОРХОНА МАҲСУЛОТИ ВА ХИЗМАТИГА БЎЛГАН ТАЛАБ ВА ТАКЛИФНИНГ ТАҲЛИЛИ

4.1. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб ва таклифни ўрганишнинг аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

Мустақиллик даврида ўтаётган ҳар бир кун жамиятимизнинг мазмун жиҳатидан янгиланаётганлигидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳаётимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок қилиш, назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларини ҳал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда. Бундай янги иқтисодий тушунчалардан бири – корхонанинг маркетинг фаолияти тушунчасидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида Республикамизда фаолият кўрсатаётган ҳар бир корхона, фирма ва ташкилотлар бозорни ўрганган ҳолда "қандай маҳсулот ишлаб чиқариш керак, ким учун ишлаб чиқариш керак ва қанча миқдорда ишлаб чиқариш зарур" тамойилига амал қилган ҳолда иш юритишлиги лозим. Бунинг учун улар бозорни чуқур ўрганишлари, маркетинг соҳасида юқори малакали мутахассисларга эга бўлишлари талаб қилинади. Бозор тўғрисида қанчалик кўп маълумотга эга бўлишлик, рақобатчилар, истеъмолчиларнинг харид қобилияти, ўхшаш товарлар ҳажмининг ўзгариб туриши ҳамда шу каби бошқа муаммоларни батафсил ахборотлар тўплаш ва уларни атрафлича таҳлил этиб туриш муваффақиятлар гарови, фойда кўриб ишлашнинг муҳим шартларидан саналади.

Корхона бозор механизми ва конъюктурасини батафсил ҳамда таҳлил қилган ҳолда ўз имкониятларини йўлга қўйишнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий шартларини тузиб чиқади. Бу эса яқин ва узоқ даврийликда фаолият юритишнинг йўналишларини белгилаш ҳамда унинг режасини тузиб чиқишни характерлайди. Режали асосда ишлаб чиқаришни бошқариш ҳам бевосита бозор регулятори элементлари таъсирида йўлга қўйилади. Таҳлилда асосий эътибор маркетинг тадқиқотларига қаратилади. Бозордаги аҳвол ва унинг ўзгарувчанлиги, талаб ва таклиф даражалари, бозор соҳиблари ва уларнинг мавқеи, фаолиятни йўлга қўйишнинг имкониятлари кенг қамровда ўрганилади.

Бозор талабини таҳлил этишда бозорнинг алоҳида олинган товарлар билан тўйинганлик даражаси, унинг яқин ва узоқ ораликда ўзгарувчанлик эҳтимоллари, товарлар нархининг ўзгарувчанлиги, энг юқори фойдалилиги, мувозанатлашган кўрсаткичлар ва уларнинг ўзгаришларига баҳо берилади.

Бозор шароитида истеъмол табиий ҳолда амалга ошмай, айрибошлаш ва унинг пул-товар муомаласи туфайли рўёбга чиқади. Бунинг учун олди-сотди, харидор-сотувчи поғоналаридан ўтиб, бир қатор шаклларни бошдан кечирмоғи зарур, яъни, эҳтиёж-талаб-истеъмол. Демак, бозорни талаб ва таклиф қонуниятлари асосида тартибга солинади.

Талаб деб, - бу энг аввало бирон-бир неъматлар ёки хизматларга бўлган эҳтиёжларни бозорда намоён бўлиши ва уни пул билан таъминлашидир.

Таклиф эса, - бу муайян пайтда бозорда бўлган ёки унга етказиб берилиши мумкин бўлган товарлар массаси сифатида белгиланади.

"Экономикс" муаллифлари К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюларнинг таъкидлашича, истеъмол танлови бозор иқтисодига асосланган эркин иқтисодий тараққиётнинг кенг қулоч ёзганидир. Чунки истеъмолчилар ўз пул даромадлари миқёсида товарлар ва товарлашган хизматларни истаган тарзда сотиб олишлари ва шулар билан ўз истеъмолларини ихтиёрий қондириш имконига эга бўлишлари мумкин. Иқтисодиётда нима ишлаб чиқариш кераклигини истеъмолчи белгилайди. Бундай хусусият бозорда талабга ҳал қилувчи куч беради.

Талаб, аввало, ресурсларга ва истеъмол товарлари, товарлашган хизматларга бўлган талаб сифатида юзага келадики, биринчиси ишлаб чиқариш истеъмолини, иккинчиси эса шахсий истеъмолни, қондиришга қаратилгандир.

Шундай экан ҳар бир корхона бозордаги талаб ва таклифни ўрганган ҳолда унга тўғри баҳо беришлари керак. Бунинг учун бозорларда текширув ишларини ёки бўлмасам айрим танланган маҳсулотлар орасида анкета жавобларини тарқатиш орқали истеъмолчи талабини ўрганиш лозимдир.

Бозорни ўрганишда молиявий ва бошқарув таҳлили фани қуйидаги вазифаларни бажаради:

- Қандай маҳсулот ишлаб чиқариш лозимлигини белгилайди;
- Қанча миқдорда ишлаб чиқариш кераклигини кўрсатади;
- Корхонанинг келажакда яратиш керак бўлган маҳсулоти тўғрисида маълумот беради;
- Фойда олиш ва уни ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатади ва ҳақозолар.

Ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган ва амалда қўлланилаётган қонунларимиз Республикамизда фаолият кўрсатаётган турли мулк шаклидаги корхоналарни тўлиқ эркин ҳолда иш юритишни таъминламоқда. Бу эса уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш йўналишларини ўзлари белгилаб олишларига имконият яратади. Демак, эркин бозор иқтисодиётида корхоналарнинг катта даромад олишлари ўз ҳаракатларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Айниқса, харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариб, белгиланган муддатларда сотиб, пул тушумлари барча харажатларни қоплаб мўмайгина фойда кўриш бош мақсад бўлиб қолмоғи лозим.

Ушбу ижобий тарафларни эътиборга олиб корхоналарнинг бозордаги талаб ва таклифни ўрганиб ишлаб чиқаришни йўлга қўйиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Маркетинг концепциясига кўра ҳар бир фаолият юритувчи корхона муваффақиятга эришиш учун энг аввало истеъмолчиларнинг тилакларини назарда тутиши керак. Бу эса уларга мос тушадиган товарлар ишлаб чиқаришни тақозо этиб, қуйидаги қоидаларга риоя қилишни тақозо этади:

1. Харидорларни тушуниш ва уларни қизиқтирган доирани аниқлаш;
2. Товар ва хизматларнинг мулкчилигини таъминлаш;
3. Товарлар ҳақида керакли маълумотларни етказиб бериш.

Юқорида келтирилган қоидалар маркетингнинг тўрт акциомасига асосланади:

- "Қизиқтириш муваффақият гарови"
- "Рақобат танлашни рағбатлантиради"
- "Танлов қийинчилик туғдиради"
- "Танловдаги рақобат товарни такомиллаштиради"

Талабни ўрганиш, уларни ижтимоий-иқтисодий ва демографик тавсифларига кўра турларга ажратиш усулларини ишлаб чиққан. Шу билан бирга уларни психологик тарафларини эътиборга олиб таҳлил қилиш кенг ривожланмоқда.

4.2. Талаб ва таклифни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Кишилик жамияти ривожланар экан, фан ва техника тараққиёти илдам қадамлар билан янгиланаётган шароитда инсониятнинг товар ва моддий қийматликларга бўлган эҳтиёжи-талаби узлуксиз ўзгариб – ортиб боради.

Талаб ўзгариши (эластиклиги) мавжуд бўлиб, у

1. Баҳолар ўзгариши ва ҳолати;
2. Харидорлар миқдори ва уларнинг диди, истаги;
3. Истеъмолчиларнинг пул даромади;
4. Ўрнини алмаштириш мумкин бўлган ёки ўрнини босадиган товарлар хажми;
5. Инфляция эҳтимоли қабилаарга боғлиқдир.

Буларни айни вақтда талабни белгиловчи омиллар дейиш мумкин. Буларнинг ичида энг муҳимлари товарлар ва хизматлар баҳоси ҳамда истеъмолчиларнинг пул даромадлари ҳисобланади.

Қуйидаги берилган чизмадан кўриниб турибдики, даромаднинг юқори бўлиши талабнинг ошувини ва баҳо юқори бўлса талабнинг пасайиб боришини кўрамиз (5-чизма).

5-чизма.

Талаб ҳаракатининг чизмаси.

Бозордаги таклиф этилган товарлар миқдорини бир неча омиллари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Таклиф этиладиган товарлар баҳоси;
2. Ишлаб чиқариш технологияси;
3. Товар ишлаб чиқарувчиларнинг миқдори;
4. Ишлаб чиқариш омиллари баҳоси;
5. Солиқ ва субсидиялар;
6. Баҳоларнинг ошиш эҳтимоли ва ҳақозолар.

Таклиф миқдорига кучли таъсир этувчи омил бўлиб - бу товарларнинг бозордаги сотиладиган баҳоси ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси шу маҳсулотни яратиш учун кетган ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларнинг миқдори ҳамда кўзланган фойда нормасига алоқадордир (6-чизма).

Таклиф ҳаракатининг чизмаси

Таклиф бозор товар билан тўла таъминлангандан кейин ўзгармасдан бир меъёрда бўлиши ҳам мумкин, бунда баҳо ошиб бориши билан бозорга чиқариладиган товар кўпайишининг зарурати бўлмай қолади. Шунда ишлаб чиқариш хажми ҳам ўзгармай, таклиф ҳам баҳога боғлиқ бўлмаган ҳолда барқарорлашиши мумкин.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги, умуман талаб ўзгарувчанлигига ўхшаб, товар баҳосининг ўзгариш, таклифнинг ўзгариш даражасини аниқлаш учун таклиф ўзгарувчанлиги кўкорхоналасаткичи (K) қўлланилади. Унга кўра,

$$K = \frac{\text{Таклиф этилган товар миқдори ўзгариш (\%)}}{\text{Баҳоларининг ўзгариш (фоизда)}}$$

Агарда, $K > 1$ бўлса, таклиф ўзгарувчан;

$K = 1$ бўлса, ноўзгарувчан;

$K < 1$ бўлса, мутлоқ ноўзгарувчан бўлади.

Талаб ва таклифни ифодалашда асосий кўрсаткичлардан бўлиб, яна қуйидагилар ҳисобланади:

- **Жами талаб кўрсаткичи.** Ҳар бир истеъмолчининг ўз, шахсий талаби бозордир. Жами бозор талаби ёки умумий бозор талаби барча истеъмолчилар талаби йиғиндисидан келиб чиқади. Шундай экан, жами талаб кўрсаткичи нархларнинг муаян даражасида барча истеъмолчилар сотиб оладиган товарлар миқдорининг ифодаси сифатида келади.
- **Жами таклиф кўрсаткичи.** Бу кўрсаткичнинг шаклланиши ҳам худди талабники сингари, жами таклиф йиғиндисидан келиб чиқади. Бу эса жами сотилиши лозим бўлган тайёр маҳсулот ифодаси сифатида келади.

4.3. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб даражасини аниқловчи омиллар таҳлили

Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талабни таҳлил этишнинг асосий мақсади бўлиб – корхона маҳсулотига бўлган талаб даражасини аниқлаш ҳамда буюртмалар портфелини ташкил этиш ҳисобланади. Буюртмалар портфели корхонанинг қуввати ва ундан келажакдаги фойдаланиш даражаларига боғлиқ бўлади. Агар корхона маҳсулотига бўлган талаб қайсидир сабабларга кўра пасаядиган бўлса, бунга мос равишда буюртмалар портфели ҳам қисқаради. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш суръати пасайиши, маҳсулот таннархининг ошиши ҳамда корхона зарар кўриш эҳтимоли кучая боради. Бу жараён узок давом этадиган бўлса корхонани банкротликкача олиб бориши мумкин.

Бозор мувозанатининг муҳим элементи бўлган талаб ва таклифни, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил этиш асосида корхонанинг ишлаб чиқариш суръати ва унинг тузилишига баҳо берилади. Талаб – истеъмолчилар томонидан сотиб олиниши мумкин бўлган товарлар миқдоридир. Уни тўловга қобил эҳтиёж дейиш ҳам мумкин. Талаб иқтисодий категория бўлиб, унинг даражасига кўплаб омиллар таъсир этади, яъни таклиф этилаётган товар баҳоси, унинг сифати, харидорларнинг даромадлари, харид қобилияти, ўриндош товарларнинг баҳоси, истеъмолчиларнинг даромадлари ва товар баҳосини ўзгариши, бозорнинг товарлар билан тўйинганлиги ҳамда жамғармалар бўйича фоиз ставкаларининг ўзгариши каби омиллардир.

Омилларнинг талаб ҳажми ўзгаришига таъсирини куйидаги боғланишларда талаб функциясида ифодалаш ва аниқлаш мумкин, яъни:

$$Q_d = f / P, P_A, P_B, I, T, S /.$$

Бу ерда:

P, P_A, P_B – турдош товарлар баҳоси;

I – аҳолининг пул даромадлари;

T – аҳолининг диди ва нимани афзал кўриши;

S – мулккий жамғарма.

Агар товарлар баҳосидан бошқа жами омиллар ўзгармас деб олинса, талаб функцияси фақат баҳо функциясига тенг бўлади. Яъни,

$$Q_d = f / P \text{ га тенг бўлади.}$$

Товар маҳсулоти ишлаб чиқарилишидан олдин унинг истеъмол хусусиятлари таҳлил қилинади, ҳамда рақибларнинг маҳсулотлари нимага сотилаётганлиги сабаблари ўрганилади.

Ўрганиш амалиёти шу нарсани кўрсатдики, истеъмол хусусияти, яъни товарнинг ўз вазифасини бажариши унинг ҳаётдаги ўрнини беқиёс қилиб белгилайди.

Товарнинг хусусиятлари ҳам инсон эҳтиёжларига кўра уч турга ажратилади:

1. Товарларнинг моддий эҳтиёжларини қондира олиш хусусиятлари;

2. Уларнинг маънавий эҳтиёжларини қондира билишлиги;

3. Товарларнинг ижтимоий эҳтиёжларни тўлдирувчи эргономик хусусиятлари.

Биринчи хусусият товарларнинг инсон ҳаётида муаян вазифани бажариб, унинг моддий эҳтиёжини қондириш тушунилади.

Товарларнинг эстетик хусусияти эса шакли, тузилиши, пардози ва хиди каби томонларини ҳисобга олса, эргономика қисмида инсоннинг унумли ишлаши учун қулайлик яратиш имкониятлари ўрганилади.

Якка тартибдаги эҳтиёжлар қуйидаги тартибда аниқланади:

- Оиладаги роли, мажбурият доирасига кўра;
- Бошқа одамлар билан муносабатига қараб;
- Гуруҳнинг шахсга ва шахснинг гуруҳга талаби билан;
- Катта жамоатчиликка қўшилиши билан ва ҳақозолар.

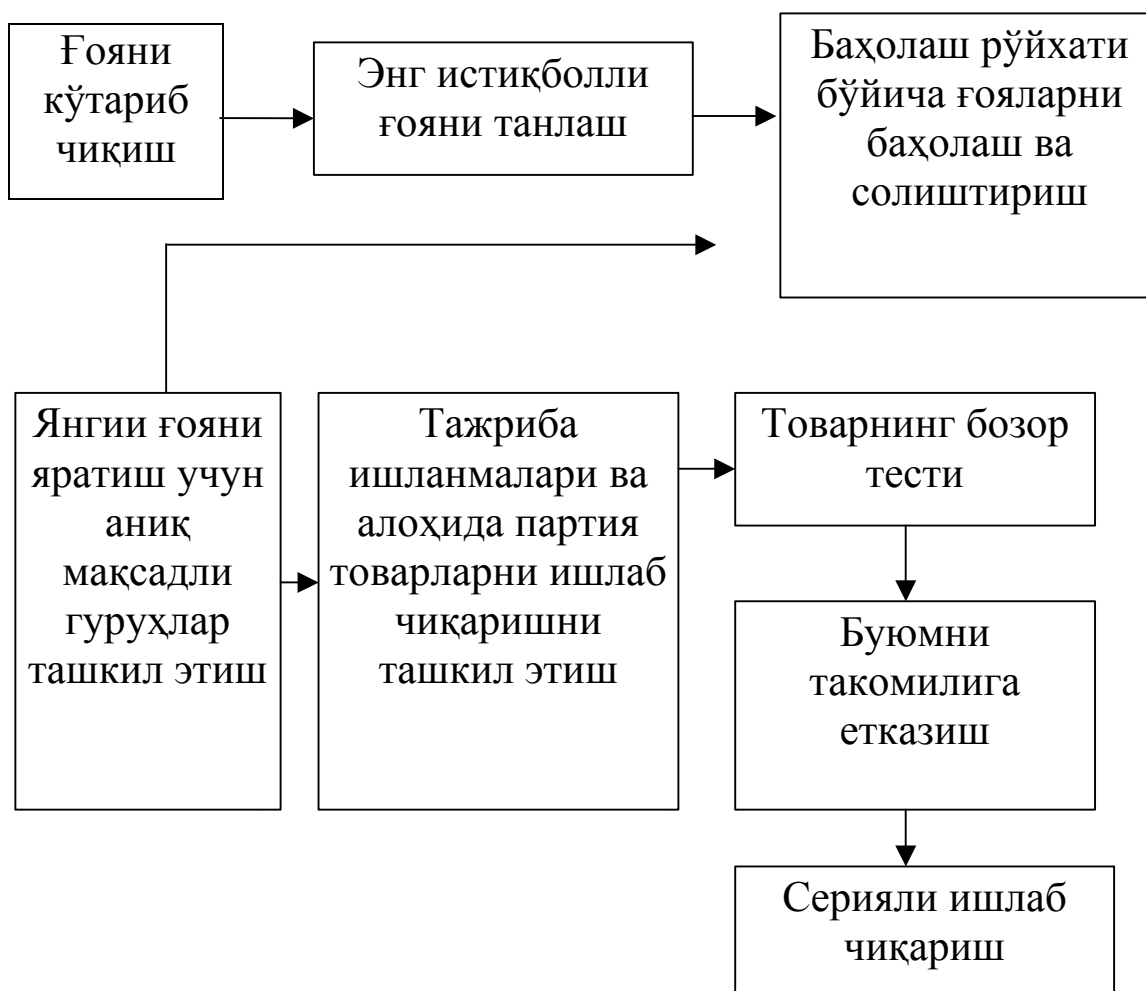
Ҳозирда талаб ва таклифни ўрганган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарнинг гуллаб - яшнаши учун ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Маҳсулот, иш ва хизматларга бўлган бозор талабининг максимал даражада қондирилиши бозор механизмининг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Корхона фаолияти энг аввало, бозор регуляторлари асосида тартибланади. Бунда иқтисодий манфаатлар муштараклиги эътиборга олинади.

Эркин бозор муносабатлари шароитида бозордаги талаб орқали хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсир кўрсатилади. Бу эса маълум даражада иқтисодиёт тармоқларида талаб ва таклиф мувозанатлашувига замин яратиб бериши мумкин.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидан шу нарса кўринадики, бозорбоп маҳсулот етиштириш учун ўртача 60 га яқин янги ғояни ўрганиб чиқиш лозим ва у қуйидаги чизма кўринишида бўлади (7-чизма).

7-чизма

Маҳсулот ишлаб чиқариш ғояларини ўрганиш тартиби

Бозордаги янги товар тайёрлаш ва ишлаб чиқаришда иккита талабни ҳисобга олиш лозим:

1. Янги эҳтиёжларни олдиндан айтиб бериш ва имкониятига қараб шакллантириш;
2. Ғояни кўтариб чиқиш ва товарларнинг илк нусхаларини сотиш ўртасидаги муҳлатни иложи борича қисқартириш.

Биз учун энг асосийси истиқболли ғояни танлаш муҳим ҳисобланиб, бу ерда экспертлардан тузилган гуруҳлари томонидан мияга хужум усули орқали маълум товар учун талаб ўрганилади. Ушбу ўрганиш эса маълум товарлар партияси учун талабнинг даражасини ифодалаб беради.

Бозордаги таклиф даражаси эса товарнинг "бозор тести" орқали ҳар бир бозорда маҳсулотни оз-оздан сотиб кўриш орқали аниқланади.

Таҳлил ишлари албатта ахборот манбаига таяниши лозим. Чунки улар корхоналарнинг бозорда:

- аниқ устиворликка эришишга;
- молиявий хавфсизликни таъминлашга;
- ташқи муҳитни назорат қилишга;
- стратегияни бошқаришда;
- самарадорлигини яхшилашга ва ҳақозоларни амалга оширишга сабаб бўлади.

Ҳар бир ишни амалга оширилиши унинг маълум бир ахборот манбааларига таяниши тақозо этади. Худди шу фикрдан келиб чиққан ҳолда бу мавзунинг таҳлилида ҳам манбааларга таянамиз. Маълумотлар аввало иккиламчи йиғиш ва баҳолашдан бошланади. Улар ички ва ташқи ахборотларга бўлинади.

Ички маълумотлар қуйидаги таркибдан ташкил топади:

1. Корхона режалари ва уларнинг бажарилиши;
2. Сотиш тўғрисида маълумотлар;
3. Фойда ва зарарлар;
4. Ҳаридорлар билан ҳисоб- китоблар;
5. Товар захиралари;
6. Истеъмолчиларнинг аризаси;
7. Натижаларни солиштириш учун меёрлар ва бошқалар.

Ташқи маълумотлар эса,

- Давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ахборотлари;
- Статистик маълумотлар ва бошқаларга асосланган ҳолда узатилади.

Ҳозирги шароитда бозордаги талаб ва таклифни ўрганишда асосий эътибор бозордаги маҳсулотга бўлган талаб ҳажмининг ва структурасининг ўзгариши ҳамда унинг даромадлилик даражасини ўрганишга қаратилмоғи лозим. Кўп йиллик таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, товарларнинг тўрт хил категорияси мавжуд бўлар экан:

- «юлдуз» категорияли товарлар – корхона фойдасининг асосини ташкил этадиган ҳамда иқтисодий ўсишга олиб келадиган;
- «согин сугирлар» категорияли товарлар – оғир иқтисодий даврларнинг вужудга келишини олдини оладиган, инвестицияга муҳтож бўлмаган, фойда келтираётган, бошқа категорияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни молиялаштиришга ишлатиладиган;
- «огир бола» категорияли товарлар – бу янги турдаги товарлар бўлиб, рекламага муҳтож бўлган, бозорга олиб чиқилиши керак бўлган, ҳозирча фойда келтирмаётган, аммо, келажакда «юлдуз» товар бўлиши мумкин бўлган;
- «ўлик юк» ёки «омадсиз» категорияли товарлар – бугунги кун талабига жавоб бермайдиган, иқтисодий ўсишга имконият бермайдиган, фойда келтирмайдиган.

Таҳлил жараёнида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг қай бири қайси категорияга мос келишлигини ўрганиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Ички маълумотлар асосида қуйидагича таҳлил ишларини амалга оширишимиз мумкин (8-жадвал). Бу жадвал натура ўлчов бирлигига асосланиб олиб борилган бўлиб, унинг таҳлилини бошқа ўлчов birlikларда юритишимиз ҳам мумкин.

8-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятини маҳсулот сотиш режасининг бажарилишини таҳлили

Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	Бизнесрежа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи (+;-)	Бажарилиши, (%)
А	1	2	3	4	5
А	дона	500	560	+60	112
Б	кг.	20	14	-6	70
В	кг.	110	86	-24	78.2
Г	дона	89	112	+23	125.8
Д	т.	32	33	+1	103.1

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган корхона 5 хил "А";"Б";"В";"Г";"Д" турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарар экан. Бу маҳсулотлар ичида "А" ва "Г" маҳсулотлар харидоргир бўлиб, уларнинг режага нисбатан "А" 12 фоизга "Г" эса 23 донага кўп сотилган. Бу эса бозорда ушбу маҳсулот турларига талабнинг кўплигидан далолат беради.

Маҳсулот таркибидан "Б" ва "В" маҳсулотларига талаб кам бўлган. Натижада бу маҳсулотлардан жами 30 килограм (-6+(-24)) маҳсулот сотилмай қолиб кетган. Бунга маҳсулот сифати, баҳоси ёки ўринбосар товарларнинг бозорда вужудга келиши таъсир этган.

Корхонанинг эндиги асосий вазифаси сифатнинг бузилишида келтирилган камчиликларни бартараф этиш ёки бўлмасам бошқа харидоргир маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдан иборатдир. Корхона учун яна бир оптимал вариант бўлиб, "Б" ва "В" маҳсулотларни камайтириб, унга сарфланадиган маблағларни бир қисмини "А" ҳамда "Г" товарларини ишлаб чиқаришга йўналтириши керак.

4.4. Рақобат даражасини белгиловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқловчи омиллар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида товарларнинг рақобатбардошлилиги аниқланаётганда, унинг бошқа рақобатчи товарлардан юксак тарафларини мавжудлиги, умум эътироф этилган талабларга жавоб бериши ҳамда кетган харажатлар миқдори билан баҳоланади. Маҳсулотнинг рақобатбардошлилигини баҳолашда харидорлар эҳтиёжи ва бозор талабига асосланади. **Чунки товар харидор талабига жавоб бериши учун қуйидаги параметрларга мос келиши керак:**

- техник параметрларга (товар белгиси, уни қўллаш ва тавсия этиш марказлари)
- эргономик параметрларга (товарнинг инсон организмига мос келиши);
- эстетик параметрларга (товарнинг ташқи кўриниши);
- меъёрий параметрларга (товарнинг амалдаги меъёрларга ва стандартларга мос келиши);
- иқтисодий параметрларга (товарнинг баҳо даражаси, унга кўрсатиладиган сервис хизмати, воситалар ўлчами, харидорларнинг айна вақдаги эҳтиёжларини қондира олиши).

Ҳар бир истемолчи ўз ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда товарларни сотиб оладилар. Бу эса ўз навбатида рақобатни келтириб чиқаради.

Харидорларнинг ҳатти - ҳаракатларидан шуни кўриш мумкинки, улар товарларни таққослашда, унинг ишлатиш самарадорлиги (с), сотиб олиш харажатларига (х) нисбатан юқори бўлса ўша маҳсулотни кўпроқ танлашади. У ҳолда товарнинг рақобатбардошлиги (р) қуйидаги,

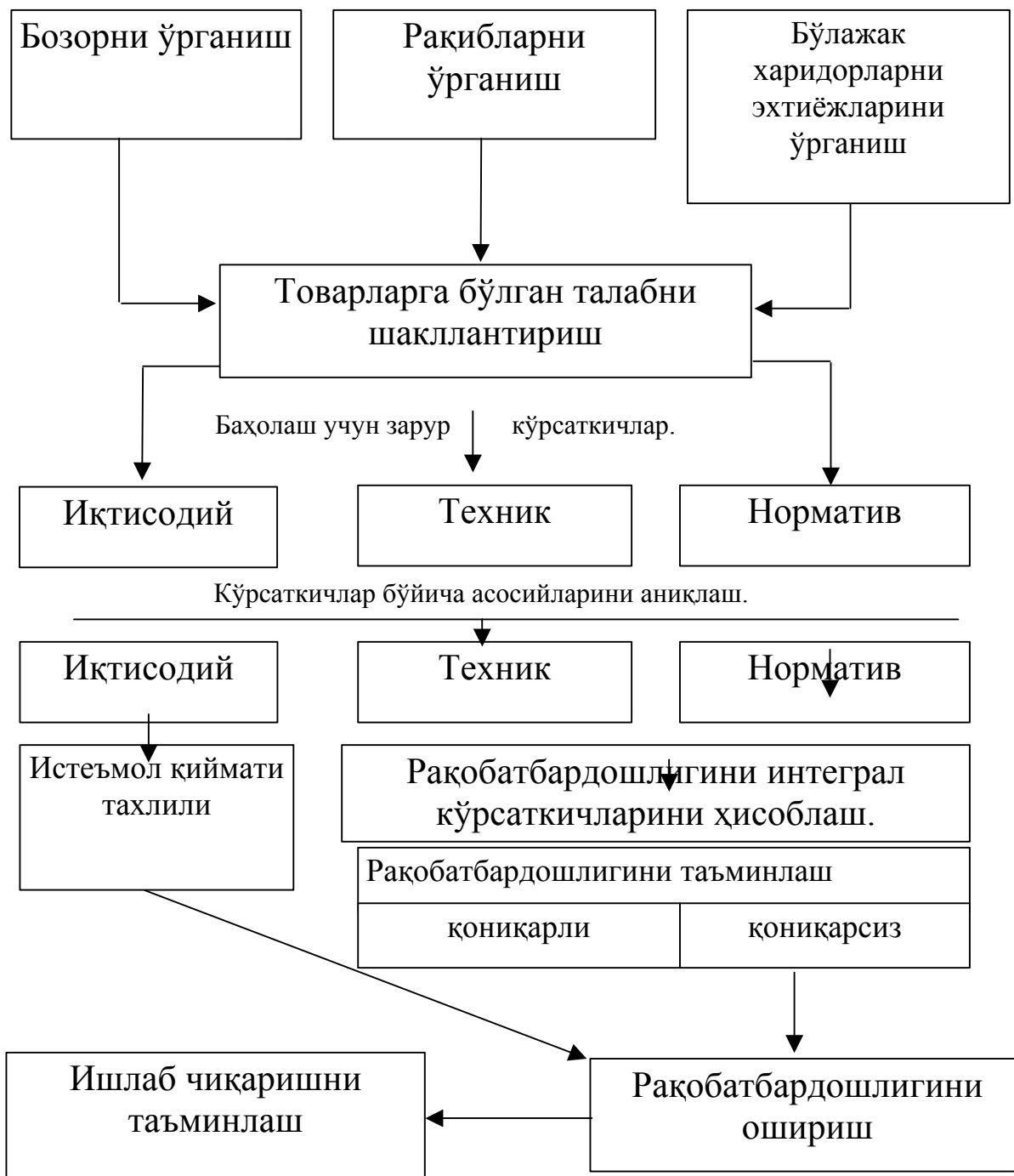
$$P=C/X;$$

кўринишни олади.

Товарнинг рақобатбардошлигини баҳолаш қуйидаги босқичларда бўлади:

1. Ўринбосар товарларни топиш ва уни таҳлил қилиш;
2. Ўхшаш маҳсулотларнинг солиштирилиши орқали асосий кўрсаткичларини белгилаш;
3. Ўз маҳсулотимиздаги интеграл (умумий) рақобатбардошлик кўрсаткичларини аниқлаш.

Товар рақобатбардошлигини аниқлаш босқичлари

Рақобат - лотинча сўздан олинган бўлиб, мақсадга эришиш учун кураш, корхоналар ўртасидаги соф курашни билдиради. Унинг асосий қуроли бўлиб, талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш ҳисобланади.

Рақобат турига кўра иккига бўлинади:

1. Соф рақобат;
2. Ғирром рақобат.

Соф рақобат бозор талабларига кўра виждонан курашишни берса, ғирром рақобат унинг аксини таъминлайди.

Жаҳон бозори тажрибасидан рақобат қуйидаги шарт-шароитлари мавжуд:

- Кучлар тенг ва стратегиялар ўхшаш бўлса, бозорда мувозанат узок сақланмайди, улар орасида келишмовчилик сусаймайди;
- Сизнинг рақибингиз ҳамма нарсдан хабардор деб билинг;
- Рақибингизнинг ғашини келтирувчи ҳаракат қилманг;
- Сизнинг ҳаракатингиз имконингиз даражасида эканига рақибингизни ишонтиринг.

Бозорда корхонанинг тутган улушига қараб рақобат кўрсаткичлари аниқланади:

- Илғор - 40 фоиз;
- Илғорга давогар - 30 фоиз;
- Давомчилари - 20 фоиз;
- Бозорда унча омади келмаган - 110 фоиз

Ушбу кўрсаткичларга асосланган ҳолда ҳам уларнинг рақобат даражасини аниқлашимиз ва баҳо беришимиз мумкин.

Ҳозирги замонавий шароитда бошқаришда иқтисодий услубни биринчи ўринга қўйилиши хўжалик ҳисобидаги корхона ва унинг цех, участкаларини асосий принципи бўлиб, бунда молиявий ва бошқарув таҳлили муҳим аҳамиятга эгадир. Фақат молиявий ва бошқарув таҳлили туфайли жамоа фаолиятининг иқтисодий натижалари объектив баҳоланиб корхонани ҳар бир бўлими, ҳар бир ишчини умумий натижадаги улуши аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлилисиз хўжалик механизмини тўғрилаш ва уни такомиллаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаб қолмай, балки моддий ресурслардан оқилона тежамкорлик билан фойдаланишни рағбатлантиради, шу билан бирга ишловчиларни тежамкорлик руҳида тарбиялайди.

Рақобатчиларнинг имкониятларини мунтазам ўрганиб туриш сотиш учун мўлжалланган маҳсулотларни ўз вақтида харидорларга етказиш ва фирма счётига пул келиб тушиш режасини муваффақиятли бажаришнинг гаровидир. Фақат рақобатчиларни бозорга ўхшаш товарлар етказиб бериш имкониятини билибгина қолмай, шунингдек, уларга нисбатан сифатли ва арзонроқ товарлар таклиф қилиш чораларини кўриш юқори фойда олишнинг яна битта омилдир. Рақобатчиларни имкониятларини ўрганишда қатор даврлар мобайнида ихтисослик товарларини сотилиш ҳолатини кузатмоқ ва маълумотларни таҳлил этиш лозимдир. Бундай таҳлил қуйидаги тартибда бажарилади (9-жадвал).

9-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятининг рақобатчилари имконияти ва фирма ихтисослик товарларининг бозордаги сотилиш даражасини таҳлили

Товарларнинг тури	Ўлчов бирлиги	Ўртача ўтган уч йилда бозордаги талаб миқдори	Рақобатчилар таклиф қилган товарлар миқдори	Бозордаги талабдан фарқ	Фирма таклиф қилиши лозим бўлган товарлар
1	2	3	4	5	6
“А” маҳсулот	дона	2600	2200	400	560
“Б” маҳсулот	кг.	1400	1380	20	14
“В” маҳсулот	кг.	240	159	81	86
“Г” маҳсулот	дона	300	160	140	112
“Д” маҳсулот	тн.	700	670	30	33

Уч йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики, фирманинг “А” маҳсулотига бўлган талабга нисбатан 160 дона кўп товар истеъмолчиларга таклиф қилинмоқда. Шунингдек, “В” маҳсулот бўйича 5 кг ва “Д” маҳсулоти бўйича 3000 кг талабга нисбатан ортиқча товарлар бозорга чиқарилган. Демак, бу маҳсулотларни тўлиқ сотилиши учун рақобатчиларга нисбатан сифатли ва харидоргир товарлар бўлишига эътибор қаратилиши лозим. Лекин “Б” ва “Г” маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш имкониятлари борлигини тадқиқотлар

кўрсатиб турибди. Фирма ихтиёрида бозордаги талабни эътиборга олиб туриб айрим турдаги товарларни кўпроқ таклиф қилишга ихтисослашиш имкониятлари ҳам бор. Демак, фирмани бозордаги стратегия ва тактикаси турли вариантларда бўлиши ҳам мумкин экан.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- талабни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- талабнинг эгилувчанлиги;
- талабнинг ўзгариш сабаблари;
- талаб ва таклиф мувофиқлиги;
- таклифнинг ўзгариш сабаблари;
- ўхшаш товарлар ва уларнинг талаб ҳамда таклифнинг ўзгаришига таъсири;
- товарларни рақобат даражаси;
- товар рақобатбардошлигини аниқлаш босқичлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг бозордаги фаолиятини таҳлил этишнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Корхона маҳсулотига бўлган талаб ва таклифни ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари бўлиб қайсилар ҳисобланади?
3. Бозордаги талаб ва таклифга таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беринг?
4. Корхона маҳсулоти ва хизматида бўлган бозор талаби ва таклифини таҳлил этиш усулларини кўрсатиб ўтинг?
5. Бозордаги рақобат даражаси қандай таҳлил этилади?
6. Нарх-наво сиёсатининг бозордаги талаб ва таклифга таъсири қандай таҳлил этилади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Корхонанинг маркетинг фаолиятини таҳлил этишда асосий эътибор нимага қаратилиши лозим. Рақобат бозорида корхона маҳсулотининг ўз ўрнини топа олишида қандай тадбирлар кўриш мақсадга мувофиқ эканлигини изоҳлаб беринг.

V-БООБ.МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИНИНГ ТАҲЛИЛИ

5.1. Маҳсулот(иш, хизмат) ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ишлаб чиқариши кўзда тутган маҳсулотлар ҳажми истеъмолчиларнинг кўлами ҳамда корхона ички имкониятлари билан узвий боғлиқдир. Айниқса, маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган бойликларнинг чегараланганлиги мўл-кўл товарлар яратишни ҳам чегаралайди. Бундай шароитда корхона ўз ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри белгилай олиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Корхона яратаётган маҳсулотларининг бозорда мўл-кўллиги, рақобатчиларнинг имкониятлари ва истеъмолчиларнинг ихтисослик товарларга бўлган талабларининг ўзгариб туриши ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри ва оқилона режалаштиришни талаб этади. Ҳар бир корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотларининг харидорлари билан жорий йил учун шартномавий мажбуриятлар тузадилар. Бунда етказиб берилиши лозим бўлган товарлар тури, миқдори, сифати, нархи ва муддатлари томонлар ўртасида келишилади. Демак, маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажми истеъмолчиларнинг талаб ва истакларига боғлиқ бўлади.

Ички имкониятларни эътиборга олган ҳолда корхонадаги барча мавжуд бойликлардан тўлиқ фойдаланиб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини керакли меъёردа, яъни фойда олишни тўлиқ кафолатланган шароитни таъминлашни кўзда тутиб ишлаб чиқаришни ташкил этилади.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича бизнес режада мўлжалланган ҳажми бажарилишини таъминлаш ҳамда юқори сифатли, харидоргир маҳсулотларни яратилиши корхонанинг бевосита муҳим кўрсаткичлари бўлмиш ишлаб чиқариш таннархи, харажатлар ҳажми, фойда ва рентабеллик, молиявий барқарорлик, тўлов қобилияти, соф пул маблағларининг ҳисобот давр охирига кўпайишини таъминловчи омилдир.

Бошқарув ҳисоботида ишлаб чиқариш кўрсаткичи натура ва қиймат шаклларида акс этади. Жами корхона бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизмат қиймат шаклида акс эттирилади. Ҳар бир корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини белгиланган номенклатура, ассортиментда сифатли бажариши лозим. Ҳозирги шароитда маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми корхона томонидан мустақил белгиланади ва режалаштирилади.

Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги Қонунининг 20-моддасида кўйидагилар қайд этилган: ***"Корхона ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва хом-ашё ресурсларига, материалларнинг мавжудлигини ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга, бажарилаётган ишга, кўрсатилаётган хизматга бўлган талабларини ҳисобга олиб тараққиёт истиқболларини белгилайди. Корхона давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида ишлар бажаради, маҳсулот сотади ва хизмат кўрсатади"***.

Маҳсулот мўл-кўллигини таъминлашда аҳолини хилма-хил товарлар билан таъминлашда хорижий сармояларнинг тутган роли катта. Халқаро иқтисодий интеграция жараёнини кузатар эканмиз, ривожланиш даражаси қандай бўлишидан қатъий назар чет эл сармояси киритилган мамлакатлар иқтисодиёти тез суръатлар билан ривожланиб, салмоқли ютуқларга эришаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Халқаро молиявий ташкилотлар маълумотларига кўра бир йилда қарийб 400 млрд. АҚШ доллари ҳажмидаги хорижий сармоя бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга, бир минтақадан бошқа минтақага олиб кирилади. Президентимиз Ислам Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ XIV Сессиясидаги маърузасида XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги асосий устивор йўналишлар ҳақида тўхталиб, жумладан шундай деган эди: ***«Бешинчи устувор йўналиш - бу иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлашдир. Мазкур ўзгаришлар корхоналарни янгилаш ва техник қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хом-ашё салоҳиятидан тўла ва самарали фойдаланишга, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи лозим»***.

Ўзбекистондаги инвестиция сиёсатининг яна бир муҳим жиҳати - хорижий сармоядорларга берилаётган имтиёзлардир. Хорижий сармоядорларда қизиқиш уйғотаётган иккита имтиёзни мисол сифатида айтишимиз мумкин. ***Биринчиси***, агарда улар кўшма корхона тузиб, уни Ўзбекистон Республикасининг инвестицион дастурига киритсалар, 7 йил давомида фойдадан олинадиган солиқдан озод этиладилар. ***Иккинчиси***, агар мавжуд

қонунлар ўзгариб борадиган бўлса ва бу ўзгаришлар у ёки бу компанияга иқтисодий ёки бошқа жихатдан зарар етказадиган бўлса, ўша хорижлик сармоядор Ўзбекистонга кириб келган пайтдаги қонунчиликдан яна 10 йил давомида фойдаланиши ва барқарор вазиятда ишлаши мумкин. Мана шундай ҳуқуқий қафолатлар, солиқлардаги имтиёзлар туфайли кейинги йилларда мамлакатимизга кўплаб хорижий сармоялар киритилмоқда. Ўтган 13 йил мобайнида 11 млрд. АҚШ долларидан зиёд маблағ Республикамиз иқтисодиётига киритилган. Ўзбекистон бугунги кунда дунёнинг 80 дан зиёд мамлакатлари билан инвестицион соҳада ҳамкорлик қилмоқда. Натижада кўплаб қўшма корхоналар ўз фаолиятини юритмоқда. Бу борада Президентимиз Ислон Каримовнинг 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги “Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз” деб номланган маърузасида қуйидагилар қайд этиб ўтилди: **“...мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларининг изчилиги таъминланмоқда. Кейинги олти йил давомида ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари ҳар йили мунтазам равишда 4 фоиздан кўпроқ ошмоқда. Ўтган йили бу кўрсаткич 4,4 фоизни ташкил этган.**

Бугунги кунда иқтисодиётнинг барча муҳим тармоқлари изчил ривожланмоқда. Ҳисобот даврида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 6,2 фоизга ўсгани ҳам шундан далолат беради. Айниқса, электротехника саноатида (10 фоиз), машинасозлик ва металлни қайта ишлаш соҳасида (30 фоиз), негил саноат (6,2 фоиз), автомобилсозлик (29,1 фоиз) ҳамда истеъмол моллари ишлаб чиқаришда (8,4 фоиз) ўсиш суръатлари шунинг далилидир...”.

Корхонанинг барча эришган натижавий кўрсаткичлари тўғридан-тўғри маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш билан бевосита боғлиқлигини эътиборга олсак, **бу борадаги молиявий ва бошқарув таҳлилининг муҳим вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:**

1. Маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг бизнес режада мўлжалланган ҳажмда бажарилганлигига баҳо бериш;
2. Ишлаб чиқаришнинг таркиби, динамикаси ва ўзгариш сабабларини омилли таҳлил этиш;
3. Маҳсулотларнинг сифати ва стандарт талабларига жавоб бериш даражасини ўрганиш;
4. Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш;
5. Маҳсулот номенклатураси ва ассортиментига баҳо бериш ҳамда ўртача ассортимент режасининг бажарилишини таҳлил этиш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
7. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш;
8. Аниқланган имкониятларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида таклифлар кўрсатиш ва ҳақозо.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таҳлилининг объектлари бўлиб эса қуйидагилар ҳисобланади:

- Маҳсулотлар турлари ва ассортиментига бўйича ишлаб чиқариш ҳажми;
- Маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги;
- Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таркиби;
- Ишлаб чиқаришнинг маромийлиги ва узлуксизлиги.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишда молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;

- «Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисоботи» (1-П шакл) номли статистик ҳисоботи маълумотлари;
- «Тайёр маҳсулотлар ҳаракати» тўғрисидаги 16-сонли ведомост;
- «Бухгалтерия баланси» (1-шакл) маълумотлари;
- «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-шакл) маълумотлари ва бошқа ахборот манбалари.

5.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва улардан таҳлилда фойдаланиш

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида саноат корхоналарининг ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳажми миқдорий, шартли – миқдорий, меҳнат ва қиймат ўлчовларида ўрганилиши мумкин. Бу ўлчовлар таркибида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини ўрганишда қийматда ҳисобланган кўрсаткичларни таҳлил этиш муҳим ўрин эгаллайди. Яъни, корхона бўйича барча турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми қиймат ўлчовида умумлашади. **Бошқарув таҳлили учун саноат корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини ўрганишда қуйидаги умумлаштирувчи кўрсаткичлар ўрганилади:**

- Ялпи маҳсулот;
- Товар маҳсулоти;
- Сотилган маҳсулот.

Ялпи маҳсулот – бу корхонанинг маълум бир даврда (кун, ой, чорак, йил) ишлаб чиқарган маҳсулоти, кўрсатган хизмат ва бажарган ишларининг амалдаги ва солиштирма баҳода ўлчанган ҳажмига айтилади. Бунда унинг таркибига ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматлари, корхонанинг ўз капитал ремонт учун сарфланган ярим фабрикатлар қиймати, буюртмачиларнинг хом-ашёсидан тайёрланган маҳсулотлар қиймати ҳам қўшилган ҳолда акс этади. Ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми корхонанинг қуввати, имконияти ва ихтисослашувини ўрганишга ҳамда таҳлил ўтказишга имконият яратади.

Товар маҳсулоти – бу истеъмолчиларга етказиб бериш учун мўлжалланган маҳсулотлар бўлиб, ялпи маҳсулотдан шу жиҳатлари билан фарқ қиладики, унинг таркибига тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона ички истеъмоли (оборот) учун фойдаланилган маҳсулотлар ҳамда буюртмачиларнинг хом-ашёсидан тайёрланган маҳсулотлар киритилмайди.

Сотилган маҳсулот – истеъмолчиларга жўнатилган, ёки харидорлардан пули келиб тушган маҳсулотлар қийматига айтилади. Сотилган маҳсулотлар ҳажми солиштирма, бизнес режадаги ва амалдаги баҳоларда ҳисобланиши мумкин. Бу кўрсаткичга қараб ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги боғлиқлик, корхонанинг маҳсулотларини сотиш ҳажмини кўпайтириш бўйича имкониятлари бор ёки йўқлигини таҳлил қилишга асос бўлади.

Амалдаги эълон қилинаётган молиявий ҳисоботнинг иккинчи шакли “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотларида сотилган маҳсулотлар ҳажмини ўтган ва жорий йиллардаги кўрсаткичларини ўрганиш учун сотишдан соф тушум, сотилган маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннари каби кўрсаткичлар акс эттирилмоқда. Бу маълумотлар ҳам таҳлил учун муҳим манба сифатида фойдаланилади.

Корхоналарнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишда муҳим ўринни миқдорий кўрсаткичларни ўрганиш эгаллайди. Бунда маҳсулот турлари бўйича дона, метр, тонна ва ҳақозо бирликларда ишлаб чиқариш суръати, динамикаси ва ўзгариш даражаларини аниқлаш борасидаги таҳлилнинг имкониятлари яратилади.

Бошқарув таҳлилида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ўрганишда шартли – миқдорий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Айниқса, товарлар ҳажмини ўрганишда, масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда минг шартли банка, пахтани қайта ишловчи корхоналарда шартли – пахта тойи, пойафзал ишлаб чиқарувчи корхоналарда шартли – жуфт оёқ кийимлари каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Шунингдек, кўп турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилишда сарфланган меҳнат миқдорида қараб ҳам маълумотлар ўрганилади, яъни ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун сарфланган киши-соати ёки киши-куни, бир киши куни ёки соатида яратилган маҳсулотларнинг миқдори каби шартли – миқдорий маълумотларни ўрганиб ҳам ишлаб чиқариш фаолиятига баҳо берилади.

Саноат корхоналарининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш даражасини таҳлил қилишда муҳим ўринни биз юқорида таъкидлаганимиздек, қиймат ўлчовида ҳисобланган умумлашган маълумотларни ўрганиш эгаллайди. Яъни, ишлаб чиқарилган ялпи ва товар маҳсулоти, сотилган маҳсулотлар қийматини бир неча йиллар маълумотларига асосланиб таҳлил ўтказиш лозим.

10-жадвал

“ABC” акционерлик жамияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумлаштирилган кўрсаткичлари таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	ўтган йилга нисбатан	Бизнес режага нисбатан
1	2	3	4	5	6
Ялпи маҳсулот:					
• Амалдаги баҳода	1912902	2236548	2721401	+808499	+484853
• Солиштирма баҳода	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Товар маҳсулоти:					
• Амалдаги баҳода	1902784	2209568	2701893	+799109	+492325
• Солиштирма баҳода	2109528	2117539	2515931	+406403	+398392
Сотилган маҳсулот:					
• Амалдаги баҳода	1452513	2367492	3040381	+1587868	+672889
• Шартномавий баҳода	1402677	2301769	2984387	+1581710	+682618

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий даврда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўтган йилга нисбатан солиштирма баҳо бўйича 440537 минг сўмга кўпайган бўлса, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги баҳолар бўйича ялпи маҳсулот ҳажми эса бундан кўпроққа ошган. Бу шундан далолат берадики, жорий йилда ўтган йилларга нисбатан маҳсулотлар баҳосининг ўсиши ҳам кузатилган. Маълумотлардан кўриниб турибдики, акционерлик жамиятида ишлаб чиқарилаётган ялпи маҳсулотларнинг аксарияти сотишга мўлжалланган, яъни товар сифатига эга бўлган. Аммо, акционерлик жамиятида ўтган йили товар маҳсулотларининг каттагина қисми сотилмай омборда қолиб кетган. Бу миқдор амалдаги баҳолар бўйича ўтган йили 450271 минг сўмни ташкил этган. Ҳисобот йили маълумотларига эътибор қиладиган бўлсак, ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотга нисбатан сотилган маҳсулотлар ҳажми амалдаги баҳолар бўйича 318980 минг сўмга кўп бўлган. Бу шундан далолат берадики, акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилдан қолган маҳсулотлар қолдигининг каттагина қисмини сотишга муваффақ бўлинган. Бу эса корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмлари бўйича яхши натижаларга эришганлигидан далолатдир. Бундан ташқари корхонада жорий йилида ўтган йили ва бизнес режага нисбатан бир қадар кўп маҳсулот реализация қилинган. Масалан, амалдаги баҳолар бўйича корхона жорий йилда ўтган йилга нисбатан 1587868 минг сўмлик кўп маҳсулот сотилишига эришилган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим деб ҳисоблаймиз.

5.3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилишини таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган сари режанинг аҳамияти тобора ошиб боради. Бирор-бир ишлаб чиқариш, хусусан, тижорат ғоясини режасиз амалга ошириб бўлмаслигини хорижий ишбилармон ва тадбиркорлар аллақачон тушуниб етишган. Бу ерда гап аввалги собиқ иттифоқ давридаги “беш йиллик” режаларимиз ҳақида кетмаяпти. Хорижий ривожланган мамлакатларнинг «беш йиллик” режалари бутунлай бошқача усулда тузилади. Уларни «Бизнес режа” деб аташади. Эркин бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятини ҳамда келгусида амалга ошириши мумкин бўлган тактик ва стратегик режаларини бизнес режасида акс эттиради.

Бизнес-режа – бу хўжалик юритувчи субъектнинг ривожланиш стратегиясини белгилаб берадиган асосий ҳужжатлардан биридир. Шу билан бирга у:

- Корхона раҳбарларига стратегия ҳолатини аниқ белгилашга ёрдам бериб самарали бошқаришга олиб келади;
- Бозор иқтисодиёти шароитида бизнесни қандай режалаштириш ва амалга оширишни ўргатади;
- Ҳақиқий фаолиятни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослашга ҳам ўз вақтида уларга ўзгартиришлар киритишга ёрдам беради;
- Корхона фаолияти бўйича керакли ахборотларни банкларга инвесторларга ва кредиторларга таклиф этади.

Бизнес-режа корхонанинг иш жараёнини тасвирлаб, корхона раҳбарларининг ўз мақсадларига қандай эришишларини, биринчи навбатда ишнинг даромад келтиришини қай тарика ошириш мумкинлигини кўрсатиб беради. Яхши ишлаб чиқилган бизнес-режа корхонанинг ўсиб боришига, бозорда янги мавқеларни қўлга киритишга, ўз тараккиётининг истиқболларини белгилаб олишга, янги товарлар ишлаб чиқариш ва янги хизмат турларини яратишга мўлжалларни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқ усулларини танлаб олишга ёрдам беради.

Бизнес-режа корхонанинг ички ҳужжати бўлибгина қолмай, балки ундан инвесторлар ва кредиторларни таклиф қилишда ҳам фойдаланиш мумкин. Инвесторлар таваккал қилиб сармоя беришдан аввал лойиҳанинг синчиклаб ишлаб чиқилганига ишонч ҳосил қилишлари ва унинг самарали эканлигидан хабардор бўлишлари керак. Улар сармоя бериш имкониятларини кўриб чиқишдан олдин бизнес-режани синчиклаб ўрганиб чиқишади, сўнгра лойиҳани ишлаб чиққанлар билан учрашадилар.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, бизнес-режа ҳамма учун ўта зарурдир.

Унинг долзарблиги қуйидагилар билан изоҳланади:

- **биринчидан**, иқтисодиётимизга бозор муносабатлари кириб келмоқда. Хўжалик юритувчи субъектлар бозор шароитида вужудга келадиган муаммоларни тасаввур эта олмайдилар. Уларга жавоб берадиган даражада тайёр эмаслар;
- **иккинчидан**, бутунлай ўзгариб бораётган хўжалик фаолияти соҳаси катта тажрибага эга бўлган раҳбарларнинг иш ҳам юритишда ўзгартириш киритишларини тақозо этади ва айниқса, ҳозирги кунда бир нарса – рақобатга тайёр бўлиб туришга чақиради. Бу соҳада иккинчи даражали ишлар бўлмайди;
- **учинчидан**, хориждан инвестиция олиш зарур, бунинг учун буюртмаларимизни исботлаб бериш қобилиятига эга бўлишимиз, инвестиция маблағларининг ҳар бир жиҳатини хорижий тадбиркорлардан қолишмайдиган даражада ишлаб чиқишимизни инвесторларга кўрсата олишимиз керак.

Тузиладиган бизнес-режанинг ҳажми корхона бажарадиган иш фаолиятига боғлиқ бўлади. Бизнес-режани ишлаб чиқишда ташқи маслаҳатчилардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўрганишда солиштирма, улгуржи баҳоларда ҳамда жорий йилнинг амалдаги баҳоларида аниқланган маълумотлар таҳлил қилинади. Динамикасини аниқлаш учун ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот ҳажми ўтган йиллардагиси билан таққосланиб кўрсаткичларни ўзгариши мутлоқ ва нисбий (фоиз)ларда аниқланиши лозим. Бундай таҳлил қилишда таққосланувчи кўрсаткичлар бир хил баҳоларда ҳисобланган, яъни таққосланувчи талабга келтирилгани мақсадга

мувофикдир. Сабаби, аниқланган ўзгариш ва фарқларда баҳо омилининг таъсири бўлмасдан фақат миқдорий ўсиш ёки камайишлар аниқ ҳолати кўрингани таҳлилнинг таъсирчанлигини орттиради. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўтган йилларга нисбатан ўсиш суръатлари бир хил солиштирама улгуржи баҳода аниқланади. Амалдаги улгуржи баҳода ифодаланган маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини солиштирама баҳодагиси билан таққослаш орқали баҳонинг ўзгаришини маҳсулот миқдorigа таъсири аниқланади.

11-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)			
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Режадан		Ўтган йилдан	
				Мутлоқ, минг сўм	Нисбий, %	Мутлоқ, минг сўм	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) улгуржи баҳода, минг сўмда:							
• Солиштирама улгуржи баҳода	2113430	2198763	2553967	+355204	+16,15	+440537	+20,84
• Амалдаги улгуржи баҳода	1912902	2236548	2721401	+484853	+21,68	+808499	+42,26

“ABC” акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини солиштирама ва амалдаги улгуржи баҳолар бўйича ортиғи билан адо этган. Маълумотлардан кўринадики акционерлик жамиятида ҳисобот йили маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирама улгуржи баҳо бўйича ўтган йилга нисбатан 440537 минг сўмга, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги улгуржи баҳолар бўйича эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўтган йилга нисбатан 808499 минг сўмга ёки 42,26 фоизга, бизнес режага нисбатан эса 484853 минг сўмга ёки 21,68 фоизга ўсган. Бундай натижалар шундан далолат берадики, маҳсулот ҳажмининг солиштирама баҳоси билан амалдаги баҳоси ўртасидаги фарқ баҳо ўзгаришининг маҳсулот ҳажмига таъсирини акс эттиради. Бундан кўринадики, корхонада жорий йилда товарлар баҳосида ўсиш кузатилган. Бу эса иқтисодиётда маълум даражада инфляциянинг мавжудлигидан далолатдир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш бизнес режасини бажарилиши ва унинг динамикаси миқдорий (дона, кг, тонна) ўлчамларда аниқланиб таҳлил этилади. Бундай таҳлил миқдор ўлчамидаги маълумотларни ўргансада, аниқ ҳолатни ва мавжуд имкониятни батафсилроқ акс эттиради. Сабаби, фирма қанча турдаги ва миқдордаги маҳсулотлар ишлаб чиқарган бўлса, фақат ҳақиқатда эришилган натижаларгина ўрганилади. Таҳлил давомида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўртача йиллик ўсиш даражасини аниқлаш лозим.

Бугунги кунда республикада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг ҳиссаси ортиб бормоқда. Айниқса, қўшма

корхонларни республикамизда фаолият кўрсатиши экспорт улушини йилдан йилга ортишини таъминламоқда. Улар қаторига «Зарафшон-Ньюмонт» корхонаси, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлида «Кейс» компанияси билан олиб борилаётган ҳамкорликни киритиш мумкин. Япония билан ҳам иқтисодий муносабатлар ривожланиб бормоқда. Бунда, Япониянинг «Сумитомо», «Мицубиси»га ўхшаган етакчи компаниялари билангина эмас, балки Япония давлати томонидан тузилган молиявий институтлар билан ҳам самарали ҳамкорлик ўрнатилган. Масалан, «Ойсеф» ва Япония Эксимбанки билан яна шундай ҳамкорлик ўрнатилган. Айниқса Жанубий Кореянинг «ДЭУ» компанияси билан мустақкам алоқа ўрнатилган. Кейинги йилларда сармояларнинг салмоқли қисми нефть-газ, машинасозлик, кимё ва тўқимачилик саноатига йўналтирилган. Республикада тўқимачилик саноати ниҳоятда муҳим соҳа ҳисобланади. Бу соҳада «ДЭУ текстиль» ва «Қабул текстиль» компаниялари билан ҳамкорлик ўрнатилган. Хорижий ҳамкорлик билан биргаликда амалга оширилаётган лойиҳаларнинг барчаси иқтисодиётимизнинг долзарб йўналишларига таъалуклидир. Масалан, Жиззахдаги аккумулятор заводида Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган автомобиллар учун аккумуляторлар тайёрланади. Саудия Арабистонидаги «Дар-ус-салом» компанияси республика ёғ-мой саноати корхоналарини модернизация қилишга сармоя сарфламоқда. Бошқа давлатларда чет эллик сармоядорларга мамлакатнинг йирик саноат корхоналари, иншоотлари сотиб юборилаётган бир пайтда, биз хорижликлар билан 50 га 50 тамойили асосида ишламоқдамиз. 1998 йилда мамлакатимизда 1,3 млрд. АҚШ доллари ҳажмида хориж сармояси ўзлаштирилган бўлса, 1999 йилда бу кўрсаткич 2 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Президентимиз Ислам Каримов ўз маърузаларида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаб ўтган: *“Биз учун устивор учун бўлиб қолаётган энг муҳим вазифалардан яна бири – бу кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириши масаласидир. Сўнгги пайтда бу йўналишда ўта муҳим қонун ҳужжатлари ва қарорлари қабул қилинди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ўсиши тамойиллари, шунингдек, уларга бериладиган имтиёз ва енгилликлар тизими аниқ белгилаб қўйилди. Хусусий корхона тўғрисидаги қоидалар қонун нуқтаи-назаридан мустақкамланади. Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиши тартиби тубдан янгиланади ва соддалаштирилади. Ҳозирги вақтда бу иш битта идорада, таъбир жоиз бўлса “битта дарча”нинг ўзида тўла амалга ошириши тартиби жорий этилди. Бунда тадбиркорлик субъектини рўйхатга олиши билан бир вақтнинг унинг муҳандислик тармоқларига йўналишига рухсат берувчи ҳужжатлар ҳам расмийлаштирилади, солиқ ва статистика органларида ҳисобдан ўтиши масаласи ҳам тўла ҳал этилади. Бугунги кунда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиши ва расмийлаштириши жараёни етти кундан бир ойгача бўлган муддат ичида бажарилиши шарт”*.

5.4. Маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришлар таҳлили

Корхона (фирма)ларнинг ихтисослигига кирувчи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таркиби бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгаришига қараб мунтазам такомиллашиб, ривожланиб ҳамда мукаммаллашиб боради. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, қиймат ўлчамидаги ҳажми структуравий ўзгаришлар таъсирида ортиб ёки камайтирилиб аниқланиши мумкин. Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми сарфланаётган моддий ва меҳнат харажатларини эътиборга олган ҳолда ўрганилиши таҳлилда эришилган натижаларни янада аниқроқ ўрганиш имкониятини яратади.

Корхона учун кўпроқ фойда келтирувчи, кам харажатлар талаб этиладиган товарларни ишлаб чиқариш ўта манфаатлидир. Шунинг учун ҳам товарларни ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишда структуравий ўзгаришларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир. Маҳсулотлар ҳажмида структуравий ўзгаришларни меҳнат сиғими кўрсаткичлари орқали аниқлаш мумкин. Меҳнат сиғимини меъёр-соат, меъёрлаштирилган иш ҳақи кўрсаткичлари орқали аниқланади.

Маҳсулот турлари бўйича режанинг бажарилиши ҳар хил даражада бўлиши структурани ўзгаришидан далолат беради. Структура бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши учун ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг барча хиллари режалаштирилган маҳсулот таркиби ва тузилишига тенг келиши керак. Ишлаб чиқарилган маҳсулот структурасининг ўзгариши фирманинг барча иқтисодий кўрсаткичларига таъсир этади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таркибида қимматбаҳо маҳсулот турлари улушини ортиши туфайли маҳсулот қиймат шаклида ортади ва бунинг аксича бўлса, қиймат шаклида маҳсулот камаяди. Худди шундай юқори рентабелликка эга бўлган маҳсулот турларини ортиши, рентабеллиги паст турларини пасайиши туфайли умумий фойда миқдори ортади.

Маҳсулот ҳажмига структуравий ўзгаришларни таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш мумкин. Корхона учун наф келтирувчи барча структуравий ўзгаришлардан фойдаланиш маҳсулотларнинг ҳажмини кўпайтириш имкониятини яратади. Маҳсулот ҳажмига структуранинг ўзгаришини таъсирини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз.

12-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида товар маҳсулотлари структурасининг таҳлили

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натурада, донга		Товар маҳсулоти солиштирма баҳода, минг сўмда			Структуранинг ўзгариши и товар маҳсулоти таъсири
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Бизнес режада	Ҳақиқий и/ч. маҳсулот режадаги структурада	Ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7	8=7-6
“А”	8950	96700	103458	865465	932873	925949	-6924
“Б”	7600	102700	97639	780520	737195	742056	+4861
“В”	3460	56800	61528	196528	207349	212887	+5538
“Г”	2570	65200	57621	167564	152784	148086	-4698
“Д”	5680	18919	85731	107462	401786	486953	+85167
Жами	х	х	х	2117539	2431987	2515931	+83944

Жадвал маълумотлари асосида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг структуравий ўзгариши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми қандай ўзгараётганлигига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, корхонада ҳисобот даврида бизнес режа бўйича жами 2117539 минг сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш режалаштирилгани ҳолда, ҳақиқатда 2515931 минг сўлик товар маҳсулоти ишлаб чиқарилган. Ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот режадаги структурада жами 2431987 минг сўмни ташкил этган, яъни структуранинг ўзгариши товар маҳсулотининг ҳажмига 83944 минг сўмга ижобий таъсир этган. Бу товарларнинг структурасини ўзгариши корxonанинг ишлаб чиқариш фаолиятига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатганлигидан далолатдир.

Структурани ўзгариш сабаблари турлича бўлиши мумкин:

- ишлаб чиқарилган товарлар таркибида юқори нархга сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар улушининг кўпайиши;
- мўмай фойда келтирувчи товарларнинг ҳажми;
- меъёрдаги моддий ва меҳнат сарфларидан ҳам тежамкорлик имконияти бўлган товарларнинг мавжудлиги;
- арзон хом-ашё, ёқилғи ва бошқа моддий бойликларнинг яқинлиги;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг технологиясини такомиллаштириши эвазига юқори манфаат;
- товарлар сифатини яхшиланиши ва бошқалар.

“ABC” акционерлик жамияти бўйича товарларнинг структуравий ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсири

Маҳсулот турлари	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона		Маҳсулот бирлигинингб аҳоси, сўмда	1 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт, норма-соатда	Ишлаб чиқарилган маҳсулот			
	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда			Қиймат шаклида, минг сўм		Норма-соатда	
					Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6	7	8	9
“А”	96700	103458	8950	1,3	865465	925949	125710	134495,4
“В”	102700	97639	7600	1,6	780520	742056	164320	156222,4
Жами	х	х	х	х	1645985	1668005	290030	290717,8
Режанинг бажарилиши, %	х	х	х	х	х	101,34	х	100,28

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида, таҳлил қилинаётган “ABC” акционерлик жамиятида икки хил турдаги маҳсулотлар структурасидаги ўзгаришлар ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганишимиз мумкин. Мазкур акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини қиймат шаклида 101,34 фоизга, норма-соат шаклида эса 100,28 фоизга бажарган. Ҳар икки кўрсаткич ўртасидаги фоизлар фарқи товар таркибида структуравий ўзгаришдан далолат беради. Яъни корхона режага нисбатан қимматроқ, аммо кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турини кўпроқ ишлаб чиқарган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳолашимиз мумкин.

5.5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши истеъмолчилар билан аввалдан тузилган шартномалардаги талаблар миқдорига боғлиқ. Корхона маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бизнес режадаги кўрсаткичини фақат қиймат ҳажмда бажарибгина қолмасдан, балки ҳар бир товарлар бўйича белгиланган номенклатура ва ассортиментларда ҳам бажариши талаб этилади. Маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш бизнес режасининг бажарилиши барча соҳаларнинг турли тармоқларини мутаносиб ривожланишига, истеъмолчини маҳсулотлар (иш, хизмат)га бўлган талабини тўлароқ қондирибгина қолмасдан, бозорни мўл-кўллигини таъминлайди.

Маҳсулот, иш ва хизматларнинг тури ва ассортименти таҳлилида уларнинг сегментлар бўйича таққосланадиган ва таққосланмайдиган, профилдаги ва профилда бўлмаган турлари, асосий ва қўшимча маҳсулотлар турлари бўйича туркумланиши ўрганилади. Улар бўйича режа топшириқларининг бажарилиши, умумий режа топшириқларининг бажарилишида уларнинг таъсири, маҳсулотлар тузилишидаги таркибий ўзгаришларга баҳо берилади.

Маҳсулотлар номенклатураси – деб, миқдор ҳолида товарлар гуруҳлари, кичик гуруҳлари ва позицияларини белгилашда ҳамда ҳисобга олишда қабул қилинган рўйхатидир.

Товар (иш, хизмат)лар ассортименти - деб эса, маҳсулотларнинг маълум бир белгиларига қараб, яъни, унинг турлари, нави, ўлчамлари, маркаси, артикулларига қараб ажратиладиган маҳсулотлар хилидир.

Товарлар номенклатураси ва ассортиментини ўрганишда ўртача ассортимент режасининг бажарилиши таҳлил этилади.

Фирма ва компаниялар фаолиятини таҳлил этишда ўртача ассортимент режасини бажарилишини ҳам аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ўртача ассортимент режасининг бажарилиши одатда энг кичик рақамларни жамлаш усули орқали амалга оширилади. Бунда ҳар бир ассортимент турларини ҳақиқатда ишлаб чиқарилиш миқдорлари бизнес режаси билан солиштирилиб ҳар икки кўрсаткичдан энг кичиги ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига қабул қилинади. Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига қабул қилинган кўрсаткичларнинг жамини бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулотларга бўлиш орқали ўртача ассортимент режасининг бажарилиши аниқланади.

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулотлар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

Маҳсулот тури	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натура шаклида, (дона)		Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймат шаклида, (минг сўм)		Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Бизнес режада	Ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7
“А”	8950	96700	103458	865465	925949	865465
“Б”	7600	102700	97639	780520	742056	742056
“В”	3460	56800	61528	196528	212887	196528
“Г”	2570	65200	57621	167564	148086	148086
“Д”	5680	18919	85731	107462	486953	107462
Жами	х	х	х	2117539	2515931	2059597

Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий ҳисобот даврида беш хил ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш режалаштирилган бўлиб, улардан “А”, “В” ва “Д” ассортиментдаги маҳсулотларни натура ҳолатида ортиғи билан ишлаб чиқарилган. Қолган икки хил ассортиментдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш режалари эса тўлиқ бажарилмаган. Натижада мазкур акционерлик жамиятида жорий йилда жами ассортимент ҳисобига 2059597 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, ўртача ассортимент режасининг бажарилиши 97,26 % ($2059597 / 2117539 * 100$) ни ташкил этган. Ўртача ассортимент режасининг бажарилмаслигига “Б” ва “Г” турдаги маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш режасининг бажарилмаслиги сабаб бўлган. Аммо, корхонада ўртача ассортимент режаси 100 % га бажарилмаган бўлсада, маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 118,81 % ($2515931 / 2117539 * 100$) га бажарилган, яъни режа ортиғи билан бажарилган. Корхона маъмурияти ассортимент режасининг бажарилмаслик сабабларини чуқур ўрганишлари ва ўз вақтида тегишли чораларни кўриши лозим бўлади.

Ассортимент режасининг бажарилмаслиги кўрсаткичи орқали ҳам ассортиментга баҳо бериш мумкин.

Бизнинг мисолизмизда у қуйидагиларни ташкил этган.

"Б" - (742056-780520)= -38464 минг сўм

"Г" - (148086-167564)= -19478 минг сўм

57942 минг сўм

57942 x 100

----- = 2,74% ассортимент режасини бажарилмаслиги
2117539

100 - 2,74 = 97,26 % ўртача ассортимент режасининг бажарилиши.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментининг ўзгариши хўжалик фаолияти натижаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментини шакллантиришда корхона биринчи навбатда, маҳсулотлар турига бўлган талабни ҳамда бозордаги ҳолатини, иккинчидан эса, корхонада мавжуд бўлган маҳсулот, хом-ашё, техник-технологик, молиявий ва бошқа имкониятлардан тўлароқ фойдаланишни эътиборга олиши зарур. ***Ассортиментни шакллантириш системаси қуйидаги асосий жиҳатларни ўз ичига олиши шарт:***

- Истеъмолчиларнинг истиқболли эҳтиёжини аниқлаш;
- Чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражасини аниқлаш;
- Маҳсулотнинг бозордаги ҳаётийлик циклини ўрганиш, ўз вақтида янги замонавий бўлган товарлар турини яратиш бўйича чоралар кўриш ва ишлаб чиқариш дастуридан маънавий эскирган ва иқтисодий жиҳатдан кам фойдали бўлган маҳсулотни чиқариб ташлаш;
- Иқтисодий самарадорлик ва маҳсулот ассортименти ўзгаришида хавф-хатар даражасини баҳолаш.

5.6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили

Турли мулк шаклидаги фирма ва компаниялар йил давомида ўзидаги мавжуд бўлган барча моддий, меҳнат ва молиявий бойликларидан оқилона фойдаланиши ҳамда йил давомида узлуксиз самарали айланишини таъминлаши талаб этилади. Самарали фаолият ташкил этилганда маҳсулотлар ишлаб чиқариш бозордаги талабни эътиборга олган ҳолда йил мобайнида бир хил ҳажмда бўлишига эришилади. Бунинг учун корхоналар кунлик, ҳафталик, ойлик, чорак, ярим ва йил мобайнида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини бизнес режада мўлжалланган миқдорда бажарилишини таҳлил этиши лозим.

Айрим корхоналар йиллик, квартал, ойлик режаларини ортиғи билан бажариши мумкин, аммо айрим ойлarda ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил эта олмаслиги мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришдаги маромийликни бузилиши шартнома мажбуриятларини барбод бўлишига, унинг оқибатида жарималар тўланилишига олиб келади. Амалдаги тажрибалар шуни кўрсатадики, айрим фирмалар ойлик ишлаб чиқариш бизнес режа кўрсаткичларини қисқа кунларда ҳал этишни мўлжаллашади. Лекин маҳсулотларнинг сифати талабга жавоб бермасликка, омбордаги сотилмай қолган товарлар қийматини кескин ортишига ҳамда истеъмолчиларга жўнатиладиган товар муддатларини бузилишига олиб келади.

Фирманинг маромида ишлаётганлигини таҳлил этишда ҳар 10 кунликда ишлаб чиқарилган товарларни ойлик маҳсулотда тутган улуши ҳисобланади ва аниқланган маълумотлар бизнес режа кўрсаткичлари билан таққосланиб, фаолиятнинг маромида бўлаётганлигига баҳо берилади.

15-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили

(минг сўмда)

Ўн кунликлар	Ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот	Жамида тутган улуши, %	
	Бизнес режада	Ҳақиқатда		Бизнес режада	Ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6
I ўн кунлик	724000	715874	715874	34,20	28,45
II ўн кунлик	714800	865407	714800	33,76	34,40
III ўн кунлик	678739	934650	678739	32,04	37,15
Жами	2117539	2515931	2109413	100,0	100,0

Маромийлик коэффиценти:

$$K_M = \frac{2109413}{2117539} = 0,996$$

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида мазкур акционерлик жамиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигига баҳо бериш мумкин. Маълумотлардан кўринадики, корхонада ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлик коэффиценти 0,996 ни ташкил этган. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилишига жорий йилдаги ойлarning биринчи ўн кунлигида бизнес режада белгиланган 724000 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиши ўрнига, ҳақиқатда 8126 минг сўмга кам маҳсулот ишлаб чиқарилганлиги сабаб бўлган. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги 0,004 коэффицентга бажарилмаган. Шундай бўлсада, акционерлик жамиятида ҳисобот йилидаги ойлarda кейинги иккинчи ва учинчи ўн кунликлари бўйича

маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ортиғи билан адо этилганлиги боис, корхонадаги умумий маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ортиғи билан бажарилган. Умуман олганда бундай натижаларни ижобий баҳоласак бўлади, чунки, корхонада маромийлик бузилиши унчалик катта эмас экан. Одатда, маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиши оқибатида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатига путур етишига, хўжалик субъектлари ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг ўз вақтида тўлиқ бажарилмасилигига, иқтисодий жарималар қўлланилишига, касса режаларининг тўлиқ бажарилмаслигига ҳамда маҳсулотларни сотиш ҳажмларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Корхона маъмурияти имкон қадар маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини бузилмаслик чораларини кўриши керак бўлади.

5.7. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилиши ва йўқотишлар таҳлили

Маҳсулотлар сотишдан олинган соф тушум ҳажми товарлар сифати, миқдори, шартнома ва бозордаги баҳоларнинг ўзгаришлари билангина боғлиқ бўлиб қолмасдан, сотиш учун мўлжалланган товарларнинг туриб қолишидан сифатининг бузилиши, ишлаб чиқаришдаги браклар ҳажмига ҳам боғлиқдир. Ишлаб чиқариш жараёнидаги технологик ўзгаришлар эвазига, бажарувчиларнинг лаёқатсизлиги ва масъулиятсизлиги туфайли йўл қўйилган камчиликлар таъсирида товарларнинг сифатини пасайиши ва брак маҳсулотлар пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Шунингдек, хом-ашё сифатини пастлиги, стандартга мос келмаслиги, дастгоҳларни тез бузилиши, ишлаб чиқариш жараёнидаги нуқсонлар, кадрлар малакасини пастлиги туфайли ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибида бракка йўл қўйилиши мумкин. Бракка йўл қўйилиши туфайли истеъмолга чиқадиган тайёр маҳсулот ҳажми камаяди, маҳсулот таннархи қимматлашади. Чунки маҳсулот брак ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларни зойи кетганлигини, унумсизлигидан далолат беради. Томонларнинг ўзаро тузган шартномаларида етказиб бериладиган товарларнинг миқдори, нархидан ташқари ассортимент ва сифати ҳам келишилади. Демак, брак маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки товарлар сифатининг бузилиши истеъмолчининг ҳуқуқини бузилишига ва иқтисодий зарар кўришига олиб келади. Шартномага мувофиқ ишлаб чиқарувчи истеъмолчига сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаргани учун етказилган зарарни қоплаши шарт. Ишлаб чиқарувчи фирма давогарлик муддати тугамасдан аввал нуқсонга эга бўлганлиги учун қайтарилган товар ўрнига бошқа маҳсулотлар жўнатиши ёки аввалги товарларнинг нуқсонини тузатиб истеъмолчига жўнатиши лозим. Маҳсулотлар браки – тузатиладиган ва тузатилмайдиган турларга бўлинади. Йўл қўйилган бракни маҳсулотлар қийматига таъсирини аниқлаш учун брак натижасида фирма беҳуда сарфлаган барча моддий, меҳнат ва молиявий харажатлари жамланади, шунингдек, камчиликни тугатиш учун амалга оширилган қўшимча сарфлар ҳам қўшилган ҳолда брак таннархи аниқланади. Бу аниқланган йўқотишларни товар маҳсулоти таннархига бўлиш орқали брак туфайли маҳсулот ҳажмининг камайиши аниқланади. Буни қуйидаги шартли мисолимиз орқали кўрастиб ўтишимиз ва таҳлил қилишимиз мумкин бўлади:

Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳажми – 10000 минг сўм;

Брак маҳсулот учун кетган барча сарфлар – 26 минг сўм;

Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти таркибидаги брак маҳсулотларнинг тутган улуши – $26/10000 \cdot 100 = 0,26 \%$.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятида чиқитсиз технологияга асосланиши ҳамда имкон қадар маҳсулотларнинг браклиги даражасини пасайтириши лозим бўлади.

5.8. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни умумлаштириш

Корхоналар тажрибасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни турлича гуруҳлаштириш мумкин, *лекин булар ичида энг муҳимлари бўлиб:*

- тадбиркорлик омили;
- меҳнат омиллари;
- моддий заҳиралар билан таъминланганлик омили;
- асосий воситалар билан қуролланганлик омили;
- бошқа омиллар;

Бозор иқтисодиёти шароитида таъсирчан омиллардан бири бу тадбиркорлик омилидир. Шу сабабли маҳсулот ишлаб ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига тадбиркорлик лаёқати омили ҳам киритилиши тартибланган ва бу таркибдаш иқтисодий жиҳатдан ўринлидир. Чунки юқорида қайд этилган ишлаб чиқариш омиллари тадбиркорлик омили билан биргаликда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этади.

Меҳнат ишлаб чиқаришнинг муҳим омили саналади, чунки у моддий бойликлар, заҳираларни хом-ашё сифатида асосий воситалардан фойдаланиб ишлаб чиқаришни ташкил этади ва тайёр маҳсулот яратилади. Барча омиллар бир бири билан узвий боғланган ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этади. Меҳнат омилларини таҳлил этишда фирманинг меҳнат кучлари таркиби, ҳаракати ва улар билан таъминланганлик, иш вақтидан фойдаланганлик, меҳнатнинг унуми ва меҳнат омилларини ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига бўлган таъсирлари аниқланади.

Товар ва моддий заҳиралардан фойдаланганлик омилини ўрганишда улар билан таъминланганлик, товар заҳираларининг ҳаракати, моддий жавобгарлар бўйича сақланиш ҳолати, самарали фойдаланганлик, моддий бойликларнинг қайтими ва сиғими ҳамда моддий бойликлардан фойдаланишнинг ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмига таъсири каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Бугунги кунда фирма ва компанияларни техник жиҳатдан қайта қуролланиши муҳим аҳамият касб этади, сабаби, замонавий асосий воситалардан фойдаланиш иш унумини орттиришига, маҳсулотлар сифатини яхшиланишига ҳамда технологик жараёнлардаги йўқотиш – бракларни камайишига таъсир этади. Шунинг учун ҳам бу омилнинг таҳлилида фирмани асосий воситалари таркиби, ҳаракати ва техник ҳолати, ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ҳамда асосий воситалардан оқилона фойдаланишнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига таъсири ўрганилади.

Бошқа омиллар дейилганда, бозор конъюктураси, талаб ва таклиф, рақобатчилар имконияти, истеъмолчи ва буюртмачиларнинг харид қобилияти, халқаро иқтисодий алоқаларнинг ўзгариши ва шу каби бошқа сабаблар тушунилади.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- ишлаб чиқариш ҳажми;
- маҳсулот номенклатурасининг тавсифи;
- маҳсулот ассортиментининг тавсифи;
- маҳсулот ассортиментини таҳлил этиш услублари;
- маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришларни аниқлаш услублари;
- ишлаб чиқариш маромийлиги;
- ишлаб чиқариш маромийлигини бузилиш сабаблари;
- маромийликни корхона иқтисодий кўрсаткичларига таъсири;
- маҳсулотлар ишлаб чиқаришга таъсир этувчи омиллар таснифи;
- тадбиркорлик омили;
- меҳнат омили;
- товар-моддий захиралар билан таъминланганлик омили;
- асосий воситалар билан қуролланганлик омили.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималарда кўринади?
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Қандай ахборот манбаларидан фойдаланилади?
4. Маҳсулот ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ифодалаб беринг?
5. Ялпи ва товар маҳсулоти деганда нимани тушунаси?
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва унинг динамикаси қандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот номенклатураси ва ассортименти қандай таҳлил этилади?
8. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги нима?
9. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилишидан кўрилган брак қандай таҳлил этилади?
10. Маромийликнинг бузилишига нималар сабаб бўлади?
11. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топширик

1. Берилган маълумотлар асосида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлил қилинг. Таҳлил натижаларига хулоса ёзинг?

Иқтисодий кўрсаткичлар-хос рақами-815

Кўрсаткичлар	Сатр тартиб рақами	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йили	Ўтган йилда
Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, қиёслама нархларда, минг сўм	810	404316	403603
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	453781	314720
Илмий техника маҳсулотлари ҳажми	822	-	-
Сертификатланган маҳсулот ҳажми	828	-	-
Ўртача иш хаки ва бошқа миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	829	121	120
Шундан илмий тадқиқот ходимлари	830	-	-

Режа маълумотлари:

Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми:

- амалдаги баҳода - 412314 минг сўм
- қиёслама баҳода - 403810 минг сўм

2-топширик

1. Берилган маълумотлар асосида товар маҳсулот структурасини, уларнинг ўзгариш сабабларини ҳамда динамикасини ўрганинг ва хулоса ёзинг?

Саноат маҳсулоти айрим турларини ишлаб чиқариш - хос рақами 814

Маҳсулот турлари (давлат статистика идоралари белгиланган номенклатура бўйича)	лчов бирлиги	Хос рақамлар		Ҳисобот йилида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати корхонанинг солиштирма улгуржи нархларида, минг сўм	Амалда ишлаб чиқарилди		Ҳисобот йилида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати корхонанинг амалдаги улгуржи нархларида, минг сўм
		К-ОК П (А-ОК П)	С О Е И		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда	
1		3	4	5	6	7	8
нон ва нон маҳсулотлари: - олий навли нон				78487			87649

- биринчи навли нон				287643			320975
- қора жўхори нони				9872			12973
- патир нон				16418			16879
- бўрсилдоқ нон				4829			5971
- «навруз» булочкаси				1764			2017
- батон нони				2349			2476
- палочка нони				1238			2036
макарон маҳсулотлари: - вермишель макарони				730			1660
-рачки макарони				946			1103
- кондитер маҳсулоти				40			42
Нон ва нон маҳсулотлари	н			402600	5213	5260	450976
Макарон маҳсулотлари	н			1676	14	11	2763
Кондитер маҳсулотлари	н			40	0,1	-	42
Жами							453781
Электр энергияси	инг квт \соат	011000	0216				
Иссиқлик энергияси (юборилган) жами	инг Г кал	012000	0301				
Шу жумладан: электр станциялар томонидан	-«	012100	0391				
Корхоналар томонидан	-«	012200	0391				
Утилизация қурилмалари томонидан	-«	012300	0391				

Ҳисобот йили маълумотлари

1.	<p>маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, дона;</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - қора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоқ нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони - рачки макарони - кондитер маҳсулотлари 	<p>872078</p> <p>3551148</p> <p>151877</p> <p>156362</p> <p>76651</p> <p>36750</p> <p>22806</p> <p>103167</p> <p>2028</p> <p>3724</p> <p>47,3</p>
2.	<p>маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм нон ва нон маҳсулотлари, дона:</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - қора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоқ нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони, кг - рачки макарони, кг - кондитер маҳсулотлари, кг 	<p>90</p> <p>81</p> <p>65</p> <p>105</p> <p>63</p> <p>48</p> <p>103</p> <p>12</p> <p>360</p> <p>254</p> <p>845</p>

Бизнес режа маълумотлари

1.	<p>маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, минг сўмда:</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - қора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоқ нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони - рачки макарони - кондитер маҳсулотлари 	<p>78500 286410 10000 15000 5000 1500 4239 1400 800 910 51</p>
2.	<p>маҳсулот ассортиментлари: (ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона) нон ва нон маҳсулотлари, дона:</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - қора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоқ нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони, кг - рачки макарони, кг - кондитер маҳсулотлари, кг 	<p>872222 3535926 153846 142857 79365 31250 41155 116667 2222 3583 60,3</p>

3-топширик

2-топширик малумот манбаларидан фойдаланган ҳолда товарлар структуравий ўзгаришининг маҳсулот хажмига таъсирини аниқланг ва хулоса қилинг?

4-топширик

2-топширик малумот манбаларидан фойдаланган ҳолда маҳсулот наменклатураси ва ассортиментини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

5-топширик

Берилган маълумотлар асосида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини таҳлил этинг ва хулоса ёзинг?

	<p>маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги, минг сўмда:</p> <ul style="list-style-type: none"> - биринчи ўн кунликлар бўйича - иккинчи ўн кунликлар бўйича - учинчи ўн кунликлар бўйича 	<p>124516 128467 151333</p>
--	---	---

Бизнес режа маълумотлари

1	маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги, минг сўмда: <ul style="list-style-type: none"> - биринчи ўн кунликда - иккинчи ўн кунликда - учинчи ўн кунликда	122451 135810 145549
---	--	----------------------------

VI -БОБ. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ) ЛАР СОТИШ ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

6.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот сотиш жараёнларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шаклидан қатъий назар барча фирма ва компанияларда маҳсулотларни энг аввало сотиш учунгина ишлаб чиқаришни ташкил этадилар. Фақатгина буюртмачи талаби асосида ва истеъмолчиларнинг дидини мўлжаллаб, барча талабни қондириш мақсадида сифатли товарлар ишлаб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Маҳсулотларнинг ўз муддатида сотилиши ишлаб чиқаришни маромида давом этишини таъминлайди, бойликларнинг айланишини тезлаштиради. Маҳсулот сотиш орқали қилинган доимий ва ўзгарувчан харажатлар қопланади ва фирма фойда кўришни мўлжаллайди. Сотиш ҳажми ишлаб чиқариш жараёнининг сўнги босқичидир. Маҳсулот сотишдан келган тушум орқали корхона биринчи галдаги тўловларни амалга оширади, яъни, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини бажаришга, нобюджет фондларига ажратмаларни тўлашга, ўз ишчи ва хизматчилари билан меҳнат ҳақи юзасидан тўловларни бажаришга, олган кредит ва қарзларини қайтаришга, мол етказиб берувчилар билан ҳисоблашишларни амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида бажарилиши турли хил жарима, иқтисодий огоҳлантиришлар ва пенялар тўлашдан корхонани қутқаради.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўз вақтида сотилиши корхонанинги ижобий молиявий натижага эришиши, дивиденд тўловларини ўз вақтида амалга ошириши, мулк ва маблағларнинг узлуксиз ҳамда самарали айланиши каби кўпгина молиявий аҳвол муносабатларини яхшилаш имкониятини туғдиради. Сотиш жараёнини муддатида бажарилиши корхонанинги ишлаб чиқариш ва таъминот жараёнларини ҳам тезлашишига таъсир этади, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини қисқартиради, пул оқимларини ижобий бўлишини таъминлайди. Бу фикрларни оддий ифодалаш мақсадида қуйида маблағларнинг корхона ва фирмалардаги ҳаракат қилишини чизма шаклда келтирамиз:

Маблағларнинг корхона ва фирмалардаги ҳаракати чизмаси

Сотиш бўйича режанинг бажарилишида тайёр маҳсулот ва унинг сифати муҳим ўрин тутди.

Тайёр маҳсулот деб - барча ишлов операцияларидан ўтиб, тайёр ҳолга келтирилган, белгиланган давлат стандарти ёки техник талабларга жавоб берадиган, техник назоратдан ўтган маҳсулотга айтилади. Тайёр маҳсулот таркибига буюртмачи корхоналар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳамда ушбу корхонага қарашли ишлаб чиқаришдан ташқари хўжаликлар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳам киради.

Сотиш учун мўлжалланган маҳсулот товар маҳсулоти деб номланади. Унинг таркибига сотиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр моллар, буюртмачи корхона ва муассасалар учун бажарилган саноат характериға эға бўлган ишлар киради.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх турлари кўпаяди: улгуржи, чакана нархлардан ташқари яна ички, халқаро нархлар мавжуддир. Ички нарх товарларға давлат ичкарасидаги белгиланган нарх, халқаро нарх эса товарларға халқаро бозорда белгиланган нархдир. **Булардан ташқари бозор иқтисодиёти шароитида икки хил нарх амал қилади :**

1. Эркин нарх.
2. Давлат томонидан белгиланадиган нарх

Давлат томонидан белгиланадиган нарх кейинчалик қисқариб боради, эркин нархнинг доираси кенгайиб боради. Корхоналар ўз ишлаб чиқарган маҳсулотларини эркин нархда истеъмолчилар билан келишилган нархда сотишға интиладилар. Камёб молларни товар биржаси орқали сотиш, ким ошди савдоси орқали сотиш кенг ривожланади.

Омборға қабул қилинган ва харидор корхоналарига жўнатилган маҳсулот бухгалтерия ҳисобида ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича акс этирилади. Бирок цехлардан маҳсулот омборға қабул қилинганда унинг ҳақиқий таннархи маълум бўлмагани учун маҳсулот ҳаракатини ҳисобда қабул қилинган режа таннархи ёки улгуржи баҳода ҳисобға олинади, яъни баҳоланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш жараёнларини таҳлил қилишда молявий ва бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми бўйича белгиланган бизнес-режанинг асослилигини аниқлаш;
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг умумий ҳажмда ҳамда шартнома мажбуриятларини ҳисобға олган ҳолда бажарилишиға объектив баҳо бериш;
3. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг сифат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларнинг сотиш ҳажмиға таъсирини аниқлаш;
4. Маҳсулот сотиш ҳажмларининг динамик ўзгариш сабабларини аниқлаш ва баҳо бериш;
5. Маҳсулот сотиш ҳажмиға таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш ва уларға баҳо бериш;
6. Шартнома мажбуриятларини бузилиши, бажарилмаслик сабабларини аниқлаш ва унга баҳо бериш;
7. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб бериш.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш жараёнларини таҳлил этишида таҳлил учун керакли бўлган ахборот манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- корxonанинг бизнес режа маълумотлари;
- сотиш жараёнлари бўйича дастлабки бухгалтерия ҳисоби маълумотлари;
- “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари;
- “Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисобот”и маълумотлари;
- бошқа қўшимча маълумотлар.

6. 2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлили

Маҳсулот сотиш режасини бажарилиши истеъмолчиларга жўнатилган товар қисмини ўрганишдан бошланади. Чунки жўнатилган товар билан сотилган маҳсулот вақт жиҳатдан фарқланади. Истеъмолчиларга жўнатилган товар, кўрсатилган хизматлар учун белгиланган муддат давомида ҳисоб счётига пулни келиб тушмаслиги туфайли корхонанинг молиявий ҳолати издан чиқади. Бунинг натижасида корхонанинг бюджет, банк, мол етказиб берувчиларга бўлган қарзи ортиб боради, тўлов қобилияти пасаяди. Бугунги кунда товарлар учун тўлов муддати 3 ой, яъни 90 календар куни қилиб белгиланган. 3 ойдан ошган қарзларни муддати ўтган қарз деб аталади. Муддати ўтган қарзларни сурункали давом этиши банкротликка сабаб бўлади.

Банкротлик (иқтисодий ночорлик)- хўжалик суди томонидан эътироф этилган ёки қарздор ихтиёрий равишда тугатилаётганида унинг ўзи эълон қилган қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабини тўла ҳажмда қондиришга қодир эмаслиги, шу жумладан, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар, йигимлар ва бошқа мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги.

Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги Қонунининг 3-моддаси “банкротлик аломатлари” деб аталади. Бу моддада қуйидагилар қайд этилган. Юридик шахснинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан 9 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этади.

Жисмоний шахснинг (тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошираётган шахснинг) пул маблағлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўлов мажбурияти уларни бажариш санаси бошланган пайтдан эътиборан 6 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, агар мажбуриятларнинг суммаси унга тегишли мол-мулкнинг қийматидан ошиб кетган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этилади.

Қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш учун қуйидаги чора- тадбирларни қўллаш лозим:

- Ишлаб чиқаришни қайта ихтисослаштириш;
- Норентабел ишлаб чиқаришларни ёпиш;
- Дебиторлик қарзларни ундириш;
- Қарздор мол-мулкнинг бир қисмини сотиш;
- Қарздорнинг талабидан ўзганинг фойдасига воз кечиш;
- Қарздор мажбуриятларини учинчи шахслар томонидан бажарилиши;
- Қарздорнинг тўлов мажбуриятини тиклашнинг бошқа усуллари.

Жўнатилган товарларни таҳлили учун маълумотлар тезкор ҳисоб ва дастлабки ҳужжатлар ҳамда ҳисоботдан олинади. Товарлар истеъмолчиларга тузилган шартнома асосида жўнатилади.

16-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг умумий ҳажмда бажарилиши ва динамикасининг таҳлили

минг сўмда

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Ҳисобот йилининг ҳақиқийси	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан, %	Режага нисбатан, %
1	2	3	4	5	6
Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	1452513	2367492	3040381	209,32	128,42

Жадвалда келтирилган маълумотлар “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” (2-шакл) шаклидан олинган. Яъни юқоридаги 16-жадвалда маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми 2-шаклнинг 010 сатридан олинган бўлиб, маҳсулот сотишдан олинган соф тушум солиштирма улгуржи баҳода акс этирилган. Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўтган йили жами 1452513 минг сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 3040381 минг сўмни ташкил қилган, яъни ўтган йилга нисбатан маҳсулот сотиш ҳажми 209,32 % ни ташкил этган. Корхона ҳисобот йилида бизнес режа бўйича ўтган йилга нисбатан анча кўп маҳсулот сотишни режалаштирган бўлиб, мазкур режа жорий йилда 128,42 % ни ташкил этган. Бундан кўринадики, корхона ўтган йилга нисбатан жорий йилда бир қадар кўп маҳсулот сотишни олдиндан тахмин қилган, яъни маҳсулот сотиш ҳажмини ўтган йилга нисбатан бизнес режада 914979 минг сўмга кўп қилиб белгилаган ҳамда ушбу режа ортиғи билан адо этилган. Бундай натижалар корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланиб бораётганлигидан ҳамда ички ва ташқи бозорда ўз мавқеини топиб бораётганлигидан далолатдир.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасини умумий ҳажмда бажарилиши таҳлилидан сўнг асосий маҳсулотнинг айрим турлари бўйича сотиш режасини натура ва қиймат шаклларида бажарилиш муддатлари бўйича аниқланиши лозим бўлади.

17-жадвал

“ABC” акционерлик жамияти бўйича маҳсулотларнинг айрим турлари бўйича сотиш режасининг натура шаклида бажарилиши (дона ҳисобида)

(I чорак)

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлигининг баҳоси, сўм	Январ		Феврал		Март	
		Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6	7	8
“А”	8950	7880	8129	7160	8032	7580	8229
“Б”	7600	9560	10567	9010	9561	9120	9067
“В”	3460	3870	3051	3270	3157	3210	3171

Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган корхонада жорий йилнинг биринчи чоракида сотиши режалаштирилган “А” маҳсулот бўйича сотиш режаси январ ойида режадаги 7880 дона ўрнига ҳақиқатда 8129 донани, феврал ойида режадаги 7160 дона ўрнига ҳақиқатда 8032 донани, март ойида эса режадаги 7580 дона ўрнига 8229 донани ташкил этган. Яъни «А» маҳсулоти бўйича сотиш режаси биринчи чоракнинг

барча ойларида ортиғи билан адо этилган. “Б» маҳсулоти бўйича сотиш режаси биринчи чоракнинг январ ва феврал ойларида ортиғи билан бажарилган бўлсада, март ойида режа бажарилмаган. “В” маҳсулоти бўйича сотиш режаси эса биринчи чоракнинг барча ойларида бирдек қисман бажарилмаган. Демак, корхона маъмурияти «В» маҳсулотини кам сотилишига сабаб бўлаётган омилларни аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади.

Жадвалда келтирилган натура шаклидаги маҳсулотларни унинг баҳосига кўпайтириш орқали сотиш ҳажмини қиймат кўринишида ифодалаймиз ва режасининг бажарилишини аниқлаймиз.

18-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг қиймат шаклида бажарилишини таҳлили

Маҳсулот турлари	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Бизнес режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4
“А” маҳсулоти:			
Январ	7880 * 8950=70526	8129 * 8950=72754,6	103,16
Феврал	7160 * 8950=64082	8032 * 8950=71886,4	112,18
Март	7580 * 8950=67841	8229 * 8950=73649,5	108,56
Жами	22620 * 8950=202449	24390 * 8950=218290,5	107,82
“Б” маҳсулоти:			
Январ	9560 * 7600=72656	10567 * 7600=80309,2	110,53
Феврал	9010 * 7600=68476	9561 * 7600=72663,6	106,11
Март	9120 * 7600=69312	9067 * 7600=68909,2	99,42
Жами	27690 * 7600=210444	29195 * 7600=221882	105,43
“В” маҳсулоти:			
Январ	3870 * 3460=13390,2	3051 * 3460=10556,5	78,83
Феврал	3270 * 3460=11314,2	3157 * 3460=10923,2	96,54
Март	3210 * 3460=11106,6	3171 * 3460=10971,7	98,78
Жами	10350 * 3460=35811	9379 * 3460=32451,4	90,62
Ҳаммаси	448704	472623,9	105,33
Шу жумладан:			
Январ	156572,2	163620,3	104,50
Феврал	143872,2	155473,2	108,06
Март	148259,6	153530,4	103,55

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида “ABC” акционерлик жамиятининг биринчи чорак мобайнида маҳсулот сотиш режаларининг натура ва қиймат ифодаларида бажарилишига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, корхонада “А” маҳсулотини сотиш режаси биринчи чоракда жами натура шаклида 1770 донага кўп бўлган, яъни, режа 107,82 % га бажарилган. “А” маҳсулотини сотиш бўйича режанинг бажарилиши биринчи чоракнинг январ ойида 103,16 % ни, феврал ойида 112,18 % ни, март ойида эса 108,56 % ни ташкил этган. Бундан кўринадики, “А” маҳсулотга бўлган бозор талаби юқори экан, яъни ушбу маҳсулот корхона учун юқори рентабелли маҳсулот ҳисобланар экан. “Б” маҳсулоти сотиш бўйича биринчи чорак режаси жами 105,43 % га адо этилган бўлсада, сотиш режаси январ ойида 110,53 % ни, феврал ойида 106,11 % ни ташкил этгани ҳолда, март ойида эса сотиш режаси 0,58 % га бажарилмаган. Демак, ушбу

маҳсулот турига охириги ойларда бозордаги талаб пасайиб бораётганлигидан далолат беради. Корхона маъмурияти ушбу маҳсулотнинг тобора камроқ сотилиш сабабларини аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади. Корхонада биринчи чоракда «В» маҳсулотини сотиш режаси 90,62 % ни ташкил этган, яъни белгиланган режа 9,38 % га бажарилмаган. Бунга сабаб ушбу маҳсулотни сотиш режалари биринчи чоракнинг январ ойида 78,83 % га, феврал ойида 96,54 % га, март ойида эса 98,78 % га бажарилиши таъсир этган. Бундан кўринадики ушбу маҳсулотга бўлган бозордаги талаб борган сари яхшиланиб бормоқда ва сўнгги ойларда деярли сотиш режалаштирилган маҳсулот ҳажмида маҳсулот сотилмоқда экан. Корхона маъмурияти эса ушбу маҳсулотга бўлган истеъмолчиларнинг талабларини янада пухтароқ ўрганиши ҳамда кўпроқ маҳсулот сотиш чораларини топиши лозим бўлади.

Умуман олганда корхонада биринчи чорак мобайнида уч хил турдаги маҳсулот сотиш режалари умумий тартибда тўлиқ бажарилган. Бу албатта яхши натижадир. Фақатгина, корхона маҳсулот сотиш ҳажмларига салбий таъсир этаётган омилларни аниқлаши ва уларни бартараф этиш чораларини кўриши даркор. Мазкур жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, корхона маҳсулотни истеъмолчиларга жўнатиш режасини биринчи чоракда 105,33 % ($472623,9 \cdot 100 : 448704$)га бажарган. Белгиланган ассортиментда режа бажарилган. Маҳсулот жўнатиш режасини бундай тарзда бажарилиши корхонани бир маромда ишлаб чиқаришни ташкил этишга ҳаракат қилаётганлигидан далолатдир. Таҳлил давомида маҳсулот етказиб берилмаган истеъмолчилар аниқланади ва йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш чоралари белгиланади.

6.3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Ривож топаётган бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ уларни сотиш муаммоси олдинги ўринга чиқади. Корхоналар эркин фаолият юритувчи субъектлар сифатида олди-сотди муносабатларини ҳам мустақил белгилайдилар. Маҳсулот, иш ва хизматларни олди-сотди жараёнлари бозор муносабатларининг негизида туради. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш мулкый муносабатлардан келиб чиққан ҳолда ўзаро шартномавий келишувларга таянади. Республикамиздаги солиқ қонунчилигига асосан маҳсулот ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари қарши томонга (харидор ва буюртмачиларга) тақдим этилган бўлса, маҳсулот сотилган деб ҳисобланади. Маҳсулотларга эгалик ҳуқуқи улар ортиб жўнатилган пайтданок корхонадан четланади ва қарши томонга ўтади. Улар бўйича ҳисоб-китоблар томонларнинг ўзаро келишувида ҳал этилади.

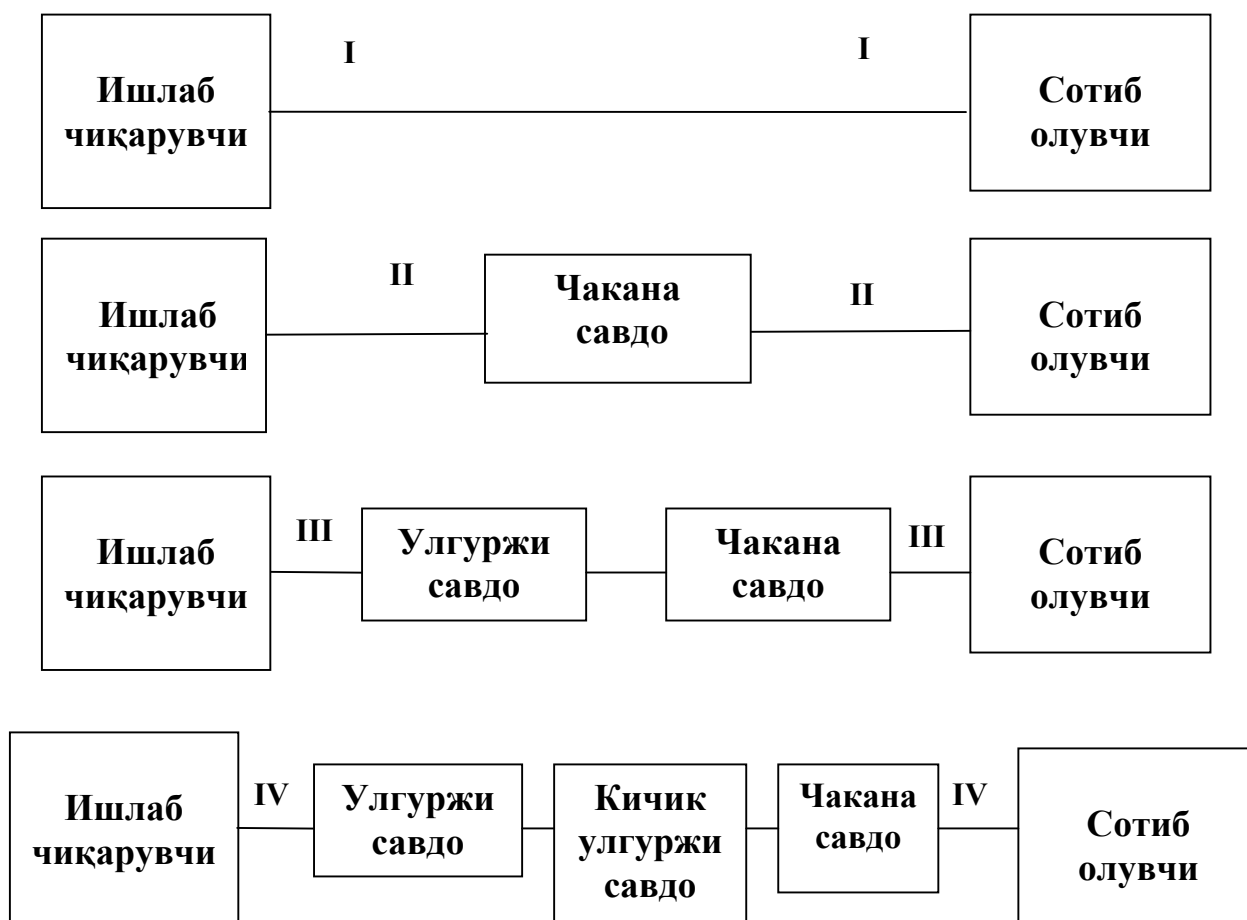
Маҳсулотларни сотилган деб ҳисоблашнинг одатда икки шarti, яъни улар ортиб жўнатилган ва корхона ҳисоб рақамига пули келиб тушишини характерловчи “кассали усул” ҳамда ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган пайтданок сотилган ҳисобланувчи “ҳисобга олиш усули”и характерланади. Мулкга эгаликнинг янги ҳуқуқий аспектларида асосан иккинчи усул таркибланади. Шунингдек, бутун бутун ҳисоб-китоблар тизими ҳам ушбу қонуният асосида тузилади. Олди-сотди муносабатларида ягона белги шуки, ортиб жўнатилган ёки сотилган маҳсулотлар бўйича маблағларни ундириб олиш бевосита мулк эгасининг муаммосидир.

Шартномавий муносабатларда унинг субъектлари ўзаро келишувининг ҳуқуқий аспекти ифодаланади, маҳсулотларни сотувчи ва сотиб олувчилар, уларнинг мажбуриятлари, ҳисоб-китобларнинг шакли, даври ва шартлари, уларнинг бузилишида қўлланиладиган чоралар, уларнинг тартибга солиниши акс этирилади. Маҳсулотларни сотиш улгуржи ва чакана нархларда амалга оширилади. Корхона томонидан қўлланиладиган нархларни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Товарларнинг ишлаб чиқариш таннари	Корхона фойдаси	Сотиш жараёнида қўлланиладиган эгри солиқлар	Савдо устамаси
Корхонанинг улгуржи сотиш баҳоси			
Корхонанинг чакана сотиш баҳоси			

Таҳлилда маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш режасининг бажарилиши ва динамикаси, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни қуйидаги чизма ва жадвал мисолида кўришимиз мумкин:

Маҳсулотларни сотиш шакллари

Сотиш шакллари бўйича нархларнинг шаклланиши

Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун товар балансини тузамиз. Товар баланси кўрсаткичлари тайёр маҳсулот ҳаракати номли маълумотномадан олинади. Бу ҳисобот шаклида тайёр маҳсулотнинг йил бошига, йил охирига бўлган қолдиғи, ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳамда сотилган маҳсулот улгуржи баҳода ва ишлаб чиқариш таннархида ифодаланган. Товар баланси қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$\text{Йб} + \text{Т} = \text{Ст} + \text{Йо}$$

Бунда:

Йб – тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи

Т – ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти

Ст – сотилган маҳсулот ҳажми

Йо – тайёр маҳсулотнинг йил охиридаги қолдиғи.

19-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Шартли белги	Ҳисобот йили		Фарқи (-,+)	Сотиш ҳажмига таъсири
		Бизнес режада	Ҳақиқатда		
1	2	3	4	5	6
1. Тайёр маҳсулот йил бошига қолдиғи	Йб	367847	563974	+196127	+196127
2. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти	Т	2117539	2515931	+398392	+398392
жами (1 сатр+2 сатр)	Х	2485386	3079905	+594519	+594519
3. Сотилган маҳсулот	Ст	2367492	3040381	+672889	х
4. Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғи	Йо	117894	39524	-78370	+78370
Жами (3 сатр+4 сатр)	х	2485386	3079905	+594519	+78370

Маҳсулот сотиш ҳажми 280380 минг сўмни ташкил этиб режага нисбатан 19926 минг сўмга ортган. Сотилган маҳсулотнинг қуйидаги омиллар таъсир этган.

$$\text{Ст} = \text{Йб} + \text{Т} - \text{Йо}$$

1. Тайёр маҳсулотнинг йил бошига бўлган қолдиғини ўзгариши.
2. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти.
3. Тайёр маҳсулотнинг йил охирига бўлган қолдиғини ўзгариши.

Сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллардан иккитаси, яъни тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи (Йб) ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (Т) режага нисбатан ўзгариши бевосита ва билвосита таъсир этади. Бу кўрсаткичларни (Йб,Т) ортиши сотиш ҳажмини ҳам ортишига, режага нисбатан камайишига олиб келади.

Йил охиридаги (Йо) тайёр маҳсулот сотиш ҳажмига тескари таъсир этади, ортиши сотиш ҳажмини камайишига, камайиши сотиш ҳажмини ортишига олиб келади.

1. Йил бошидаги тайёр маҳсулот қолдиғининг режага нисбатан 196127 минг сўмга ортиши туфайли сотилган маҳсулот шу суммага кўпайди. Бу омилнинг ҳиссаси 29,15 % (196127x100:672889) ни ташкил этади.

2. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулотини режаси 118,81 % га бажарилган, яъни режани 18,81 % га ортиғи билан бажарилиши туфайли маҳсулот ҳажми 398392 минг сўмга ортган. Шу суммага сотилган маҳсулот ҳажми ҳам кўпайган.

3. Йил охиридаги тайёр маҳсулот қолдиғи режадаги 117894 минг сўмдан ҳақиқатда 39524 минг сўмга қадар, яъни 78370 минг сўмгача камайган. Бу фоиз ҳисобида 11,65 % ($78370 \times 100 : 672889$) ни ташкил этади.

Йил охиридаги қолдиқнинг камайиши туфайли реализация ҳажми 78370 минг сўмга кўпайган.

20-жадвал

Омиллар таъсирининг натижаларини қуйидаги жадвалда умумлаштирамиз

Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўмда	Режага нисбатан % ҳисобида
1	2	3
1. Тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғини ортиши ҳисобига	+196127	+8,28
2. Товар маҳсулоти режасини ортиғи билан бажарилиши ҳисобига	+398392	+16,82
3. Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғини камайиши ҳисобига	+78370	+3,31
Жами	+672889	+28,42

Юқорида қайд этилган омиллардан ташқари сотиш режасининг бажарилишига маҳсулот сифатини режага нисбатан ўзгариши, ассортиментни белгиланган режага нисбатан ўзгариши, ишлаб чиқариш маромийлигини бузилиши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, ўриндош товарларнинг бозордаги ҳажми ва уларнинг баҳосини ўзгариши, маҳсулотнинг қадоқланиши ҳамда ташқи кўриниши ва ҳ.к. лар таъсир этади.

6.4. Маҳсулотларни сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таҳлили

Истиклол ислохотлари туфайли бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари ўрнини эгаллаган бозор иқтисодиёти шароитида шартнома барча мулк шаклидаги корхона, муассаси ва ташкилотлар, шунингдек, тадбиркорлар ўртасида иқтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатга айланди. Яқин ўтмишда режали иқтисодиёт даврида ҳам шартномалар тизимидан фойдаланилган. Аммо, яқка мулкчилик, яъни давлат мулкчилигининг танҳо ҳуқуқи ҳукмронлик қилган замонда шартномалар режа ва топшириқларни бажариш учун қўлланиладиган бир восита ҳисобланган ҳолос. Қолаверса, илгарилари шартномага уни тузган томонларнинг истак ва манфаатларини ифода этувчи тўла ҳуқуқли юридик ҳужжат деб ҳам қаралмасди. Уларни қўлланилиши чекланган бўлиб, ҳаттоки, фуқароларнинг ўзаро битим тузиши қонун йўли билан жазоланадиган айб-чайқовчилик сифатида, қораланар эди. Шу маънода, шартноманинг ҳуқуқий мақомини тамомила ўзгартириш ва умуман, шартнома тузиш маданиятини юксалтириш борасида мамлакатимизда жиддий ишлар амалга оширилаётгани эътиборга лойиқдир. Эндиликда, шартнома режали ишлаб чиқариш ва тақсимлаш омилларига асосланмайди. Билъакс, бозор қонуниятлари талабига биноан, шартномавий муносабатлар товар-пул, яъни тенг тўловлар тарзида амалга оширилиб, шартнома уларга ҳуқуқий шакл ўрнида хизмат қила бошлади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, хўжалик ишларини юритиш қонунлари мажмуаси, мулкчилик, тадбиркорлик, корхоналар тўғрисидаги қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатлар шартнома муносабатларларини тартибга солиб турувчи ҳуқуқий манбалар ҳисобланади.

Шартнома ижроси бугунги кунда энг долзарб муаммолардан биридир. Шартнома бажарилмаслиги корхонага иқтисодий зарар келтирибгина қолмай, унинг истиқболини хавф остига қўяди, ҳар икки томондаги корхоналар ишчиларининг маош ололмаслигига сабаб бўлади.

Хўжалик шартномаларининг малакали ва пухта тузилиши томонлар мажбуриятларни нотўғри талқин этишларига, шериклардан бири шартномага ноинсоф муносабатда бўлганида ёки уни беихтиёр бузиб қўйганида бу ҳолат бошқа томонга зарар келтиришига имкон бермайди. Корхона раҳбарлари ва тадбиркорларнинг барчасида ҳам ўз фаолиятининг молиявий натижалари билан боғлиқ маъсулият ҳисси шаклланган, деб бўлмайди. Ҳуқуқ идоралари ўтказган текширишларда айрим корхона ва ташкилотлар раҳбарлари томонидан шартномаларни тузиш ва ижро этишда қонунчиликка риюя этмаслик ҳолатлари кўплаб аниқланган. Аксарият раҳбарларда ҳозиргача мулкдорлик туйғуси шаклланиб улгурмаган. Баъзи раҳбарларда ўз хўжалигининг моддий-молиявий натижаларига эътиборсизлик кайфияти қонун ва судларга нисбатан нописандлик билан қараш ҳолатида намоён бўлмоқда.

Сотиш режасининг бажарилиши умумий ҳажмда бажарилишидан сўнг шартнома мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда сотиш режасини бажарилишини аниқлаш лозим. Бу кўрсаткич орқали корхонанинг шартномавий мажбуриятларга бўлган муносабатларига ва фаолиятига баҳо берилади.

**“ABC” акционерлик жамияти бўйича шартнома мажбуриятларининг
бажарилишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1	2	3
1. Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	2367492	3040381
2. Шартномавий мажбуриятларга нисбатан етказиб берилмаган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	x	103672
3. Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот сотиш ҳажми, минг сўмда	-	2263820
4. Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолдаги маҳсулот сотиш режасининг бажарилиши, %	x	95,62

Мажбуриятни ҳисобга олган ҳолда сотиш режаси 95,62 % ($2263820 \times 100 : 2367492$) га бажарилган холос. Шартномадаги 103672 минг сўмлик маҳсулот истеъмолчиларга шартномада келишилган муддатларда етказиб берилмаган. Бу эса маҳсулот етказиб берувчи корхонага бўлган ишончнинг пасайишига, ушбу корхонага нисбатан турли иқтисодий жарималар қўлланилишига сабаб бўлади. Натижада корхонанинг молиявий-иқтисодий ҳолати ёмонлашувига ва рақобат бозорида ўз мавқеини йўқотишига олиб келиши мумкин.

6.5. Маҳсулот сифатининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот сифатини яхшиланиши муҳим аҳамият касб этади. Сифат деганда маҳсулотнинг товарлилик даражаси ва унинг харидорлар дидидаги юқори таснифий белгиларга ҳамда мазкур маҳсулот учун белгиланган мамлакат ва халқаро стандарт меёрларига эгаллигига айтилади. Товарлилик даражаси унинг таклиф элементи сифатида ўз харидорига эга эканлигини, таснифий белгилари эса техник-иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, экологик-иқтисодий белгиларнинг мувофиқлигини характерлайди.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатига доимо катта эътибор бериб келинган, чунки, айнан маҳсулот сифати истеъмолчилар эҳтиёжини яхшироқ кондиришга имкон берувчи товарлар мўл-кўллиги, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг пул кўринишидаги ифодасининг ошишига, шунингдек, халқ хўжалиги тармоқларида капитал қўйилмалардан тежаб қолиш ва фойда миқдорининг ўсишига имконият беради.

Маҳсулот сифатини икки категория бўйича таркибланиши мумкин:

- Олий сифат категорияси;
- Биринчи сифат категорияси.

Мазкур сифат категориялари орқали маҳсулотнинг халқаро ва мамлакат стандарти талабларига мослиги ўрганилади.

Маҳсулот сифатини ошириш реализация жараёнини тезлаштиради, маҳсулотга бўлган талабни тўлароқ кондиради, товар пул муомаласини тезлаштиради, экспорт имкониятларини оширади. Маҳсулот сифати кўрсаткичлар системаси билан ўлчанади. Характерли хоссаларига кўра ўз белгиланган хоссасига лойиқлиги, пишиқ ва пухталиги, чидамлилиги, халқаро ва мамлакат стандартларига мослиги кўрсаткичларига кўра фарқланади.

Сифатни яхшиланиши ишлаб чиқарилган маҳсулотни қиймат шаклида ортишига, фойдани кўпайишига олиб келади.

Маҳсулот сифатини ифодаловчи кўрсаткичлар системаси:

1. Жами ишлаб чиқаришда янги маҳсулот улуши;
2. Аттестациядан ўтган ва ўтмаган маҳсулотларни тутган улуши;
3. Олий нав (категория)даги маҳсулот улуши;
4. Жаҳон стандарти талабларига жавоб берадиган маҳсулот улуши;
5. Экспорт қилинадиган маҳсулот улуши, шу жумладан, юқори ривожланган саноат корхоналарига;

Умумий кўрсаткичлардан ташқари ҳар бир маҳсулотни индивидуал хусусиятлари ҳам сифатни ифодалайди. Масалан, сутнинг ёғлилик даражаси, кўмирни иссиқлик даражаси, айрим маҳсулотларни чидамлилиги, пишиқ-пухталиги; маҳсулотни эстетик кўринишига эга бўлиши; технологияга мослиги ва ҳ.к.

Рекламация – бу истеъмолчи томонидан маҳсулот сифати хусусида билдирилган эътироз демакдир.

Истеъмолчи маҳсулот етказиб берувчига гарантия муддати давомида рекламация билдириши ва жарима ундириб олиш ҳуқуқига эга. Маҳсулот бутланган (комплект)га эга бўлиши керак. Шундагина у тайёр маҳсулот деб ҳисобланади.

Енгил саноатда маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинади. Маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинганда унинг сифатини қуйидаги кўрсаткичлар орқали ифодаланиши мумкин:

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффициенти.
2. Ўртача маҳсулот бирлигини сотиш баҳоси.

“ABC” акционерлик жамиятида “А” турдаги маҳсулот сифатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, (дона)		Режининг бажарилиши, %	Жами маҳсулотдаги улуши, (%)		Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (минг сўм)	
		бизнес режада	ҳақиқатда		бизнес режада	ҳақиқатда	бизнес режада	ҳақиқатда
Олий навли маҳсулот	9400	82400	89123	108,16	85,21	86,14	774560	837756,2
Биринчи навли маҳсулот	6300	14300	14335	100,24	14,79	13,86	90090	90310,5
Жами	X	96700	103458	106,99	100,0	100,0	864650	928066,7

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффициентини:

$$\frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 * 9400} = 0,951$$

$$\frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 * 9400} = 0,954$$

2. Маҳсулот бирилигининг ўртача сотиш баҳоси:

$$\frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 \text{ дона}} = 8942 \text{ сўм}$$

$$\frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 \text{ дона}} = 8971 \text{ сўм}$$

Маҳсулот бирлигини ўртача сотиш баҳосини 29 сўмга ортиши қиймат шаклида маҳсулотни 3000,28 минг сўмга ортишига олиб келди.

$$(8971-8942)*103458=3000,28 \text{ минг сўм}$$

“А” маҳсулоти ҳажми қиймат шаклида режадагига нисбатан 63417,22 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг бундай тарзда кўпайишига маҳсулот бирлигининг сотиш баҳосини ошганлиги 3000,28 минг сўмга, маҳсулотнинг ўртача навлилик даражасининг ортганлиги эса 60416,42 минг сўмга ижобий таъсир кўрсатган ҳамда умумий “А” маҳсулотнинг режага нисбатан ҳақиқатда 63417,22 минг сўмга ортишига олиб келган.

Маҳсулот сифатига одатда қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- Фойдаланилаётган хом-ашё ва материаллар сифати;
- Ходимларнинг малакаси ва техник тайёргарлик даражаси;
- Ишлаб чиқаришда иштирок этадиган техника ва технологияни ҳолати ва унинг прогрессивлиги;
- Ишчи ва ходимларнинг маҳсулот сифатига жавобгарлиги ҳамда уларнинг моддий рағбатлантирилиши ва ҳақозо.

Бизнинг Республикамизда маҳсулот сифатини характерловчи энг асосий кўрсаткич бу Ўзбекистон Давлат Стандартлаштириш Қўмитаси томонидан белгиланган кўрсаткичлардир.

6.6. Сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини жамлаш

Сотиш ҳажмини таҳлилининг хотима қисмида ишга солинмаган ички имкониятлар ҳисобига маҳсулот ҳажмини ошириш имкониятлари аниқланмоғи лозим. Ишга солинмаган имкониятлар сотиш ҳажмини оширишга, фойда ва рентабелликни кўпайтиришга қаратилмоғи лозим. Белгиланадиган тадбирий чоралар корхонанинг барча бўғинларини ўз ичига олиши керак, яъни ишлаб чиқариш, молиявий ҳолат, молиявий натижаларни самарадорлигини оширишга қаратилмоғи лозим.

Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш резервлари таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин: рақобатга бардош, юқори талабга эга бўлган маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот қолдиғини белгиланган меъёр даражасида сақлаш, сифатсиз маҳсулотларни арзонлаштирилган нархларда реализация қилиш, ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиш, омбордаги тайёр маҳсулот камомадини (инвентаризация натижасига кўра) ундириб олиш, маҳсулот сифатини ошириш ва ҳ.к.

Таҳлил натижаларига кўра корхона маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларига эга.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- сотиш ҳажми;
- сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлилининг услублари;
- маҳсулот етказиб бериш ва сотиш шартномалари;
- шартнома бажарилишини таҳлил этиш усуллари;
- сифат кўрсаткичлари таҳлили;
- маҳсулот сифатини таҳлил этиш услублари;
- рекламация тўғрисида тушунча.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхоналарда маҳсулот сотиш ҳажми қайси кўрсаткичлар орқали ифодаланади?
2. Маҳсулот сотиш ҳажмини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Маҳсулот сотиш ҳажмига товарлар структурасининг ўзгариши қандай таъсир этади?
4. Маҳсулот сотиш ҳажмининг режа бажарилиши ва уларнинг динамик ўзгаришлари ойлар бўйича қандай таҳлил этилади?
5. Маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
6. Маҳсулот сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши қандай таҳлил этилади?
7. Шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслигига қандай омиллар таъсир этади?
8. Маҳсулот сифати қандай таҳлил қилинади?
9. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топширик

- 1.1. Корхона маълумотлари асосида таҳлил қилинаётган корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаларини услубий жihatдан тўғри белгиланганлигини текширинг, таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?
- 1.2. Сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?
- 1.3. Омиллар таъсир даражаларини умумлаштириш ва таклифлар тузинг?
- 1.4. Шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

Ҳисобот даври кўрсаткичлари

1.	Ишлаб чиқариш таннархида, минг сўмда: <ul style="list-style-type: none"> - тайёр маҳсулотни йил бошига қолдиғи - тайёр маҳсулотни йил охирига қолдиғи - товар маҳсулоти - сотилган маҳсулот - режа бўйича сотиш ҳажми	987 343 375617 376261 375116
----	--	--

Бизнес режа маълумотлари

№	Курсаткичлар	Суммаси
1	2	3
1.	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2.	Сотилган маҳсулот, минг сўмда	406813
3.	Тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи, минг сўмда	3456
4.	Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғи, минг сўмда	453
5.	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: <ul style="list-style-type: none"> - амалдаги баҳода - солиштира баҳода	412314 403810

2-топширик

Маҳсулотлар сифатини таҳлил қилинг, маҳсулотнинг сортлилик коэффицентларини аниқланг ва хулоса ёзинг?

Ҳисобот йили маълумотлари

1.	маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, дона; <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон	872078 3551148
2.	маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм нон ва нон маҳсулотлари, дона: <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон	90 81

Бизнес режа маълумотлари

1.	маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, минг сўмда: <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон	78500 286410
2.	маҳсулот ассортиментлари: (ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона) нон ва нон маҳсулотлари, дона: <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон	872222 3535926

VII-БОБ.МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК, МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА УЛАРНИНГ МАҲСУЛОТ ҲАЖМИГА ТАЪСИРИНИ ТАҲЛИЛИ

7.1. Корхонада меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарда маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришда асосий ўринни жонли меҳнат омили, яъни инсон омили муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай фан-техника тараққиётининг ривожланган босқичида ҳам инсон омилнинг бўлиши талаб этилади. Яъни, юқори технологияга асосланган ишлаб чиқариш ускуналарини ҳам инсон бошқариши лозим бўлади. Бундай шароитда корхоналарнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражасини ўрганиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига, маҳсулот таннархининг пасайишига, фойда миқдорининг ошишига ҳамда бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларининг яхшиланиши корxonанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасига боғлиқ. Меҳнат кўрсаткичларининг бажарилиш даражаси машина ва жиҳозлардан максимал фойдаланишга, ишлаб чиқаришни бир маромда амалга оширилишига ва меҳнат унумдорлигини ўсишига таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда республикамизда рўй бераётган ижтимоий- иқтисодий ўзгаришлар мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни тақозо этмоқда. ***Меҳнат кўрсаткичлари таркибига одатда қуйидагилар киреди:***

- А) Иш ҳақи фонди;
- Б) Ходимлар сони;
- В) Меҳнат унумдорлиги;
- Г) Ўртача йиллик иш ҳақи.

Республикамизда 1998-2003 йилларда Ялпи ички маҳсулот, саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажми юқори суръатлар билан олдинги йилларга нисбатан ўсди. Шу йиллар давомида ЯИМ ҳажмининг ўсиш даражаси ўртача 4 %дан юқори бўлди. Меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси маҳсулот ҳажмини ўсиш даражасига нисбатан юқори бўлиши мамлакат миқёсида катта иқтисодий самара берди. Ҳалқаро тажрибадан маълумки, шу кўрсаткич давлат иқтисодиёти қудрати, кишилар турмуш фаровонлиги омилларини мезони бўлиб хизмат қилади.

Моддий ишлаб чиқаришда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни ифодаловчи кўрсаткичлар қуйидагилардир.

1. Меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси.
2. Меҳнат унумдорлиги ҳисобига маҳсулот ҳажмини ўсиши.
3. Ходимлар сонини нисбий камайиши.
4. Меҳнат ҳақи фондидан нисбий иқтисод.
5. Меҳнат унумдорлиги ўсиш даражасини меҳнат ҳақини ўсиш даражасига нисбати.

Меҳнат ресурсларини таҳлил этиш орқали корxonани ходимлар билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш, уларнинг таркиби, тузилиши, касбий маҳорати, ходимларни малакасини ошириш, иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларига баҳо берилади. Айниқса, меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларига кўпроқ эътибор берилади. Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни таҳлил этишдан мақсад, меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари ҳисобига маҳсулот ҳажмини ўсишини, иш вақтидан тўлиқ фойдаланиш ва бошқа омиллар эвазига маҳсулот таннархини пасайтиришдан иборатдир.

Бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигини ўрганишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши, уларнинг таркиби, структураси ўзгаришини меҳнат унумдорлигига бўлган таъсирини ҳисоблаш ва баҳо бериш;
2. Иш вақтини йўқотиш сабабларини аниқлаш ва унга баҳо бериш;
3. Меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши ва динамикасига объектив баҳо бериш;
4. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш;
5. Ходимлар қўнимсизлигига баҳо бериш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини аниқлаш ва уларга баҳо бериш;
7. Бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
8. Иш вақтидан фойдаланиш ва бир соатлик иш унумдорлигини ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганиш ва ҳақозолар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик ва улардан самарали фойдаланганлик ҳолатларига баҳо беришда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- бизнес режа маълумотлари;
- меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичларини акс эттирган 1-Т шаклидаги “Меҳнат ҳисоботи” статистик ҳисобот шакли маълумотлари;
- иш вақтидан фойдаланиш, иш вақти баланси тўғрисидаги ҳисобот, ишга келиш, кетиш тўғрисидаги табел, иш кунини фотографияси, ишлаб чиқариш нормасини бажарилиши тўғрисидаги маълумотнома ва бошқа маълумотлар.

7.2. Корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланишини таҳлили

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида республикада меҳнат ресурсларига катта эътибор бериб келинмоқда. Хусусан, мамлакатимиз Президенти И.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йилни биринчи ярим йиллиги якунларига бағишланган йиғилишида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: “Мамлакатимиздаги демографик вазиятнинг ўзига хос хусусиятини инобатга оладиган бўлсак, бизда аҳоли, айниқса, меҳнатга қобилиятли ёшларнинг сони тез ўсиб бормоқда. Уларнинг сони йилига тахминан 200-300 минг кишига қўпаймоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда ортиқча ишчи кучларини иш билан таъминлаш, ишсизлик масаласини ҳал этиш – мамлакатимиздаги энг долзарб иқтисодий ва ижтимоий муаммолардан биридир. Бу вазифани ҳал этишнинг энг самарали йўналишларидан бири – кичик ва ўрта корхоналар сонини қўпайтириш, хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир”.

Махсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши корхонани иш кучи билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жihatдан боғлиқ. ***Меҳнат ресурслари ишлаб чиқаришига уч ёқлама таъсир этади.***

1. Корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси.
2. Иш вақтидан фойдаланиш.
3. Меҳнат унумдорлик даражаси.

Корхонанинг барча бўғинларида хизмат қиладиган ходимлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари
2. Ноишлаб чиқариш соҳасидаги ходимлар.

Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат қиладиган категориядаги цех ускуналарини капитал таъмирлаш, корхона бошқарув бўлими, конструктор бюроси, ёнғиндан муҳофаза қилиш соҳасидаги ходимлар саноат ишлаб чиқариш ходимлари деб аталади.

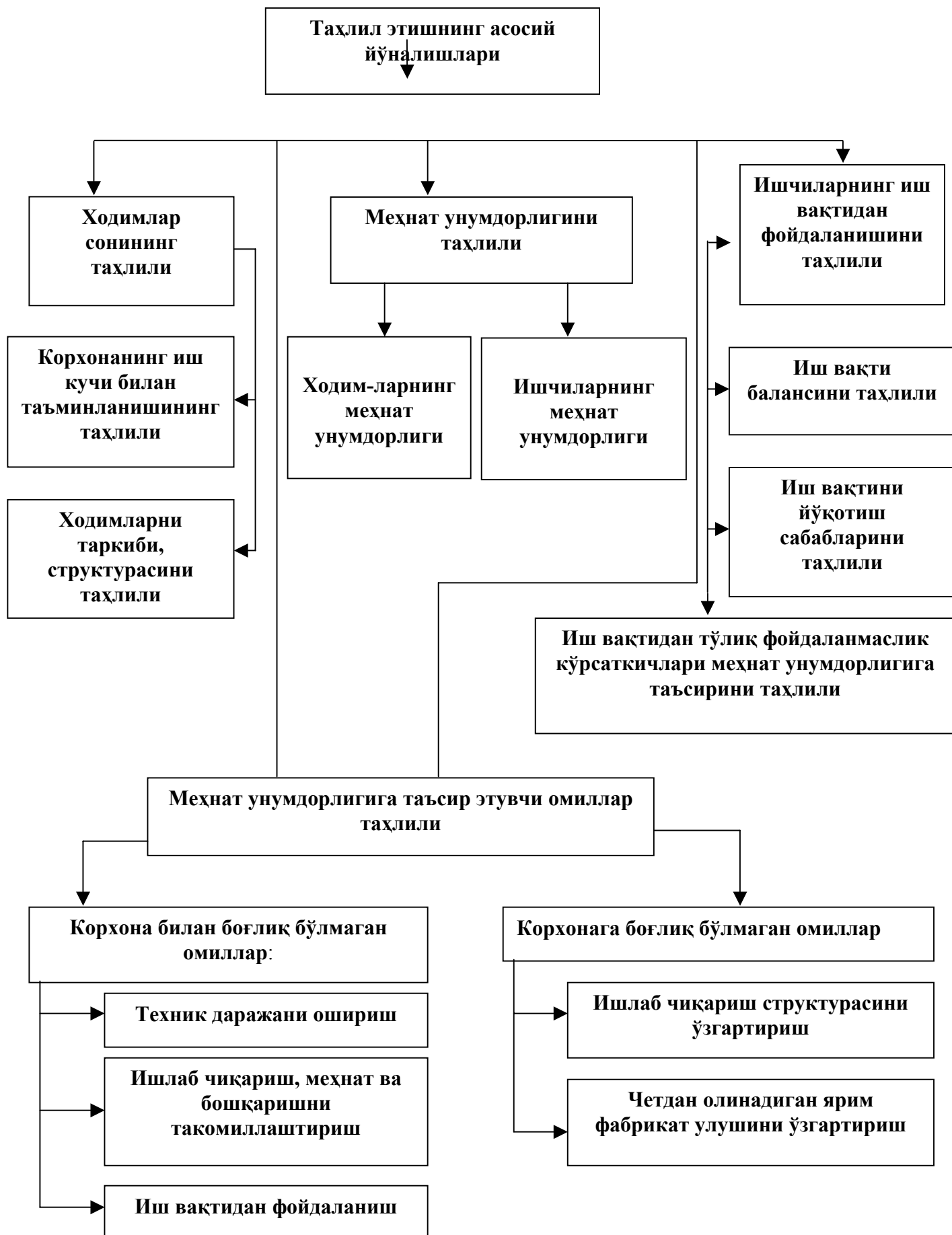
Транспорт, уй-жой хўжалиги, болалар боғчаси ва яслиси, маданий-маърифий соҳалардаги ходимлар ноишлаб чиқариш ходимлари таркибига киради. ***Саноат ишлаб чиқариш ходимлари ишлаб чиқаришдаги ролига қараб қуйидаги категориядаги ходимларга бўлинади:***

- Ишчилар;
- Хизматчилар;
- Раҳбар ходимлар;
- Мутахассислар;
- Қоровуллик хизмати ходимлари.

Иш кучининг таҳлили корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини аниқлашдан бошланади. Бунинг учун жами саноат ишлаб чиқариш ходимларини сони шу жумладан, айрим категориядаги ходимлари режаси билан таққосланиб ходимларни ортиқча, етишмаслиги аниқланади. Махсулот ишлаб чиқариш ҳажми нафақат корхонани умумий миқдорда меҳнат ресурслари билан таъминланишига боғлиқ бўлмай, балки ходимларни тузилишига боғлиқ. Шу боис ходимларнинг структураси, уларнинг ўзгариши, ўзгариш сабаблари ва динамикаси таҳлил этилиши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигига баҳо беришда асосий эътибор меҳнат ресурсларидан фойдаланишга қаратилиши лозим. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни қуйидаги чизма ёрдамида ифодалаб беришимиз мумкин.

Мехнат ресурсларидан фойдаланишнинг таҳлили

Таҳлил этишда саноат ишлаб чиқариш ходимларини сони режа ва ўтган йилдагиси билан солиштирилиб, корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва динамикаси аниқланади. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг структураси тармоқ хусусияти, маҳсулот номенклатураси, ихтисослашиш даражасига боғлиқ.

23-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида меҳнат ресурсларининг таркиби, структураси ва динамикасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили				Мутлоқ фарқи (+,-)		
		Бизнес режада		Ҳақиқатда		Ўтган йилдан	Режадан	
		Сони, киши	Салмоғи, %	Сони, киши	Салмоғи, %			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Ишчилар	617	605	73,78	599	73,59		-18	-6
2. Хизматчилар	123	120	14,63	117	14,37		-6	-3
3. Раҳбар ходимлар	41	35	4,27	37	4,54		-4	+2
4. Мутахассислар	47	50	6,10	53	6,51		+6	+3
5. Қоровуллик хизмати ходимлари	10	10	0,01	8	0,98		-2	-2
Жами	838	820	100,0	814	100,0		-24	-6

Маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда саноат ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурслари таркибида бир қатор ўзгаришлар содир бўлган. Хусусан, ўтган йилга нисбатан жами меҳнат ресурслари сони ҳисобот йилида 24 кишига камайган. Бунга асосан ишчилар сонининг 18 кишига, хизматчиларнинг 6 кишига, раҳбар ходимларнинг 4 кишига ва қоровуллик хизмати ходимларининг 2 кишига камайганлиги таъсир этган. Жорий йилда мутахассислар сони эса ўтган йилга нисбатан 6 кишига кўпайган. Корхонада ҳисобот йилида белгиланган бизнес режага нисбатан ҳам меҳнат ресурслари сони 6 кишига камайган. Бунга асосан ишчилар сонининг режалаштирилганига нисбатан 6 кишига, хизматчиларнинг 3 кишига камайганлиги ва раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг ортиши таъсир этган.

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, корхонадаги саноат ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурсларининг асосий салмоғини ишчилар ва хизматчилар ташкил этмоқда. Ходимлар таркибида мутлоқ таркибий ўзгаришлар кузатилган бўлсада уларнинг умумий таркибдаги салмоғи деярли кескин ўзгаришлар кузатилмайди. Раҳбар ходимларнинг бизнес режада белгиланганига нисбатан ортиши корхона учун самара бермайди. Шу сабабли корхонада бевосита ишлаб чиқариш жараёнида тўғридан-тўғри қатнашадиган ходимлар сонини оширишга ҳаракат қилиши, бу эса самарадорликни оширишга олиб келиши мумкин.

7.3. Иш кучи қўнимсизлиги ва ишчиларнинг малака даражасини таҳлили

Ишлаб чиқариш режаларининг бажарилиши саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги структуравий ўзгаришларга ҳам боғлиқ. Йил давомида корхона ходимлари таркиби ишга қабул қилиш ва бўшатиш ҳисобига ўзгариб туради. Бундай ўзгаришлар иш кучи обороти коэффиценти орқали ифодаланади. Таҳлил этишда кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича белгиланган тадбирларни бажарилиши назорат қилинади. Бунинг учун ишчиларни ўртача разряди аниқланади. Ходимларнинг қўнимсизлиги ишлаб чиқаришга салбий таъсир этади.

Қўнимсизлик коэффицентини аниқлаш учун ўз аризасига мувофиқ ишдан бўшаган ва меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан кетган ходимлар сонининг йиғиндисини ходимларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига бўлиш лозим. Бу кўрсаткич ўтган йиллар билан таққосланади ва тегишли хулосалар қилинади.

24-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида ходимлар қўнимсизлигининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	599	-18
2. Йил давомида ишга қабул қилинганлар сони, киши	38	39	+1
3. Йил давомида ишдан бўшатишлар сони, киши	56	43	-13
Шу жумладан:	16	12	-4
А) ўз хоҳишига кўра			
Б) прогул ва меҳнат интизомини бузганлиги учун	28	18	-10
В) ўқишга кирганлиги, нафақага чиққанлиги, харбий хизматга чақирилганлиги сабабли	12	13	+1
4. Ишга қабул қилиш обороти, % (гр2/гр1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ишдан бўшатиш обороти, % (гр3/гр1)	9,08	7,18	-1,9
6. Қўнимсизлик коэффиценти (гр3а+гр3б/1)	0,071	0,050	-0,429

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, таҳлил қилинаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда ходимларнинг қўнимсизлигига бир қадар барҳам беилган. Яъни, ўтган йили ходимлар қўнимсизлиги коэффиценти 0,071 коэффицентни ташкил этган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 0,050 ни ташкил қилди. Қўнимсизлик 0,429 коэффицентга пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Мазкур корхонада ишдан бўшатиш обороти ўтган йилги 9,08 фоиздан ҳисобот йилида 7,18 фоизга қадар пасайган. Бундай натижалар корхонада ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг яхшиланаётганлигидан далолатдир. Бу кўрсаткичлар орқали корхонада меҳнатни ташкил этиш, рағбатлантириш системалари талаб даражасида ташкил этила бошланганлигини ифодалайди. Бундан ташқари корхонада меҳнат интизоми кучайганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Яъни, жорий йилда меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшатишлар сони ўтган йилга нисбатан 10 кишига камайганлигини унинг тасдиғи сифатида кўришимиз мумкин. Бундай натижаларни корхона учун ижобий ҳол деб баҳолаш лозим.

Таҳлил давомида ишчиларни касби бўйича корxonанинг таъминланишини аниқлаш лозим. Чунки, маҳсулот ишлаб чиқариш, корxonани, ишчиларнинг касбини ҳисобга олган ҳолда таъминланишига боғлиқ.

**“ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг касби бўйича
таъминланишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Режанинг бажарилиши %	Фарқи (+,-)	
				Мутлоқ, киши	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Бўёқ тайёрловчилар	240	245	102,08	+5	+2,08
2. Ранг танловчилар	98	97	98,97	-1	-1,03
3. Бўёқ қорувчилар	56	58	103,57	+2	+3,57
4. Чилангарлар	28	25	89,28	-3	-10,72
5. Бошқа тоифадаги ишчилар	183	174	95,08	-9	-4,82
ЖАМИ	605	599	99,01	-6	-0,99

Жадвал маълумотларидан кўринадики, бизтаҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда жами ишчилар сони бизнес режада белгиланганига нисбатан 6 кишига камайган. Ишчилар сонининг камайишига асосан чилангарларнинг 3 кишига ва бошқа тоифадаги ишчиларнинг 9 кишига камайганлиги сабаб бўлган. Корхонадаги ишчиларнинг асосий салмоғини бўёқ тайёрловчилар, ранг танловчилар ва бошқа тоифа ишчилари ташкил этган. Корхона асосий касбдаги ишчилар билан 99,01 фоизга таъминланган. Бўёқ тайёрловчилар, бўёқ қорувчилар касбидаги ишчилар режага нисбатан ортиқча бўлган ҳолда қолган касбдагилар камайган. Бундай ҳолатни бўлиши ишлаб чиқаришни нормал ташкил этишга тўсқинлик қилади, натижада белгиланган иш вақтидан ортиқча меҳнат сарфи қилинишига ва иш ҳақи фондидан ортиқча сарфга йўл қўйилишига олиб келади. Ишлаб чиқариш натижаси меҳнат унумдорлиги ишчининг меҳнат стажига ҳам боғлиқ. Таҳлил этишда узлуксиз меҳнат стажы (1-йилгача, 1-5 йил; 5-10; 10-15; 15-20; 20-25; 25 йилдан ортиқ)ни жами ишчилар сонидан тутган улуши аниқланади ва тегишли хулоса қилинади.

7.4. Ишчиларни иш вақтидан фойдаланишини таҳлили ва унинг ўзгариш сабаблари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ишни ташкил этиш ва меҳнат ресурсларининг иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ишчиларни иш вақти фонди ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунлари ва киши-соатлари кўринишида ҳисоботларда ифодаланади. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил этиш учун ишчилар томонидан ишланган жами киши-кунлари ва киши-соатлари режаси билан таққосланиб иш вақтини йўқотилиши ва уни ўзгариш сабаблари аниқланади. Таҳлил жараёнида иш вақти фондидан тўлиқ фойдаланмаслик сабаблари атрофлича ўрганилмоғи лозим. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил этишда қуйидаги кўрсаткичларни қўшимча аниқлаш лозим.

1. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари.
2. Иш куни давомийлиги.

Ишчиларнинг иш вақти фондига (ИВФ) қуйидаги омиллар таъсир этади:

$$\text{ИВФ} = \text{И}_С * \text{К}_К * \text{К}_Д$$

Бу ерда:

- Ишчилар сонининг ўзгариши ($\text{И}_С$);
- Бир ишчини ишлаган кунларининг ўзгариши ($\text{К}_К$);
- Иш куни давомийлигининг ўзгариши ($\text{К}_Д$).

Иш вақти фонди (киши-соатлари)нинг ўзи эса қуйидаги кўрсаткичлар кўпайтмасидан ҳосил бўлади.

$$\text{Жами ишланган киши-соатлари} = \text{Ишчилар сони} \times \text{Бир ишчининг ишлаган кишикунлари} \times \text{Иш куни давомийлиги}$$

26-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш вақтидан фойдаланишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Ҳақиқатда	Режадан фарқи, (+,-)	Режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4	5
1. Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	605	599	-6	99,01
2. Ишчиларни йил давомида ишлаган жами киши-кунлари, минг киши-кун	160,2	153,5	-6,7	95,81
3. Ишчиларни йил давомида ишлаган жами киши-соатлари, минг киши-соати	1255,2	1202,8	-52,4	95,82
4. Бир ишчининг ишлаган киши-кунлари (2/1)	265	256	-9	96,60
5. Ўртача иш куни давомийлиги, соат(3/2)	7,83	7,84	+0,01	100,12

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш вақти фонди бизнес режадагига нисбатан 52,4 минг киши-соатга камайган. Бунга асосан бир ишчининг ишлаган киши кунларини 9 киши-кунига камайганлиги таъсир этган. Бундан ташқари ишчилар сонининг бизнес режага нисбатан 6 кишига қисқарганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўртача иш куни давомийлигининг бизнес режага нисбатан 0,01 соатга узайганлиги ҳисобига йўқотилган иш вақти фондининг бир қисми тикланган. Корхонада иш вақти фонди қисқарган бўлсада, аммо олдинги мавзуларимиздан кўришимиз мумкинки, мазкур корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўсган эди. Бу эса корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсганлигидан далолат беради. Маълумотлар шуни кўрсатадики, корхонада иш вақтидан тўлиқ фойдаланилмаган. Жорий йилда режадаги иш вақти фондига нисбатан 6,7 минг киши-кунлари ҳамда, 52,4 минг киши-соатлари йўқотилган. Жами йўқотилган 52,4 минг киши-соатларига қуйидаги омиллар таъсир этган.

1. Ишчилар сонининг ўзгариши;
2. Бир ишчини ишлаган киши-кунларини ўзгариши;
3. Иш куни давомийлигини ўзгариши.

Бу омилларнинг иш вақти фондига бўлган таъсирини мутлоқ фарқ усули орқали аниқлаймиз.

Ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига:

$$-6 \times 265 \times 7,83 = -12,45 \text{ минг киши-соат}$$

Бир ишчининг ишлаган киши-кунларини ўзгариши ҳисобига:

$$-9 \times 599 \times 7,83 = -42,21 \text{ минг киши-соат}$$

Иш куни давомийлигини ўзгариши ҳисобига:

$$+0,01 \times 153,5 \text{ минг киши-кун} = +1,54 \text{ минг киши-соат}$$

7.5. Мехнат унумдорлиги динамикасининг таҳлили

Мехнат унумдорлиги – ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткич, уни ошириш – иқтисодий ўсишнинг асосий омилidir. Маҳсулот ҳажмини оширишда мехнат унумдорлигини улуши юқоридир. Мехнат унумдорлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Мехнат унумдорлигини ўлчов бирликлари:

- А) Қиймат
- Б) Натура.
- В) Мехнат.

Унумдорлик даражсини натура шакли аниқ ифодалайди, аммо бу кўрсаткични қўллаш чекланган. Мехнат унумдорлигини ифодаловчи кўрсаткич бу ҳар бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулотдир.

Булардан ташқари ишчининг бир кунлик иш унуми, ишчининг бир соатлик иш унуми кўрсаткичлари ҳам мехнат унумдорлигини ифодалайди. Таҳлил этишда бу мехнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йилдагиси билан таққосланиб кўрсаткичларни ўзгариш сабаблари аниқланади.

Мехнат унумдорлигининг динамикаси ва даражасига кўп жиҳатдан корxonани ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, иш вақти фонди, таннархи ва ҳақозо кўрсаткичлари боғлиқдир.

Мехнат унумдорлигини таҳлил этишда кўрсаткичлар ўтган йил, ҳисобот йилининг режаси, бир хил ихтисослашувга эга бўлган корxonаларни маълумотлари билан таққосланиб ишга солилмаган ички имкониятлар аниқланади.

Куйида биз мехнат унумдорлиги даражаси ва унинг динамик ўзгаришларини жадвал ёрдамида ифодалаб ўтамыз.

27-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида мехнат унумдорлиги кўрсаткичларининг даражаси ва динамикаси таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
1. Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат)солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларини рўйхат бўйича сони, киши	838	820	814	-24	-6
3. шу жумладан, ишчилар сони, киши	617	605	599	-18	-6
4. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари, киши-кун	263	265	256	-7	-9
5. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-соатлари, киши-соат	2087,15	2074,71	2008,01	-79,14	-66,7
6. Ўртача иш кунини давомийлиги, соат	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01

7. Ишчилар сонини саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида тутган салмоғи, %	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
8. Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1\2)	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
9. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1\3)	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
10. Ишчининг бир кунлик иш унуми, сўм (1\4)	8035,855	8297,219	9976,433	+1940,578	+1679,214
11. Ишчининг бир соатлик иш унуми, сўм (1\5)	1012,591	1059,793	1271,889	+259,298	+212,096

Ушбу жадвал маълумотлар асосида «АВС» акционерлик жамиятидаги меҳнат унумдорлигига ва унинг динамик ўзгаришларига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўришиб турибдики, корхонада барча турдаги меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йили ва бизнес режага нисбатан ўсган. Меҳнат унумдорлигининг ўсишига асосан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва аксинча, ишчи ваходимларнинг камайганлиги сабаб бўлган. Унумдорликнинг ўсишини ижобий баҳолаш лозим.

7.6. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни қуйидагича ифодалаш мумкин.

Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот = Саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги ишчиларни тутган улуши, (%) * Бир ишчининг ўртача йиллик маҳсулоти

Меҳнат унумининг таҳлил этишда унинг динамикаси, режасини бажарилишига баҳо берилади. Унумдорлик даражасини ўзгариш сабаблари аниқланади ва унга таъсир этувчи омиллар миқдор жиҳатдан ҳисобланади.

8-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида бир ходимнинг меҳнат унумини ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Саноат ишлаб чиқариш ходимларни ўртача сони, киши	838	820	814	-24	-6
Шу жумладан:					
Ишчилар сони, киши	617	605	599	-18	-6
саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги ишчилар салмоғи, % гр3*100/гр2	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр2	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр3	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Бир ходимни режага нисбатан меҳнат унумининг ўзгариши:	x	x	x	x	+456,2
А) Ишчилар салмоғини ўзгариши ҳисобига -0,19*3634,3 /100	x	x	x	x	-6,905
Б) бир ишчини меҳнат унумини ўзгариши ҳисобига +629,4*73,59/100	x	x	x	x	+463,175

“ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот даврида бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режага нисбатан 456,2 минг сўмга ўсган. Бунга асосан иккита омил таъсир этган. Бизнинг мисолимизда маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода ўтган йилга, режага нисбатан ортган. Ходимлар ва ишчилар сони эса шу давр ичида

камайган. Демак, маҳсулот ҳажмини ўсиши меҳнат унумдорлигини ўсиши билан изоҳланади. Яъни, корxonанинг саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида ишчилар салмоғининг ўзгариши ҳисобига битта ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлигига 6,905 минг сўмга пасайишига таъсир этган. Аксинча, иккинчи омил бўлмиш, бир ишчининг меҳнат унумдорлигини бизнес режага нисбатан 629,4 минг сўмга ортганлиги ҳисобига битта ходимнинг меҳнат унумдорлиги ҳам 463,175 минг сўмга ортган. Ҳар иккала омилнинг таъсири умумлаштирилганда, уларнинг натижаси ижобий бўлиб, бу кўрсаткич 456,2 минг сўмни ташкил қилган.

7.7. Ишчининг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиришга ва уни бозорга таклиф қилиш орқали кўпроқ фойда олишга интилади. Бундай шароитда маҳсулот ҳажмини корхонани кенгайтириш ёки ходимлар сонини кўпайтириш билан бир қаторда, бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини кўтариш орқали амалга оширгани корхона учун кўпроқ самарали ҳисобланади. Шу туфайли ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз ишчиларининг меҳнат унумдорлигини ошириш чораларини кўришга ҳаракат қилади ҳамда унумдорликка таъсир этувчи омилларни ўрганиб боради. Одатда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажми куйидаги омилларга боғлиқ.

1. Бир ишчининг йил давомида ишлаган ўртача киши кунлари=(жами киши кунлари/ишчилар сони)

2. Иш куни давомийлиги, соат = (жами ишланган киши соат/жами ишланган киши кунлари)

3. Ишчининг бир соатлик иш унуми = (маҳсулот ҳажми / жами ишланган киши -соат)

Таҳлил этишда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмининг режасига, ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари ва унга таъсир этувчи омиллар куйидагича аниқланади.

$$\text{Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот} = \text{Бир ишчининг ишлаган киши кунлари} \times \text{Иш куни давомийлиги} \times \text{Ишчининг 1 соатлик иш унуми}$$

Бозор иқтисодиёти шароитида ишчининг иш вақтидан фойдаланиши ва бир соатлик меҳнат унумдорлиги ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини куйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин.

29-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида иш вақтидан фойдаланишни ва ўртача 1 соатлик иш унумдорлигини ишчининг йиллик маҳсулот ҳажмига таъсирини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режада	Ҳақиқат да	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-кунлари, минг киши-куни	162,27	160,2	153,5	-8,77	-6,7
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-соатлари, минг киши-соат	1287,8	1255,2	1202,8	-85,0	-52,4
Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	605	599	-18	-6
Ҳисоб-китоблар:					
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/4	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4

Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари, киши-куни гр2/4	263	265	256	-7	-9
Ўртача иш куни давомийлиги, соат гр3/гр2	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01
Ишчини 1 соатлик иш унуми, (сўм) гр1/гр3	1641,117	1751,723	2123,351	+482,234	+371,628
Бир ишчини ўртача йиллик маҳсулот ҳажмини режадан фарқига таъсири:	x	x	x	x	+629,4
а) йўқотилган иш кунлари ҳисобига	x	x	x	x	-123,4
б) иш куни давомийлигини узайиши ҳисобига	x	x	x	x	+4,5
в) 1 соатлик иш унумини ортиши ҳисобига	x	x	x	x	+745,9

А) $-9 * 7,83 * 1751,723$ Б) $+0,01 * 256 * 1751,723$
В) $+371,628 * 7,84 * 256$

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги 629,4 минг сўмга кўтарилган. Ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошишида асосан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўсиши ҳамда аксинча, ишчилар сонининг ва бир ишчининг йил давомида ишлаган киши кунларининг камайганлиги ижобий таъсирини кўрсатган. Бундан ташқари жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада ишчининг меҳнат унумдорлигини ошишига асосан учта омил, яъни, иш кунларининг йўқотилиши ҳисобига 123,4 минг сўмга салбий таъсир кўрсатган бўлса, иш куни давомийлигининг бизнес режадагига нисбатан 0,01 соатга узайганлиги меҳнат унумини 4,5 минг сўмга, ишчиларнинг бир соатлик иш унумини 371,628 сўмга ортганлиги ҳам меҳнат унумини 745,9 минг сўмга оширган. Ҳар уччала омилнинг таъсирига кўра бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режадагига нисбатан 629,4 минг сўмга ортишига олиб келди. Бундай натижаларни акционерлик жамияти учун ижобий деб баҳоламоқ лозим деб ўйлаймиз.

7.8. Маҳсулот меҳнат сифимини таҳлили

Ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот структураси ва ассортиментини ўзгаришига ҳам боғлиқ. Кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турларини кўпроқ ишлаб чиқариш туфайли маҳсулот структура ва ассортиментини ўзгариши меҳнат унумдорлигини ўсишига олиб келади.

Структура ва ассортиментни унумдорлик даражасига таъсири меҳнат сифими орқали аниқлаш мумкин.

Меҳнат сифими – маҳсулот, ярим фабрикат ва маҳсулотни айрим қисмларини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади.

Саноатда меҳнат унумдорлигини ўсиши илмий-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан такомиллаштириш натижасида меҳнат сифимини пасайтириш ҳисобига эришилади.

Меҳнат сифими билан меҳнат унумдорлиги билвосита боғлиққа эга. Меҳнат сифими пасайиши туфайли меҳнат унумдорлиги ортади ва бунинг аксича, меҳнат сифими ортса-меҳнат унумдорлиги пасаяди.

Меҳнат сифимини пасайтириш маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган иш вақтини қисқартириш орқали эришилади.

Меҳнат сифимини пасайтириш ҳисобига меҳнат унумдорлигини ўсиши (фоиз ҳисобида) қуйидагича аниқланади.

$$M_y = \frac{100 \times A}{100 - A}$$

Бунда: А- ишлаб чиқарилган маҳсулот меҳнат сифимини пасайтириш (фоиз ҳисобида).

M_y – меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси (фоиз ҳисобида).

Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат 8550 киши-соатни ташкил этиб, норма бўйича 9000 киши –соатга нисбатан 450 киши-соат иқтисод қилинган.

Демак, меҳнат сифимини 5 % (450:9000x100) га пасайиши меҳнат унумдорлигини 5,26% (9000:8550x100) га ортишига олиб келди.

Эришилган натижани юқоридаги формула орқали ҳам аниқлаш мумкин.

$$M_y = \left(\frac{100 \times 5}{100 - 5} \right) = 5,26 \%$$

Меҳнат унумдорлигини меҳнат сизимига таъсири қуйидагича аниқланади.

$$A = \frac{M_y \times 100}{100 + M_y}$$

Бизнинг мисолимизда меҳнат унумдорлигини 5,26% га ўсиши, меҳнат сифимини 5 % га пасайишига олиб келди.

$$A = \frac{5.26 \times 100}{100 + 5,26} = 5 \%$$

Маълум вақт ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт меҳнат унумини тавсифлайди. Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажмини меҳнат сарфига бўлиш асосида аниқланади. меҳнат сарфи сифатида сарфланган иш соатлари ёки иш кунлари олинади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражалари ва динамикасига баҳо беришда унинг ўзгаришига таъсир этувчи қуйидаги омилларга алоҳида аҳамият берилади:

- интенсив омил;
- экстенсив омил;
- ишлаб чиқаришнинг техник-технологик ҳолати.

Меҳнат сиғимининг ўсишини меҳнат унумдорлигига бўлган таъсирини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ўрганиб чиқамиз.

30-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида меҳнат сиғимининг ўзгаришини меҳнат унумдорлигига таъсирини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Кўрсаткичларни ўзгариши		
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	режа ўтган йилга нисбатан %	ҳақиқий ўтган йилга нисбатан %	Режанинг бажарил иши, %
А	1	2	3	4	5	6
1. Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	104,04	120,84	116,15
2. Ишчиларни жами ишлаган киши-соатлари, минг к/соат	1287,8	1255,2	1202,8	97,47	93,40	95,82
3. Ҳар 1000 сўм маҳсулот учун сарфланган меҳнат, соат (2 сатр: 1 сатр)	0,61	0,57	0,47	93,44	77,05	82,45
4. Ишчининг бир соатлик иш унуми, сўм (1 сатр: 2 сатр)	1641,1	1751,723	2123,351	106,74	129,38	121,21

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳода ўтган йилга нисбатан ҳам, бизнес режага нисбатан ҳам ўсган. Бунга аксинча ўлароқ, ишчиларнинг жами ишлаган киши соатлари ҳажми қисқарган. Бу шундан далолат берадики, корхонада маҳсулот меҳнат сиғими қисқарган ва аксинча меҳнат қайтими кўрсаткичлари ортган. Шуларнинг натижасида ишчиларнинг бир соатлик иш унумлари ҳам ўсган. Меҳнат сиғимини пасайиши ҳисобига ишчининг 1 соатлик иш унумини 29,38 % га ошириш кўзда тутилган. Ҳақиқатда эса 1 соатлик иш унуми 21,21 % га меҳнат сиғимини пасайиши ҳисобига эришилган.

7.9. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини таҳлили

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. **Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни шартли равишда тўртта гуруҳга ажратиш мумкин:**

- Меҳнат предметлари;
- Меҳнат воситалари;
- Меҳнат омиллари;
- Тадбиркорлик.

Мазкур омиллар таркибида асосий ўринни меҳнат омиллари ташкил этади. Шу сабабли ҳам меҳнат омилларини таҳлил қилиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Маҳсулот ҳажмига қуйидаги меҳнат омиллари таъсир этади.

1. Ишчилар сонини ўзгариши.
2. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунларини ўзгариши.
3. Иш куни давомийлигини ўзгариши.
4. Ишчини 1 соатлик иш унумини ўзгариши.

Бу меҳнат омилларини маҳсулот ҳажмига бўлган таъсирини занжирли боғланиш, фоизлар фарқ усуллари орқали аниқлаш мумкин.

31-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида меҳнат омилларини маҳсулот ҳажмига таъсирини таҳлили (Фоизларни фарқ усули орқали аниқлаш)

Кўрсаткичлар	Режанинг бажарилиши, (%)	Фоизларнинг фарқи, (+,-)	Ҳисоб- китоблар	Ўзгариш сабаби
1	2	3	4	5
1. Ишчилар сонининг ўзгариши	99,01	-0,99	2198763 * (-0,99)\100 -21767,7	Ишчилар сонини камайиши
2. Жами ишланган киши кунларининг ўзгариши	95,81	-3,2	2198763 * (-3,2)\100 -70360,4	Йўқотил-ган иш кунлари
3. Жами ишланган киши соатларининг ўзгариши	95,82	+0,01	2198763 * (+0,01)\100 +219,9	Иш куни давомий-лигини узайиши
4. Маҳсулот ҳажми (бир соатлик иш унумининг ўзгариши)	116,15	+20,33	2198763 * (+20,33)\100 +447008,5	1 соатлик иш унумини ортиши
Жами	x	x	355100,3	x

Илова:

1. Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм

Режа
2198763

Ҳақиқатда
2553967

Фарқи
+355204

Хисоб-китоблар : $99,01 - 100 = -0,99$
 $95,81 - 99,01 = -3,2$
 $95,82 - 95,81 = +0,01$
 $16,15 - 95,82 = + 20,33$

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўрганилаётган даврда корхонада маҳсулот ҳажми бизнес режада белгиланганига нисбатан 355204 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг ортишига меҳнат омиллари ҳам ўз таъсирини ўтказган. Яъни ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига 21767,7 минг сўмлик, жами ишланган киши кунларининг ўзгариши ҳисобига эса 70360,4 минг сўмлик маҳсулот йўқотилган. Аммо, маҳсулот ҳажмига ижобий таъсир этган меҳнат омиллари ҳам мавжуд бўлиб, булардан жами ишланган киши соатларининг ўзгариши ҳисобига 219,9 минг сўмлик, бир соатлик иш унумдорлигини ортиши ҳисобига эса 447008,5 минг сўмлик маҳсулот ҳажмини ортишига олиб келган. Меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланилган тақдирда корхонада маҳсулот ҳажми қўшимча яна 92128,1 минг сўмга ортиши мумкин эди. Умуман олганда, бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоласак бўлади.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- меҳнат ресурслари;
- меҳнат кучлари;
- меҳнат ресурсларининг таркиби ва структураси;
- меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг вазифалари;
- меҳнат кўрсаткичлари, уларни таҳлил этиш услуги;
- ходимлар ва ишчилар қўнимсизлиги;
- ишга қабул қилиш обороти;
- ишдан бўшатиш обороти;
- қўнимсизликни таҳлил этиш услуги;
- иш вақтидан фойдаланиш таҳлили;
- меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби.
  - А) Қиймат ўлчови
  - Б) Натура ўлчови
  - В) Меҳнат ўлчови
- қиймат шаклида унумдорлик даражасини аниқлашнинг камчиликлари;
- 1 ходимга ва 1 ишчига тўғри келадиган маҳсулот, уларни бир-биридан фарқи;
- 1 ходимга тўғри келадиган ўртача маҳсулотга таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш услуги;
- 1 ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
- маҳсулот меҳнат сиғимини таҳлил этиш услублари;
- маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омиллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг меҳнат ресурсларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Меҳнат ресурсларини таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Меҳнат ресурсларини ва меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий ахборот манбалари қайсилар ҳисобланади?
4. Корхоналарда меҳнат ресурсларининг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш фаолиятидаги қатнашувига қараб қандай гуруҳ ва категорияларга ажратилади?
6. Корхонада банд бўлган ходимларнинг таркиби қандай таҳлил қилинади?
7. Корхонанинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражаси қандай таҳлил қилинади?
8. Ходимлар кўнимсизлиги нима ва у қандай аниқланади?
9. Ишдан бўшатиш ва ишга қабул қилиш обороти кўрсаткичларининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат ҳамда мазкур кўрсаткичлар қандай аниқланади?
10. Иш вақтидан фойдаланиш даражаси қандай усуллар орқали таҳлил қилинади?
11. Меҳнат унумдорлигининг иқтисодий мазмуни ва уни аниқлаш тартиби нималардан иборат?
12. Меҳнат унумдорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни кўрсатиб ўтинг ва улар қандай аниқланади?
13. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таркибига қайси омиллар киради?
14. Меҳнат сиғимининг маҳсулот ҳажмига таъсири қандай аниқланади?
15. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омиллари таркибига нималар киради ва улар қандай аниқланади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Берилган маълумотлар асосида корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини, ходимлар таркиби ва динамикасини таҳлил этинг ва хулоса ёзинг?

Меҳнат тўғрисидаги ҳисобот

	Ҳисобот даврида ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сони (ўриндошларсиз), киши	Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони, киши				Шу жумладан: Рўйхатдаги ходимлар (ўриндошлар билан)				Йил охиригача рўйхатдаги ходимлар (ўриндошларсиз) сони, жами киши	Шу жумладан: Маъмурий-бошқарув ходимлари, киши
		ж	Ш	2-устундан		ж	Ш	10-устундан			
				И	Хизматчилар			Ишчилар	Хизматчилар		
А	1	2	3	4	5	10	11	12	13	14	15
Корхоналар бўйича жами (2сатр+3сатр)	121	117	47	97	20 (12, 5, 3)	2954 7,3	11768, 8	24288,9	5258,4	121	20
Асосий фаолият	112	112	45	92	20	2893 9,6	11324, 2	23681,2	5258,4	116	20
Асосий бўлмаган фаолият	5	5	2	5	-	607, 7	444,6	607,7	-	5	-

Қўшимча маълумотлар

1.	Мехнат ресурсларининг таркиби, киши (ўтган йилида): <ul style="list-style-type: none"> - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	95 13 9 4 121
----	---	---------------------------

Бизнес режа маълумотлари

1.	мехнат ресурсларининг таркиби, киши: <ul style="list-style-type: none"> - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	98 12 5 4 119
----	--	---------------------------

2-топширик

Жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда кадрлар қўнимсизлигини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг? (2-топширик маълумотларидан фойдаланинг).

Ходимлар сони ва меҳнат ҳақи фонди

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Ҳисобот йилида		
		Йил бошидан	чорак -да	Ой мобайнида
1	2	3	4	5
Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони, киши	01	114	115	115
Шу жумладан, асосий фаолият билан шуғулланувчилар	02	111	112	112
Рўйхатда ва рўйхатдан ташқари бўлган ишчилар иш ҳақи фонди, пул ва натурал шаклларда, минг сўм	03	17214,8	9859,5	4795,2
Шу жумладан: Рўйхатдаги ходимлар таркиби, ўриндошлар билан	04	17214,8	9859,5	4795,2
Меҳнат ҳақи бериш бўйича муддати ўтиб кетган қарз (солиқ ва бошқа ушлаб қолишларни чегириб, ўтган даврдан қолган қарзни қўшган ҳолда), ҳисоботдаври охирига – жами, минг сўм	05	-	-	-
Шу жумладан: ҳисоб рақамида маблағ йўқлиги сабабли	06	-	-	-
Амалда ишлаган киши – соат сони, минг	07	178,9	56,9	18,1
Ҳисобот тақдим этувчи субъект таркибига кирувчи юридик шахслар сони	08	1	1	1

Ходимлар сони ва ишчи кучи ҳаракати

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	— чоракда
Ҳисобот даври бошига рўйхатдаги ходимлар сони (ўриндошларсиз)	10	116
Қабул қилинган ходимлар – жами	11	3
Кетган ходимлар – жами	12	1
Улардан: Ходимлар сони қисқариши муносабати билан	13	
ўз ихтиёрига кўра	14	1
Ҳисобот даври охирига рўйхатдаги ходимлар (ўриндошларсиз), сони	15	118
бошқа корхона ва ташкилотлардан қабул қилинган ўриндошлар сони	16	
Пудрат шартномаси асосида ишлаётган ходимлар сони	17	
Шу жумладан: Корхонада ишловчилар рўйхати таркибида бўлмаганлар	18	
Бошқа корхоналардан қабул қилинган ўриндошлар иш ҳақи фонди, минг сўм	19	
Мазкур корхона рўйхати таркибида турмайдиган, пудрат шартномаси асосида ишловчи ходимлар иш ҳақи фонди, минг сўм	20	

Тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтасида ишловчилар сони – жами	21	
Шу жумладан, ишлаб чиқариш ҳажми қисқариши сабабли кўрсатилган иш режимига ўтказилганлар	22	
Иш ҳақи сақланмаган (қисман сақланган) мажбурий таътилда бўлган ходимлар сони – жами	23	
Шу жумладан, иш ҳақи сақланмаган ҳолда	24	
23-сатрда кўрсатилган ходимлар бўйича киши – кунлар таътиллари сони	25	
Ҳисобот даври охирига иш ўринлари сони, ўрин	26	63
Янги очилган иш ўринлари сони, ўрин	27	-
Ҳисобот даври охирига мавжуд бўш иш ўринлари сони, ўрин	28	-
Бу ўринларга талаб қилинадиган ходимлар сони	29	-
Биринчи сменада ишлаётганлар сони	30	63
01-сатрдан чет эл фуқаролари, сони	31	-
15-сатрдан маъмурий-бошқарув ходимлари	32	20

3-топширик

Берилган маълумотлар асосида корхонани ишчиларни касби бўйича таъминланишини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

Ҳисобот йили маълумотлари

1	Ишчиларни касби бўйича таъминланиши, киши:	
	- Оператор	6
	- хамир қорувчи	14
	- юк ташувчи	13
	- маҳсулот сифатини текширувчи	6
	- печ назоратчиси	19
	- чилангар	7
	- нонвой	32

Бизнес режа маълумотлари

1.	Ишчиларни касби бўйича таъминланиши, киши:	
	- оператор	7
	- хамир қорувчи	13
	- юк ташувчи	12
	- маҳсулот сифатини текширувчи	6
	- печ назоратчиси	21
	- чилангар	8
	- нонвой	31

4-топширик

Ишчиларни иш вақтидан фойдаланишини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг? (2-топширик маълумот манбаларидан фойдаланинг).

Ҳисобот йили маълумотлари

1	ишчиларни жами ишлаган киши кунлари, минг киши-кунда: - ҳисобот йили - ўтган йили	28,6 30,9
2	ишчиларни жами ишлаган киши соатлари, минг киши-соатда: - ҳисобот йили - ўтган йили	217,9 240,4

Бизнес режа маълумотлари

1.	ишчиларни жами ишлаган киши кунлари, минг киши-кунда	181,4
2.	ишчиларни жами ишлаган киши соатлари, минг киши-соатда	1560

5-топширик

Бир ходимга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

Иқтисодий кўрсаткичлар-ҳос раками-815

Кўрсаткичлар	Сатр тартиб раками	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йили	Ўтган йилда
Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, киёслама нархларда, минг сўм	810	404316	403603
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	453781	314720
Илмий техника маҳсулотлари ҳажми	822	-	-
Сертификатланган маҳсулот ҳажми	828	-	-
Ўртача иш хаки ва бошқа миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	829	121	120
Шундан илмий тадқиқот ходимлари	830	-	-

Бизнес режа маълумотлари

1	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштирма баҳода	412314 403810
3	меҳнат ресурсларининг таркиби, киши: - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	98 12 5 4 119

VIII-БОБ. КОРХОНАНИ МОДДИЙ РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАҲЛИЛИ

8.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай корхона асосий мақсадига эришиш учун ишлаб чиқариш харажатларини жумладан меҳнат предметларидан тежаб-тергаб фойдаланишга алоҳида эътибор берадилар. Чунки шунинг натижасида улар ўз фойдаларини кўпайтиришга оқибат натижада фойдалилик даражасини оширишга эришадилар. Маҳсулот ишлаб чиқаришда меҳнат предметларининг аҳамияти улкан. Уларсиз айрим ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти чекланади айрим ҳолларда эса умуман мумкин эмас.

Масалан, меҳнат предмети ҳисобланган металллар электр қувватлари ва бошқалар мавжуд бўлмаса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам чекланади. Шундай экан меҳнат предметларига саноат ишлаб чиқаришида нималар киришлилигини аниқлаб олиш лозим. *Адабиётларда, корхона ҳужжатларида кўрсатилишича меҳнат предметларига қуйидагилар киритилган:*

- хом-аше ва материаллар;
- электро-энергия;
- ёқилғи;
- ёғловчи материаллар;
- кам баҳоли ва тез тўзувчи буюмлар ва бошқалар.

Улардан йил давомида тўлиқ ҳамда тежаб тергаб фойдаланиш энг муҳим мақсад ҳисобланади. Меҳнат предметларига бўлган талаб мустақил равишда корхона томонидан режалаштирилади. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги Қонунининг 22-моддаси биринчи бандида бу хусусда шундай дейилади: “Корхона бозор талабларини, эҳтимол тугилган шерикларнинг имкониятларини ўрганиш, нарх-навонинг ўзгариши тўғрисидаги ахборот асосида ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини, бозорларда (товарлар, хизматлар, молия бозорларида) монополияга қарши қонунларнинг талабларини назарда тутган ҳолда бевосита ёки воситачи орқали олди-сотдини, маҳсулот сотишни ва ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини мустақил амалга оширади”.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари ёки таннархлари пасайади. Бунинг натижасида корхоналарнинг соф фойдалари ортади. Шунинг билан биргаликда меҳнат предметларидан ўриндошлик билан фойдаланиш оқибатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатлари яхшиланади, хизмат қилиш муддатлари эса кўпайади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши, таннархнинг пасайиши, фойда ва рентабеллининг ошиши, корхонани моддий ресурслар билан белгиланган ассортиментини ва сифати бўйича таъминланишига боғлиқ.

Шунинг учун саноат корхоналари ўз ишлаб чиқаришини бир меъорда самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес режаларига асосланган ҳолда меҳнат предметлари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки ҳозирги пайтда меҳнат предметларини йўқлиги ёки ўз вақтида олиб келинмаганлиги сабабли саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти туриб қолмоқда.

Корхоналарнинг моддий ресурслар билан ўз вақтида, зарурий миқдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маъромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан рационал фойдаланиш пировардида унинг иқтисодий ривожланиши ва тараққий этиши учун ҳар тамонлама таъсир этади.

Корхоналарнинг ривожланиши, тараққий этиши ҳамда иқтисодий жихатдан бақувват бўлиши оқибат натижада мустақил Республикамиз-нинг иқтисодиётини барқарорлашишига замин яратади. Халқимиз турмуш даражасининг янада юксалишига ҳар томонлама ўз таъсирини кўрсатади.

Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши ўз навбатида моддий ресурслардан фойдаланиш кўламининг ҳам кенгайишига олиб келади. Шунинг учун моддий ресурслардан тежаб тергаб фойдаланиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан тўлиқ ва самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳозирги даврда замонавий янги техникалардан тўғри фойдаланиш, шунингдек, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкорлик билан татбиқ этишни тақазо этади. Чунки улар ёрдамида меҳнат предметлари ишлаб чиқаришга сарф қилиниши, тежалиши таъминланади. Шунинг билан биргаликда ишлаб чиқаришни турлича шаклларини, асосий эътиборни нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарни барпо этиш ва ривожлантиришга қаратиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби уларда мулкка эгаллик қилиш ҳиссиёти доимо юқори даражада бўлади. Дархақиқат, нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарда меҳнат предметлари уларнинг мулки ҳисобланади. Ундан имконият доирасида самарали фойдаланишга катта эътибор берилади.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан қай даражада фойдаланилаётганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфланаётган харажатларни тежаш мақсадида фойдаланилмай қолган ички имкониятларни топиш мумкин.

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхона, бирлашмаларнинг зарурий моддий ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш;
- моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш ҳажмини, комплекслигини, сифатлилигини, сортлилигини ҳамда маромийлигининг даражасини белгилаш;
- моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараро тузиладиган шартномаларнинг ўз вақтида тузилганлигини аниқлаш;
- моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳақиқатга яқинлигини текшириш;
- транспорт-тайёрлов харажатларини ҳисоблаш;
- материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни маҳсулот ҳажмига ҳамда унинг таннархига таъсирини миқдор жихатдан ҳисоблаш;
- хом ашё, ёқилги ва материалларга баҳо беришда фойдаланилмай қолган ички имкониятларини аниқлаш, таҳлил этиш ва бошқалар.

Таҳлил учун зарурий маълумотлар моддий техника таъминоти режаси, хом ашё ва материаллар бўйича тузилган шартнома ҳамда моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг статистик ҳисоботидан олинади. Корхоналарда меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишда уларни сарфланиши бўйича ўрнатилган меъёрий маълумотлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланишга Республикамиз ҳукумати томонидан ҳам доимо алоҳида эътибор қаратилмоқда. Улар қабул қилинган норматив ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида» ги, «Тадбиркорлик тўғрисида» ги, «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» ги ва бошқа қонунларда, фармонларда, қарорларда ўз аксини топган.

8.2. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар тизими

Корхоналарда моддий ресурслардан тўлиқ, бир меъёрда ҳамда самарали фойдаланганлик даражасини таҳлил этиш учун шу ҳолатларни ифодалайдиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур.

А) Шу жумладан асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблағлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан станоклар билан, хом ашё билан, электр энергия билан, ёқилғи билан ва бошқа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

Б) Моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиқлигини асосан корхонанинг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

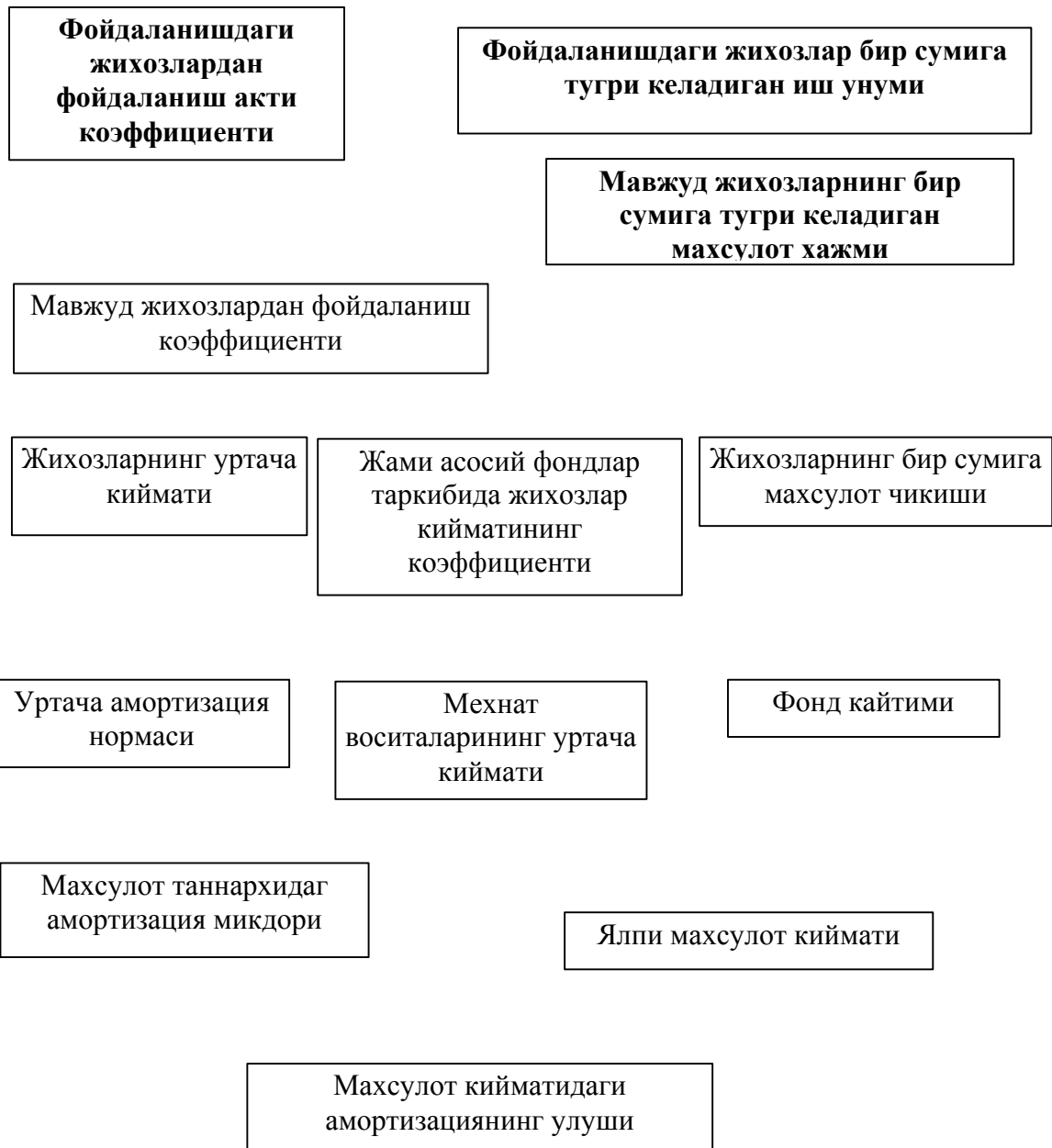
В) Саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Уни жами моддий ресурслар қийматини корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниқлаштириш мақсадида моддий ресурслар қийматини фақатгина ишчилар сонига тақсимлаш натижасида ҳам аниқлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан қуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминланганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

Г) Моддий ресурслардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлигини корхоналардаги фондлар қайтими ҳамда фондлар сиғими исботлайди. Фондлар қайтимини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти қийматини асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш лозим. Фондлар қайтимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотини кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланишни кўрсатувчи кейинги кўрсаткич бўлиб фонд сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти қийматларига тақсимланади. Фондлар сиғимининг иқтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати ҳисобланади.

Ушбу самарадорлик кўрсаткичларини қуйидаги схема орқали ифодалаш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал қайтими ва материал сиғими кўрсаткичлари ифодалайди. Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматига тақсимланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади.

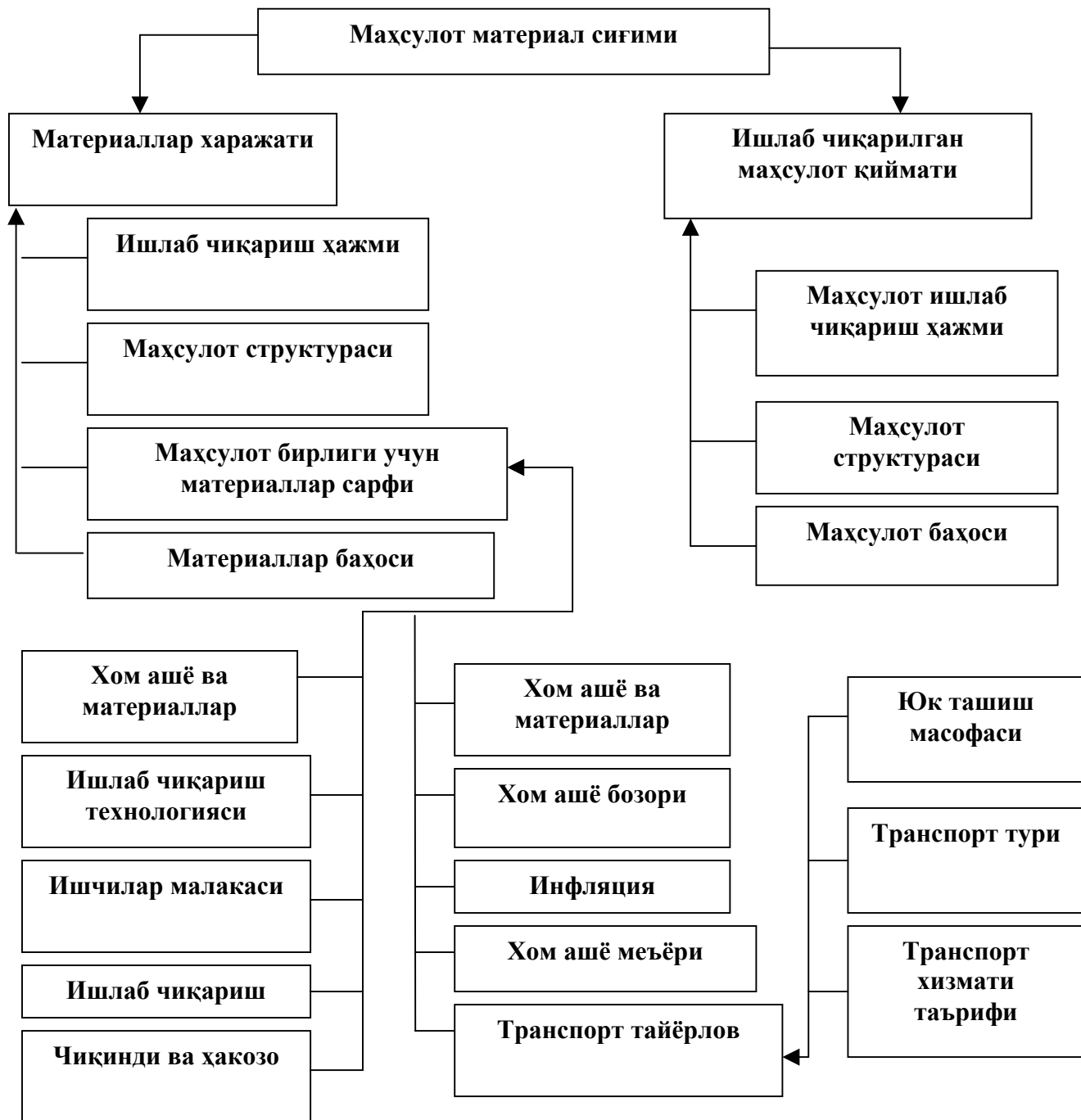
Материаллар харажати коэффициентини - ҳақиқий сарфланган материаллар харажатини бизнес режадагиси ҳақиқий ишлаб чиқариш ҳажмига корректив қилинган кўрсаткичга нисбатини ифодалайди. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш жараёнида материаллар сарфидан иқтисод (ёки ортиқча сарф)га эришганлигини ифодалайди. Бу коэффициент 1 дан катта бўлса моддий ресурслардан самарали фойдаланилганлигини билиш мумкин.

Материал сиғимини алоҳида кўрсаткичлари моддий ресурсларнинг айрим турларидан самарали фойдаланишни характерлайди. Улар қаторига ёқилғи сиғими,

материал сифими, хом-ашё сифими каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Одатда материал сифимини ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир этади. Материал сифимининг омилли таҳлилининг тузилишини қуйидаги чизма кўринишида беришимиз мумкин бўлади.

13-чизма.

Материал сифимининг омилли таҳлилининг тузилиши.

8.3. Корхонанинг моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даврида саноат корхоналарига қонун доирасида ҳаракат қилиш мустақиллиги берилган. Республикамизда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида турлича мулкчиликка асосланган корхона шакллари ташкил этилган. Улар иқтисодий муносабатларни ривожлантирилиши натижасида янада такомиллаштирилмоқда. Натижада, ижара корхоналари, ҳиссадорлик жамиятлари, компаниялари, қўшма корхоналар, хусусий корхоналар ва бошқалар ташкил этилмоқда. Улар талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда кўпроқ фойда олиш мақсадида ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятларини қонун доирасида эркин мустақил амалга оширмоқдалар. Шу ҳолат корхоналарнинг моддий техника таъминоти масалаларини ҳал этишга ҳам бевосита боғлиқдир.

Корхоналар ишлаб чиқаришини ривожланишини режалаштирадилар. Улар қисқа ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган бўлади. Бу масалалар корхоналарнинг бизнес режаларида ва бошқа ҳужжатларда акс эттирилган бўлади.

Корхоналар ўз мақсадини муваффақиятли ҳал этиш мақсадида ўзларини ишлаб чиқаришларни моддий техника ресурслари билан таъминлаш жараёнини бажарилишига алоҳида эътибор берадилар. Бунинг учун аниқланган, яъни, корхона учун зарур бўлган моддий техника ресурсларини янги турлари мавжудлиги ҳамда улар жаҳон бозорида таклиф қилинганлиги ўрганилади. Чунки, корхона ўзи учун зарур бўлган моддий техника ресурсларининг яхшиларини, яъни самаралисини олишга ҳаракат қиладилар.

Моддий техника маркетингини яъни бозорини ўрганиш билан биргаликда уларни қайси бозор инфратизимларидан сотиб олиш мумкинлигини белгилайдилар. Шу даврда товар ва хом ашё биржалари билан, сотувчилар томонидан ташкил этилаётган кўرғазмалар бевосита корхоналарнинг ўзлари билан алоқларни тиклайдилар. Шу алоқалар натижасида қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли айрим ҳолларда эса бир марталик кучга эга бўлган шартномалар тузилади. Шу шартномаларда моддий техника ресурсларини етказиб берувчиларининг бурчлари, вазифалари батафсил акс эттирилади. Масалан, Тошкент трактор заводи ўзида ишлаб чиқарилаётган тракторларни қайси муддатларда, қандай ҳолатда, қаерга ҳамда қандай баҳоларда етказиб беришлигини акс эттириши мумкин, агарда, шу завод корхоналарга тракторларни етказиб беришни ўз зиммасига олган бўлса. Айрим ҳолларда истемолчилар заводдан тракторларни ўзлари олиб чиқиб кетишларини ўз зиммаларига олишлари мумкин. Шундай ҳолларда унинг баҳолари нисбатан арзон бўлиши мумкин, жавобгарлиги эса сотиб олувчи зиммасида қолиши мумкин.

Корхонани моддий техника ресурслари билан таъминланишини таҳлили моддий техника таъминоти режасининг объектив равишда белгиланганлигини аниқлашдан бошланади.

Моддий ресурсларга бўлган талабни аниқлашда техника, хом ашё, ёқилғи-мойлаш материаллари ва бошқа материаллар бўйича белгиланган меъёрлардан қандай фойдаланилганлиги, илғор меъёрлардан хом-ашёга бўлган талабни аниқлашда, ундан қай даражада фойдаланилганлиги текширилади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнининг бир маромда амалга оширилиши кўп жиҳатдан корхонани моддий ресурслар билан тўлиқ таъминланганлигига боғлиқдир.

Корхонани моддий техника ресурсларига бўлган эҳтиёжи икки манба ҳисобига қондирилади.

1. Ташқи таъминот;
2. Ички таъминот.

Ташқи таъминот деганда - ташқи корхоналар, хом ашё биржалари билан тузилган шартномага асосан моддий техника ресурсларини четдан етказиб берувчилардан келиб тушиши тушунилади.

Ички таъминот деганда - таъминот режасининг бажариши, ички ресурслардан самарали фойдаланиш, чиқиндиларни камайтириш, иқтисод режасига риоя қилиш кабилар тушунилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг иқтисодий аҳволи нисбатан барқарор бўлмаган ҳолларда, яъни, корхоналар моддий техника ресурсларини сотиб олишлари учун ўз маблағларига эга бўлмаган ҳолларда лизинг кредитидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Лизинг кредитларини амалга оширишда лизинг компаниялари билан ёки лизингни амалга оширувчи субъектлар билан лизинг кредитлари бўйича шартномалар тузилади. Бунда уч томон қатнашиши мумкин. Лизинг кредитини амалга оширувчи, асосан ўртада маблағи бўлганлиги муносабати билан моддий техника ресурсларини ижарага берувчилардан олиб, уларни фойдаланувчиларга етказиб бериши билан шуғулланиши мумкин. Айрим ҳолларда эса моддий техника ресурсларини ижарага берувчилар, уларни ижарага олувчиларга бевосита етказиб беришлари мумкин. Бу масалалар шартномаларда тўлиқ ўз аксларини топишлари зарур.

Корхоналарда моддий техника таъминоти режаларини бажарилишини таҳлил этиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

32-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

Шартл и белги	Материал- ларга бўлган талаб (тонна)	Талабни қоплаш манбаи (тонна)		Шартном а тузил- ди (тонна)	Талабни шартнома бўйича қоплаш, (%)	Материал- ларни келиб тушиши (тонна)	Шартном а бажари- лиши, (%)
		Ички	Ташқи				
1	2	3	4	5	6	7	8
A	27000	1500	26500	24300	90.0	22907	94.2
B	5700	1050	5650	5420	95.0	5190	95.7

$$T_k = (1500+24300) / 27000 = 0,955$$

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, материалларга бўлган талаб (A) тузилган шартнома ва ички манбалар бўйича тўлиқ таъминланмаган. Режа бўйича таъминланиш коэффициенти 0,955 ни ташкил этган. Ҳақиқатда материалларни етказиш режаси 10,0% га бажарилмаган (100-90.0).

Шундай таҳлил натижасида материалларни етказиш режасини бажарилмаганлик сабабларини батафсил аниқлаш талаб этилади. Унга сабаб бўлиб материал ресурсларини етказиб берувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар, айрим ҳолларда эса ўртада турган бозор инфра тизилмалари ҳисобланиши мумкин. Бу сабаблар ўрганилганидан сўнг уларни бартараф этиш режалари, тадбирлари тузилади.

8.4. Корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлигини таҳлили

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнларининг натижаси ҳамда самарадорлиги уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлигига бевосита боғлиқдир. Чунки корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ҳажми, сифати улардаги материал ресурсларининг талаб даражасда бўлишлигини объектив равишда тақозо этади. Шунинг билан биргаликда у ресурслар замон талабига ҳам мос келиши лозим. Яъни, универсаллиги, янгилиги ҳамда арзонлиги нуқтаи назаридан. Корхоналарнинг материал ресурсларига бўлган талабини аниқлашда меъёрий ҳужжат ва меъёрий маълумотлардан фойдаланиш лозим. Саноат корхоналарида бизнес режада кўрсатилган маҳсулотлар миқдорини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган маериал ресурсларининг миқдори ва қиймати аниқланади. Яъни қанча станоклар қанча машиналар, механизмлар, шунингдек, бошқа моддий ресурслар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоблар қилинади.

Корхоналарнинг ўзларидаги мавжуд бўлган материал ресурсларининг йил бошига бўлган миқдори йиллик инвентаризация натижасида аниқланади. Уларда мавжуд бўлган материал ресурслар корхона ишлаб чиқаришини давомийлигини таъминлаш учун етарли бўлмаган ҳолларда корхоналарни зарур бўлган материал ресурслари билан таъминлаш борасидаги шартномалар тузилади. Бу масалалар юқоридаги саволда батафсил ёритилган.

Корхоналарга сотиб олинаётган материал ресурсларини оқими натижасида уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлик даражаси ортиб боради. Саноат корхоналарининг материал ресурслари билан таъминланганлигини ҳамда меҳнатни улар билан қуролланганлигини иккинчи саволда келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади. Масалан, корхона ихтиёрида йил бошига 100 млн сўмлик материал ресурсларининг мавжудлиги балансда кўрсатилган. Корхона учун эса ишлаб чиқаришини бир меъёрда ривожлантириш учун режага мувофиқ 170 млн сўмлик материал ресурслари зарурлиги аниқланган. Демак, корхона учун уларга бўлган талаб тўлиқ қондирилаётгани йўқ. Бу масалани ҳал этиш учун корхона қўшимча 70 млн сўмга материал ресурсларини сотиб олишни ёки қарзга, ижарага олишни режалаштиради. У шу масала бўйича тузилган шартномаларда ўз аксини топади. Корхонани моддий техника таъминотини ҳал этилиши натижасида йил давомида 50 млн сўмлик материал ресурслари сотиб олинган. Шунда корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлик даражаси 88,2 % ни ташкил этган бўлади

$$(100+150)/170.$$

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, корхона материал ресурслари билан тўлиқ таъминланмаган, яъни, уларнинг миқдори 11,8 % га кам бўлган. Бу ҳол корхона ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Корхонанинг материал ресурслари билан таъминланганлигини таҳлил этиш натижасида улар билан тўлиқ таъминланмаганлик фактлари аниқланса, у ҳолда уни келиб чиқиш сабаблари ўрганилади. Шунинг билан биргаликда ушбу салбий натижаларни бартараф этиш имкониятлари ва чора тадбирлари белгиланади.

8.5. Материал ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва уларни ишлаб чиқариш хажмига таъсирини таҳлили

Корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари яъни таннархлари – кўп жиҳатдан хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига боғлиқдир.

Материал ресурслар миқдорини режалаштирилган ҳажмда тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун имконият яратади. Материал ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланилмаса ҳамда уларнинг амалиётдаги фойдаланилиши белгиланган меъёрларга нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда келтирилган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш давомийлиги режасини бажариш учун етарли бўлмайди.

Материал ресурслардан фойдаланишни таҳлил этишдан мақсад ишлаб чиқариш жараёнида улардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажатларга йўл қўйилган бўлса, бу ҳолда маҳсулот ҳажми қанчага кам яратилганлиги ёки моддий ресурслардан самарали фойдаланиш натижасида қанча қўшимча маҳсулот барпо этилганлигини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. **Уларни қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда ҳисоблаш мумкин:**

- корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат меъёри материал ресурсларга кетган ҳақиқий харажатлар билан таққосланади;
- эришилган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади;
- моддий ресурслардан фойдаланиш натижасида юзага келган ортиқча харажат режа бўйича кўзланган харажат меъёрига тақсимланади.

Шу тартибда материаллардан самарали фойдаланиш натижасида эришилган иқтисод асосида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки уларни тежаб-тергаб фойдаланмаслик оқибатида ортиқча харажатларни юзага келиши заминида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Материаллардан фойдаланишни янада чуқурроқ тадқиқ этиш мақсадида қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

33- жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	“А”	“Б”
1	2	3
1. Режа буйича маҳсулот бирлигига сарфланган материал (100 дона)	18170	13200
- Хакикатда	18050	13270
- Фарки (+ , -)	-120	+70
2. Хакикатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори (100 дона)	78500	50700
3. Иқтисод (-), ортиқча (+) жами маҳсулотга (минг бирлик)	-9420	+3549
4. Қўшимча еки кам маҳсулот ишлаб чиқариш	+52	-27

Жадвал маълумотларидан кўринадики таҳлил этилаётган “ABC” акционерлик жамиятида “А” маҳсулотни тайёрлашда унга сарфланган рангли металл материаллари иқтисод қилиниши натижасида қўшимча равишда 52 дона “А” турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга муваффақ бўлинган. “Б” маҳсулотни тайёрлашда эса режадагидан кўпроқ материалларнинг сарфланиши натижасида асосланмаган ортиқча харажатлар амалга оширилган. Бунинг натижасида эса 27 та “Б” номдаги маҳсулот кам ишлаб чиқарилган.

Шу билан биргаликда материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил этилганда алоҳида материаллардан фойдаланишни тадқиқ қилиш билан

биргаликда корхона бўйича материаллардан фойдаланишни ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Уни қуйида келтирилган жадвал ёрдамида амалга ошириш мумкин:

34-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Ҳақиқатда	Фарқи, (+,-)
1	2	3	4
1. Моддий харажатлар (минг сум)	42843	42043	-800
2. Товар маҳсулоти (минг сум)	74260	79797	+5537
3. Товар маҳсулоти материал сизими (сум) (1/2)	0,5769	0,5268	-0,050
4. Материал сарфи узгаришининг таъсири (+, -)			
- товар маҳсулоти таннархидаги моддий харажатларнинг кимматлашиши (+), пасайиши (-)	x	x	-3989
- $0.050 * 79797 = - 3989$			
- товар маҳсулотининг хажми, минг сум	x	x	+6914
- $3989 : 0.5769 = 6914$			
5. Материал қайтими, сўм (2 / 1)	1,73	1,89	+0,16

Таҳлил этилаётган жадвал маълумотларидан кўринадики, моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 6914 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришилди. Бундан кўринадики, корхонада товар маҳсулотига сарфланадиган материаллардан самарали фойдаланиш борасида ишлар яхши йўлга қўйилган. Корхонада материал қайтими бизнес режада белгиланган 1,73 сўмдан ҳақиқатда 1,89 сўмга ўсган. Бундай натижа корхонада материаллардан асамарали фойдаланганлигидан далолат беради.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- моддий ресурслар тўғрисида тушунча ва таҳлил этиш вазифалари;
- моддий ресурслар билан таъминланиш манбалари;
- ички манба;
- ташқи манба;
- таъминот режасининг реаллигини текшириш услублари;
- моддий ресурслар ҳолатини таҳлил этиш услублари;
- ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан самарали фойдаланиш таҳлилининг услублари;
- материал сизими ва уни маҳсулот ҳажмига таъсири;
- материал сизими ва уни таннархига таъсири;
- материал сизими ва уни пасайтириш резервлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг моддий ресурслари нима мақсадда таҳлил этилади?
2. Моддий ресурсларни таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Қайси ахборот манбаларига асосланиб корхонанинг моддий ресурслар таҳлил қилинади?
4. Моддий ресурслар таркиби ва унинг динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Моддий ресурслардан самарали фойдаланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳақида нималарни биласиз?
6. Материал қайтими ва материал сиғими қандай аниқланади?
7. Материал қайтимининг маҳсулот ҳажмига таъсири қандай таҳлил этилади?
8. Материал сиғимини пасайтириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Берилган маълумотлар асосида маҳсулотни материал сизимини таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (қўшимча қиймат солиғи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархи (сатрлар йиғиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (қайтадан чиқиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиғиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: Хомашё ва материаллар (харид қилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табий хомашё	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган ҳақ (меъёр доирасида ва ундан ортиқ)	019	221	412
Ерларни рекультивация қилиш учун ажратмалар	020		
Четдан олинадиган барча турдаги ёқилби	021	1418	5039
Харид қилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошқа ишлаб чиқариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиқариш тарзидаги иш ҳақи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиқариш ижтимоий суғурта ажратмалари	025	1965	7697
Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан: Номоддий активлар	027		
Ишлаб чиқаришнинг бошқа турдаги харажатлари (сатрлар йиғиндиси 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211

Бизнес режа маълумотлари

Маҳсулот ҳажми, корхона улгуржи баҳосида-403810 минг сўм

Ишлаб чиқариш харажатлари таркибида моддий харажатлар-322457 минг сўм

2- топширик

1- топширик маълумотлари асосида материал харажатларни маҳсулот ҳажмини ўзгаришига таъсирини ҳисоб-китоб қилинг ва хулоса ёзинг?

3- топширик

Моддий харажатларни ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги маълумотлар асосида таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

Ҳисобот йили кўрсаткичлари

1.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун материал сарфи миқдори, кг - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	0,850 2 0,016 0,285
2.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун сарфланган материал бирлигини баҳоси, сўм - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	134 52 85 12

Бизнес режа маълумотлари

1.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун материал сарфи миқдори, кг - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	0,840 2 0,015 0,280
2.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун сарфланган материал бирлигини баҳоси, сўм - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	129 53 90 10

IX-БОБ. САНОАТ МАҲСУЛОТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИНИНГ ТАҲЛИЛИ

9.1. Бозор иқтисодиёти шароитида таннархни пасайтиришнинг аҳамияти, уни моҳияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Маҳсулот таннархи корхона молия хўжалик фаолиятини ҳамма томонларини акс эттирувчи кўрсаткичлардир. Шу туфайли ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ҳамда таҳлил қилиш бошқарув ҳисоби ҳамда молиявий ва бошқарув таҳлили фанларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Бугунги кунда корхона фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан ва унга баҳо берадиган мезон кўрсаткичларидан бири, фойда ва рентабелликдир. Фойдага таъсир этувчи омил бу таннархдир.

Маҳсулот таннархи – шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган барча бевосита ва билвосита харажатларнинг қиймат ифодасидир.

Бугунги кунда амалда бўлган Низомга мувофиқ маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига кирадиган моддалар сирасига ўзгаришлар киритилган. **Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар таркибини аниқлашдан мақсад:**

1. Бухгалтерия ҳисоби счётида жами харажатлар тўғрида тўлиқ ва аниқ маълумотларга эга бўлиш, корхона фаолиятини рентабеллиги ва бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардошлилигини аниқлаш;
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини аниқ ҳисоб-китобини қилиш;
3. Маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатларни алоҳида таркиблаш ва уларни молиявий натижавийликка боғлаш;
4. Ишлаб чиқариш харажатларини юзага чиқиши ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш ва назорат қилиш;
5. Солиқ тўланадиган базани аниқ ҳисоб-китобини юртиш ва бу орқали ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда корхона сарфларини бошқаришни ташкил этишдан иборатдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Ишлаб чиқариш харажатларини ўрганиш ва уларнинг ҳолатига баҳо бериш;
- Маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича белгиланган режани бажарилиши ва динамикасини назорат қилиш;
- Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- Меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни ўрганиш;
- Таннархнинг ўзгариш сабабларини аниқлаш ва унга таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ҳисоблаш;
- Айрим турдаги маҳсулот таннархини харажат моддалари бўйича таҳлил этиш;
- Таннархни пасайтириш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва ҳақозо.

“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштриш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби мақсадларида ва солиққа тортиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган. Бошқарув ҳисоби ва бошқарув таҳлилининг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитларида рақобатга бардошлигини аниқлашдир.

Низомда бухгалтерия ҳисоби бўйича фойда билан солиққа тортиладиган фойда ўртасидаги тафовутларга изоҳ берилган.

Солиққа тортиладиган фойда бухгалтерия ҳисобидаги фойдадан фарқ қилишининг сабаби шундаки, давлат солиқ сиёсатида мувофиқ амалдаги солиқ қонунчилиги бўйича корхона харажатларининг бир қисми солиққа тортиладиган базага кирмайди. Низомда молиявий натижаларни шакллантиришнинг асосий қоидалари ва харажатларни гуруҳлаш берилган. Биринчи иловада корхона ҳисобот давридаги баланс фойдасини ҳисоблашда чегириладиган, лекин хўжалик субъектининг солиққа тортиладиган базасига қўшиладиган харажат моддалари берилган. Иккинчи иловада харажатлар амалга оширилиши пайтида солиққа тортиладиган базадан чегирилмайдиган, лекин кейинги даврларда чегириладиган харажатлар рўйхати берилган (вақт бўйича фарқланишлар).

Учинчи иловада фойдаси эмас, даромади солиққа тортилаётган корхоналар учун қўшимча чегирилмайдиган харажатлар рўйхати берилган.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5-С “Корхона сарф-харажатлари тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1-Т “Меҳнат ҳисоботи” маълумотлари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб боровчи счёт маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

9.2. Харажатларни туркумлаш: Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, «ўзгарувчан» ва «ўзгармас» харажатлар

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хом-ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларнинг қиймат кўринишини ифода этади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услуги ва технологияси билан белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш (иш, хизматлар бажариш) билан бевосита боғлиқ харажатлар киритилади. Буларга: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар ҳамда бошқа бевосита ва билвосита харажатлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари таркибига қуйидагилар киради:

-ташқаридан сотиб олинadиган ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (иш бажаришда, хизмат кўрсатишда) зарур компонент ҳисобланадиган хом-ашё ва материаллар;

-маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруриятлари учун сотиб олинган материаллар, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, мосламалар ва бошқа меҳнат буюмлари;

-технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги энергияни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган четдан сотиб олинган ёқилғининг ҳамма турлари;

-корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруриятларига сарфланадиган сотиб олинadиган барча турдаги энергия;

-табиий камайишининг меъёр чегарасидаги моддий ресурсларнинг камомади ва бузилишларидан йўқотишлар;

Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларига қуйидаги моддалар киради:

-корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакл ва тизимларига мувофиқ ишбай ҳақлари, тариф ставкалари ва мансаб окладлари асосида ҳақиқий бажарилган ишлар учун ишлаб чиқаришдаги ҳисобланган иш ҳақи;

-натура шаклида ҳақ тўлаш тартиби бўйича берилadиган маҳсулот қиймати;

-амалдаги тартибларга кўра рағбатлантирувчи тўловлар, жумладан, ишлаб чиқариш натижалари учун мукофотлар (натурал мукофотларни қўшган ҳолда) таъриф ставкалари ва окладларга касб маҳорати учун қўшимча устама тўловлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун (шу хўжаликда бир ихтисосликдаги иш стажи учун) ишлаб чиқариш ходимларига берилadиган тақдирланишлар, мукофотлар, касб маҳорати учун таъриф ставкалар ва окладларга нисбатан) устама тўловлар, ҳаракатдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун ишлаб чиқариш ходимларига берилadиган тақдирлашлар;

-иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ товон тўловлари, жумладан, тунги иш вақти, иш вақтидан сўнгги иш учун тўловлар.

Амалдаги Низомга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг барча харажатлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1) Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар;

А) Ишлаб чиқариш таннархига қўшилмайдиган харажатлар, аммо, давр харажатларига қўшиладиган харажатлар (асосий фаолиятдан кўрилган фойдани аниқлаш учун);

2) Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан кўрган фойда ёки зарарини аниқлашда ҳисобга олинadиган молиявий фаолият харажатлари.

3) Фавқулодда зарар (солик тўлашга қадар аниқланадиган фойдани ҳисоблашда иштирок этадиган).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатларини юқоридаги таркиб бўйича гуруҳланганда, ҳар бир гуруҳ харажатлари қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) Бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) Бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- в) Ишлаб чиқаришдаги маъмурий харажатлар.

2. Давр харажатлари қуйидагича туркумланади:

- а) Сотиш бўйича харажатлар;
- б) Бошқарув харажатлари;
- в) Бошқа муомала харажатлари ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) Фоизлар бўйича сарфлар;
- б) Чет эл валютаси курси ўзгаришидан кўрилган зарар;
- в) Қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарар;
- г) Молиявий фаолият бўйича бошқа сарф харажатлар.

4. Фавқулодда зарарлар одатда туркумланмайди.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Уларга қуйидагилар киради:

- Материал харажатлари;
- Меҳнат ҳақи харажатлари;
- Ишлаб чиқариш билан боғлиқ маъмурий харажатлар.

Бевосита материал харажатлари меҳнат ҳақи билан биргаликда дастлабки харажатларни ташкил этади.

Меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқариш характеридаги маъмурий бошқарув харажатлари биргаликда конверсия харажатларини ташкил этади.

Материал харажатлари конверсия харажатлари билан биргаликда тўлиқ ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Ноишлаб чиқариш харажатлари.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча харажатларга ноишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боғлиқ харажатлар, илмий текшириш ва тадқиқот харажатлари, умумий ва маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув харажатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган, харажатлар киритилади.

Маҳсулот таннархини умумлаштирувчи кўрсаткичлар қуйидагиларни ташкил этади.

1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат;
2. Такқосланадиган маҳсулот таннархи;
3. Маҳсулот бирлигининг таннархи.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- цех бўйича қилинган харажатлар;
- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳақозо.

Сотиш ҳажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри харажатлар (бевосита);
- эгри харажатлар (билвосита).

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва ўзгариш сабабларига баҳо берилади. Таққослаш ёки қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади.

9.3. 1 сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагича аниқланади:

$$\text{Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган} = \frac{\text{Ишлаб чиқариш таннархи}}{\text{Товар маҳсулотини улгуржи баҳоси.}}$$

Бу кўрсаткич орқали қилинган харажатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар динамикаси, бизнес режага нисбатан ўзгариши аниқланади.

35-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўмда	1227503	1374356	1975926
2. Товар маҳсулотининг солиштирама улгуржи баҳоси, минг сўмда	2113430	2198763	2553967
3. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида	58,08	62,51	77,37

**Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатларни пасайтириш бўйича
бизнес режасининг бажарилишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида:	
- Ўтган йил	58,08
- Ҳисобот йил:	
• Бизнес режа бўйича	62,51
• Ҳақиқатда	77,37
2. Ўтган йилдан фарқи:	
• тийин ҳисобида	+19,29
• фоиз ҳисобида	+33,21
3. Режадан фарқи:	
• тийин ҳисобида	+14,86
• фоиз ҳисобида	+23,77
4. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдан олинган иқтисод (-) ёки сарфланган ортиқча харажат, минг сўмда	+379519,5

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар сўми учун қилинган харажат ҳисобот даврида 77,37 тийинни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 19,29 тийинга ёки 33,21 %га, бизнес режага нисбатан эса 14,86 тийинга ёки 23,77 %га кўпайган. Харажатларнинг бундай тартибда ортиши корxonанинг рентабеллигини пасайтириб юборади. Ўрганилаётган даврда ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат бизнес режага нисбатан 14,86 тийинга ортиши ҳисобига корхона бўйича ортиқча 379519,5 минг сўмлик харажат қилинишига йўл қўйилган. Агарда корхона ўрганилаётган даврда ҳар бир сўмлик маҳсулот учун ортиқча 14,86 тийин харажат қилинишига йўл қўймаганда эди корxonанинг оладиган даромади шунча сўмга ортган бўларди.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабабалари ва унга қуйидаги омилларни таъсирини аниқлаш лозим.

1. Маҳсулот структураси ва ассортименти ўзгариши.
2. Ҳом ашё ёқилғи энергия баҳосини ўзгариши.
3. Маҳсулот баҳосини ўзгариши.

9.4. Харажатларнинг иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил этишнинг услубий ва меъёрий шакли Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5-февралда тасдиқланган 54-сонли “Маҳсулот (бajarилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида”ги Низом билан белгиланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш харажатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг йўналишлари бўйича гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. *Харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича;*
2. *Харажатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.*

Харажатларни элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан мақсад уларни структураси, динамикасини назорат қилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат турларини нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблағларини тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади.

Харажатларни элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиқ материал сиғими, меҳнат сиғими ва фонд сиғими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир харажат элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланади ва бу кўрсаткичларни ўзгариш сабаблари аниқланади.

Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлари таркибини иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

37-жадвал

Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши

Иқтисодий элементлари бўйича	Калькуляцион моддалари бўйича
1	2
<i>Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита моддий харажатлар</i>	Хом ашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳақозо
<i>Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи</i>	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
<i>Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар</i>	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига

Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириши	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларни ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳақозо.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами ўзгариши ва унинг таркиби бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

38-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича таркиби ва структурасининг таҳлили

Харажат гуруҳлари	Ўтган йили		Ҳисобот йили	
	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Моддий харажатлар	1001408	81,58	1539843	77,93
2. Меҳнат ҳақи харажатлари	121594	9,91	231624	11,72
3. Ижтимоий суғурта ажрат-малари	48395	3,94	92359	4,67
4. Амортизация ажратмалари	3859	0,31	7370	0,37
5. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	52247	4,26	104730	5,30
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1227503	100,0	1975926	100,0

Жадвал маълумотлари асосида “АВС” акционерлик жамиятининг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин бўлади. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, жами харажатда хом ашё, ёқилғи, энергия, ярим фабрикат харажатларининг тутган улуши юқоридир. Уларни улуши базис давридаги 81,58 фоиздан, ҳисобот даврига келиб 77,93 фоизгача пасайган. Шу давр ичида меҳнат ҳақи харажатларининг улуши эса 9,91 фоиздан ҳисобот даврига келиб 11,72 фоизга ўсган. Моддий харажатлар билан меҳнат ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни бундай тарзда ўзгариши меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсганлигидан ҳамда ходимларнинг моддий манфаатдорлиги ошганлигидан далолат беради. Фан-техника тараққиётига таянган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этган корхоналарда унумдорлик даражаси ортади, амортизация ажратмалари мутлоқ суммада ўтган йилга нисбатан ортса ҳам, уларнинг нисбий кўрсаткичлари яъни маҳсулот нархидаги улуши пасаяди.

9.5. Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корxonанинг мақсадларини амалга оширишида асосий омил жонли инсон, яъни, корхона ходими туради. Корхона ходимларининг моддий ва маънавий манфаатдорлиги эса иш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Истеъмол фонди харажатлари деганда корхонада банд бўлган ходимлар ва улар номидан тўланадиган харажатлар тушунилади. Бунга, меҳнат ҳақи сифатида ҳисобланадиган ва тўланадиган харажатлар, тўловлар, рағбатлантиришлар киритилади. Ходимлар номидан тўланадиган тўловлар таркибига уларнинг ишга қатнаши ва овқатланиши билан боғлиқ бўлган харажатлар, кийим-кечаклар, коммунал хизмат ва уй-жой учун тўловлар, уларни ўқитиш билан боғлиқ ва бошқа шу каби тўловлар киритилади.

Меҳнат ҳақи – бу жамият кўламида Миллий даромаднинг ишчилар ва хизматчилар ўртасида улар меҳнатини миқдори ва сифатига мувофиқ тақсимланадиган ҳамда шахсий истеъмоли мақсадлари учун фойдаланиладиган қисмидир. Корхона меҳнатга ҳақ тўлашдан меҳнат унумдорлигини оширишни, фан техника тараққиётини жадаллаштиришни, маҳсулот сифатини яхшилаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни энг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади. Иш ҳақини ташкил этиш ва уларни шакллантиришдан асосий мақсад барча ходимларни иш ҳақи яқка ва коллектив меҳнат натижаларига тўғридан тўғри боғлиқ бўлишига эришишдан, маҳнатга ҳақ тўлашга текисчилик элементларини бартараф этишдан иборат.

Корхонада меҳнат ҳақи харажатларини таҳлил этишда меҳнат ҳақи фондининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва ўзгариш сабабларига, бир ходимга тўғри келадиган ўртача меҳнат ҳақи фонди ҳамда унинг ўзгаришига баҳо берилади. Меҳнат ҳақи фондининг шаклланиши ва унинг берилиши давлат ташкилотлари томонидан тартибга солиб турилади ва назорат қилинади. Бу бевосита кредит ташкилоти ҳисобланган банк тизими ва унинг бўлимлари бўлиши мумкин. Меҳнат ҳақи фондининг ҳисобланиши ва берилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ҳар йили қайта тузиладиган услубий йўриқнома бу борадаги меъерий ҳужжат сифатида олинади.

Бугунги кунда корхоналарда ходимларнинг иш ҳақини таҳлил этишининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

2. Базис даври ва режадаги иш ҳақи фондининг реаллигини баҳолаш;
3. Иш ҳақи фондининг мутлоқ ва нисбий фарқларини аниқлаш;
4. Иш ҳақи фондига таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ўлчаш;
5. Иш ҳақи фонди таркибидаги унумсиз харажатларни ҳисоблаш;
6. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатни таннархга бўлган таъсирини ҳисоблаш.

Иш ҳақини мутлоқ фарқини аниқлаш учун сарфланган иш ҳақи фондини базис давридагиси билан таққослаш лозим. Нисбий фарқни аниқлаш учун ҳақиқий сарфланган ҳисобот давридаги иш ҳақи базис давридаги иш ҳақини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига корректив қилинган кўрсаткичлар билан таққосланади.

“ABC” акционерлик жамиятидаги саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи фондини таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Ҳисобот даври	Фарқи (+,-)	
			Суммадаги, минг сўм	Ҳоиздаги, %
1	2	3	4	5
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўмда	1227503	1975926	+748423	+60,97
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи фонди, минг сўмда	121594	231624	+110030	+90,49
3. Иш ҳақини бериш коэффиценти	0,7	x	x	x
4. Иш ҳақи фондини қайта ҳисоблаш коррективкаси, минг сўмда	173490,3	231624	+58133,7	+33,51

Ҳисоб-китоблар:

1. Маҳсулот ҳажмини базис даврига нисбатан ўсиши – +60,97 %
2. Иш ҳақини кўшимча ортиши - +60,97 * 0,7 = +42,68 %
3. Иш ҳақи коррективкаси
 $121594 * (100+42,68)/100=173490,3$ минг сўм
4. Иш ҳақининг нисбий фарқи
 $231624 - 173490,3 = +58133,7$ минг сўм

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўрганилаётган даврда “ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳода базис даврига нисбатан 60,97 % га кўпайган бўлсада, иш ҳақи фонди 90,49 %га ортган. Бунинг натижасида мазкур корхонада жорий йилда белгиланган нормативдан ортиқча меҳнат сарфи қилинган, яъни корхонада иш ҳақи фондидан 58133,7 минг сўм миқдоридан нисбий ортиқча сарфга йўл қўйилган.

Корхонада иш ҳақи фонди мутлоқ суммада базис йилига нисбатан 110030 минг сўмга кўпайган бўлиб, шундан, 51896,3 минг сўми асосли. Яъни, маҳсулот ҳажмининг ўсиш даражасига нисбатан норматив бўйича иш ҳақи фонди ҳам шунчага кўпайган. Иш ҳақи фонди ортишининг қолган 58133,7 минг сўми эса асосиз бўлиб, унга асосан ходимлар разрядининг ўзгарганлиги, ҳукумат қарорлари таъсир этган бўлиши мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини иш ҳақи фондига нисбатан юқори даражада ортиши иш ҳақидан нисбий иқтисодга эришишга олиб келади.

9.6. Ишчиларнинг иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари иш ҳақи фонди таркибида ишчиларни иш ҳақи юқори салмоққа эгадир. Шу боис ишчиларни иш ҳақидан қай даражада фойдаланганлигини назорат қилиш, унумсиз харажатларга йўл қўймаслик таннархни пасайтириш имкониятини беради. Таҳлил этишда ишчиларни ҳисобот давридаги ҳақиқий сарфланган иш ҳақини режадаги, ўтган йилдаги иш ҳақи фонди билан таққосланади, **унинг фарқи аниқланади ва унга таъсир этувчи кўйидаги омиллар миқдор жиҳатдан ҳисобланади.**

1. Маҳсулот ҳажмини ўзгариши;
2. Ишчилар (нисбий) сонини ўзгариши;
3. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақини ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмини ўзгаришини ишчиларни иш ҳақи фондига бўлган таъсирини аниқлаш учун режадаги иш ҳақи фондини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини режага нисбатан ўсиш даражасига кўпайтириш лозим.

Иккинчи омилни таъсирини аниқлаш учун ишчиларни нисбий фарқи режадаги бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи кўпайтириш керак. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақини ўзгаришини иш ҳақи фондига бўлган таъсирини аниқлаш учун шу кўрсаткичнинг режадан фарқи ҳисобот давридаги ишчиларнинг ҳақиқий сонига кўпайтириш лозим.

40-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Корректировка қилинган кўрсаткич	Ҳисобот даври	Фарқи (+,-)	
				Мутлоқ минг сўмда	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Ишчиларнинг йиллик иш ҳақи фонди, минг сўмда	95672	111123	184569	+88897	+73446
2. Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	717	599	-18	-118
3. 1 ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи, сўм	155060	154983	308128	+153068	+153145
4. Иш ҳақи фондини базис даврига нисбатан ўзгариш сабаблари:	х	х	х	+88897	х
А) маҳсулот ҳажмини ўзгариши ҳисобига $95672 * 16,15 \setminus 100$	х	х	х	+15451	
Б) Ишчилар (нисбий) сонини ўзгариши ҳисобига $-118 * 154983$	х	х	х	-18288	х
В) Бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳақини ўзгариши ҳисобига $+153068 * 599$	х	х	х	+91688	х

Изоҳ. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши – 116, 15 %

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда ишчиларнинг иш ҳақи фондидан режага нисбатан 88897 минг сўм ортиқча сарфга йўл қўйилган. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўсишини ҳисобга олган ҳолда ҳам эса 73446 минг сўмга ортиқча сарфга йўл қўйилган. Иш ҳақи фондини мутлоқ фарқи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши ҳамда 1 ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақини режага нисбатан ортиши билан изоҳланади. Ишчилар сонини нисбатан 118 кишига қисқариши иш ҳақи фондидан 18288 минг сўм миқдорида иқтисод қилинишига олиб келди. Таҳлил давомида ҳар бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи режага нисбатан 153068 сўмга ўсиш сабаблари аниқланади. Ўртача йиллик иш ҳақини ортиши ишчини маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича белгиланган нормани ортиғи билан бажариши, ҳамда иш ҳақи таркибидаги унумсиз харажатлар мавжудлиги туфайли юз беради. Бундан ташқари бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгариши ҳисобига ишчиларнинг иш ҳақи фондига 91688 минг сўмлик таъсир этган. Маълумотлардан кўринадики, корхонада жорий йилда ишчиларнинг молиявий аҳволига бир қадар эътибор кучайганлигини ҳамда уларнинг моддий ҳолати яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

9.7. Мехнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирини таҳлили

Мехнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи узвий боғлиққа эга. Мехнат унумдорлигини ўсиши иш ҳақини ҳам ортишига олиб келади. Корхонада ишни тўғри ташкил этиш, моддий рағбатлантириш системасини тўғри ташкил этиш туфайли мехнат унумдорлиги ортади. Таҳлил этишда мехнат унумдорлигини ўсиш даражаси ўртача иш ҳақини ўсиш даражаси билан таққосланади. Мехнат унумдорлигини иш ҳақига нисбатан юқори даражада ўсиши маҳсулот таннархидаги иш ҳақини улушини пасайишига олиб келади. Таҳлил этишда мехнат унумдорлигининг ўсишини ҳар бир фоизига тўғри келадиган ўртача иш ҳақини ўсиш даражаси режада белгиланган кўрсаткичлар билан таққосланиб, унинг ўзгариш сабабалари аниқланади.

Мехнат унумини иш ҳақининг ўсишидан юқори бўлиши ва буни таъминланиши иқтисодий қонуният ҳам ҳисобланади. Негаки, иш ҳақини маҳсулот ҳажмини оширмасдан ошириб бўлмайди. Шу сабабли корхоналар иш ҳақи фондини ва унинг базасини тартибга солишда маҳсулот ҳажмининг солиштирма баҳолардаги ўсишига муҳим аҳамият берилади.

9.8. Материал харажатларига “сарф меъёри” ва “материал баҳоси” ўзгаришини таъсирининг таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни бевосита материал харажатлар ташкил этади. Уларнинг салмоғи айрим саноат корхоналарида салкам 60-80 % н ташкил этади. Шу жиҳатдан материал харажатларининг ўзгариши ва ўзгариш сабабларини ўрганишдаги муҳим вазифа, уларни (маҳсулот ҳажмининг камайишига йўл қўймаган ҳолда) иқтисод қилиш ва улардан самарали фойдаланишдир. Енгил саноатда маҳсулот таннархида материаллар харажати юқори салмоққа (60-80%) эга. Шу боис таннархни пасайтириш резервларини аниқлаш мақсадида материал харажатини режага нисбатан ўзгариш сабаблари аниқланмоғи лозим. Таҳлил учун керакли маълумотлар маҳсулот калькуляцияси номли ҳисобот шаклидан олинади. Бу ҳисобот шаклида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар турлари, уларни миқдори, материал баҳоси келтирилган. Маҳсулот бирлиги учун сарфланган материаллар харажатини аниқлаш учун маҳсулот бирлигига сарфланган материаллар миқдорини материал баҳосига кўпайтириш лозим. *Таҳлил этишида ҳақиқий материаллар харажати режа билан таққосланиб улар ўртасидаги фарқига кўйидаги омиллар таъсири ҳисобланади.*

1. Материаллар миқдорини ўзгариши (сарф меъёри).
2. Материаллар баҳосини ўзгариши (баҳони ўзгариши).

Бу омилларни материаллар харажатига бўлган таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш мумкин. *Бунинг учун материаллар харажати 3 хил кўринишга эга бўлиши лозим.*

1. Режадаги материаллар харажати (режадаги сарф меъёри режадаги баҳода).
2. Ҳақиқий материаллар харажати (ҳақиқий сарф меъёри ҳақиқий баҳода).
3. Шартли материал харажат (ҳақиқий сарф меъёри режадаги материал баҳоси бўйича).

Ҳар 3 кўрсаткични бир бири билан таққослаш орқали материаллар харажатига сарф меъёрини ҳамда материал баҳосининг ўзгаришини таъсири ҳисоблаб топилади. Материалларнинг ўриндош қийматлари билан алмаштирилиши ва ҳақозо омиллар таъсири ҳам, албатта, ушбу икки омил таъсирида ҳисоб-китоб қилинади. Омиллар таъсирини аниқлашда иқтисодий таҳлилнинг боғланиш ва алоқадорлик учун мос бўлган усуллари қўлланилади.

Таҳлил жараёнида барча русийзабон, ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз каби фуқаролар давлат манфаатларидан келиб чиқиб корхонага баҳо берадилар.

Материал харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг ўзгаришини ўрганишда, албатта, ўзаро алоқадорлик даражасига ҳам аҳамият бериш талаб этилади. Бунда ҳар бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ёки ишлаб чиқариш харажатларининг материал сифими кўрсаткичларига муҳим эътибор берилиши лозим.

Материал харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг бир неча жиҳатини келтириш мумкин. Лекин ҳисоб-китоб қилинадиган икки омилни фарқлаш лозим. Булар, материал харажатлар сарф меъёри ҳамда материал харажатлар баҳосининг ўзгаришидир. Барча омиллар таъсирини шу икки омил воситасида ҳисоблаш мумкин. Бу ерда меъёр ўзгаришини миқдорий бирлик, баҳо таъсирини эса сифат бирлиги деб қаралиши ҳам мумкин.

41-жадвал

«А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун материаллар сарфи ва уларнинг таҳлили

Материаллар тури	Бизнес режа бўйича			Ҳақиқатда		
	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	0,384	120,70	46,34	0,394	133,90	52,76
Пўлат трубалар	0,017	269,40	4,58	0,016	278,10	4,45
Жами	x	x	50,92	x	x	57,21

Маълумотлардан кўринадикки, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда “А” маҳсулот турини ишлаб чиқаришда материал харажатлари 57,21 сўмни ташкил этиб, бу бизнес режадаги 50,92 сўмга нисбатан материал харажатлар 6,29 сўмга ортган. Материал харажатларининг бизнес режага нисбатан ортиши асосан материаллар баҳосининг ўсиши билан боғлиқлигини кўришимиз мумкин бўлади. Материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

42-жадвал

Сарф «меъёри» ва материал «баҳо»сининг ўзгаришини материаллар харажати таъсирининг (занжирли боғланиш усулида) таҳлили

Кўрсаткичлар	Материал харажатлари			Фарқи (+,-)		
	Режа, режадаги сарф меъёри режа баҳода	Ҳақиқий, ҳақиқий сарф меъёри ҳақиқий баҳода	Шартли, ҳақиқий сарф меъёри режа баҳосида	Жами (3-2)	Шу жумладан:	
					Сарф меъёрининг ўзгариши ҳисобида (4-2)	Материал баҳосининг ўзгариши ҳисобида (3-4)
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	46,34	52,76	47,56	+6,42	+1,22	+5,20
Пўлат труба лар	4,58	4,45	4,31	-0,13	-0,27	-0,14
Жами	50,92	57,21	51,87	+6,29	+0,95	+5,34

«А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар харажати режага нисбатан 6,29 сўмга ортган. Шундан 5,34 сўми материаллар баҳосини ортиши эвазига, қолган 0,95 сўми эса сарф меъёрига риоя қилмаслик туфайли юз берган. Материаллар баҳоси навли пўлат бўйича 5,2 сўмга, пўлат трубалар бўйича 0,14 сўмга ортган. Сарф меъёри навли пўлат бўйича режага нисбатан ортган ҳолда пўлат трубалар бўйича иқтисод қилинган. Таҳлил давомида ҳар иккала омилни режага нисбатан ўзгариш сабабалари аниқланади.

Сарф меъёрининг ўзгаришига асосан қуйидагилар таъсир кўрсатиши мумкин:

1. Дастгоҳлар техник жиҳатдан носозлиги;
2. Хом ашё сифати;
3. Ишчининг малакаси.

Материал баҳоси ўзгаришига қуйидаги сабаблар таъсир кўрсатган бўлиши мумкин:

1. Хом ашё етказувчи базаларни узоқ ёки яқин жойлашганлиги;
2. Транспорт турларини ўзгариши;
3. Давлат томонидан материал нархини ўзгартирилиши.

9.9. Маҳсулот турлари бўйича таннархнинг таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молия - хўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархини қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат қилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддлари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркибланиш мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хом-ашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркибланиш айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, слмоғига боғлиқ ва ҳақозолар. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади.

**ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш
харажатларини таҳлили**

Харажат моддалари	Корхона 1		Корхона 2	
	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Хом ашё ва материаллар харажати	304	27,6	231.7	22,5
2. Ярим фабрикат харажатлари	100	9,0	154.5	15,0
3. Ёқилғи ва энергия харажатлари	62	5,6	63.9	6,2
4. Иш ҳақи харажатлари	273	24,8	219.4	21,3
5. Ижтимоий суғурта ажратмалари	55	5,0	55.6	5,4
6. Бракдан кўрилган зарар	25	2,3	30.9	3,0
7. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	281	25,7	274	26,6
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1100	100,0	1030	100,0

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, «А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар иккинчи корхонада биринчи корхонага қараганда 70 сўм иқтисод қилинган. Ҳар бир харажат моддасини бир-бири билан таққослаш уларнинг структурасини ўрганиш туфайли шундай хулосага келиш мумкин: 2-корхонада четдан келтирилган ярим фабрикат, тайёр деталь ва маҳсулотни бошқа қисмлари 1-корхонага нисбатан кўпроқ келтирилиши маҳсулот таннархидаги меҳнат ҳақи харажатларини улушини 1-корхонадаги 24,8 фоиздан 2-корхонада 21,3 фоизга қисқартиришга эришилган. Шу туфайли 2-корхонада структуравий ўзгаришлар туфайли таннарх 70 сўмга пасайган.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- таннарх тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблаш услублари;
- таннарх таҳлил этишнинг мазмуни ва мақсади;
- харажатларни туркумлаш;
- ўзгарувчан ва ўзгармас харажатлар;
- маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- 1 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил этиш услуби;
- 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларга таъсир этувчи омиллар;
- харажатларни иқтисодий элементи бўйича таҳлил этиш услублари;
- иш ҳақини банк усули орқали назорат қилиш тартиби;
- иш ҳақини мутлоқ фарқини аниқлаш услуби;

- иш ҳақини нисбий фарқини аниқлаш услуги;
- ишчилар иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар ҳисоблаш услуги;
- меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақини таҳлил этиш услуги;
- материаллар харажатини таҳлили;
- сарф меъёрини таъсирининг аниқлаш тартиби;
- материал баҳосининг ўзгариш сабаблари;
- ишлаб чиқариш йўналишидаги бошқа харажатларни таҳлил этиш услуги;
- айрим маҳсулот турлари таннархни таҳлил этиш услуги;
- маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича резервларни аниқлаш тартиби.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маҳсулот таннархи деганда нимани тушунасиз?
2. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини таҳлил этишнинг аҳамияти нимадан иборат?
3. Маҳсулот таннархини таҳлил этишдаги бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
4. Маҳсулот таннархини таҳлил этишда фойдаланиладиган асосий ахборот манбалари нималардан иборат?
5. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат қандай аниқланади?
6. Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари қандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот таннархига кўшиладиган материал харажатлари қандай таҳлил этилади?
8. Меҳнат ҳақи харажатлари ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
9. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбат қандай таҳлил қилинади?
10. Материал баҳосининг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирини қандай таҳлил этилади?
11. Маҳсулот таннархида амортизация харажатларининг тутган ўрни нималардан иборат?
12. Таннархга кўшиладиган бошқа турдаги харажатлар қандай таҳлил этилади?
13. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўллари қўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Корхона маълумотларига таянган ҳолда бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажатларни ўрганиш таҳлил қилинг ва хулоса ёзинг?

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (қўшимча қиймат солиғи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархи (сатрлар йиғиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (қайтадан чиқиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиғиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: Хомашё ва материаллар (харид қилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табий хомашё	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган ҳақ (меъёр доирасида ва ундан ортиқ)	019	221	412
Ерларни рекультивация қилиш учун ажратмалар	020		
Четдан олинадиган барча турдаги ёқилби	021	1418	5039
Харид қилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошқа ишлаб чиқариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиқариш тарзидаги иш ҳақи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиқариш ижтимоий суғурта ажратмалари	025	1965	7697
Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан: Номоддий активлар	027		
Ишлаб чиқаришнинг бошқа турдаги харажатлари (сатрлар йиғиндиси 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211

Маҳсулот хажми -ўтган йил-314720

Бизнес режа маълумотлари

№	Курсаткичлар	Суммаси
1	2	3
1.	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2.	Сотилган маҳсулот, минг сўмда	406813
3.	Тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи, минг сўмда	3456
4.	Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғи, минг сўмда	453
5.	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштира баҳода	412314 403810
6.	Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи	361421

2-топширик

1-топширик маълумотларига таянган ҳолда 1 сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган харажатларни пасайтириш режасини бажарилиши ва унинг натижасида эришилган иқтисодий натижаларни аниқланг ва таҳлил этинг?

3- топширик

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлар бўйича таҳлилин қилинг ва хулоса ёзинг?

Корхона сарф харажатлари тўғрисидаги ҳисобот

1-БЎЛИМ. АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (қўшимча қиймат солиғи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархи (сатрлар йиғиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (қайтадан чиқиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиғиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: Хомашё ва материаллар (харид қилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табиий хомашё	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган ҳақ (меъёр доирасида ва ундан ортиқ)	019	221	412
Ерларни рекультивация қилиш учун ажратмалар	020		

Четдан олинадиган барча турдаги ёқилби	021	1418	5039
Харид қилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошқа ишлаб чиқариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиқариш тарзидаги иш ҳақи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиқариш ижтимоий суғурта ажратмалари	025	1965	7697
Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан:	027		
Номоддий активлар			
Ишлаб чиқаришнинг бошқа турдаги харажатлари (сатрлар йиғиндиси 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211
Шу жумладан:	029		
Ишлаб чиқариш ишчилари ва активларини мажбурий суғурта қилиш			
Хизмат сафари харажатлари	030		
Улардан:	031		
Кундалик харажатлар			
Бошқарувнинг техник воситалари, алоқа тармоқлари, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш	032		
Идорадан ташқари ёнғинга қарши ва қўриқлаш хизмати	033		
Таъмирлаш ишлари заҳирасига ажратмалар	034		
Жорий ижара бўйича харажатлар:	035		
Мулкка			
Ерни	036		
Ишлаб чиқариш жараёнига оид бошқа харажатлар	037		
2. Давр харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 041, 045, 053, 059)	040	17965	60015
Шу жумладан:	041	456	940
Сотиш харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 042, 043, 044)			
Шу жумладан:	042	-	1
Маҳсулот ташиш харажатлари (товарлар)			
Маркетинг ва реклама харажатлари	043		
Сотиш бўйича бошқа харажатлар	044	456	939
Маъмурий харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 046, 047, 049 дан 052 гача)	045	5000	17586
Шу жумладан:	046	2245	8705
Бошқарув ходимларига иш ҳақи тўлаш харажатлари			
Хизмат сафари харажатлари	047		
Улардан кундалик харажатлар	048		
Ижтимоий суғуртага ажратмалар (бошбарув ходимлар)	049	816	3256
Маъмурий асосий воситалар амортизацияси	050	43	181
Ишлаб чиқариш жараёнига алоқадор бўлмаган мол-мулк ва ходимларни мажбурий суғурта қилиш	051		
Бошқа маъмурий сарф-харажатлар	052	1896	5444
Бошқа муомала сарф-харажатлари – жами (сатр йиғиндиси 054, 055, 056, 057, 058)	053	12509	41489
Шу жумладан:	054	4383	11210
Бюджетга мажбурий тўловлар, солиқ ва йиғимлар			

Бюджетдан ташқари махсус фондларга ажратмалар (ижтимоий суғурта ажратмаларидан ташқари)	055	2841	9855
Номоддий хизматлар ва банклар хизматига тўловлар	056	1893	7582
Ижтимоий тўловлар	057	529	529
Бошқа муомала харажатлари	058	2863	12313
Бошқа давр харажатлари	059		
Улардан: Ихтиро ва рационализаторлик таклифлар учун мукофот бериш	060		
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 062 дан 067 гача)	061	1542	7586
Шу жумладан: Ставкалар доирасида ва уларнинг ҳисобдаги миқдоридан ортиқ банк кредитлари хизмати тўловлари	062	1542	7586
Узоқ муддатли мулк ижараси юзасидан фоиз тўловлари харажатлари	063		
Ердан фойдаланганлик учун ижара тўлови	064		
Чет эл валютаси муомалалари бўйича салбий қийматли фарқ ва зарар	065		
Қийматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш харажатлари	066		
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	067		
4. Фавқулодда зарар	070		
Маълумот учун: Умумий харажатлардан капитал таъмирлаш харажатларни (012 сатр) ажратиб кўрсатиш керак: Бино ва иншоотларни	074		
Машина ва асбоб усқуналарни	075		
Ўсиш (+) ёки камайиш (-) ҳисоб бўйича қолдиқ «Қилинадиган сарф-харажатлар ва тўловлар захираси»	076		
«Келгуси давр сарф-харажатлари» ҳисоби бўйича қолдиқнинг ўсиши (+) ёки камайиши (-)	077	+1647	-212
Корхона маблағлари ҳисобидан ижтимоий ёрдамлар	078	529	529
Ноишлаб чиқариш ҳисобига ҳисобдан чиқарилди ^x	079		
Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг ўзгариши, маҳсулот қийматини қўшмаган ҳолда ^x	080		
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига киритиладиган завод ички айланмаси ^x	081		
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш харажатларига киритиладиган корхонанинг ички айланмаси ^x	082		

2. Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича

(минг сўм)

Фаолият турлари	Сатр хос раками	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) нархи	Харажат- лар жами
1	2	3	4
Саноат	085		
Қишлоқ хўжалиги	086		
Шу жумладан: Балиқчилик хўжалиги	087		
Ўрмон хўжалиги	088		
Транспорт ва алоқа	089		
Қурилиш	090		
Савдо ва умумовқатланиш	091	3200	940
Шу жумладан: Ташқи савдо	092		
Моддий техник таъминот ва савдо	093		
Тайёрлов	094		
Ахборот - ҳисоблаш хизмати	095		
Кўчмас мулк билан боғлиқ муомалалар	096		
Бозор ишлаб туришини таъминлашга доир умумий тижорий фаолият	097		
Бошқа фаолият турлари	098		
Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича – жами (сатрлар йиғиндиси 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099	3200	940

Маълумот учун: (йилга тўлдирилади):

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Харажат суммаси
1	2	3
2 устун 014 – сатрдан юк ташиш бўйича чет ташкилотлар кўрсатган хизматлар	110	
2 устун 017 сатрдан – чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар: бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш	120	
Бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш	130	
Машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш	140	

Ўтган йил маълумотлари

№	Харажат элементлари	Суммаси
1	Моддий харажатлар	346024
2	Мехнат хақи харажатлари	18103
3	Мехнат хақидан ажратмалар	7241
4	Амортизация харажатлари	1916
5	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	1037

4-топширик

Корхона маълумотлари асосида саноат ишлаб чиқариш ходимларини меҳнат хақи фонди ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилинг?

№	Кўрсаткичлар	Суммаси
1	Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш хақи фонди, минг сўмда: - ўтган йили - ҳисобот йили	18103 20235
2	Ишчиларни йиллик иш хақи фонди, минг сўмда: - ўтган йили - ҳисобот йили	16419,3 17214,8
3	Меҳнат ресурсларининг таркиби, киши (ўтган йилида): - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	95 13 9 4 121

Бизнес режа маълумотлари

№	Курсаткичлар	Суммаси
1	2	3
1.	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2.	Сотилган маҳсулот, минг сўмда	406813
3.	Тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи, минг сўмда	3456
4.	Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғи, минг сўмда	453
5.	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштира баҳода	412314 403810
6.	маҳсулот ишлаб чиқариш таннари, минг сўмда	375617
7.	ишчиларни йиллик иш ҳақи фонди, минг сўмда	17114,2
8.	меҳнат ресурсларининг таркиби, киши: - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	98 12 5 4 119

МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ

Х-БОБ.КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ

10.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлилнинг мақсади, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Мустақиллик бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида турли мулк шаклидаги корхоналар фаолиятига тўлиқ эркинлик берди. Айниқса, савдо-сотикда эркин муносабат юритиш, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш учун шерик танлай билиш, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ва уни сотишдан олган даромадга тўлиқ эгалик қилиш молиявий кўрсаткичларининг ўзгаришига бевосита таъсир этади.

Янгича иш юритиш аввал учрамаган муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, ташқи ва ички бозордан тажрибали мижоз ва ҳамроҳ танлаш билан бирга уларнинг молиявий имкониятларини ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг ишларини яхшилаш, самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш корхоналарнинг ишлаб чиқариш, молиявий, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражасини аниқлашга ёдам беради, фойдаланилмаган ресурсларни аниқлаб; корхоналарнинг келгусида ривожланиши, уларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур тавсияларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Республикамыз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш билан корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилишни аҳамияти янада ортади, чунки бозор муносабатлари шароитида ишлов чиқаришга жорий этилмаган ресурсларни аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш энг долзарб муаммога айланади.

Бозор муносабатларининг шаклланиши, ривожланиши кўп укладли бозор иқтисодиётини барпо этиш, ҳар хил шаклдаги бизнесни ва ишбилармонликни ривожлантириш шунга олиб келадики, корхоналар фаолиятини молиявий натижалари - фойда ва рентабеллик корхоналар фаолиятини асосий кўрсаткичларига айланади.

Иқтисодиётни ривожлантиришда ҳаддан ташқари марказлаштирилган маъмурий буйруқбозлик, расмиятчилик, режалаштириш ва бошқариш тизимидан воз кечиш бозор муносабатларидан кенг фойдаланиш, корхоналарнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтиради, уларнинг молиявий ҳолатига эътиборни оширади ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолати билан шуғулланувчи, ундан манфаатдор ташкилот ва органларнинг таркибини кенгайтиради.

Агар илгари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш билан фақат молия, банк, статистика органлари ва юқори ташкилотлар шуғулланган бўлсалар, эндиликда бу иш билан юқорида кўрсатилагн ташкилотлардан ташқари солиқ органлари, аудиторлик идоралари, жамоа ташкилотлари, акционерлар, таъминловчилар, истеъмолчилар ва бошқа органлар ва ташкилотлар ҳам шуғулланишяпти.

Бу ҳолат молиявий таҳлил, жумладан, уни бажариш услуги олдига янги талаблар қўймоқда.

Маълумки, собиқ иттифок даврида корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, жумладан, корхоналарнинг молияви ҳолатини таҳлил этишнинг услубий масалалари марказда - бутун иттифок органлари томонидан ишлаб чиқариларди, муаммолари ечиларди ва иттифокдош республикаларга фойдаланиш учун жўнатилар эди.

Собиқ иттифокнинг тарқатилиши туфайли иттифокдош республикалар мустақил давлатларга айланди, улардан ҳар биттаси бозор муносабатларига ўтиш учун ўз йўлини

танлаб, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни давом эттириб, бозор иқтисодиётини шакллантирмоқда. Улар орасида Ўзбекистон ҳам ўзининг бозор иқтисодиётига ўтиш модеоини ишлаб чиқиб, халқ хўжалигини бозор муносабатларишароитида ривожлантирган ҳолда ижобий натижаларни қўлга киритиб келаётир.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни ҳуқуқий базасини ташкил қилувчи Республика Қонунлари, Президент Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг юзлаб қарорлари қабул қилинди ва қабул қилиняпти.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг асосий йўналишларидан бири - бу бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳисобланади. Бу масалани ижобий ҳал этишда корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш катта рол ўйнайди. Чунки корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш бошқарув тизими самарадорлигини оширишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Бозор муносабатлари даврида бу шартнинг асосий қисми бўлиб корхоналар молиявий ҳолатининг таҳлили ҳисобланади. Республикада янги молиявий ҳисобот шакллари қабул қилинди, уларни ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш услубларини барпо этиш катта аҳамиятга эга.

Бозор муносабатлари даврида республикада бу масалани ечиш мақсадида молиявий таҳлил услубиятини такомиллаштириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Лекин бу борада ҳали ечилмаган муаммолар ҳам кам эмас. Молиявий таҳлилнинг ўтказишдан манфаатдор ташкилотлар, органлар, мутахассислар ҳали ҳам илмий, ҳам амалий нуқтаи назардан асосланган услуб билан таъминланган эмаслар. Бу ҳолат, албатта бозор муносабатларини шакллантириш даврида корхона ва ташкилотларга самарали бошқарувчилик қилишда салбий рол ўйнамоқда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолати бу:

- комплекс равишдаги тушунча бўлиб, у ўз ичига кенг кўрсаткичлар тизимини олади, улар корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди;
- корхоналар фаолиятидаги бутун ишлаб чиқариш ва хўжалик омилларининг ҳаракати, уларнинг ўзаро алоқадорлик натижасидир;
- корхоналарнинг мўътадил ишлаб чиқариш, тадбиркорлик ва бошқа фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминланганлиги ва улардан самарали фойдаланиш ифодасидир;
- корхоналарнинг бошқа хўжалик субъектлари, органлари ва ташкилотлари билан ўзаро алоқаларни ҳақиқий акс эттиришидир.

Корхоналарнинг ички ва ташқи омиллар таъсири остида шаклланган молиявий ҳолати, уларнинг истикболини аниқлаш билан бирга, бу корхона билан алоқада бўлган бошқа ташкилотлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Умуман корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини, жумладан уларнинг молиявий ҳолати таҳлили асосини бир бутун комплекс иқтисодий фанлар: иқтисодий назария, макро ва микро иқтисодиёт, менежмент ва маркетинг, статистика, бухгалтерия ҳисоби, аудит, молия, кредит, пул муомаласи ва бошғалар ташкил этади. Демак, таҳлилчи мутахассис-аудиторлар кенг иқтисодий илмга эга бўлишлари лозим.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш, яъни молиявий таҳлил - бу кенг кўрсаткичлар ёрдамида, комплекс усулларида фойдаланиб корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб жараён бўлиб, у ташкил қилиниши, бунинг учун эса бир қатор талабларга асосланиши керак. Бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- абсолют ва нисбий кўрсаткичлар ўртасидаги алоқаларни борлигини билиш;
- молиявий таҳлил мобайнида абсолют ва инсбий кўрсаткичлардан биргаликда фойдаланиш;

- молиявий таҳлил мантикий равишда амалга оширилиб, у индуктив усулга - алоҳида ҳодисалардан умумий ҳодисаларга ўтиш, молиявий ҳолатнинг бир шакл кўринишидан умумий кўринишга ўтиш ва дедуктив усулга - умумий ҳодисалардан алоҳида ҳодисаларга ўтишга асосланиб таҳлил қилиш;

- ҳамма фойдаланилаётган кўрсаткичлар бир хил, асосланган усулда аниқланиши лозим;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилиша таҳлил қилинаётган корхона кўрсаткичларини бошқа корхоналар, ўртача тармоқ кўрсаткичлари ва илғор корхоналар кўрсаткичлари билан таққослаш;
- молиявий таҳлилнинг ҳар томонлама бўлишлиги ва корхоналарнинг умумий молиявий ҳолатига таъсир қилувчи омилларни таҳлил этиш;
- молиявий таҳлилни самарали ўтказиш учун керакли маълумотларни олдиндан тайёрлаш ва бу борада асосий тасдиқланган молиявий манбалар билан чекланмасдан бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш;
- молиявий таҳлил объектив равишда ташкил қилиниб, у корхоналарнинг молиявий ҳолати реал даражасини ифодалаши лозим;
- молиявий таҳлил ўз вақтида ўтказилиб, таҳлил яқунларига асосланиб, молиявий ҳолатни яхшилаш чораларини ўз вақтида амалга оширишга имкон бериш;
- молиявий таҳлил комплекс равишда ўтказилиб, унда молиявий ҳолатнинг ҳамма шакл ва йўналишлари ифодаланиши лозим;
- молиявий таҳлил ўз вақтида ва ҳаққоний бўлиб, у молиявий ҳолатни кўтаришга бағишланган тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишга имкон бериши керак;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилиш шундай вақтда ўтказилиши керакки, таҳлил яқунлари қуйидаги мақсадни амалга ошириб, корхона бошқарув фаолиятини такомиллаштириш имкониятини туғдириши лозим;
- молиявий таҳлил барча йиғилган ва умумлаштирилган маълумотларга асосланб, керакли кўрсаткичлардан фойдаланиб, бу кўрсаткичларнинг асослилиги тўғри усулларда аниқланши лозим.

Молиявий таҳлил қуйидаги хусусиятларга эга:

- молиявий таҳлилнинг яқунлари очик бўлиб, улардан ҳамма фойдаланиши мумкин;
- молиявий таҳлилнинг субъектлари ва бу таҳлилнинг яқунларидан фойдаланувчи орган, корхона, ташкилотлар таркиби кенг;
- молиявий таҳлил ҳамма учун мосланган, нашр этилган ҳисобот маълумотларига асосланади;
- молиявий таҳлил корхоналар ички бошқарув муаммоларини ечиш учун ўтказилади;
- молиявий таҳлилнинг йўналиши молиявий ҳисобот маълумотлари билан чекланган бўлиб, унда чегараланган бир аниқ вазифалар ечилади. Бу молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалардир.

Кўриниб турибдики, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш кенг миқёсда ва аниқ вазифаларни бажариш учун ўтказилади. Корхоналарни ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш учун анъанавий, қадимдан қўлланилиб келинаётган усуллар билан бирга, кенг тарзда статистика усуллари, молиявий ҳолатни ифодаловчи маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш, статистик кузатишларни ўтказиш, абсолют, нисбий, ўртача, динамик кўрсаткичлардан фойдаланиш, динамик қаторлардан, иқтисодий индекслар тизимидан, омиллараро корреляция алоқаларни аниқлаш, жадвал ва чизма тизимидан фойдаланиш лозим.

Кўриниб турибдики, молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб ва муҳим бўлганлиги

сабабли у бир қанча талабларга асосланган бўлиши лозим. **Юқорида кўрилган талабларга асосланиб, молиявий таҳлил корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишда қуйидаги вазифаларни бажаришга йўналтирилиши керак:**

1. Корхоналарнинг молиявий даражасини баҳолаш;
2. Молиявий ҳолатнинг ўзгаришини аниқлаш;
3. Корхонанинг тўлов қобилиятига баҳо бериш;
4. Молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш;
5. Корхонанинг молиявий барқарорлиги ва молиявий мустаҳкамлигига баҳо бериш;
6. Корхона баланси ликвидлигига баҳо бериш ва унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
7. Айланма маблағлар айланишига баҳо бериш;
8. Корхоналарда кўлга киритилган молиявий ҳолат даражасини ифодалаб, бу борада ҳали фойдаланилмаган имкониятларни, мавжуд заҳираларни кўрсатиб бериш.
9. Корхоналарда ҳали фойдаланилмаган имкониятларни сафарбар этиш мақсадида тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш.

Бажариладиган вазифалар шуни кўрсатаптики, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш корхоналарда шаклланаётган бошқарув тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Молиявий таҳлил бошланмасдан таҳлилнинг объектлари ва предметлари аниқланиши лозим. Молиявий таҳлилнинг асосий объекти бўлиб, хўжалик субъектлари, алоҳида корхоналар, ташкилотлар ҳисобланади. Лекин молиявий ҳолат корхоналар гуруҳи, ишлаб чиқариш тармоқлари миқёсида ҳам аниқланиши мумкин.

Молиявий таҳлилнинг йўналтирилганлиги нуқтаи назардан молиявий таҳлил қуйидаги шаклларда ўтказилиши мумкин:

- горизонтал таҳлилда ҳисобот давридаги молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар ўтган давр билан таққосланади, яъни бу кўрсаткичларнинг динамикаси аниқланади;
- вертикал таҳлилда молиявий ҳолатга тааллуқли бўлган кўрсаткичларнинг таркибий тузилмаси ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ёки уларни қопловчи манбаларининг ҳисобот давридаги таркиби ва уни ўтган даврга нисбатан ўзгариши ифодаланади;
- нисбий кўрсаткичлар таҳлилида молиявий ҳолат кўрсаткичлари ўртасидаги алоқа ўрганилади. Масалан корхона маблағларининг ва уларнинг манбалари ўртасидаги алоқа, молиявий ресурслар ва улардан фойдаланиш ўртасидаги алоқа ифодаланади;
- таққослаш таҳлилида корхона бўйича молиявий ҳолат унинг алоҳида бўлимчалари молиявий ҳолати билан таққосланади, бу корхонанинг молиявий ҳолати бошқа корхоналарнинг молиявий ҳолати билан солиштирилади ва пировардида, омиллар таҳлилида корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил этилади.

Корхоналар фаолиятини ўрганишда бухгалтерия ҳисоботи асосий манба бўлиб хизмат қилади. Улар молиявий маълумотларнинг умумлаштирилиши натижасида тузилади ҳамкорликда ишловчилар ўртасида бир-бирини ўрганиш воситаси бўлади.

Ҳисобот маълумотлари асосида корхона фаолиятини ўрганишга қизиқувчиларни шартли равишда бевосита ва билвосита талабгорларга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга мулк эгалари, қарз берувчи, мол етказиб берувчи, харидорлар, солиқчилар, молиячилар, корхона ишчи ва раҳбар ходимлари киради. Ҳар бир қизиқувчи ўзининг манфаати ва талабига қараб молиявий ҳисоботларни таҳлил этади. Мулк эгаси сармоядан қанчалик самарали фойдаланилаётганлиги, қўшма олинадиган даромад суммаси билан қизиқса, қарз берувчи берилган маблағни қайтариб олиш имкониятини олдиндан билишга ҳаракат қилади. Билвосита қизиқувчи истеъмолчиларга аудиторлик фирмалари, биржалар, ассоциация вакиллари, матбуот ходимлари, касаба уюшмалари ва бошқалар киради. Улар

молиявий ҳолатга алоқадор бўлмасада, биринчи гуруҳ талабгорларининг манфатини ҳимоялаш мақсадида ҳисобот маълумотларини ўрганадилар.

Молиявий маълумотлардан фойдаланган ҳолда корхоналар фаолиятига тўғри баҳо бериш муҳим вазифадир. Ушбу китобда бухгалтерия ҳисоботи асосида корхоналар фаолиятининг молиявий таҳлилини ўтказиш услуги баён этилган. У молиявий ҳисоботни ўрганишга қизиқувчи тадбиркорлар, солиқ, молия, банк тизими ходимлари ва кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Бозор иқтисоди шароитида жавдал, жамоа, қўшма, кичик ҳиссадорлик, ҳусусий ва бошқа шаклдаги мулкка эга бўлган корхоналар молиявий аҳволини ўрганишнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ўз вақтида пул тушумларининг келиши, ҳисоблашиш интизомига риоя қилиш, ҳусусий ва қарз маблағларининг тўғри нисбатга бўлишини таъминлаш, молиявий тартиб ва интизомга, барча ишлаб чиқариш буғинларида иқтисод ва тежамкорликка риоя қилиш муҳим аҳамият касб этади. Корхоналарнинг молиявий ҳолати кўп жиҳатдан - баҳо, кредит, фойда ва уни иқтисодий тақсимланиш механизмига боғлиқдир. Барқарорлик бўлган жойда барча хўжалик муомалалари ва ҳисоб-китоблар ўз вақтида бажарилади. Шу боис бозор шароитида ҳар қандай корхонанинг молиявий аҳволини билиш ва ўрганишга эътибор кучаймоқда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;
- маблағ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларни тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниқлаш;
- ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлиги, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш;
- корхонанинг ўзига қаршли маблағлари билан қарз маблағлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблағларни манба билан таъминланганлигини текшириш;
- молиявий интизомга қанчалик амал қилишни аниқлаш ва тўлов қобилиятига баҳо бериш;
- корхона мулкнинг кадрлиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш;
- айланма маблағлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш бўйича таклифлар баён этиш ва ҳ.к.

Таҳлилнинг асосий мақсади - молиявий фаолиятдаги ютуқ ва камчиликларни аниқлаб, маблағлардан янада тўғри фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тартибини мустаҳкамлашга қаратилади. Демак, бу маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш, ҳаражатларни тежаш, пул-молия алоқалари ва бошқа фаолиятларнинг бир-бирига боғлиқлигини кўрсатади. Молиявий таҳлилни бажаришда зарур бўладиган манбаларга корхона баланси, унга қилинган иловалар ва бошқа ҳисобот маълумотлари киради. Шунингдек, бухгалтериянинг синтетик ва аналитик счетлари маълумотларидан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Чунки кейинги йилларда тузиладиган ҳисоботларнинг ҳажми қисқариб, таҳлил имкониятларини чегаралашга олиб келмоқда.

Айниқса маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш, махсус ва мақсадли маблағлар, заҳира жамғармаси, фойда ва зарарлар, турли хил ҳисоб-китоблар, қийматли қоғоз ва векселлар бўйича маълумотлардан кўпроқ фойдаланилади. Булар хўжалик фаолиятининг тўғри бошқарилиши, унинг молиявий барқарор бўлиши ва тўлов қобилиятининг яхшиланишига бевосита таъсир кўрсатади.

10.2. Бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши

Баланс—корхона маблағлари ва қоплаш манбаларининг маълум даврдаги ҳолатини кўрсатади. Ҳисоб-китоб ишларини халқаро анъанавий талаблар бўйича юритишга оз бўлсада яқинлаштирилиши ҳамда 1997 йилда жорий қилинган ва корхоналар тузадиган янги бухгалтерия баланси бозор иқтисоди сари қўйилган дастлабки қадам бўлган эди. Мазкур баланс йиллар давомида амалиётда қўлланилди ва уни такомиллаштириш ва халқаро стандартларга янада мослаштириш зарурияти туғилди. Шу сабабли ҳам 2002 йилда янги счётларга асосланган молиявий ҳисобот шакллари, жумладан, бухгалтерия баланси ҳам қабул қилинди. Бугунги кунда мазкур баланс амалда кенг қўлланилмоқда.

Замонавий иш юритиш шарт–шароитига мос келувчи балансда актив ва пассив томонлари бўлади. Актив томонида корхона маблағлари, пассивда эса хўжаликнинг ўзига тегишли манбалар, кредитга ва қарзга олинган бошқа манбалар кўрсатилади. Актив маблағларнинг ошиши, пассивдаги манбалар ва фойда (даромад)нинг кўпайиши билан боғлиқдир. Балансининг барча бўлим ва бандларини чуқур ўрганиш молиявий аҳволни тўлиқ ўзлаштиришнинг асосини ташкил қилади. Қуйида бугунги кунда амалда бўлган, яъни 2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансининг кенгайтирилган шакли келтирилган.

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақами Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
I. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	541379,4	1003973,9
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	171122,1	313624,7
Қолдик (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	370257,3	690349,2
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	575,0	575,0
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	230,0	339,2
Қолдик (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	345,0	235,8
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан:	030	-	-
Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:			
Қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040	-	-
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050	-	-
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060	-	-
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом	070	-	-
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	-	-
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090	-	-
Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100	-	-
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110	-	-

Шундан: муддати кечиктирилганлари Из неё: просроченная	111	-	-
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120	-	-
I-бўлим бўйича жами (012+022+030+090+100+110+120 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 012+022+030+090+100+110+120)	130	370602,3	690585,0
II. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	499131,5	361443,8
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	157974,4	94010,4
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160	105937,0	-
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170	235220,1	267433,4
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180	-	-
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	204758,2	165726,3
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200	-	-
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	84386,9	61630,7
Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из неё: просроченная	211	-	-
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	65455,8	61630,7
Алоҳида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230	-	-
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ	240	-	-
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250	-	-
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260	-	-
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	-	-

Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнак тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280	-	-
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал	290	-	-
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300	-	-
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	18931,1	-
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	23168,6	23871,2
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	-	-
Ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	23168,6	23871,2
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	-	-
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360	-	-
Қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	-	-
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380	-	-
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390	811455,2	612672,0
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА (стр. 130+390)	400	1182047,5	1303257,0
П А С С И В			
I. ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитал (8300) Уставный капитал	410	27590,0	27590,0
Қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420	9021,7	9021,7
Резерв (заҳира) капитал (8500) Резервный капитал	430	298311,3	623718,1
Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440	-	-
Тақсимланмаган фойда (Қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	-62807,7	-62807,7
Мақсадли тушумлар (8800)	460	-	-

Целевые поступления			
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470	-	-
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	272115,3	597522,1
II. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490	10471,4	25269,8
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491	-	-
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492	-	-
Махсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500	10471,4	25269,8
Алохида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510	-	-
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	520	-	-
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530	-	-
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540	-	-
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550	-	-
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560	-	-
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570	-	-
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580	-	-
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590	-	-
Жорий мажбуриятлар, жами	600	899460,8	680465,1

(610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710 +720+730+740+750+760)			
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	899460,8	680465,1
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная текущая кредиторская задолженность	602	-	-
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	885163,4	658079,7
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620	-	-
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630	-	-
Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640	-	-
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650	-	-
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660	-	-
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670	-	-
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	12325,4	20746,5
Суғурталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	1022,6	685,3
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700	214,4	370,9
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710	-	-
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	735	578,6
Қисқа муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730	-	-
Қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740	-	-

Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750	-	-
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	-	4,1
II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 490+600)	770	909932,2	705734,9
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)		1182047,5	1303257,0

**Балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинган қийматликларнинг
мавжудлиги тўғрисида маълумот**

Справка о наличии ценностей, учитываемых на забалансовых счётах

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
Қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар (001) основные средства, полученные по краткосрочной аренде (001)	790		
Масъул саклашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар (002) Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение (002)	800		
Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003) Материалы, принятые в переработку (003)	810		
Комиссияга қабул қилинган товарлар Товары, принятые на комиссию (004)	820		
Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005) Оборудование, принятое для монтажа (005)	830		
Қатъий ҳисобот бланкалари (006) Бланки строгой отчетности (006)	840		
Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007) Списанная в убыток задолженность неплатежеспособных дебиторов (007)	850		

Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008) Обеспечение обязательств и платежей – полученные (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009) Обеспечение обязательств и платежей – выданные (009)	870		
Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар (010) Основные средства, сданные по договору долгосрочной аренды (010)	880		
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (011) Имущество, полученное по договору ссуды (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (012) Расходы, исключаемые из налогооблагаемой базы следующих периодов (012)	900		
Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича) (013) Временные налоговые льготы (по видам) (013)	910		
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (014) Инвентарь и хозяйственные принадлежности в эксплуатации (014)	920		

Рахбар

Руководитель _____

Бош бухгалтер

Главный бухгалтер _____

Баланс маълумотларида ишлаб чиқаришни узлуксиз олиб бориш учун зарур бўлган ва ҳисобот тузиш даврига қиймат шаклидаги мол-мулки ҳамда уни қоплашга жалб қилинган манбалари ўз аксини топади. Бу кўрсаткичлар мол-мулк ҳажми, таркиби ва қийматини қай даражадалигини ифодалайди. Шунингдек, мол-мулкнинг молиялаштириш манбалари, яъни ўзига тегишли манбалар ва четдан қарзга жалб қилинган манбалар ҳолати ҳам пассивда келтирилган. Балансдаги ҳар бир банд ва бўлим корхоналарнинг молиявий ҳолатига боғлиқ, шунинг учун ҳам уни чуқур ўрганиш лозим.

Актив қисм - асосий ва айланма маблағларнинг ҳолатини кўрсатиб, молиявий хўжалик жараёнини юритиш вазифасини бажаришда бу мулклардан фойдаланади. Мулк тўпланган молиявий ҳамда давлат ташкилотлари маблағи, хусусий шахслар жамғармаси, ҳиссадор ва таъсисчиларнинг улуши, банк кредити, чет эллик сармоядорлар ва ҳақозо маблағлар эвазига сотиб олинади. Айрим ҳолларда таъсисчилар асосий восита ва моддий бойликларнинг ўзини бериши ҳам мумкин. Асосий ва айланма маблағлар ишлаб чиқариш

фаолиятини узлуксиз юритишга хизмат қилади. Ўз-ўзидан бу фаолият давомида ўзгаради, ҳаракатда бўлади ва таркиби янада янгиланади.

Балансинг биринчи бўлими «**Узоқ муддатли активлар**» деб номланиб, номоддий актив ва асосий воситалар бошланғич, эскириш ва қолдиқ қийматда, ўрнатиладиган асбоб-ускуналар, тугалланмаган капитал ва узоқ муддатли қўйилма таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар ва бошқа оборотдан ташқари бўлган активлардан иборатдир. Номоддий активлар корхонага даромад келтириш ёки унинг ишлаб чиқаришини юритишга шарт- шароит яратувчи, натурал буюм шаклига эга бўлган мулкый ҳуқуқий қийматлар, патентлар, муаллифлик ҳуқуқи, савдо маркалари, «Ноу-хау», ердан, сувдан ва бошқа табиий бойликлардан, бино, иншоот ва қурилмалардан фойдаланиш ҳуқуқларидан иборат бўлади. Шунингдек, бу бандда ҳиссадорлик жамияти бошқаруви келишувига мувофиқ Низом жамғармасини ташкил қилиши учун ажратган номоддий активлари ҳам акс этади. Номоддий активлар таркибида корхона манфаати учун келгусида ишлатилиши мўлжалланган илғор технологиядан фойдаланиш ҳуқуқи, уларни олиб келиш ва ишлатишга тайёрлаш харажатлари қўшилган ҳолда акс этади. Бу ҳолат қўшма корхоналардаги Ўзбекистон Республикасининг резиденти бўлган юридик шахс билан хорижий сармоядорлар ҳамкорлиги туфайли кўпроқ вужудга келади.

Ишлаб чиқариш ва хизмат бинолари, иншоотлар ва ускуналардан фойдаланиш харажатлари ижара ҳақи суммасига тенг бўлади. Умуман номоддий активлар бошланғич баҳода кўрсатилади, хизмат муддатига қараб унинг эскириши ҳисобланади ва баланс жамланганда қолдиқ баҳодаги сумма қўшилади. «Асосий воситалар» бандида баланс тузилган вақтгача бўлган 0100 счётлари қолдиғи кўрсатилади. Бу ҳисобнинг бетида йил давомида қирим қилинган. Кредитига эса йил давомида чиқиб кетганлари акс эттирилади. Асосий воситалар бўйича эскириш ҳисобланади, буни аниқлаш мураккаб. Шунинг учун тўлиқ тиклаш учун ҳисобланган амортизация суммасига эскириш тенг деб шартли қабул қилинади. Амортизацияни ҳисоблаш махсус меъёрлар асосида (бошланғич ёки тиклаш баҳосига нисбатан фоиз ҳисобида) аниқланади. Меъёрлар ҳар бир асосий восита турлари бўйича дифференциялашган, лекин амортизацияни ҳисоблашда асосий воситаларнинг хизмат муддати тугагунча, бошланғич ёки қолдиқ қийматини эскириш сифатида янги яратилаётган қийматга ўтказиши лозим. Ҳисоблашнинг тезлашган меъёрини қўллаш мумкин, фақат бу тартиб фаол қатнашувчи (машина, ускуна ва транспорт) воситаларга тааллуқлидир.

Асосий воситаларнинг эскириши 0200 счётларида ҳисоблангач, шунга қараб амортизациялашган ёки қолдиқ баҳодаги асосий воситалар ҳажми аниқланади, яъни бошланғич баҳодан (0100 счёт) эскириш сумма (0200 счёт) айириб топилади. Шу бандда узоқ муддатга ижара олинган, ишлатилиши ёки консервацияда турганлигидан қатъий назар балансидаги асосий воситалар қиймати акс этади. Балансинг қолган қисмида капитал қўйилмалар, шуъба корхоналардаги акциялар, шуъба корхоналарга берилган қарзлар, уюшма корхоналардаги акциялар, уюшма корхоналарига берилган қарзлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа активлар кўрсатилади. Бу хўжалик ёки пудрат усулида бажарилаётган тугалланмаган капитал қурилиш асосий пода тузиш харажатлар, моддий бойликлар қидириш ишлари учун сарфлар ва шу мақсадларга ажратиладиган маблағларни кўрсатади. Капитал харажатларни корхона ўз маблағи ёки узоқ муддатли кредит эвазига бажариши мумкин.

«Узоқ муддатли инвестициялар» бандида ҳамкорликда ишлашга келишганларнинг корхона устав фондига қўшган ҳиссаси ёки берган қарзи, бир йилдан ортиқ муддатга қийматли қоғоз учун қўйган маблағи кўрсатилади. Қийматли қоғозлар мулк эгасининг ҳуқуқини акс эттириб, маълум даражадаги қўшимча фойданинг фоизи даромад келтиради. Бундай қоғозлар бошқа корхоналарнинг акция ва облигациялари, давлат томонидан чиқарилган ички займдир, банкдан сотиб олинган узоқ муддатли жамғармали сертификатлардир. Бу банд учун суммани 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар» счётлари қолдиғидан олинади.

Баланс активининг II бўлими “**Жорий активлар**” деб номланиб, асосий ўринни «Товар-моддий захиралар» банди эгаллайди. Чунки, бу бандда корхона ишлаб чиқаришни юритишга зарур булган буюмлар жамланади. Унда хом ашё ва материаллар, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар, конструкциялар ва деталлар, уруғ, ем-хашак, ёқилғи, идишлар ва идишбоп материаллар, эҳтиёт қисмлар, қайта ишлаш учун четга берилган материалларнинг ҳақиқий таннархи (сотиб олиш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар) кўрсатилади. Ушбу бўлимнинг янги хусусияти шундаки, арзон баҳоли ва тез эскирувчан буюмлар бошланғич, эскириш ва қолдиқ баҳоларда келтирилади ҳамда баланс жамланганда фақат қолдиқ баҳодаги, яъни яроқли қиймати қўшилади.

Пул маблағлари, валюта маблағлар, ғазнадаги пуллар, қисқа муддатли қўйилмалар бандларида материал шаклида бўлмаган бойликлар акс эттирилади. Бу маблағларнинг ҳажми корхонанинг ихтисослашганлиги, бозор муносабатларида таъминотнинг ташкиллаштирилиши ва бошқа кўпгина сабабларга боғлиқ. Масалан, саноатда пул салмоғи юқори бўлса, савдо ташкилотларида эса дебиторлар билан ҳисоб-китоблар кўп бўлиши мумкин, чунки бу товарларни сотишга бориб қалади. Энг аввало дебиторлар билан ҳисоб-китоблар кўрсатилади, чунки хозирги шароитда бу масалани таҳлил қилиб туриш зарурдир. Дебиторлар бошқа юридик (корхона, ташкилот ва муассаса) ва жисмоний шахслар тўлаши лозим бўлган қарздорларидир. Қарздорларни шартли икки гуруҳга ажратиш мумкин: одатдаги ва асосланмаган. Одатдаги қарзларга ишлаб чиқариш, товарлар сотиш ва хизмат кўрсатишга аввалдан қарз бериш, даъво қилиш ва шу каби муносабатлар туфайли юзага келган, аммо тўлаш муддати ҳали етмаганлари киради. Асосланмаган қарзлар фаолият давомидаги камчиликлар, товар ва моддий бойликларнинг камомади, ўғрилиқ ва ҳар хил йўқолишлар ҳисобига пайдо бўлади. Бу ҳолат доимо назоратда бўлиб, мунтазам таҳлил этиб боришни талаб қилади. Умуман, дебитор қарзларнинг мавжудлиги молиявий аҳволга салбий таъсир кўрсатади. Шу боис товар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар учун олинган векселлар бўйича, шўьба корхоналари, бюджет, ходимлар ва бошқа дебиторлар билан бўлган муносабатлар ҳусусида баланс тузилган даврдаги ҳолат кўрсатилади. II бўлим активида мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган аванслар ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ҳам келтирилади.

Маблағларни ўрганишда пул маблағларини таҳлили алоҳида ўринни эгаллайди. Бундай маблағлар ҳисоб-китоб, валюта счёти ва ғазнадаги пуллар тушунилади. Мазкур маблағлар тўлов мажбуриятларини бажарилишида бирламчи восита бўлиб хизмат қилади. Айниқса, ҳисоб-китоб ва валюта счётидаги маблағлар маҳсулот етказиб берувчилар, пудратчилар, ишчи-хизматчилар, бюджет, банк, суғурта ва бошқалар билан бўладиган алоқа манбаидир. Шу туфайли бу масала алоҳида ўрганилиши лозим. Шу ерда ўтган ва жорий йилдаги кўрилган зарарлар ҳам акс эттирилиши керак.

Корхона мулки ва маблағларнинг келиб чиқиш манбалари баланснинг пассивида кўрсатилади. Булар ўзига қарашли ва четдан жалб қилинган манбаларга ажратилади. Жалб қилинган манбаларга банк кредитлари ва кредиторлик қарзлари киради.

Пассив ҳам ҳудди актив қисм каби иккита бўлимдан иборат. Яъни баланс пассивининг биринчи бўлими “**Ўз маблағлари манбалари**” деб номланиб, бунда устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитал, тақсимланмаган фойда ёки қопланмаган зарар, мақсадли тушум ва фондлар келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари акс эттирилади. Пассивнинг «Устав капитали» бандида хўжалиқ фаолиятини юритиш учун ажратилган маблағлари кўрсатилади. Ҳиссадорлик жамиятларида эса ҳар бир қатнашчининг қўшган ҳиссаси устав фондида кўрсатилади. Дивидент сифатида тақсимланадиган соф фойда ҳажми ҳам қўшилган ҳиссага қараб аниқланади. Демак, устав фонди бозор иқтисоди шароитида юридик шахс сифатида корхонанинг ўзига тегишли маблағи ва акционерларнинг қўшган ҳиссасидан иборат бўлади. Ҳар бир қатнашчи шахсий ҳиссасига қараб корхонанинг хўжалиқ ва молиявий

фаолиятига аралашади. Ҳамкорликдаги, ҳиссадорлик, кўшма ва кичик корхоналарнинг низом жамғармаси ҳажми қатнашчилар қўшган бадаллар миқдорига боғлиқ бўлади.

Кўшилган капитал, резерв капитал бандларида корxonанинг бойликларини қайта баҳоланишидан, олган фойдасидан ташкил этилган резервлардан, қўшимча акциялар чиқариш натижаларидан кўпайган хусусий манбалар кўрсатилади.

Пассив I бўлимига тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳам киритилади. Бу банднинг суммаси корxonани олган фойдаси миқдорига ва унинг тақсимланишига боғлиқдир. Корхона ўз олдидаги фойдадан тўлаши лозим бўлган мажбуриятларини бажариб бўлгандан сўнг, қолган қолдиқ келгусида резерв сифатида фойдаланилишини кўзлашиб қолдирилади. Тақсимланмаган фойда банди ўтган йиллардаги фойдадан қолган суммаларни ҳам ифодалайди. Балансда корxonанинг ўз маблағлари манбаи қанча кўп улушни эгалласа, шунчалик молиявий аҳвол ишончли бўлади.

Баланс пассивининг иккинчи бўлими «Мажбуриятлар» деб номланиб, унда корxonанинг узоқ муддатли ва жорий мажбуриятлари акс этирилади. Узоқ муддатли мажбуриятларга узоқ муддатли банк кредитлари ва узоқ муддатли қарзлар ва шу каби узоқ муддатли мажбуриятлар киритилади. Банк кредитлари ишлаб чиқаришни техник жиҳозлаш, асосий воситалар сотиб олиш ва кўриш, асосий пода ташкил қилиш ва бошқа кўпгина истиқболли лойиҳаларни маблағ билан таъминлаш мақсадида олиниши мумкин. Қарзлар бандида эса бошқа корxonалардан (банкдан ташқари) олинган қарз суммалари кўрсатилади. Бу бандларни тўлдириш учун зарур маълумотлар «Банкларнинг узоқ муддатли кредитлари» ва «Узоқ муддатли қарзлар» сўтлар қолдиғидан олинади.

II бўлим пассивини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Баланс пассивининг иккинчи бўлими «Мажбуриятлар» деб номланиб, бу бўлимда қисқа муддатли банк кредитлари ва қарзларини, корхона ишчи-хизматчилари учун банк кредитлари, товарлар, бажарилган ишлар, хизматлар учун, берилган векселлар, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича, ижтимоий ҳимоялаш, суғурта, таъминот, мулкӣ ва шахсий суғурта, бюджет билан, ундан ташқари тўловлар, шўъба корxonалари ва бошқалар билан бўладиган ҳисоб-китоблар кўрсатилади. Булардан ташқари харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар, кўзда тутилган даромадлар, харажатлар ва тўловлар захираси, даргумон қарзлар бўйича захиралар ва бошқа қисқа муддатли пассивлар ҳам ушбу бўлимда акс этирилади. Шу бўлим пассивида жуда кўп бухгалтерия ҳисобининг сўтларининг кредит қолдиғи келтирилади. Корхона балансини ўрганишда асосий эътибор йил бошида ўтган даврда мулк ва маблағларнинг қанчалик ўзгарганлиги ҳамда активдаги ҳар бир банд пассивдаги манбалар билан қанчалик таъминлаганлигига қаратилади.

10.3. Мол – мулк таркибининг таҳлили

Янгича иш юритиш шароитида корхоналар мулкнинг таркибини ўрганиш ва уни кўпайтириш йўллари аниқлаш хўжалик фаолиятининг таҳлилида муҳим ўрин тутади. Айниқса балансга қараб корхона мол–мулки ва бойлигининг таркибини кузатиш, соф маблағ ҳолатини аниқлаш, имконият меъёрини ўлчашга ёрдам беради. Одатда, корхона маблағларига асосан воситалар ва оборотдан ташқари активлар ҳамда материал (меъёрлаштирилган) айланма пул маблағлари киради. Уларни миқдори ҳиссадорлик, ҳамкорлик, кичик ва бошқа корхоналарнинг катта–кичиклигига, ихтисослашуви ва бозор шароити рақобатларига бардошлигига боғлиқдир.

Молиявий таҳлилнинг муҳим хусусиятларидан бири корхона мулки, захиралар ва харажатларни ҳар томонлама ўрганишдир. Бундай маблағлар таркибига ишлаб чиқариш захиралари, яъни хом-ашё ва материаллар, сотиб олинган ярим фабрикатлар ва комплектловчи буюмлар, конструкция ва деталлар, иккиламчи материаллар ва ўрнатилган асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, парвариш ва боқувдаги чорва моллари, уруғ ва ем-хашак, арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар ва бошқалар киради. Улар корхонанинг бир меъёрида ишлаши ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариши ва шартнома бўйича сотиш режасини таъминлашга етарли бўлиши лозим. Шунингдек, захира ва харажатлар таркибига ўсимлик ва чорвачилик бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулот ва бошқалар ҳам киради. Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатларини ҳам ўрганиш ва таҳлил этиш лозим бўлади.

Қуйидаги жадвалда корхона мулкнинг ҳажми ва таркиби келтирилган. Уни тузишда баланс маълумотларидан фойдаланиб, соф, ишлатишга лаёқатли бойликлар ҳолати ўрганилади. Келтирилган маълумотлар баланснинг жами суммасига тенг бўлади.

44-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини актив моддаларининг таҳлили

Мол-мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Суммадаги, минг сўм	Салмоқдаги, %	Йил бошига нисбатан ўсиши, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6\2*100
1. Узоқ муддатли активлар	186790	25,99	203491	22,80	+16701	-3,19	+8,94
2. Жорий активлар	531756	74,01	689066	77,20	+157310	+3,19	+29,58
Шу жумладан:							
А) Товар-моддий захиралари	470833	65,52	531450	59,54	+60617	-5,98	+12,87
Б) Пул маблағлари ва қисқа муддатли қўйилмалар	7657	1,08	9491	1,07	+1834	-0,01	+23,95
В) Дебиторлар	53266	7,41	148125	16,59	+94859	+9,18	+178,08
Баланс активининг ЖАМИ	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган жорий даврда жами активлар суммаси 174011 минг сўмга ёки 24,22 % га кўпайган. Активларнинг кўпайишини ижобий баҳолаган ҳолда, маълумотларга эътибор қиладиган бўлсак, активларнинг кўпайиши асосан жорий

активларнинг 157310 минг сўмга ортганлиги ҳисобига бўлган. Корхонанинг узок муддатли активлари ҳам 16701 минг сўмга ортганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Жорий активларнинг таркибини ўрганадиган бўлсак, жорий йил охирида йил бошига нисбатан товар-моддий захиралар 12,87 % га кўпайган, яъни бу 60617 минг сўмни ташкил этади. Акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзлари ҳам йил охирига келиб 178,08 % га ёки 94859 минг сўмга кўпайганлигини салбий баҳоламоқ керак. Чунки, дебиторлик қарзининг бундай тартибда ортиб бориши корхонанинг айланма маблағларини айланишини секинлаштиради, қўлов қобилятини ёмонлашувига олиб келади. Корхона активлари таркибида асосий салмоқни товар-моддий захиралари эгалламоқда, яъни у 60 % га яқин активлар суммасини ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхонада меъёрдан ортиқча товар-моддий захираси яратилганлигини ҳамда унинг натижасида корхона жорий активларини айланиши секинлашишини кўрсатмоқда. Акционерлик жамияти маъмурияти мавжуд активлардан унумли фойдаланиш чораларини кўриши лозим деб ҳисоблаймиз.

Бозор шароитида айланма маблағлар, захиралар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми энг кам, соф фаолият кўрсатадиган шароитига етарли бўлиши лозим. Таҳлилда эса баланс маълумотлари ва материалларни ҳисобловчи счётлардан фойдаланилади.

10.4. Маблағлар манбаини таҳлили

Балансинг пассив қисмида корхона маблағларининг қоплаш манбалари кўрсатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида маблағларни тўлдириш қуйидагилардан иборат:

1. Ўзлик маблағларнинг манбалари.
2. Мажбуриятлар.

Бунда энг муҳим ўринни корхонанинг ўзига қарашли устав қўшилган, резерв, капиталлар, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушум ва фондлар, келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари эгаллайди. Устав капитал корхона ихтиёридаги доимий беркитилган асосий ва айланма маблағларнинг ҳажмини кўрсатади. У турли хўжалик муомалалари таъсирида ўзгариб туради. Бунга фойданинг тақсимланиши ҳисобига тўлдирилиш, хомийларнинг аъзолик бадаллари, асосий воситаларнинг қайта баҳоланиши ва бошқалар сабаб бўлиши мумкин. маблағларнинг кўпайтириш манбалари таркибига фойда алоҳида ўринни эгаллайди. Фойда ҳажмининг кўпайиши энг аввало Низом жамғармасини тўлдиришга ва бошқа эҳтиёт жамғармалари яратилишга олиб келади. Амортизация ва бошқа фондларнинг ташкил бўлиши ҳам бозор шароитида мазмунан ўзгармоқда. 1991 йилдан амортизация ҳисоблашда тезлаштирган меъёрлар (актив турдаги машиналар, қурилмалар, транспорт ва бошқа воситалар бўйича) қўлланиши ва тўлиқ тиклаш қисми бўйича амортизация ҳисоблаш асосий воситаларнинг баланс қийматининг маҳсулотлар таннархига ўтказиб бўлгунча қадар бажаришлик каби янгиликлар жорий этилди.

Кредит ва бошқа маблағларга қисқа, ўрта, узоқ муддатга мўлжаллаб олинган кредитлар, ўз муддатида узилмаган ссудалар ва бошқа қарз маблағлари киради. Шунингдек кредиторлар билан ҳисоблашишлар ва бошқа пассивлар ҳам шу ерда инобатга олинади. Бунда кредиторлик қарзлардан ташқари бюджетга, суғурта ва меҳнат ҳақи юзасидан корхонанинг қарзлари кўрсатади.

Бозор иқтисоди қонуниятлари ва талабидан келиб чиққан ҳолда корхонада қарз кам бўлгани маъқул. 3-жадвалда корхона маблағларининг манбалари кўрсатилган.

45-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини пассив моддаларининг таҳлили

Мол-мулкни ташкил топиш манбаининг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Суммадаги, минг сўм	Салмоқд: ги, %	Йил бошига нисбатан ўсиши, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1. Ўз маблағларининг манбалари	460499	64,09	729410	81,72	+268911	+17,63	+58,39
2. Мажбуриятлар	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
Шу жумладан:							
а) узоқ муддатли мажбуриятлар	-	-	-	-	-	-	-
б) жорий мажбуриятлар	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
Баланс пассивининг ЖАМИ:	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилнинг бошига нисбатан йил охирида жами пассивлари суммаси 174011 минг сўмга ёки 24,22 % га ортган. Корхонада мол-мулкни ташкил этувчи манбаларнинг бундай тартибда кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқлозим.

Аммо, ушбу манбалар қайси манбалар ҳисобига кўпайганлигига алоҳида аҳамият қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Яъни манбаларнинг кўпайиши ўз маблағлари манбалари ҳисобига ёки қарз манбалари ҳисобига эканлигини аниқлаш лозим. Акционерлик жамиятининг маълумотларидан кўринадик, корхонада жорий йил охирида ўз маблағлари манбалари йил бошига нисбатан 268911 минг сўмга ёки 58,39 % га ўсган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим. Чунки, ўз маблағларининг манбаларини кўпайиши корхонанинг молиявий мустақиллигини ортишига, тўлов қобилиятининг яхшиланишига ҳамда корхонанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига олиб келади. Маълумотлардан кўринадик, корхонада жорий йил охирига мажбуриятлар суммаси 94900 минг сўмга ёки 36,98 % га пасайган. Бу эса мажбуриятларнинг умумий пасивларда тутган салмоғини 17,63 % га камайтирган. Бундан кўринадик корхонанинг тўлов ликвидлиги анча кўтарилган. Баланс пасивидаги моддаларга эътибор қиладиган бўлсак, асосий салмоқни, яъни 81,72 фоизни ўз маблағлари манбалари ташкил этмоқда. Бу корхонанинг мустаҳкам молиявий барқарор эканлигидан далолат беради. Мазкур корхонада ҳисобот даврида жорий мажбуриятлари, яъни кредиторлик қарзлари бир қадар камайганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

10.5. Айланма маблағларни қоплашга ўзлик манбаларининг етарлилиги ёки етишмаслигини таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг корхона молиявий ҳолатини умумий баҳолаш босқичидан кейинги энг асосий босқич бўлиб – корхонанинг молиявий мустақамлиги таҳлили босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда корхонанинг айланма маблағларини қоплашга корхонанинг ўз маблағларини етарли ёки етишмаслиги ҳам ўрганилади.

Баланс маълумотларига қараб корхонани айланма маблағлари қандай манбалар ҳисобига ташкил этилганлиги ўрганилади. Бундай таҳлилнинг зарурлиги шундаки, корхоналарни молиявий мустақиллиги, барқарорлиги, кредит олишга лайёқатлилигини аниқлашда ўзлик манбалар билан таъминланганлик кўрсаткич муҳим аҳамиятга эгадир. Қуйидаги жадвалда захира ва харажатларни қоплашга ўзлик манбаларнинг етарлилигини аниқлаш услуби келтирилган.

46-жадвал

Товар-моддий захираларни қоплашга тегишли манбалар билан таъминланганликнинг таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Ўз маблағларининг манбалари	460499	729410	+268911
2. Узоқ муддатли активлар	186790	203491	+16701
3. Товар-моддий захираларни қоплашга тегишли ўз манбалари (1-2)	273709	525919	+252210
4. Узоқ муддатли кредит ва қарзлар	-	-	-
5. Товар-моддий захираларни қоплашга тегишли ўзлик ва узоқ муддатли қарз манбалари (3+4)	273709	525919	+252210
6. Қисқа муддатли кредит ва қарзлар	258047	163147	-94900
7. Товар-моддий захираларни қоплашга тегишли жами манбалар (5+6)	531756	689066	+157310
8. Товар-моддий захираларининг жами	470833	531450	+60617
9. Товар-моддий захираларни қоплашга ўз манбаларининг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-), (3-8)	-197124	-5531	-191593
10. Товар-моддий захираларни қоплашга ўз ва узоқ муддатли қарз манбаларининг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-), (5-8)	-197124	-5531	-191593
11. Товар-моддий захираларни қоплашга жами манбаларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-) (7-8)	+60923	+157616	+96693

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот йили бошига нисбатан йил охирида 268911 минг сўмга ўз маблағлари манбалари кўпайган. Акционерлик жамиятининг узоқ муддатли активлари эса йил бошига нисбатан 16701 минг сўмга ортган. Бунинг натижасида корхонада жорий йил охирига келиб товар-моддий захираларни қоплашга тегишли ўзлик манбалари ҳажми 252210 минг сўмга кўпайган. Ўзлик манбаларнинг кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим. Акционерлик жамиятида жорий йил бошида ва охирида узоқ муддатли мажбуриятлари бўлмаган. Қисқа муддатли мажбуриятлари эса йил бошида 258047 минг сўм бўлган бўлса, йил охирига келиб 163147 минг сўмни ташкил этган, яъни қисқа муддатли мажбуриятлари 94900 минг сўмга камайган. Бундай ҳолат эса корхонанинг товар-моддий захираларини қоплашга тегишли манбаларини қисқаришига таъсир этган. Мазкур акционерлик жамиятида товар-моддий захиралари ҳажми бирмунча юқори бўлганлиги учун жорий йил бошида ҳам, йил охирида ҳам товар-моддий захираларини қоплашга ўз манбалари ҳамда ўз ва узоқ муддатли қарз манбалари 191593 минг сўмга етарли бўлмаган. Фақатгина қисқа муддатли мажбуриятлар ҳисобигагина товар-моддий

захираларини қоплашга жами манбалар 96693 минг сўмга ортиқча (етарли) бўлган. Бундан кўринадики, корхонанинг молиявий барқарорлиги жорий йилнинг бошида ҳам, йил охирида ҳам нобарқарор ҳолатда бўлган. Бундай натижалар бозор иқтисодиёти шароитида унчалик яхши натижа деб ҳисобланилмайди. Шу сабабли ҳам, корхона маъмурияти молиявий барқарорликни мустаҳкамлаш учун тегишли чора-тадбирлар кўриши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Умуман олганда корхонанинг молиявий барқарорлиги йил бошига нисбатан йил охирида бироз бўлсада яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

10.6. Молиявий барқарорлик таҳлили

Корхоналар молиявий ҳолатини умумий баҳолашдан кейинги молиявий таҳлил босқичи бўлиб, корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги (барқарорлиги) таҳлили ҳисобланади. Молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишдан олдин молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни тўғрисида келишиб олишимиз лозим.

Иқтисодий адабиётларнинг кўпчилигида молиявий мустаҳкамликка (барқарорликка) ва баланс ликвидлигига бир хил таъриф беришади ва аниқланаётган кўрсаткични ёки молиявий мустаҳкамлик ёки баланс ликвидлиги, яъни корхоналарнинг олинган қарзларни қайтариб бериш қобилиятига эгалик деб тушунилади. Молиявий мустаҳкамлик ва баланс ликвидлиги – бу ўз мазмунига эга бўлган икки хил молиявий кўрсаткичлар бўлиб, корхоналар молиявий фаолиятини ҳар хил нуқтаи назардан ифодалайди. *Бу ҳақда республикамизнинг энг йирик иқтисодчи олимларидан бири ҳурматли устозимиз Э.Ақромовнинг «Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлили» деб номланган ўқув қўлланмасида шундай дейилади:*

Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичи комплекс сифатидаги кўрсаткич бўлиб, у:

- Корхоналарнинг мураккаб бозор муносабатлари даврида ишлаб чиқаришни сақлаиб қолиш имкониятини;
- Корхона маблағларидан эркин равишда фойдаланиш имконияти борлигини;
- Ишлаб чиқаришни тўхтатмасдан, маҳсулот сотиш имконияти борлигини;
- Корхоналар фаолиятининг умумий мустаҳкамлилигини;
- Корхоналар фаолиятига тўғри бошқарувлик қилинаётганлигини;
- Корхоналарда мавжуд молиявий ресурсларни бозор муносабатларининг талабларига жавоб беришлигини;
- Корхоналарнинг заҳира ва харажатларга бўлган эҳтиёжларини қопловчи манбалар борлиги даражасини кўрсатади.

Демак, молиявий мустаҳкамлик корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан аниқланади. Корхонанинг молиявий барқарорлигига корхоналарнинг бутун хўжалик, ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма йўналишлари таъсир кўрсатади. Унга ҳам ички, ҳам ташқи омиллар, шарт-шароитлар таъсир этади.

Ички омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатишимиз мумкин:

- Корхонада ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги;
- Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;
- Ишлаб чиқаришни бошқариш;
- Корхона устав жамғармасининг ҳажми;
- Корхона харажатлари ва даромадларининг нисбати;
- ўзлик маблағларининг манбалари ва корхона мажбуриятларининг нисбати;
- корхона айланма маблағлари таркиби.

Корхоналар ўз фаолияти давомида бошқа хўжалик субъектлари билан иқтисодий алоқаларда бўлар экан, ***корхоналар молиявий барқарорлигига ташқи омиллар ҳам таъсир этади.. Бундай омиллар таркибига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:***

- корхонанинг товарлар бозоридаги ҳолати;
- корхонанинг экспорт ва импорт алоқалари;
- корхонанинг бошқа корхоналар билан ишга доир алоқаларда активлиги;
- банк органлари, дебитор ва кредитор корхоналар билан алоқалар;
- республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат, солиқ, нарх-наво ва молия, банк сиёсати, техника, технология сиёсати.

Шундай қилиб молиявий мустаҳкамликка корхона ичидаги ва ундан ташқаридаги вазият, омиллар, шарт-шароитлар таъсир кўрсатар экан, бундан кўринадики, молиявий мустаҳкамликнинг даражаси корхоналарнинг ҳозирги ва келгусидаги фаолиятига катта

таъсир кўрсатади. Хўш, юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб сиз талабалар олдига шундай муаммоли саволни қўймоқчимиз. **Корхонанинг молиявий мустаҳкамлик (барқарорлик) кўрсаткичларининг даражасига биноан корхонадаги қандай муаммоларни ечиш мумкин бўлади?** Бу саволга сиз талабаларнинг муносабатингиз қандай.

Демак, молиявий мустаҳкамлик бир қанча омиллар, шарт-шароитлар таъсирининг якуни бўлиб, у ўз навбатида корхона фаолиятининг кўп томонларига таъсирини кўрсатар экан. **Молиявий мустаҳкамлик таҳлилини бошламасдан олдин яна бир муаммони ҳал қилиб олсак. Бу молиявий мустаҳкамлик атамасининг мазмуни ҳақидаги муаммодир.** Ушбу муаммоли саволни ечиш мақсадида қуйида иқтисодчи олимларнинг фикрлари билан танишиб чиқсак.

Молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни шундан иборатки, молиявий мустаҳкамликни ўлчаш, баҳолаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимини чегаралаб олиш лозим.

Бунга кўра, В.Г.Артеменко, М.В.Беллендирларнинг фикрича молиявий мустаҳкамлик корхона молиявий ресурсларини шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди.

Лекин, маълумки, корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлиги уларнинг умуман молиявий ҳолати бўлса, молиявий мустаҳкамлиги корхоналар фаолиятини фақат бир шаклини, йўналишини ифодалайди.

А.Д.Шеремет, Р.С.Сайфулинларнинг фикрича молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга қодирлик бир мазмунга эга бўлиб, тўлашга қодирлик молиявий мустаҳкамликнинг ташқари кўринишини ифодалайди деб таъкидланади.

Худди шу фикрга А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколари ҳам эга. Улар ўз мақолаларида молиявий мустаҳкамлик коэффициентининг таҳлили тўғрисида тўхталиб, тўлашга қодирлик кўрсаткичи таҳлил этганлар.

Ҳақиқатда молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга қодирлик ҳар хил мазмунга эга бўлиб, бу молиявий кўрсаткичлар турли усулда аниқланади. Ундан ташқари А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколари молиявий мустаҳкамликни молиявий барқарорлик деб қабул қилишган. Бу ҳам бизнинг фикримизча нотўғри. Молиявий барқарорлик бу – корхоналарнинг молиявий ҳолатини зарурий бир хил даражада туришини, пасаймаслигини ифодалайди. Молиявий мустаҳкамлик тўғрисида гап борар экан, яна иккита нарсага эътибор бериш лозим. Бу молиявий мустаҳкамликнинг критерияси ва молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколари фикрича, молиявий мустаҳкамликнинг критерияси аниқланиши лозим ва бу критерия сифатида корхоналарнинг банкрот бўлиши эҳтимоллигининг паст даражаси тавсия этилади. Бизнингча эса, авваламбор, молиявий мустаҳкамликнинг даражасига биноан корхоналарнинг банкрот бўлиш эҳтимоллиги аниқланилмайди.

Бизнинг фикримизча, молиявий кўрсаткичларни, шу жумладан, молиявий мустаҳкамлик бўйича ҳам критериялар эмас, оптимал ёки меъёрий даражалари тасдиқланиши керак.

Иқтисодий адабиётларда молиявий мустаҳкамлик даражасини ўлчаш учун ҳар хил кўрсаткич тизимлари тавсия этилади. А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколари молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун корхона капиталининг таркибий кўрсаткичлари, В.Г.Артеменко ва М.В.Беллендирлар эса молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишда нисбий кўрсаткичлар билан бирга абсолют кўрсаткичлардан ҳам фойдаланишган.

Молиявий мустаҳкамлик албатта, нисбий кўрсаткичлар, захиралар ва харажатлар ҳамда уларни қопловчи манбалар нисбати билан аниқланиши лозим. Захира ва харажатлар билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги абсолют фарқ эса – молиявий мустаҳкамликни кўрсатмайди. Улардан фақат молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун ахборот базаси сифатида фойдаланилади. Шундай қилиб, иқтисодий адабиётларда

молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилишда энг асосий муаммо, унинг иқтисодий мазмуни бўйича иқтисодчи олимлар ўртасида келишувчанлик ҳали мавжд эмас экан.

Бозор шароитида молиявий барқарорлик ва тўловга қобилиятлилиқ корхонанинг муҳим иқтисодий кўрсаткичи ҳисобланади. Молиявий барқарорлик балансдаги маълумотлар асосида ўрганилади. Ундаги кўрсаткичларни бир-бири билан таққослаб, маблағлар ўртасидаги нисбат ва ўзаро боғланиш аниқланади. Корхонанинг молиявий барқарорлигини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлар қуйидагилардан иборатдир:

1. *Жами маблағдаги корхонанинг ўзига қарашли маблағ улушини қанчалигини ҳисоблашдир ёки бу қуйидаги тартибда топилади:*

$$\left(\frac{\text{корхонанинг ўзига қарашли маблағ}}{\text{жами маблағ (баланс жами)}} \right)$$

Бунда ўзига қарашли маблағ қанчалиқ кўп бўлса, шунчалиқ молиявий барқарорлик юқори бўлади.

2. *Корхонадаги ўзига қарашли маблағ билан қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат ёки бу қуйидаги тартибда топилади:*

$$(B) \frac{\text{қарзга олинган маблағ}}{\text{ўзига қарашли маблағ}}$$

Ўзига қарашли маблағ улуши ортган сари молиявий барқарорлик кучая боради.

3. *Узоқ муддатли қарзлардан фойдаланиш коэффициенти, яъни узоқ муддатли қарз маблағларини корхонанинг ўзига қарашли ва қарз маблағлар суммасининг йиғиндисига бўлинади ёки бу қуйидаги тартибда аниқланади:*

$$(B) \frac{\text{узоқ муддатга олинган қарз маблағ}}{\text{корхонанинг ўзига+узоқ муддатга олинган қарашли маблағ қарз маблағ}}$$

4. *Корхонанинг ўзига қарашли маблағларнинг чаққон ҳаракатчанлик коэффициенти ёки бу қуйидагича топилади:*

$$(B) \frac{\text{ўзига қарашли айланма маблағ}}{\text{ўзига қарашли жами маблағ}}$$

5. *Эскиришининг жамланиш коэффициенти ёки бу қуйидагича топилади:*

$$(D) \frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш суммаси}}{\text{асосий воситалар + номатериал актив}}$$

Бу кўрсаткич баланс маълумотлари бўйича топилади:

6. Корхона мулки таркибидаги асосий воситаларнинг аниқ қиймати коэффициентини, бу кўрсаткич баланс маълумотлари асосида ҳисобланади ва қуйидагича топилади:

$$(E) \frac{\text{асосий воситалар (қолдиқ баҳода)}}{\text{жами соф мулк}}$$

7. Корхонадаги жами мулкнинг ҳаракатчанлиги (чаққонлик) коэффициентини, буни ҳисоблаш қуйидагича бўлади:

$$(K) \frac{\text{айланма маблағлар (захира ва пул маблағлари)}}{\text{жами мулк (баланс жами)}}$$

Юқорида келтирилган кўрсаткичларни таҳлил қилиш корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш ва унинг аҳволини баҳолашга ёрдам беради.

47-жадвал

Молиявий коэффициентлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариши (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Молиявий мустақиллик коэффициенти	0,641	0,817	+0,176
2. Тўлов қобилияти коэффициенти	2,061	4,223	+2,162
3. Қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат коэффициенти	0,560	0,223	-0,337
4. Захира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициенти	0,978	1,372	+0,394
5. Маблағларнинг чакқон ҳаракатчанлик коэффициенти	0,594	0,721	+0,127

Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида молиявий коэффициентлар қуйидаги тартибда аниқланади:

1. Молиявий мустақиллик коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)}}{\text{Баланс жами (780 сатр)}}$$

2. Тўлов қобилияти коэффициенти қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Жорий активлар (390 сатр)}}{\text{Мажбуриятлар (770 сатр)}}$$

3. Қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат коэффициентини қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Мажбуриятлар} - \text{узоқ муддатли мажбуриятлар}}{\text{Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)}}$$

4. Заҳира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициентини қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Ўз маблағлари манбалари} + \text{узоқ муддатли мажбуриятлар} - \text{узоқ муддатли активлар}}{\text{Товар-моддий заҳиралар (140 сатр)}} \quad (480+490-130 \text{ сатр})$$

5. Маблағларнинг чакқон ҳаракатчанлик (манёврлашганлик) коэффициентини қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Ўз маблағлари манбалари} + \text{узоқ муддатли мажбуриятлар} - \text{узоқ муддатли активлар}}{\text{Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)}} \quad (480+490-130 \text{ сатр})$$

Юқоридаги жадвал маълумотларига кўра, “АВС” акционерлик жамиятининг молиявий аҳволига тўғри баҳо бериш учун бухгалтерия балансига асосланган ҳолда молиявий коэффициентлардан фойдаланамиз. Шунга кўра, корхонанинг молиявий мустақиллик коэффициенти йил бошига нисбатан 0,176 коэффициентга ёки 17,6 % га ўсган. Тўлов қобилияти коэффициенти йил бошига нисбатан 2,162 коэффициентга ўсган. Мазкур коэффициентларнинг бундай тартибда ўзгариши корхонанинг молиявий ҳолатини жорий йил бошига нисбатан йил охирида бирмунча яхшиланиб бораётганлигидан далолат беради. Бундан ташқари корхонада мажбуриятларнинг ўз маблағларига нисбатан улушини пасайганлигини ҳам ижобий баҳоламоқ лозим, яъни бу корхонанинг мажбуриятларини қисқарганлигидан далолатдир. Маблағлар ҳаракатчанлиги эса йил бошига нисбатан йил охирида 0,127 коэффициентга ўсган. Бу эса корхонада айланма маблағларга бўлган талабни янада тўлароқ қондириб бориш имконини беради. Умуман олганда корхона маълумотлари асосида унинг молиявий коэффициентлари ўрганилганда, ушбу коэффициентларнинг ўзгариши ижобий бўлган.

10.7. Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлили

Корхоналар кўп турдаги иқтисодий алоқаларни, жумладан, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, тайёр маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳисобкитобларни бажаришади. Шунингдек, давлат бюджети, молия, банк, суғурта ва кредиторлар билан муносабатда бўлинади. Уларга ҳисоб беришни белгиланган муддатда амалга ошириш, молиявий тартиб интизомига риоя қилиш катта аҳамиятга эга.

Тўлов қобилияти дейилганда, хўжаликнинг муддати келган тўлов мажбуриятларни бажариш учун зурур бўлган маблағларни етарли ёки камчилигини аниқлаш тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг тўлов қобилиятига эга бўлиши муҳим ва бу унинг ўз вақтида зарур бўлган қарзларни қайтариш имкониятларини белгилайди. Корхона баланси маълумотларга асосланиб, тўлов қобилиятининг қай аҳволдаги ҳисобланади. Бунинг учун корхонанинг тўлаш учун зарур бўлган маблағлари билан қарз мажбуриятларини солиштириш мумкин.

Тўлов маблағларига пул маблағлари, жўнатилган товар ва маҳсулотлар қиймати (ҳали пул келиб тушмаган), дебитор сотишдаги тушум ва бошқалар киради. шунингдек қисқа муддатга олинган ссудалар ҳам вақтинча тўлов мажбуриятларни амалга ошириш учун манба бўлиши мумкин. Қийматли қоғоз, акция, облигация сотишдан олинган маблағ ва қўшимча корхоналарда қатнашишдан келган даромадлар ҳам тўлов мажбуриятларини бажаришдаги манба бўлиши керак. Тўлов мажбуриятларига мол етказиб берувчи ва пудратчиларга, бюджет ва суғуртага, меҳанат ҳақи, турли хил кредиторларга бўлган ва бошқа турдаги қарзлар киради. Корхонанинг маълум бир кундаги тўлов қобилиятини аниқлаш учун шу муддатдаги тўлов мажбуриятлари билан маблағлар солиштирилади.

“ABC» акционерлик жамиятининг тўлов қобилиятини таҳлили

Тўлаш учун маблағлар	Сатр рақами	Ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм	Тўлов қарзлари	Сатр рақами	Ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм
1	2	3	4	5	6
1. Пул маблағлари, яъни кассадаги ва ҳисоб рақамидаги пул маблағлари	330-340	9374	1. Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (қарзлар)	610	90387
2. Валюта маблағлари	350	117	2. Бюджетга тўловлар бўйича қарзлари	680	400
3. Қисқа муддатли инвестициялар, бошқа пул маблағлари ва жорий активлар	360-380	12009	3. солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	650	-
4. Тайёр маҳсулот	170	167464	4. Мулкӣ ва шахсий суғурта бўйича қарзлари	700	
5. Дебиторлик қарзлари	210	148125	5. Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар	690	6721
			7. Мехнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар	720	5007
			8. Қисқа муддатли кредит ва қарзлар	730-740	35593
			9. Бошқа жорий мажбуриятлар	-	25039
Жами тўлаш учун маблағлар	xxx	337089	Жами тўлов қарзлари	xxx	163147
Қарз тўлов мажбуриятларнинг кўплиги	xxx	-	Тўлов қарзларидан тўлов маблағларининг кўплиги (ортиқчалилиги)	xxx	173942
Баланс	xxx	337089	Баланс	xxx	337089

Жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган “АВС” акционерлик жамияти жорий даврда тўлов қобилиятига эга ҳисобланади. Яъни, корxonанинг жами тўлов маблағлари 337089 минг сўм бўлгани ҳолда, жами тўлов қарзлари 163147 минг сўмни ташкил қилган. Бундан кўринадик корхонада тўлов қарзларига нисбатан тўлов маблағлари 173942 минг сўмга кўп бўлган. Бу эса корxonанинг мутлоқ тўлов қобилиятига эга эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари тўлов маблағлари таркибига эътибор қиладиган бўлсак, унинг асосини тайёр маёсулотлар (167464 минг сўм) ҳамда дебиторлик қарзлари (148125 минг сўм) ташкил қилмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхона айни вақтда тез тўлов қобилиятига эга эмас экан. Тўлов қарзларининг асосини эса мол етказиб берувчилардан бўлган қарзлар ҳамда бошқа шу каби мажбуриятлар ташкил қилмоқда. Бу эса ушбу қарзларни қисқа муддатларда тўлаб беиш лозимлигини билдиради. Корхона маъмурияти тўлов қобилиятини яхшилаш учун мавжуд тайёр махсулотларини сотиш чораларини кўриши ҳамда дебиторлик қарзларини ундириб олиш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корxonанинг тўлов қобилияти бунданда ёмонлашиши мумкин.

Корxonанинг тўлов лаёқатини баҳолашда одатда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- Мутлоқ тўлов лаёқати коэффиценти;
- Оралик тўлов лаёқати коэффиценти;
- Жорий тўлов лаёқати коэффиценти.

Мутлоқ тўлов лаёқати кўрсаткичи корxonанинг жорий активларида ҳаракатчан активларнинг тўлов мажбуриятларини қоплашига етарлилиги ёки етишмаслигини; оралик тўлов лаёқати кўрсаткичи жорий активларда ҳаракатчан ва тез пулга айланадиган активларни тўлов мажбуриятларини қоплашга етарлилиги ёки етишмаслигини; жорий тўлов лаёқати кўрсаткичи эса жорий активларда барча айланма активларнинг тўлов мажбуриятларини тўлашга етарлилиги ёки етишмаслигини тасифлайди.

Корxonанинг тўлов лаёқатига баҳо беришда муқобиллик вариантларини ҳам қўллаш лозим бўлади. Янги очилган ва ҳали фаолият бошламаган корxonаларга кредит бериш юзасидан қарор қабул қилишда, унинг бизнес режа кўрсаткичлари ва у бўйича аниқланган тўловга қодирликнинг эҳтимоллигига, корхонага мақсадли, марказлашган кредит ресурсларининг туширилишига, техник лойиҳалар асосида кредит ажратилиши ва ҳақозоларга аҳамият берилиши муҳимдир.

49-жадвал

Корxonанинг тўлов лаёқати кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби

Кўрсаткичлар	Аниқлаш тартиби	Изоҳ
1	2	3
1. Мутлоқ тўлов лаёқати коэффиценти	$K_M = \frac{ПМ + ҚҚ}{ҚММ}$	ПМ- пул маблағлари ҚҚ- қимматли қоғозлар ҚММ- қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
2. Оралик тўлов лаёқати коэффиценти	$K_O = \frac{ПМ + ҚҚ + ДМ}{ҚММ}$	ДМ- дебиторлик мажбуриятлари
3. Жорий тўлов лаёқати коэффиценти	$K_J = \frac{ПМ + ҚҚ + ДМ + ТМЗ}{ҚММ}$	ТМЗ- товар-моддий захиралар

Корxonанинг тўлов қобилиятини таҳлил этишда қисқа муддатга тўлов қобилияти ва узок муддатга тўлов қобилияти кўрсаткичлари ҳам ўрганилади. **Шунга кўра қисқа муддатли тўлов қобилият қуйидагича аниқланади:**

$$=> \frac{\text{Пул мабалағлари + Қисқа муд. ким. қоғозлар}}{\text{Қайтариш муд. етган кредитор қарзлар}}$$

Узоқ муддатли тўлов қобилият эса:

$$=> \frac{\text{Оборот активлар}}{\text{Мажбуриятлар}} = \frac{125152}{35772} = 3,4$$

Демак, корхона юқори тўлов қобилиятига эга бўлган. Бу корхона фаолияти учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Корхонанинг мавжуд пул маблағлари доим тўлов мажбуриятларини қайтаришга тайёр бўлган манба бўлганлиги учун ҳамда қимматли қоғозлар ҳам шу мақсадга ишлатилиши мумкинлигини ҳисобга олиниб, тўлов қобилиятини белгиловчи коэффициент ҳисобланилади. Шунингдек, турли айланма маблағларнинг пул шаклларига ўтиш муддати ҳар хиллигини эътиборга олинганда, тайёр маҳсулот захиралари тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлар ва ярим фабрикатларнинг пулга айлантириш тезлигини ўрганиш зурур. Бундан ташқари тўлов қобилиятининг ўзгаришида дебиторлик қарзларининг пулга айланиш тезлиги, банкдаги тўлов ҳужжатларини ўз вақтида расмийлаштирилиши ва уларнинг тез ҳаракат қилишига боғлиқдир. Агарда дебитор маблағларни қарз мажбуриятларини узишга йўналтирилса, оралиқ тўлов қарзларини қоплашлик коэффициенти кўрсаткичи ҳисобланади.

Демак, корхона қисқа муддатли тўлов мажбуриятларини қоплашга ўзининг барча айланма маблағларини, яъни, захиралар, пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активларини жалб этиши лозим бўлади.

Келгуси йилда корхонанинг тўлов қобилиятида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни билиш учун маҳсулотлар сотишдан келадиган тушум ҳажмини таҳлил қилиш лозим. Жами тушум ҳисобига сарфланган харажатлар қопланади, мажбурий тўловлар бажарилади ва эҳтиёт ривожлантириш жамғармалари яратилади. Соф тушум бевосита корхона оборотида қатнашади, бунга асосий восита эскириши ва соф фойда киради.

Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлил қилишда соф тушум коэффициентини ҳисоблаш муҳимдир, бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

Соф фойда + асосий воситалар эскириши (амортизация)
сотишдан тушум

Ҳиссадорлик, кооператив, кичик ва ҳамкорликда ишлайдиган корхоналарда ўзига қарашли мол-мулкни кўпайтириш аҳамиятли. Айниқса, ҳиссадорлик ва бошқа жамғармаларни тўлдириб бориш зурурдир. Бу ҳиссадорлар, устав фонди қатнашчилари ва аъзоларнинг бадаллари ҳисобига тўлдирилади. Шунинг учун ҳам аъзоларнинг келишувига мувофиқ, қонун билан белгиланган устав фондининг ҳажми камайтирилмаслиги ва у тўлдириб борилиши зарур. Корхона балансини ўрганишда албатта Низом жамғармасининг ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари таҳлил қилинади. Демак, устав фондининг кўпайиши ҳам молиявий барқарорлик яхшиланганлиги белгиси ҳисобланади.

10.8. Мол-мулк ва маблағлар ҳаракатчанлигини таҳлили

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида баланс маълумотлари асосида корхона активларининг ҳолатини ўрганишда уларнинг пулга айланувчанлигига баҳо бериш таҳлилнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай таҳлилнинг зарурияти бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда қаттиқ молиявий чекланишларнинг пайдо бўлиши ва олинган қарзларни қайтариш имкониятларини ўз вақтида ҳисоблаб баҳо беришда кўринади. Айниқса, тўлов мажбуриятларининг муддати корхона мулки фаолият натижасида пулга айланиш муддатига мос келиши молиявий ҳолатни яхшиланишига таъсир кўрсатади. Шу боис корхона активларининг ҳаракатчанлигини таҳлил қилган ҳолда қарзларни қайтаришга етарли ёки етишмаслиги мунтазам ўрганилиши лозим.

Ликвидлик деганда, аввало, маблағларнинг жойланиши, уларнинг пулга айланиш даражаси, яқин ва узоқ даврийликдаги тўлов мажбуриятларининг оқланиши, жорий активлар ва пасивларнинг ўзаро фарқланишидаги зарурий шартларнинг сақланишига айтилади.

Иқтисодчи олим Э.Акрамовнинг фикрича, **баланс ликвидлиги бу** – баланснинг актив томонидаги бир даврга бориб нақд пулга айланадиган маблағлар билан шу даврда қайтариладиган мажбуриятларни солиштириш демакдир.

Пулга айланиш тезлигига қараб, корхона активлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Доимий ҳаракатдаги активлар.
2. Тез сотилувчи активлар.
3. Секин сотилувчи активлар.
4. Қийин сотилувчи активлар.

Доимий ҳаракатдаги активлар гуруҳига балансдаги барча пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қуйилмалар, яъни қимматли қоғозлари киради. Бундай активлар доимо қарз мажбуриятларни тўлаш учун тайёр турган маблағ ҳисобланади ва пул маблағи кўп бўлган корхоналар билан иқтисодий алоқаларни ўзаро ҳисоб-китобларни келишилган муддатларда бажариш имконини беради.

Тез сотилувчи мулкларга баланснинг II бўлим активидаги дебитор қарзлар ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу маблағлар ҳам зурур бўлган ҳолларда тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Секин сотилувчи активларга баланснинг «Товар-моддий захиралари» жами тушунилиб, нақд пул маблағлари етишмаган ҳолларда тўлов мажбуриятларни қоплашга сарфланиши мумкин. Қийин сотилувчи гуруҳларга эса «Асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активлар» киради. Бу мулк турли ишлаб чиқаришда узоқ муддат қатнашиб, ўз қийматини аста-секин яратилаётган маҳсулотларга ўтказиб беради. Шунинг учун ҳам асосий воситаларнинг пулга айланиб, тўлов воситаси ва мажбуриятларни узишга манба бўлиши кўп вақтни талаб этади.

Корхона активлари, албатта, ўз ва қарз капитали ҳисобига манбаланглиги боис унинг пасив томони ҳам тўлов мажбуриятларининг муддати ва шартидан келиб чиққан ҳолда таркибий ўрганишни талаб этади. **Шу маънола ликвидлик шартини бўйича пасивлар қуйидаги моддалар бўйича туркумлаб чиқилади:**

1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари;
2. Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
3. Узоқ муддатли тўлов мажбуриятлари;
4. Доимий пасивлар.

Баланснинг биринчи гуруҳ тўлов мажбуриятларига баланснинг II бўлим пасивидаги кредиторлар билан ҳисоб-китоблар ва ўз вақтида қайтарилмаган ссудалар киради. Қисқа муддатли пасивлар гуруҳига эса II бўлим пасивидаги қолган бандлар, яъни банкнинг қисқа муддатли кредитлари, корхона хизматчилари учун банк кредитлари, қисқа муддатли қарзлар келгуси давр харажатлари ва тўловлар захираси, даргумон қарзлар бўйича захиралар ва бошқа қисқа муддатли пасивлар киради. Ўрта ва узоқ муддатли

пассив дейилганда узоқ муддатли банк кредитлари ва узоқ муддатли қарз бандлари тушунилади. Доимий пассивлар гуруҳига эса I бўлим пассивидаги барча бандлар, яъни устав фонди, захира жамғармаси, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар, мақсадли молиялаштириш ва тушумлар, ижара мажбуриятлари, таъсисчилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар, ўтган ва ҳисобот йилдаги тақсимланган фойда киради.

Маблағларнинг айланиш ҳолатини таҳлил қилишда жорий ва келгуси даврда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичларини ўрганиш зарур. Маблағларнинг жорий ҳаракатчанлиги доимий ва тез сотилувчи активлар билан муддати етган тўлов мажбуриятлар ва қисқа муддатли пассивларни таққослаш орқали аниқланади. Келажакда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичи эса секин сотилувчи активлар билан ўрта ва узоқ муддатли пассивларни солиштириш орқали ўрганилади. Бунда корхонанинг келгусида мулжалланган ҳар хил тушумлар билан келажак тўловларини олдиндан башорат қилиш мумкин.

Корхона балансининг ликвидлилик даражасига ҳар хил омиллар, корхона активларининг, пассивларининг таркибий ўзгариб туришлари таъсир кўрсатади. Бу омилларнинг таъсирини билиш учун баланс ликвидлигини таҳлил қилишда яна бир гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

1. **Умумий капиталнинг чаққонлик коэффиценти.** Бу коэффициент корхонанинг умумий айланма активларини унинг мол-мулки қийматига бўлиш йўли билан аниқланиб, у корхонанинг умуман маблағлар билан таъминланганлигини ва ўз мажбуриятларидан қутулиш салоҳиятини кўрсатади. Бу қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Товар-моддий захиралар} + \text{пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари}}{\text{Баланс жами}}$$

2. **Ишлаб турган капиталнинг чаққонлик коэффиценти.** Бу коэффициент корхонанинг захиралари ва харажатларини, корхонанинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжини қопловчи ўзлик маблағлар манбаларига бўлиш билан аниқланади. Бу қуйидаги тартибда бўлади:

$$\frac{\text{Товар-моддий захиралар}}{\text{Ўз маблағларининг манбалари} - \text{Узоқ муддатли активлар}}$$

3. **Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти.** Бу қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Ўз маблағлари манбалари} - \text{Узоқ муддатли активлар}}{\text{Баланс жами}}$$

Баланс актив ва passив моддаларининг ҳаракатчанлигини (ликвидлигини) таҳлили

(минг сўмда)

Актив	Йил бошига	Йил охирига	Пассив	Йил бошига	Йил охирига	Тўлаш учун маблағларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-)	
						йил бошига	йил охирига
						7=2-5	8=3-6
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Доимий ҳаракатдаги активлар	7657	9491	1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари	249458	127554	-241801	-118063
2. Тез сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	53266	148125	2. Қисқа муддатли passивлар	8589	35593	+44677	+112532
3. Секин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	470833	531450	3. Узоқ муддатли passивлар	-	-	+470833	+531450
4. Қийин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	186790	203491	4. Доимий passивлар	460499	729410	-273709	-525919
БАЛАНС	718546	892557	БАЛАНС	718546	892557	0	0

Маълумотларга асосланган ҳолда қуйидаги шартларни бажарилишини текшираамиз.

	Йил бошига	Йил охирида
1. $A_1 > P_1$	1. 7657 < 249458	1. 9491 < 127554
2. $A_2 > P_2$	2. 53266 > 8589	2. 148125 > 35593
3. $A_3 > P_3$	3. 470833 > 0	3. 531450 > 0
4. $A_4 < P_4$	4. 186790 < 460499	4. 203491 < 729410

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадикки, биз таҳлил қилаётган корхонада баланс ликвидлигига қўйилган тўртта шартдан биринчиси йил бошида ҳам, йил охирида ҳам бажарилмаган. Яъни, корхонанинг доимий ҳаракатдаги активлари унинг муддати келган тўлов мажбуриятларини қоплашга етишмас экан. Бу эса корхона балансининг тез ликвидликка эга эмаслигидан далолат беради. Қолган шартлар эса йил бошига ҳам, йил охирига ҳам бажарилган. Бундан кўринадикки, корхона баланси мутлоқ ликвидликка эга бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари маълумотлар шуни кўрсатадигани, корхона балансининг ликвидлиги йил бошига нисбатан йил охирида бир қадар яхшиланган. Бундай натижаларни ижобий баҳолаш ҳам бўлади.

Умуман олганда, *қуйидаги шартларга амал қилинса, корхона маблағи ҳаракатчан деб баҳоланади:*

- а) доимий ҳаракатдаги активлар > муддати келган тўлов мажбуриятлар;
- б) тез сотилувчи активлар > қисқа муддатли пасивлар;
- в) секин сотилувчи активлар > ўрта ва узоқ муддатли пасивлар;
- г) қийин сотилувчи активлар < доимий пасивлар

10.9. Айланма маблағларнинг айланишини таҳлили

Айланма маблағлар айланувчанлиги деганда уларнинг пулга айланиш тезлиги тушунилади. Айланма маблағлар айланувчанлиги коэффиценти жорий активларнинг моддий активлар ва дебиторлик қарзларига бўлган нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткичлар бевосита корхонанинг бозордаги фаоллигини тавсифлайди. Айланма маблағларнинг айланувчанлиги корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткич бўлиб, у асосда бизнесни бошқаришда ресурслар чекланганлиги ва улардан унумли фойдаланиш даражаси таҳлил қилинади ва унинг муҳим йўналишлари белгиланади. ***Айланма маблағлардан самарали фойдаланишнинг муҳим йўналишларига қуйидагиларни киритиш мумкин:***

- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ўстириш;
- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)ларни истеъмолчиларга етиб бориши ва улар бўйича ҳужжатлар айланишини тезлаштириш;
- айланма маблағлар бўйича меъёрий заҳиралар сақланишига амал қилиш;
- айланма маблағларнинг меъёрдан ортиқчалигини мақсадли бошқаришни йўлга қўйиш (молларни имтиёзли шартларда сотиш, ижарага бериш ва ҳакозолар);
- айланма маблағларни қайта баҳолашни баланс тузиш санасига ҳисобга олиш ва тўғри белгилаш;
- айланма маблағларни ҳисобдан чиқаришнинг халқаро усулларидан фойдаланиш;
- корхонанинг ҳисоб сиёсатини, шунингдек, айланма маблағларини баҳолаш усулини белгилашда тармоқ ривожига ва технологик жараёнларнинг мураккаблигига аҳамият бериш;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришни тўғри баҳолаш;
- айланма маблағлар нормативини белгилаш;
- айланма активлар айланишини тезлаштириш мақсадида товар ва моддий бойликларни сотиш бўйича ҳисоб-китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;
- маҳсулотларни марказлашган ҳолда сотиб олиш, сотувчи ва сотиб олувчининг монополлигини чеклаш;
- моддий айланма маблағлардан самарали фойдаланишда техник ва технологик янгиланишни таъминлаш ва ҳакозолар.

Молиявий таҳлилнинг муҳим қисми айланма маблағлардан самарали фойдаланганликни ўрганиш эгаллайди, бунда, айланма маблағлар айниқса ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, дебиторлик қарзлари, пул ва валюта маблағлари, қимматли қоғозлар ҳаракатини ўрганиш муҳимдир.

Айланма активларнинг айланиши ва уларнинг самарадорлигига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши;
- моддий айланма маблағларининг ўртача йиллик қийматини ўзгариши ва ҳакозо.

Айланма маблағларнинг айланишини таҳлил қилганда қуйидаги кўрсаткичлар аниқланади:

$$\text{а) айланиш коэффициенти} = \frac{\text{маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан соф тушум}}{\text{товар-моддий захиралари}}$$

$$\text{б) айланиш куни} = \frac{\text{товар-моддий захиралари} * \text{ҳисобот давр куни (360)}}{\text{маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан соф тушум}}$$

$$\text{в) айланиш салмоғи коэффициенти} = \frac{\text{товар-моддий захиралари}}{\text{маҳсулот (иш,хизмат) лар сотишдан соф тушум}}$$

Бу коэффициентлардан ташқари айланма маблағларнинг самарадорлигини аниқлаш мақсадида ҳар бир ёки минг сўмлик захира ва харажатлар ҳисобига олинган ялпи маҳсулот, соф тушум ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси каби маълумотлар ҳам таҳлил этилади.

51-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг айланма маблағларини айланишини таҳлили

Кўрсаткичлар номи	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум, минг сўмда	1452513	3040381	+1587868
2. Жами товар – моддий захиралари, минг сўмда	470833	531450	+60617
3. Товар моддий захираларининг (айланма маблағларнинг) айланиш коэффициенти (1\2)	3,085	5,721	+2,636
4. Товар моддий захираларининг (айланма маблағларнинг) айланиш даври, кун ҳисобида	116,7	62,9	-53,8
5. Айланиш салмоғи коэффициенти (2\1)	0,324	0,175	-0,149
6. Айланишни тезлашиши ёки секинлашишидан маблағларнинг бўшашганлиги (-) ёки қўшимча (+) жалб қилинганлиги:			
а) кун ҳисобида	х	х	-53,8
б) суммада, минг сўмда	х	х	-454368,02

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум миқдори 1587868 минг сўмга ортган. Бунга мос равишда товар-моддий захираларининг қиймати ҳам 60617 минг сўмга ўсган. Буларнинг натижасида товар-моддий захираларининг айланиш коэффициенти ўтган йилги 3,085 коэффициентдан ҳисобот йилига келиб 5,721 коэффициентга кўтаририлган. Айланиш даври эса ўтган йилга нисбатан 53,8 кунга қисқарган, яъни тезлашган. Корхонанинг товар-моддий захираларини айланишини тезлашиши натижасида корхона оборотидан маблағларнинг бўшашиши 454368,02 минг сўмни ташкил этган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- бухгалтерия балансини таҳлил этишдан мақсад;
- ташқи фойдаланувчиларни ўзига жалб эттирувчи балансдаги асосий кўрсаткичлар;
- баланс активининг бўлиниши;
- асосий воситалар;
- жорий актив (маблағ)лари;
- моддий активлар;
- номоддий активлар;
- молиявий қўйилмалар (узоқ муддатли);
- захиралар;
- пул маблағлари;
- қисқа маддатли молиявий қуйилмалар;
- дебиторлик қарзлар;
- ўз капитали;
- қарз маблағлари (мажбуриятлар);
- жорий маблағлар айланиш тезлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- жорий маблағларини айрим моддалари бўйича айланиш тезлигини аниқлаш тартиби;
- айланиш даври ўзгаришининг иқтисодий натижаси;
- молиявий ҳолатни мустаҳкамлаш йўллари;

Такрорлаш учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти шароитида хтжалик субъектларининг молиявий ҳолатини таҳлил қилишдан мақсад нима?
2. Молиявий таҳлилнинг услуби деганда нимани тушунасиш ва уларнинг таркибига қайси усуллар киритилади?
3. Молиявий таҳлилнинг ахборот манбаи ва уларга қўйиладиган ҳуқуқий талаблар деганда нимани тушунасиш?
4. Молиявий таҳлилда умумлаштирилган молиявий ҳисобот шакллари ва уларнинг таҳлили қандай амалга оширилади?
5. Молиявий таҳлил субъектлари деганда кимларни тушунасиш ва уларнинг мақсади нима?
6. Корхона баланси қандай таҳлил қилинади?
7. Корхонанинг тўлов лаёқати деганда нимани тушунасиш ва у қандай таҳлил қилинади?
8. Корхона молиявий барқарорлиги деганда нимани тушунасиш ва унинг таҳлили қандай бажарилади?
9. Ликвидлилик кўрсаткичларини кўрсатиб ўтинг?
10. Корхона баланси ликвидлиги деганда нимани тушунасиш ва у қандай таҳлил қилинади?
11. Банк кредитидан фойдаланиш даражасини таҳлил қилинаётганда нималар ўрганилади?
12. Айланма маблағлар самарадорлиги деганда нимани тушунасиш ва улар қандай таҳлил этилади?
13. Айланма маблағлар айланишига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
14. Хўжалик субъектларининг иш фаоллиги қандай аниқланади ва таҳлил қилинади?

15. Хўжалик субъектларининг иқтисодий ночорлигини аниқлаш тартибини кўрсатиб беринг?
16. Хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини яхшилаш имкониятларини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйида илова қилинган бухгалтерия баланси маълумотлари асосида мустақил равишда корхона фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиб чиқинг, хулосалар ва таклифлар беринг.

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ (1-сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақа ми Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
I. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	1520147,6	3271538,0
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	216380,6	668925,5
Қолдик (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	1303767,0	2602612,5
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	3866,4	5350,5
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	1572,5	2493,3
Қолдик (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	2293,9	2857,2
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан:	030	920449,7	941106,9
Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:			

Қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040		
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050		
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060		
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом	070		
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	603229,2	640120,4
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090		
Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100	296515,7	300986,5
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110	20704,8	
Шундан: муддати кечиктирилганлари Из неё: просроченная	111	20704,8	
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120		
<i>I-бўлим бўйича жами (012+022+030+090+100+110+120 сатрлар)</i>	130	2226510,6	3546576,6
<i>Итого по разделу I (стр. 012+022+030+090+100+110+120)</i>			
II. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	171321,8	227414,2
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	161448,4	224264,2
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160		
Тайёр махсулот (2800) Готовая продукция	170		
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180	9873,4	3150,0
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	8224,5	16003,1
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200		
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	339592,0	984633,7

Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из неё: просроченная	211	-	169,2
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	4271,3	77415,2
Алохида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230	250882,1	480048,3
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ	240	-	355967,1
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250		
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260	-	6165,1
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	24773,6	16518,6
Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	59665,0	48519,4
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	240164,2	492321,6
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	12,3	59,0
Ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	196910,4	306037,9
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	43241,5	186224,7
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360		
Қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	621534,0	934000,0
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380		
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380	390	1380836,5	2654372,6

<i>сатрлар)</i> Итого по разделу II <i>(стр. 140+190+200+210+320+370+380)</i>			
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА (стр. 130+390)	400	3607347,1	6200949,2
П А С С И В			
I. ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставный капитал	410	2000000,0	2000000,0
Қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420		
Резерв (заҳира) капитал (8500) Резервный капитал	430	27130,0	1100846,8
Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440		
Тақсимланмаган фойда (Қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	193036,0	256165,3
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления	460	1225762,3	947403,2
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар заҳиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470	3284,9	10,4
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	3449213,2	4304425,7
II. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490		
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491		
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492		
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность по поставщикам и подрядчикам	500		
Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	520		

Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540		
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570		
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580		
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	158133,9	1896523,7
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601		
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная текущая кредиторская задолженность	602		
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	3624,8	2139,6
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630		
Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650		
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660		

Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670		1671437,2
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	22983,4	36808,7
Суғурталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	33984,7	65850,6
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700		
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	23910,7	90638,5
Қисқа муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730		
Қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740	43631,5	1022,9
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750		
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	29998,8	28626,2
<i>II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар)</i>	<i>770</i>	<i>158133,9</i>	<i>1896523,7</i>
<i>Итого по разделу II (стр. 490+600)</i>			
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)	780	3607347,1	6200949,4

XI-БОБ.КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИНИ ТАҲЛИЛИ

11.1. Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг олдида қўйган асосий мақсади бу фойда олишдир. Фойда ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳамма босқичларининг иқтисодий категориясидир. Фойда иқтисодий категория ва молиявий якун сифатида ўзининг энг юқори аҳамиятига бозор муносабатлари, бозор иқтисодиёти даврида кўтарилади. Фойдани барпо этиш, уни реализация қилиш бу кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришни, қиймат қонунини ва хўжалик юритиш усули сифатида фойдаланадиган хўжалик ҳисобининг объектив талабидир.

Кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш ишлаб чиқаришнинг доимо кенгайишинини, унинг техникавий даражасини мунтазам кўтариб туришни талаб этади. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ҳамма вақт фойдага эришилиши, реализация қилиниши ва ундан ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиш лозим.

Фойда (даромад) иқтисодий ҳаракатнинг зарурий шарт мақсади сифатида қаралади. Жаҳон амалиётида фойда дейилганда кўпинча бизнес самарадорлигининг тадбир воситаси сифатида қаралади. Фойда бу даромадлар ва харажатлар фарқланишидаги юқори ўзгарувчанликдир. Улар орасидаги қуйи ўзгарувчанлик эса зарарни ифодалайди.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижаларни характерловчи фойдани ўлчашга дахлдор бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатларни, яни фойдани аниқлаш ва ўлчаш - корхона ўз молиявий ҳисоботини тайёрлашда фойдаланиладиган капитал концепцияси ҳамда капиталнинг сақланишига боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар элементлари қуйидагича аниқланади.

Даромадлар - бу ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг оқими ёки кўпайиши шаклида ўсиши ёки пасивларнинг қатнашчиларнинг капиталдаги омонатларидан фарқ этувчи ўсишига олиб келувчи камайишидир.

Харажатлар – ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг чиқиб кетиши ёки улардан фойдаланиш шаклида камайиши, шунингдек, қатнашчилар ўртасида капиталнинг камайишига олиб келувчи мажбуриятларнинг юзага келишидир.

Даромад ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий хусусиятларини белгимлайди, аммо уларни молиявий натижалар ҳисоботида акс эттиришда талаб қилинадиган мезонларни аниқлашни мақсад қилиб қўймайди.

Молиявий натижалар таҳлилида даромад ва харажатларнинг ўзаро фарқланишидаги ҳолатга баҳо берилади. Молиявий натижалар фойда ва зарарларнинг шаклланиш қаторлари бўйича ўзгаришлари ўрганилади. Фойда ва зарарларнинг омилли таҳлили олиб борилади. Корхонада молиявий натижавийликни яхшилаш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ва уларни йўлга қўйишнинг чора ва тадбирлари белгиланади. Корхонанинг фойдалилик даражаасини характерловчи рентабеллик кўрсаткичи ва унинг омилли таҳлили ўтказилади.

Таҳлил молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқиш, вертикал таҳлил, горизонтал таҳлил, трендли таҳлил ва кўрсаткичларни аниқлаш усулларида олиб борилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқишда унинг сатрлар бўйича кўрсаткичлар тартибланишига, молиявий натижавийликни характерловчи умумий каторларнинг қиймат ифодаси, ҳисобот даври ва ўтган йилнинг шу даври бўйича маълумотларга умумий изох берилади.

Вертикал таҳлилда молиявий натижаларнинг шаклланишини бир қаторли ва кўп қаторли усулларида ўзаро фарқланишларга ва нисбий ўзгаришлар баҳо берилади.

Горизонтал таҳлилда эса молиявий натижаларнинг бўйламасига таркибланиши ва уларнинг ўзгаришлари ўрганилади.

Асосли ёки тренд таҳлилда молиявий натижалар ва уларнинг йиллик бўйича ўзгариши, динамикаси ёки асос йилига нисбатан ўзгаришларига баҳо берилади.

Молиявий натижалар таҳлилда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар қаторига эса корхона фойдалилиги ёки натижавийлиги кўрсаткичлари, бозор активлиги кўрсаткичлари киритилади. Корхона фойдалигини характерловчи асосий кўрсаткичлар сифатида рентабеллик кўрсаткичлари олинади. Бозор активлиги кўрсаткичларига акциялар, қимматли қағозларнинг фойдалилик даражасини характерловчи кўрсаткичлар киритилади. Улар қаторига битта акцияга тўғри келадиган ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар бўлган фойда), битта акцияга тўғри келадиган соф фойда, битта акцияга тўғри келадиган дивиденд суммаси, акциянинг баҳоси ва фойдаси орасидаги нисбат коэффицентлари киради.

Молиявий натижалар таҳлил ташқи ва ички субъектлар тамонидан олиб борилади. Ички субъектлар тамонидан олиб бориладиган таҳлил ички молиявий таҳлил қаторига киритилиб фақат шу корхонанинг ходимлари тамонидан олиб борилади.

Молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги шундаки, ундан ҳам ички ҳам ташқи ахборот фойдаланувчиларнинг манфаатлари мужассамлашган. Ички молиявий таҳлилда корхонада кўпроқ молиявий натижаларни юзага чиқиш ўрни, шакли бўйича ўзгаришларига аҳамият берилади. Яъни, уларнинг аналитик қаторига кўпроқ аҳамият берилади.

Ташқи таҳлил субъектларига эса солиқ органлари, банк ташкилотлари, акционерлар, мулк эгалари, инвесторлар, шунингдек, корхона фаолияти билан билвосита қизиқувчи учинчи шахслар, эркин соҳибкорлар кириши мумкин.

Уларни кўпроқ корхонанинг фойдалилик даражаси ва унинг йиллар бўйича ўзгаришлари қизиқтиради. Агар акция эгаси бўладиган бўлса, соф фойда ва дивиденд тўловига тортиладиган фойда суммаси, солиқ идорасини солиқ тўловига қадар бўлган фойда ва унга қайта қўшиладиган харажат моддалари, қарши томон, харидор ва буюртмачилар ёки шерикларни корхонанинг йил якуни бўйича иқтисодий фойдаси ва ҳ.к.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг фойдалилик даражасига баҳо бериш;
- корхонанинг молиявий натижаларини таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- бизнес режада белгиланган фойдалилик даражасига эришилганлиги ва унга таъсир этган омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- фойданинг шаклланиши ва ишлатилишининг асосланганлигини текшириш;
- фойданинг кўпайган ёки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш;
- корхонанинг ялпи фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- солиққа тортилгунга қадар бўлган фойданинг шаклланишига ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг соф фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- соф фойдани кўпайтириш йўналишларини белгилаб бериш;
- корхонанинг рентабеллик кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳақозолар.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- корхонанинг «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл) маълумотлари;
- бухгалтерия ҳисобининг молиявий натижаларни акс эттирувчи тегишли счёт маълумотлари.

11.2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни асосий кўрсаткичлари, улар билан шуғулланувчиларнинг иқтисодий манфаатлари

Молиявий натижалар тўғрисидаги умумлашган маълумотлар молиявий ҳисоботнинг муҳим шакли 2-шаклда «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисобот шаклида ифодаланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот чораклик ҳисобот шаклига кириб барча хўжалик юритувчи субъектлар тамонидан тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва уни тўлдириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27-декабрдаги 140- сонли Йўриқномаси асосида белгиланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи (соф) тушум.

1. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда

2. Асосий фаолиятдан фойда (зарар)

3. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар)

4. Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар)

5. Фавқулодда фойда (зарар)

6. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар)

7. Соф фойда (зарар)

Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб китоб қилиш юзасидан албатта корхонанинг қуйидаги харажат қаторларини ҳам таркиблаш ва фарқлаш лозим.

1. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

2. Давр харажатлар.

3. Молиявий фаолиятдан харажатлар.

4. Фавқулодда харажатлар.

Даромад ва харажатларни бу таркиб туркумланиши қуйидагиларга имкон беради;

❖ Ишлаб чиқариш харажатларини бошқа харажатлардан фарқлаш ва корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигига баҳо бериш,

❖ Молиявий бошқарув юзасидан операцион харажатларни бошқа харажатлардан фарқлаш

❖ Корхона томонидан олинган даромадларни уларнинг юзага келиши ёки шаклланиши бўйича алоҳида таркиблаш (асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан ҳамда кутилмаган ҳолатлардан).

Молиявий натижалар тўғрисидаги янги ҳисобот шакли уларнинг ҳар бир шаклланиш катори бўйича тўлиқ ахборотларни олиш имконини беради. Бу ахборотлар ички ва ташқи ахборот фойдаланувчиларининг манфаатлар тўқнашувини келтириб чиқармайди. Агар шундай бўлганда эди, молиявий ҳисоботни тузиш қоидаси бузилган бўлар эди. Негаки, молиявий ҳисоботдаги маълумотларда ҳеч қачон бир туркум ахборот фойдаланувчилар фойдасига бошқа туркум зарари ҳисобига акс эттиришлар бўлмаслиги талаб этилади. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонунининг 6-моддасида ҳам бериб ўтилади. Яъни молиявий ҳисоботларни тузишдаги бетарафлик қоидаси.

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум қатори. Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган жами тушум суммасидан сотишга солиқлар тўловлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади.

Сотишга солиқлар, тўловлар, ажратмаларга қуйидагилар киритилади:

-Кўшилган қиймат солиғи;

-Акциз солиғи;

-Реклама солиғи;

-Маҳсулот ҳажмидан ижтимоий суғурта бўлимига ажратма ва ҳ.к.

Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотилган қаторга киритишнинг одатда иккита шарт характерланади. Булар кассали ва ҳисобга олиш усуллари дир. Кассали усулнинг моҳияти шундаки, бунда маҳсулотлар ортиб жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган ва уларнинг ҳисоб счётларига пули келиб тушгандан кейингина сотилган ҳисоблаш ва тушум қаторига кўшиш, сотишга солиқлар суммасини ҳам уларнинг амалга ошиш даврига мувофиқ ҳисоблашни характерлайди. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» қонуннинг қабул қилинишига қадар республикамизда ушбу усул қўлланиб келинди.

Маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотилган қаторга киритишнинг ёки даромадларни тан олишнинг ҳисобга олиш усули эса уларнинг ортиб жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган вақти бўйича ҳисобга олишни характерлайди. Бунда пул тушумлари ёки тўловларнинг амалга ошиш вақтига аҳамият берилмайди. Сотишга солиқларнинг ҳисоб китоби ҳам бевосита уларнинг тушум сифатида тан олиш вақти бўйича ҳисобга олинади.

2. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи молиявий натижа фойда ёки зарар қуйидаги боғланишлар асосида аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади.

Корхона фойдасининг асосий қисмини бевосита маҳсулот (иш ва хизмат) лардан олинган фойда ташкил этади.

3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Фойда ёки зарар). Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси қуйидаги боғланишларда аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган фойда суммасидан давр харажатлари таркибига кирувчи сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, ва бошқа умумхўжалик харажатларини чегириш ҳамда асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатларни тартибли фарқлаш асосида аниқланади.

4. Молиявий фаолиятдан олинган фойда (зарар). Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар қаторига молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қуйидаги умумлашган кўрсаткичлар киритилган.

- Шўъба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;
- Бошқа олинган дивидендлар;
- Шўъба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;
- Бошқа тўланган ва олинган фоизлар;
- Валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;
- Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар ва харажатлар.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасига молиявий фаолиятдан олинган натижани кўшиш асосида умумхўжалик фаолиятидан молиявий натижа (фойда, зарар) аниқланади.

5. Умумхўжалик фаолиятидан молиявий натижа. Умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижа солиқ тўловига қадар фойда суммасидан ёки ҳисоб фойдаси суммасидан фавқулодда фойда ва зарарлар суммасига фарқ қилади.

Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда суммаси молиявий натижанинг шаклланиш қатори эмас, балки уни жамловчи қатор сифатида таркибланади.

6. Фавқулодда фойда (зарар). Фавқулодда фойда (зарар) – корхона тамонидан одатий ҳол ҳисобланмаган ва уч йиллик ораликда бундай фаолият билан шуғулланмаган ҳолатлардан оладиган даромад ва йўқотишлар фавқулодда фойда ва зарарлар қаторига киритилади.

Фавқулодда фойда ва зарарлар молиявий натижалар шаклланишининг учинчи таркиби сифатида қаралади.

Кутилмаган сув тошқини, ёнғинлар, табиий офатлар таъсиридаги йўқотишлар ҳам ушбу қаторга киритилади. Улар бўйича фойда ва зарарларнинг бошқа шаклланиш қаторларида солиқланиш бўйича ҳеч қандай фарқланиш йўқ. Агар фойда олинмаган бўлса, у бўйича ҳам тегишли тартибда солиқ тўланади, зарар олинмаган бўлса умумхўжалик фаолиятидан олинмаган фойда суммаси зарар суммасига камайтиради.

Лекин амалий кузатишлар натижаси шуни кўрсатадики уларнинг шаклланиш эҳтимоли ниҳоятда қисқа ёки кам. Бўлган тақдирда ҳам фақат зарар шаклида бўлмоқда.

7. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар). Солиқ тўловига қадар фойда (зарар) суммаси умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар) суммасига фавқулодда фойда (зарар) суммасини кўшиш асосида аниқланади. Солиқ тўловига қадар фойда суммаси ахборот истеъмолчилари эътиборидаги ва кузатувидаги қатор ҳисобланади.

У бевосита асосий фаолиятнинг молиявий натижасидан, молиявий фаолиятнинг молиявий натижасидан ҳамда фавқулодда фойда ва зарарлар жамланган суммасидан иборот бўлади.

8. Соф фойда (зарар). Соф фойда корхона ихтиёрида қоладиган фойда суммасини ифодалайди. Ушбу қатор солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан тўланган солиқлар ва бошқа солиқли тўловларни чегириш асосида аниқланади.

Соф фойда корхонанинг эркин тасарруф шартидаги ва фойдаланишидаги фойда суммасидир. Лекин, соф фойда суммаси ҳам турли тўловлар ва ажратмалар базаси сифатида олиниши мумкин экан. Масалан, корхона соф фойдасидан олинадиган ижтимоий инфраструктурани ривожлантиришга ажратмалар, футбол федерациясига ажратмалар ва бошқа тўловлар ва ажратмаларни шулар қаторига киритиш мумкин.

Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичида фақат сотилган маҳсулотнигина ишлаб чиқариш таннархи акс этади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи эса унинг учун кетган барча харажатларнинг қийматини ўзида ифодалайди. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам ҳисобга олиш усулида ушбу қаторга ўринланади.

Давр харажатлари қаторига сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва операцион харажатлар киради.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар қаторига фоизлар бўйича харажатлар, банк хизмат ҳақи харажатлари, валюта курсининг тушиб кетишидан йўқотишлар ва бошқа сарфлар киради.

Фавқулодда харажатлар қаторига кутилмаган ҳолатлар таъсирида юзага келадиган харажатлар киритилади.

Солиққа тортиладиган фойдани аниқлаш учун солиққа тортилгунгача бўлган фойдага:

- Низомда келтирилган биринчи иловага асосан чегирилмайдиган харажатлар ёки доимий тафовутлар кўшилади;
- Низомда келтирилган иккинчи иловага биноан вақтлар бўйича тафовутлар кўшилади ёки айириб ташланади;
- қабул қилнган солиқлар бўйича қонунларга биноан корхоналарда солиқлар бўйича тасдиқланган имтиёзлар айириб ташланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот йил бўйича ҳар бир чоракка жамланган ҳисобда тузилади. Уни топшириш органларига солиқ идоралари, банк ташкилотлари, юқори ташкилотлар киритилади. Ўлчов қиймати *минг сўм* ҳисобида ҳисобга олинади. Шунингдек, ушбу ҳисобот шаклига справка, маълумотнома шаклида бюджетга тўловлари ҳисоби ҳам киритилган. Унда корхона томонидан республика ва маҳаллий бюджетга тўлайдиган солиқлар тўлови бўйича ҳисобга олинган ва тўлангани тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

11.3. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари

Бугунги эркин иқтисодий муносабатлар шароитида республикамиздаги амалдаги ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини шаклланиши Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ҳамда 1999 йил 5-февралда

тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан белгиланади. **Мазкур Низомга мувофиқ молиявий натижаларнинг шаклланиш қаторларига қуйидагилар киритилади:**

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи молиявий натижа;
2. Асосий фаолиятнинг ялпи молиявий натижаси;
3. Молиявий фаолиятдан кўрилган натижа;
4. Умумхўжалик фаолиятидан олинган ялпи молиявий натижа;
5. Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан натижа;
6. Солиқ тўлангунгача бўлган ялпи молиявий натижа;
7. Йилнинг соф фойдаси (зарари).

Молиявий натижаларнинг бу таркиб туркумланишини халқаро ҳисоб андозаларига нисбатан берилган дейиш мумкин. Бунда асосий фаолият молиявий натижалар қаторига корхонанинг маҳсулот сотишдан оладиган натижаси, асосий воситаларни сотишдан оладиган натижаси ва бошқа активларни сотишдан оладиган молиявий натижаси акс этади. Давр харжатлари улардан чегирилувчи қатор сифатида олинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва харажатлар қаторига корхонанинг молия бозоридаги фаоллигидан оладиган даромадлари ва мулкий муносатлардаги иштирокидан олинмаган даромадлари, эркин алмаштириладиган валюта ресурсларини бошқаришдан оладиган даромадлари, корхонанинг молиявий фаолиятидан келиб чиқадиган турли харажатлар киритилади. Уларнинг корхона ҳисоб фойдасидаги салмоғи сўнгги йилларда тобора ошиб бормокда.

Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан даромадлар ва харажатлар қаторига корхонанинг асосий ва молиявий фаолиятидан ташқари, тасодифий ҳолатлар бўйича оладиган даромад ва харажатлари киритилади. Уларнинг таркибига киритилмаган аниқ кўрсаткичлар янги Низомда ифода этилмаган. Фақат уларнинг фарқланишига таъриф берилган ҳолос. Бу тариф эса юқорида баён этилган эди. Яъни, корхона учун яқин уч йиллик оралиқда одатий ҳол ёки фаолият тури ҳисобланмаган ҳолатлардан оладиган даромадлари ёки йўқотишлар ушбу қаторга киритилади. Шунингдек, тасодифий ҳолатлар ҳам.

Молиявий натижаларнинг шаклланиш бўйича таҳлилни қуйидаги жадвал малумотлари асосида бериш мумкин.

ABC” акционерлик жамиятида молиявий натижаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)	
	Сумма, минг сўм	Солиқ тўлангун гача бўлган фойдага нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Солиқ тўлангунг ача бўлган фойдага нисбатан салмоғи, %	Сумма- даги	Салмо- ғидаги
1	2	3	4	5	6	7
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	522905	189,69	872059	192,45	+349154	+2,76
2. Давр харажатлари ва асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва харажатлар	-281602	102,16	-470990	103,96	+189388	+1,8
3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	241303	87,53	401069	88,53	+159766	+1,0
4. Умумхўжалик фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
5. Фавкулуддаги фойда ва зарарлар	-	-	-	-	-	-
6. Даромад солиғи тўлагунга қадар фойда (зарар)	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
7. Даромад (фойда)дан солиқ ва бошқа солиқлар	245414	89,03	427644	94,39	+182230	+5,36
8.. Ҳисобот давридаги соф фойда ёки зарар	30243	10,97	25400	5,61	-4843	-5,36

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга соф фойдаси камайган. Соф фойданинг камайишига асосан, давр харажатларининг ўтган йилга нисбатан 189388 минг сўмга ортиши ҳамда тўланган солиқларнинг, яъни даромад солиғи ва бошқа солиқ ҳамда ажратмаларнинг ўтган йилга нисбатан 182230 минг сўмга кўп тўланганлиги таъсир этган. Ушбу омиллар корхонанинг маҳсулот сотишдан олган ялпи фойдасининг 349154 минг сўмга ортганини ҳам қоплаб юборди. Демак, корхона маъмурияти биринчи навбатда давр харажатларини қисқартириш чораларини кўриши лозим бўлади. Бундан ташқари тўланган солиқларнинг кескин ортишига қандай омиллар сабаб бўлганлигини ҳам ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

11.4. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижалари таркибида асосий ўринни маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда ташкил этади. Молиявий натижаларнинг асосий қисми маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан шаклланди. Сабабли таҳлилда асосий эътибор ушбу қаторнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва омилли таъсирга қаратилади.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган молиявий натижа маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади. Савдо ташкилотларида молиявий натижаларни аниқлашда товарларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулотларни сотиб олиш қийматини чегириш асосида аниқланади.

Таҳлилда сотишнинг учта қатори характерланади.

1. Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан молиявий натижа;
2. Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан натижа;
3. Бошқа активларни сотишдан олинган натижа.

Уларни бухгалтерия ҳисобида аҳолида ҳисоб объекти ёки даромадларнинг юзага чиқиш шакли ёки ўрни сифатида таркибланиши белгиланган. Бунда асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва сотилиши, бошқа активларни сотишдан олинган натижалар асосий ишлаб чиқаришнинг бошқа жараёнлари сифатида қаралади. Уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда операцион даромадлар ва харажатлар қатори кўрсатилиши тартибланган.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган фойда ёки зарар ўзгаришида омилли таҳлилга аҳолида аҳамият берилади.

Маҳсулот сотишдан олинган фойда ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин:

- ❖ Корхонанинг ўзига боғлиқ омиллар ёки ички омиллар.
- ❖ Корхонанинг ўзига боғлиқ бўлмаган ёки ташқи омиллар.

Корхонанинг ўзига боғлиқ бўлган омилларга маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи, ҳажми, ассортимент ва структура омиллари киритилади. Унинг ўзига боғлиқ бўлмаган ёки ташқи омилларга давлатнинг солиқ сиёсатининг ўзгариши, баҳо омили ва бошқа омиллар киради.

Умумий жиҳатдан олганда фақат корхонанинг ўзига тегишли ва тегишли бўлмаган таъсир омилларини тартиблаш қийин. Уларни фақат нисбий жиҳатдан қараш мумкин.

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотилган қаторга киритишда бевосита мулкый эгаллик ва уларни тасарруф этиш шартидан келиб чиқилади. Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда таҳлилида бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шартига ҳам баҳо бериш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шarti маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум суммасидан барча ўзгарувчан харажатларни чегиришни характерлайди. Бунда янгидан яратилган қиймат фақат ўзгарувчан қийматнинг ўзидан иборат бўлади. Яъни, корхона маржиналлик шartiда критик ҳажм даражасида фойда суммасига эга бўлмайди. У фақат ишлаб чиқариш харажатларини, ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларни қоплаш даражасидаги маҳсулот ҳажмигагина эга бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шarti корхона ишлаб чиқариш режаси ва фаолият натижавийлигини олдиндан белгилаш имконини беради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг критик даражаси ҳам одатда ушбу қатор бўйича ўрганилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси деганда корхонанинг фойда ёки зарар олмасдан маҳсулот иш ва хизматлар ҳажмини белгилаш даражаси олинади. Критик ҳажм даражасида маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум фақат шу маҳсулот иш ва хизматларга кетган ўзгарувчан ва доимий ўзгармас харажатларни қоплашга етиши кузатилади.

Критик ҳажм даражаси амалий қўлловимизга эндигина кириб келаётган кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични аниқлаш асосида корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ёки фойда режасини олдиндан чамалаш, белгилашда асосий кўрсаткич сифатида фойдаланашимиз мумкин.

Таҳлилда критик ҳажм даражаси ва уни аниқлашнинг усулбуй боғланишлари белгиланади. Шунингдек унинг ўзгаришини омилли таҳлил этиш орқали ечимлар берилади.

Критик ҳажм даражасини қуйидаги формула шаклида ифода этиш мумкин. Бунда бевосита маҳсулотнинг қиймат ифодасидан ёки сотиш баҳосидан келиб чиқилади. Маҳсулотнинг қиймат ифодасини эса қуйидагича белгилаш мумкин.

Маҳсулот қиймати = Ўзгарувчан харажат + Ўзгармас харажатлар + фойда.

Бундан критик ҳажм даражасига юқорида берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда қуйидаги боғланишни бериш мумкин.

Критик ҳажм даража

сида маҳсулот ҳажми = Ўзгарувчан харажатлар + ўзгармас харажатлар + 0

Бу бевосита қийматни иқтисодий категория сифатида белгилашдаги ифодалашнинг ўзидан иборатдир. Яъни

Маҳсулот

ҳажми = Доимий капитал + Ўзгарувчи капитал + +Фойда

Критик ҳажм даражасида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

-Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатларнинг ўзгариши

-Маҳсулот бирлигининг баҳоси

-Маҳсулотлар миқдор ўзгаришлари

-Ўзгармас харажатлар ўзгариши ва ҳ.к.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини қуйидаги мисол асосида аниқлаш мумкин.

53-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш критик ҳажм даражасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Суммаси
Маҳсулот бирлигининг баҳоси	500
Жами ўзгармас харажатлар	100000
Маҳсулот бирлига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар	300

АНИҚЛАШ КЕРАК:

Критик ҳажм даражасини

-қиймат ифодаси-?

-миқдор ифодаси -?

$$\text{Критик ҳажм даражаси} = \frac{\text{Жами ўзгармас харажатлар}}{\frac{\text{бирликка ўзгарувчан харажат}}{\text{бирлик баҳоси}}}$$

Юқоридаги белгилашлардан критик ҳажм даражаасини аниқлаш мумкин.

$$\text{Критик ҳажм} = \frac{100000}{1 - \frac{300}{500}} = 250000 \text{ сўм}$$

Критик ҳажм даражасининг қиймат ифодасини унинг бирлик баҳосига бўлиш асосида критик ҳажм даражасида маҳсулот миқдорини аниқлаш мумкин.

$$\text{Критик ҳажм} = \frac{250000}{500} = 500 \text{ дона}$$

Унинг ўзгаришини бевосита юқоридаги формула асосида ўзаро боғланишларда аниқлаш мумкин.

54-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг маҳсулот сотишдан олинган фойдаси ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Утган йили	Ҳисобот йили ўтган йил таннархида	Ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	2578146	3040381
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	1789537	2168322
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	788609	872059

Таҳлил этувчининг тушуниши осонроқ бўлиши учун қуйидаги боғланишларни келтириш ўринлидир.

55-жадвал

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш

Кўрсаткичлар	Утган йили	Ҳисобот йилида сотиш ҳажми ўтган йил таннархида	Ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум	Q_0P_0	Q_1P_0	Q_1P_1
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи	Q_0S_0	Q_1S_0	Q_1S_1
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	$Q_0(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_1 - S_1)$

Бу ерда:

Q – маҳсулот ҳажми;

S – маҳсулот бирлигининг таннархи;

P – маҳсулот бирлигининг баҳоси.

1. Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши:

$$788609 - 522905 = +265704$$

2. Баҳо ва ишлаб чиқариш таннархи ўзгаришининг ялпи фойда ўзгаришига таъсири:

$$872059 - 788609 = +83450$$

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинаётган корхонада жорий йилда маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда миқдори ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсган. Бу ўзгариш қуйидаги омиллар ҳисобига бўлган: яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг миқдор жиҳатидан ўзгариши ҳисобига маҳсулот сотишдан олинган фойда суммаси 265704 минг сўмга ортган. Умуман олганда корxonанинг маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойдасини ортишига асосан маҳсулот ҳажмининг миқдорини ўсиши сабаб бўлган. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойданинг ўсганлиниги ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

11.5. Давр харажатларининг таҳлили

Давр харажатлари дейилганда – бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади. Давр харажатлари таркибига маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган хўжалик сарфлари киритилади. **Уларни юзага чиқиш шакли ва ўрнига қараб қуйидагиларга ажратиш мумкин.**

- сотиш харажатлари;
- маъмурий харажатлар;
- бошқа умумхўжалик харажатлари.

Сотиш харажатлари «Маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) таннархига киритиладиган харажатлар, Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ ягона тартибланиш ва тўғридан тўғри корхона фаолият натижавийлиги боғланиши тартибланган.

Сотиш харажатлари маҳсулотларни харидор ва буюртмачиларга ортиб жўнатиш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ўз ичига олади.

Сотиш харажатларини иш ҳақи харажатлари, иш ҳақидан ажратмалар, материал харажатлари, асосий воситалар ва номатериал активлар амортизацияси, реклама харажатлари, иш ва хизматлар, бошқа харажат моддалари бўйича таркибланиш ва таҳлил этиш мумкин.

Сотиш харажатларининг қопланиши корхонанинг дастлаб ҳисоб фойдасидан амалга оширилади.

Маъмурий харажатлар қаторига корхона бошқаруви билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади ва уларнинг корхона сарфлари таркибидаги салмоғи сезиларли улушни ташкил этади. Бу бевосита раҳбарлар ва бошқарув аппаратини хизмати харажатларидир.

Бошқа умумхўжалик харажатлари қаторига юқоридаги таркибга киритилмаган харажатлар ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ўзлаштириш ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади.

11.6. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва харажатлар таҳлилида асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан ташқари фаолиятлардан олинган даромад ва йўқотишлари таҳлил этилади. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнлардан олинган даромад ва харажатлар кўпинча *операцион даромадлар ва харажатлар* деб ҳам айтилади. Операцион харажатлар ва даромадлар қаторига бошқа сотишлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича йўқотишлар киради.

Корхонанинг бошқа операцион харажатларига қуйидагилар киради: кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чалаликни бартараф этиш харажатлари, маслаҳат ва ахборот тизимларига ҳақ тўлаш, аудиторлик хизматлари учун тўловлар, саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларни ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари харажатлари, шаҳар ободончилик ишлари ва қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш билан боғлиқ харажатлар, компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар иш ҳақини ҳисоблашда эътиборга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар, яъни, моддий ёрдам, соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектларини асраш харажатлари, вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари, банк хизмати учун тўловлар, ҳар хил хайрия жамғармалари, экология, соғломлаштириш, маданият, халқ таълими, ижтимоий таъминот ва шу каби ташкилотларга бадаллар, бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар ва йиғимлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар, зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа харажатлардан иборатдир.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф қилинган жарималар ва пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йилга тегишли фойда;
- ёрдамчи хизмат кўрсатувчи тармоқлардан олинган тушумлар;
- асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа мол-мулкларни сотишдан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳоланишдан кўрилган натижалар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- бошқа операцион даромадлар.

11.7. Операцион жараёнлардан олинган даромадлар ва йўқотишлар таҳлили

Операцион жараёнлардан олинган даромадлар қаторига корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан ташқари фаолиятидан олинган даромадлар киритилади. Улар бўйича харажатлар ва даромадлар қатори алоҳида таркибланган ҳолда умумий суммада молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилади. Операцион даромадлар ва харажатлар ўзининг соф қиймати бўйича ҳам молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилиши белгиланган. Бунда операцион жараёнлардан олинган даромадлар улар бўйича харажатлар қийматига фарқланган ҳолда ҳисоботга фойда ёки зарар қаторига туширилади.

Бошқа сотишлар бўйича Республика Солиқ кодексига мувофиқ алоҳида солиқлар тўлови қўлланилади. Шунингдек, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишга солиқлар, даромад ёки тушумларнинг бу қатори бўйича ҳам амал этади. Бошқа сотишлардан соф тушум суммаси ҳам маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушумни аниқлашдаги каби услубий боғланишга эга.

Операцион жараёнлардан даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Корхонада ортиқча саналган ёки фойдаланишсиз турган асосий воситаларни сотишдан олинган натижа, уларни ҳисобдан чиқаришдан олинган натижа, номоддий активларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан олинган натижа, капитал қўйилмалар бўйича натижа, узоқ муддатли ишлатишга олинган, лизинг қўлловидан даромадлар, қимматли қоғозларни сотишдан олинган даромадлар, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган даромадлар, материал ва хом-ашёларни сотишдан олинган даромадлар, валюта маблағларини сотишдан олинган даромадлар, улар бўйича сарфлар ва йўқотишларни ўз ичига олади.

56-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг операцион фаолиятидаги даромадлар ва харажатлар таҳлили (минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Утган йили		Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
	фойда	зарар	Фойда	зарар	Фойда	зарар
1	2	3	4	5	6	7
1. Асосий воситаларни сотишдан олинган натижа	54793	96387	51389	89328	-3404	-7059
2. Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган натижа	-	35697	-	52131	-	+16434
3. Валюта маблағларини сотишдан олинган натижа	36982	-	50836	-	+13854	-
4. Мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган натижа	-	-	3645	-	+3645	-
5. Материалларни сотишдан олинган натижа	6862	42397	954	39821	+5908	-2576
6. Қимматли қоғозларни сотишдан олинган натижа	-	3773	-	-	-	-3773
7. Номоддий активларни сотишдан олинган натижа	-	-	-	8372	-	+8372
Жами	98637	178254	106824	189652	+8187	+11398

Жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган корхонада жорий йилда жами 106824 минг сўмлик операцион фаолиятдан фойда кўрилган бўлса, 189652 минг сўмлик зарар кўрилган. Ўтган йилга нисбатан корхонанинг операцион фаолиятидан кўрган фойдаси 8187 минг сўмга, зарари эса 11398 минг сўмга ўсган. Маълумотлардан кўринадик,

операцион фаолиятдан кўрилган фойданинг асосини асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш, хорижий валюталарни сотиш, материалларни сотишдан бўлган фойда ташкил этган. Операцион фаолиятдан кўрилган зарарларнинг асосий қисмини эса асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш ҳисобига, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотиш ҳисобига бўлган. Шунингдек, қимматли қоғозлар сотишдан олинган зарар суммаси эса ҳисобот йилида бир қадар камайишига эришилган.

11. 8. Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва йўқотишлар таҳлили

Молиявий фаолиятдан олинган натижа корхона фаолият натижавийлигининг алоҳида ҳисоб қатори сифатида таркибланади ва таҳлил этилади. Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар корхонанинг фонд бозори, молия бозоридаги фаолиятдан келадиган натижаларни ўз ичига олади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қатори «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган харажатлар, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ таркибланади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг корхоналарнинг жами ҳисоб фойдаси таркибидаги салмоғи сўнги йилларда бир қадар ўсиб бормоқда. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Масалан, бошқа корхоналар фаолиятида ҳиссали қатнашишдан олинган даромадлар, валюта маблағларининг курс ўзгаришидан олинган даромадлар, бошқа корхоналарга, шўба ва уюшма корхоналарга берилган қарзлар бўйича олинган даромадалар, фоизлар бўйича олинган ва тўланган даромадлар, акциялар бўйича олинган дивидендлар суммаси ва ҳ.к.

Таҳлилда уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади ҳамда унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Таъсир этувчи омиллар ҳар бир таркиб қатор бўйича алоҳида ва умумий асосда ўрганилади.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар молиявий натижалар тўғрисидаги молиявий ҳисоботдан ва унинг қаторлари бўйича берилган изоҳлардан олинади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг қуйидаги қаторлари таркибланган.

- шўба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;
- бошқа олинган дивидендлар;
- шўба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;
- бошқа олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар;
- валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;
- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва йўқотишлар.

11.9. Фавкуллдаги фойда ва зарарлар таҳлили

Фавкуллдаги фойда ва зарарлар молиявий натижавийликнинг учинчи таркиб қатори ҳисобланади. Унинг қаторига бевосита тасодифий ҳолатлардан кўриладиган натижалар киритилади. Масалан, сув тошқини ёки ер қимирлаши, ёнғин оқибатида, бўронлар оқибатида ёки бошқа табиат ҳодисалари асосида рўй берадиган йўқотишлар киритилади. Фавкуллда фойда ёки даромадалар қаторига киритилмаган ёки зарарлар қаторига киритилмаган аълоҳида моддалар «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритилмаган маҳсулот (иш ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тартиби тўғрисида»ги Низомда аниқ кўрсатилмаган.

Уларнинг фақат битта шарти умумий Низомда белгиланган. Яъни, яқин уч йиллик ораликда корхона учун одатий ҳол ҳисобланмаган ҳолатлардан олинмаган даромадлар ёки фойда суммаси корхона учун кутилмаган ҳолатлардан олинган даромадлар сирасига киритилади.

Кутилмаган ёки фавкуллда ҳолатлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича йўқотишлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг алоҳида таркиб қатори сифатида белгиланган.

Уларни корхонада режалаштириш амалга оширилмайди. Яъни, фавкуллда даромад ва харажатлар режалаштирилмайдиган қаторга киритилади. Уларнинг ҳозирги пайтда корхоналар фаолият натижавийлигидаги салмоғи сезиларга таъсирга эга эмас.

11.10. Корхона ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар фойда) таҳлили

Корхона ҳисоб фойдаси ва унинг таркибига киритиладиган қаторлар тўғрисида юқорида кенгрок тўхталган эдик. Яъни, корхона ҳисоб фойдаси асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинадиган натижа, молиявий фаолиятдан натижа, фавқулодда фаолиятдан ёки ҳолатлардан натижаси жамланган ҳолда жорий давр бўйича корхонанинг ҳисоб фойдаси аниқланади. Корхона ҳисоб фойдаси давлатнинг ва ахборот фойдаланувчиларнинг эътибор шартидаги асосий қатор ҳисобланади. Даромад ва харажатлар уларнинг юзага чиқиш вақти ва ўрни бўйича юритилган ҳолда якуний натижа ушбу қоида асосида тузилади.

Корхона ҳисоб фойдаси ёки солиқ тўловига қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан фойда даромаддан солиқлар ва бошқа фойдадан солиқлар, тўловлар ва ажратмаларни чегириш асосида корхонанинг жорий давр бўйича соф фойда (зарар) суммаси аниқланади. Республикамиз солиқ қонунчилигига мувофиқ барча хўжалик ҳисобидаги корхоналар даромад солиғи тўловчилар ҳисобланади ва уларнинг айрим гуруҳи бўйича доимий ва вақтинчалик имтиёзлар белгиланган.

Бошқа солиқли тўловлар қаторига республика ва маҳаллий бюджетга тушадиган айрим тур солиқлар киритилади. Уларнинг тури ва ундириш тартиби Давлат Солиқ қўмитаси тамонидан белгиланади. Ягона солиқ тўловига ўтган корхоналарда ушбу солиқ тури олинган даромаддан катъий ставкаларда ҳисобланади ва тўланади.

11.11. Соф фойда ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолияти натижасида соф фойдага эришишни кўзлайди. Шу сабабли ҳам соф фойда миқдорини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш корхона самардорлигини оширишга олиб келади. Корхона ихтиёрида қоладиган ва унинг эркин тасарруфидаги фойда соф фойда дейилади. Ушбу кўрсаткич солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан солиқ ва бошқа солиқлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади. Соф фойда таҳлилида унинг ўтган йилларга, шунингдек, корхона бизнес режаси кўрсаткичларига нисбатан ўзгаришлари ўрганилади. Молиявий натижавийликнинг ушбу якуний қатори барча ички ва ташқи ахборотдан фойдаланувчилар эътиборидаги масала ҳисобланади.

Ташқи ахборотдан фойдаланувчилар корхонанинг фойдалилик даражасига, ўз активларини мақсадли бошқаришнинг шартларини белгилашга ҳам жиддий аҳамият беришади. Масалан, корхона мулкида ҳиссали қатнашувчилар акция эгалари келишувига ёки хусусий капиталдаги улушига қараб тақсимланадиган ҳисоб фойдасининг ҳолатига корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда билан қизиксалар, инвестиция ҳомийлари эса корхона фаолиятининг барқарорлиги ва ўсиш даражаларига кўпроқ қизиқадилар.

Бугунги кунда корхона соф фойдасининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш ҳажмининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар баҳосининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- молиявий фаолиятдан олинадиган фойда ва зарарларнинг ўзгариши;
- фавкулотда фойда ва зарарлар ўзгариши;
- фойдадан олинадиган солиқлар ва солиқли тўловларнинг ўзгариши ва ҳақозолар.

Таҳлил этишда ҳар бир омилнинг соф фойда ўзгаришидаги мутлоқ қийматлари аниқланади. Уларнинг ўзгаришларига баҳо бериш орқали корхонада фойдани ўстириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади.

57-жадвал

Соф фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда	522905	872059	+349154
2. Давр харажатлари	-201985	-388162	+186177
3. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва йўқотишлар	-79617	-82828	+3211
4. Молиявий фаолиятдан фойда ва зарарлар	34354	51975	+17621
5. Фавкулотдаги фойда ва зарарлар	-	-	-
6. Фойдадан солиқ ва бошқа солиқ ҳамда ажратмалар	245414	427644	+182230
Жорий йилнинг соф фойдаси	30243	25400	-4843

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, таҳлил қилинаётган «АВС» акционерлик жамиятида ҳисобот даврида соф фойда ҳажми ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Унинг ўзгаришига ҳар битта кўрсаткичнинг таъсирини фарқ қаторига қараб баҳолаш мумкин. Соф фойданинг камайишига асосан давр харажатларининг кескин ошиб кетганлиги ҳамда фойдадан тўланган солиқ суммасининг ўтган йилга нисбатан деярли икки марта кўпайганлиги сабаб бўлган. Масалан, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсиши соф фойда суммасининг шунча ўзгаришига олиб келган. Давр харажатлари, асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган зарарлар суммасининг, фавқулодда зарарлар суммасининг, фойдадан солиқлар суммасининг ўтган йилларга нисбатан ўсиши натижасида корхона соф фойдаси ўтган йилга нисбатан 371618 минг сўмга камайган.

Барча омиллар таъсирида соф фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Демак, корхонада фойдани ўстириш юзасидан 371618 минг сўмлик ички резерв мавжуд дейиш мумкин. Агар корхона ушбу қаторлар бўйича ўзининг олдинги йил кўрсаткичларини саклаганда эди яна қўшимча тарзда шунча фойда олиши мумкин эди.

11.12. Рентабеллик ва унинг кўрсаткичлар тизими

Корхона фаолият натижавийлигига баҳо беришнинг асосий кўрсаткичларидан бири рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланади.

Рентабеллик - корхона фойдалиқ даражасини характерлайди. Одатда унинг бир неча турлари ҳисоб китоб қилинади. Бу бевосита мулкнинг шакли бўйича даромадларнинг юзага чиқиш ўрни ёки базаси бўйича, фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликлар бўйича ёки мустақил бирликлар бўйича аниқланиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт тармоқларида рентабелликнинг қуйидаги турлари аниқланади:

1. Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан рентабеллик;

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Ишлаб чиқариш харажатлари}} \times 100\%$$

Ушбу кўрсаткич бир сўмлик ишлаб чиқариш харажати ҳисобига олинган фойда суммасини характерлайди.

2. **Асосий воситалар рентабеллиги.** Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

3. **Сотиш бўйича рентабеллик.** Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдалиқ даражасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга бўлиш асосида аниқланади. Яъни

$$P = \frac{\text{Сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\%$$

4. **Оборот активлар рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сумига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини характерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

5. **Жами мулк рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхона мулкнинг фойдалиқ даражасини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик мулкка тўғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\%$$

6. **Ўз маблағлари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўзига тегишли бўлган маблағларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Корхона соф фойдасини унинг ўзлик маблағлари манбаига бўлиш асосида ўзлик капиталининг фойдалилик даражаси ўрганилади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100 \%$$

7. **Қарз маблағлари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарз маблағлари жами}} \times 100\%$$

8. **Асосий воситалар ва моддий оборот маблағлари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий оборот маблағлари ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади. У ҳар бир сўмлик асосий ва оборот маблағига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий ва оборот маблағлари ўрт. йил. қийм.}} \times 100\%$$

Бугунги кунда амалиётда кенг тарқалган рентабеллик кўрсаткичларининг айримларини қуйидаги жадвал мисолида таҳлил қилиб чиқамиз.

«ABC» акционерлик жамиятининг рентабеллик кўрсаткичлари, уларнинг турлари ва таъсир этувчи омиллар таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Утган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4	5
1	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
2	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	2168322	+1238714
3	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	872059	+349154
4	Соф фойда, минг сўм	30243	25400	-4843
5	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (қолдиқ қийматда), минг сўм	80892	91253	+10361
6	Оборот маблағларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	531756	689066	+157310
7	Корхонанинг жами мулки, минг сўм	718546	892557	+174011
8	Ўзлик маблағлари манбаи, минг сўм	460499	729410	+268911
9	Қарз маблағлари, минг сўм	258047	163147	-94900
10	Маҳсулот сотиш рентабеллиги, %	36,0	28,68	-7,32
11	Асосий воситалар рентабеллиги, %	37,98	27,83	-9,55
12	Оборот маблағлари рентабеллиги, %	5,69	3,69	-2,0
13	Ишлаб чиқариш таннархи рентабеллиги, %	56,25	40,22	-16,03
14	Ўз маблағлари рентабеллиги, %	6,57	3,48	-3,09
15	Мол-мулк рентабеллиги, %	4,21	2,85	-1,36
16	Умумий рентабеллик, % (4\5+6)*100	4,94	3,25	-1,69
17	Қарз маблағлари рентабеллиги, %	11,72	15,57	+3,85

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган «ABC2» акционерлик жамиятида ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан аксарият рентабеллик турлари бўйича пасайиш кузатилган. Бу шундан далолат бермоқдаки, корхонанинг самарадорлиги пасайиб бораётганлигидан ҳамда унинг молиявий ҳолати ёмонлашаётганлигидан далолатдир. Маълумотлардан кўринадики, жорий йилда маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум миқдори +1587868 минг сўмга ортган бўлсада, бунга мос равишда маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам, бошқа турдаги активлар ҳам ўсган. Соф фойда миқдори эса ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Натижада аксарият рентабеллик кўрсаткичларида пасайиш тенденцияси ҳосил бўлган. Корхонада фақатгина қарз маблағлари рентабеллиги 3,85 фоизга ўсиши кузатилган ҳолос. Корхона маъмурияти рентабеллик кўрсаткичларини яхшилаш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корхонанинг молиявий ҳолати танг аҳволга тушиб қолиши мумкин.

11.13. Рентабелликка таъсир этувчи омиллар таҳлили

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда қатнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Масалан, маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўзгариши ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир этса, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг ўзгариши ва асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши, умумий рентабелликка бир сўмлик тушумга тўғри келадиган соф фойда суммасининг ўзгариши, асосий воситалар қайтимининг ўзгариши ва моддий оборот маблағлар қайтимининг ўзгаришлари таъсир қилади ва ҳ.к.

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ҳам аниқ кўриш мумкин.

59-жадвал

Мол-мулк рентабеллиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Шартли кўрсаткич (рентабеллик)	Ҳисобот йили	Жами ўзгариш (+,-)	Шу жумладан	
					Фойдани ўзгариши ҳисобига	Мол-мулк қийматининг ўзгариши ҳисобига
1	2	3	4	5	6=4-3	7=3-2
Рентабеллик, %	4,21	3,53	2,85	-1,36	-0,68	-0,68

Биз таҳлил қилаётган корхонада ҳисобот йилида мол-мулк рентабеллиги ўтган йилга нисбатан 1,36 фоизга пасайган. Бунга асосан иккита омил, яъни, соф фойда миқдорининг ўзгариши ҳамда мол-мулк қийматининг ўзгариши таъсир этган. Маълумотлардан кўринадики, соф фойданинг ҳисобот даврида камайганлиги ҳисобига мол-мулк рентабеллигини ўтган йилга нисбатан 0,68 фоизга пасайишига, мол-мулк қийматининг жорий даврда ўзгарганлиги эса 0,68 фоизга пасайишига олиб келган. Бундай натижалар одатда корхона учун салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Шу сабабли корхона маъмурияти рентабелликни ошириш чораларини ва мавжуд имкониятларни излаб топиши лозим бўлади.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- молиявий натижалар таҳлилининг мазмуни ва таҳлил вазифалари;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, улар билан қизиқувчиларни жалб этувчи асосий кўрсаткичлар;
- молиявий натижаларни шаклланиши;
- сотишдан кўрилган фойдага таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
- давр харажатларини таҳлил этиш услуби;
- асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар ва тушумлар;
- молиявий фаолиятдан кўрилган фойда (зарар)ларни таҳлил этиш тартиби;
- рентабеллик турлари, уларни моҳияти ва аниқлаш тартиби;
- корхона активи (мол-мулк) рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар;
- ишлаб чиқариш рентабеллиги ва унга таъсир этувчи омиллар;

- маҳсулот турлари бўйича рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар;

- А) маҳсулот таннари
- Б) маҳсулот бирлигини баҳоси
  - фойда ва рентабелликни ошириш йўллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий натижа атамасининг луғавий маъноси нимадан иборат?
2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Молиявий натижаларни ўрганишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
4. Хўжалик юритувчи субъектларнинг фойда (зарари)си таркибига нималар киради ва уни таҳлил қилиш қандай амалга оширилади?
5. Молиявий натижаларнинг аниқланиш тартибини кўрсатиб беринг?
6. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда қандай таҳлил этилади?
7. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси қандай таҳлил қилинади?
8. Молиявий фаолиятдан кўрилган даромад ва йўютишлар қандай ўрганилади?
9. Умумхўжалик фаолиятдан олинган ялпи молиявий натижа ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
10. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар қандай таҳлил этилади?
11. Солиқ тўлангунгача бўлган молиявий натижалар қандай таҳлил этилади?
12. Соф фойда ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил қилиб чиқилади?
13. Фойда қандай тақсимланади ва унинг таҳлили қандай амалга оширилади?
14. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси деганда нимани тушунасиз ва у қандай таҳлил этилади?
15. Молиявий натижалар қандай баҳоланади?
16. Даромадларнинг жорий ва келгусидаги қийматини аниқлаш тартибини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйида илова қилинган “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корхонанинг молиявий натижаларини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг, хулосалар ёзинг ва таклифлар беринг.

2-топшириқ

“Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотларига таяниб корхонанинг зарар кўрмаслик нуқтасини аниқланг.

МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ (2-сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Са тр ко ди Ко д ст	Ўтган йилнинг шу даврида За соответствующий период прошлого		Ҳисобот даврида За отчетный период	
		Даромад -лар (фойда) Доходы (прибыл)	Харажатл ар (зарар) Расходы (убытки)	Даромад лар (фойда) Доходы (прибы л	Харажатлар (зарар) Расходы (убытки)
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум Чистая выручка от реализации продукции (товаров, работ и услуг)	010	4035485,8	x	4517395,6	x
Сотилган маҳсулот (товар, и шва хизмат)ларнинг таннархи Себестоимость реализованной продукции (товаров, работ и услуг)	020	x	2777126,7	x	1725282,9
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020) Валовая прибыль (убыток) от реализации продукции (товаров, работ и услуг) (стр. 010-020)	030	1258359,1		2792112,7	
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан: Расходы периода, всего (стр. 050+060+070+080), в том числе:	040	x	3358660,5	x	4320200,4
Сотиш харажатлари Расходы по реализации	050	x	209658,0	x	366798,4
Маъмурий харажатлар Административные расходы	060	x	1444062,3	x	2256047,1
Бошқа операцион харажатлар Прочие операционные расходы	070	x	1704940,2	x	1697354,9
Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари Расходы отчетного периода, исключаемые из налогооблагаемой базы в будущем	080	x		x	
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от основной деятельности	090	469823,4	x	1703000,8	x

Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090) Прибыль (убыток) от основной деятельности (стр. 030-040+090)	100		1630478,0	174913,1	
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), шу жумладан: Доходы от финансовой деятельности, всего (стр. 120+130+140+150+160), в том числе:	110	2188640,6	x		x
Дивидендлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде дивидендов	120	422509,6	x	218253,9	x
Фоизлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде процентов	130	214552,9	x	294266,2	x
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар Доходы от долгосрочной аренды (финансовый лизинг)	140	1497228,5	x	-	x
Валюта курси фаркидан даромадлар Доходы от валютных курсовых разниц	150	31767,9	x	80731,9	x
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от финансовой деятельности	160	22581,7	x		x
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан: Расходы по финансовой деятельности (стр. 180+190+200+210), в том числе:	170	X		X	
Фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов	180	x		X	
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	190	x		X	
Валюта курси фаркидан зарарлар Убытки от валютных курсовых разниц	200	x		X	
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар Прочие расходы по финансовой деятельности	210	x		X	
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (сатр. 100+110-170) Прибыль (убыток) от общехозяйственной деятельности (стр. 100+110-170)	220	558162,6		768165,1	
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар Чрезвычайные прибыли и убытки	230				

Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230) Прибыль (убыток) до уплаты налога на доходы (прибыль) (стр. 220+\-230)	240	558162,6		768165,1	
Даромад (фойда) солиғи Налог на доходы (прибыль)	250	x	425367,1	x	565516,7
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар Прочие налоги и сборы от прибыли	260	x	10623,6	x	16225,2
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260) Чистая прибыль (убыток) отчетного периода (стр. 240-250-260)	270	122171,9		186423,2	

БЮДЖЕТГА ТЎЛОВЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

Кўрсаткичнинг номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисоб бўйича тўланади Причитается по расчету	Ҳақиқатда тўланган Фактически внесено
1	2	3	4
Даромад (фойда) солиғи, (сатр. 281+282), шу жумладан: Налог на доходы (прибыль), (стр. 281+282), в том числе:	280	565531,3	565531,3
Юридик шахслардан С юридических лиц	281	565531,3	565531,3
Жисмоний шахслардан С физических лиц	282		
Ялпи тушумдан олинадиган ягона солиқ Единый налог с валовой выручки	290		
Белгиланган даромаддан олинадиган ягона солиқ Единый налог на вмененный доход	300		
Ягона ер солиғи Единый земельный налог	310		
Ягона солиқ Единый налог	320		
Қўшилган қиймат солиғи налог на добавленную стоимость	330	5401,5	5401,5
Акциз солиғи Акцизный налог	340		
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование недрами	350		
Экология солиғи Экологический налог	360	24866,1	24866,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование водными ресурсами	370	475,1	475,1
Импорт бўйича божхона божи Импортные таможенные пошлины	380		
Мол-мулк солиғи Налог на имущество	390	45816,6	45816,6
Ер солиғи Земельный налог	400	13234,2	13234,2
Инфраструктурани ривожлантириш солиғи Налог на развитие инфраструктуры	410	16210,7	16210,7
Бошқа солиқлар Прочие налоги	420	1230,4	1230,4
Маҳаллий бюджетга йиғимлар Сборы в местный бюджет	430		
Бюджетга тўловларнинг кечиктирилганлиги учун молиявий жазолар Финансовые санкции за просроченные платежи в бюджет	440		
Жами бюджетга тўловлар суммаси (280 дан 440 сатргача, 281 ва 282 сатрлардан ташқари) Всего сумма платежей в бюджет (стр. с 280 по 440 кроме стр. 281 и 282)	450	672765,9	672765,9

ХИ-БОБ.ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

12.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбаи

Корхоналар ўртасида бўладиган, шунингдек, кредит ташкилотлари ва назорат ташкилотлари ўртасидаги ҳисоб китобларда тўловлар бўйича кечиктирилган вақт бўйича фарқланишлар келиб чиқади. Бунда корхона томонидан тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар **кредиторлик мажбуриятлари**, олиними лозим бўлган мажбуриятлар эса **дебиторлик мажбуриятлар** ҳисобланади. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларига қўйидагича шарҳ бериш мумкин. Қарши тамонга тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар кредиторлик мажбуриятлари, қарши тамондан олиними лозим бўлган мажбуриятлар дебиторлик мажбуриятлари дейилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳисоб китобларнинг доимий йўлдоши ҳисобланади. Лекин уларнинг тўлов муддатининг ошиб кетиши корхоналар молиявий аҳволига катта таъсир ўтказиши мумкин. Шу мақсадда корхоналар фаолиятини юритишда дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини тўғри бошқариш масаласига алоҳида аҳамият берилади.

Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларининг олдини олиш бевосита давлат назорати ва эътиборидаги масала ҳам ҳисобланади. Негаки, корхоналар ва ташкилотлар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларда мажбуриятларни тартиблаш асосида давлат нақд пул муомаласини бошқариш ва иқтисодий тадбирлар режасини тузиб чиқиш чора тадбирлари белгиланади.

Таҳлил этишнинг асосий мақсади – дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари айланиш даврини тезлаштириш асосида корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш борасида чора-тадбирлар белгилашдан иборат. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1-санасида тузилиб, тегишли ташкилотларга топширилади. Ушбу маълумотномадан корхонанинг мажбуриятлар балансини ҳам тузиш мумкин.

Таҳлил этишда корхоналарнинг муайян даврга бўлган ўзаро дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг ҳолатига, таркибига, ташкил топиш муддатларига, юзага чиқиш сабабларига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларнинг оқланувчанлигига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича даргумон қарзларнинг юзага чиқишига баҳо берилади.

Бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ўрганишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари бўлиб:

- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг юзага чиқиш сабабларини ўрганиш;
- Корхонанинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатига баҳо бериш;
- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш муддатлари бўйича таснифлаган ҳолда ўрганиш;
- Дебиторлик қарзларининг таркибий тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- Кредиторлик қарзларининг таркибий тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланувчанлигига баҳо бериш;
- Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг мавжудлигини ва уларни тугатиш йўллари ўрганиш;
- Қарзларни камайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳакозо.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ✓ Корхонанинг «Бухгалтерия баланси» (1-шакл) маълумотлари;
- ✓ “Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома”дан;
- ✓ Бухгалтерия ҳисобининг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини акс эттирувчи тегишли счёт маълумотлари.

12.2. Бухгалтерия баланси бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш сабаблари

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бевосита корхона билан қарши тамон ўртасидаги ўзаро ҳисоб китобларда келиб чиқадиган мажбуриятлардир. Бу мажбуриятлар корхона билан мол етказиб берувчилар ёки харидорлар ўртасидаги муносабатларда, корхона билан банк ташкилотлар ўртасида, корхона билан солиқ органлари ўртасидаги, корхона билан ижтимоий таъминот бўлимлари ва турли жамоат ташкилотлари, шунингдек, ходимлар, мулк эгалари, акционерлар ва инвесторлар билан бўладиган муносабатларда юзага келади. Уларнинг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб китобларда вақтнинг ўзгарувчанлигидир. Яъни бугун ортилган маҳсулот ҳам пули тўлангунга қадар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар қаторига киритилади. Бунда даромад ва харажатларнинг юзага чиқиши билан улар бўйича ҳисоб китобларнинг амалга ошиши орасида фарқланиш келиб чиқади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келиши бўйича қуйидаги сабаб қаторларини таркиблаш мумкин:

- ўзаро ҳисоб китобларда томонларнинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги;
- товарларни ортиб жўнатиш ва сотишда ҳисоб китобларнинг замонавий шакллари чекланганлиги;
- мулк ва унга эгалик қилишда масъуллик ҳиссининг йўқлиги;
- ўзаро шартномавий муносабатларнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;
- даромадларни тан олиш юзасидан корхоналар тармоқ хусусиятидан келиб чиқилмаганлиги;
- харажатлар таркибига кирувчи иш ва хизматларни ҳисобга олишда қатъий ҳужжатлаштириш мезонларининг йўқлиги;
- ходимлар ва капитал эгалари билан корхона ўртасидаги муносабатларда қатъий шартларнинг йўқлиги;
- кредит ташкилотлари билан мижоз ўртасида бўладиган муносабатларда корхоналар фаолиятини баҳолашнинг услубий асосларидаги камчиликлар;
- суғурта ташкилотлари билан корхоналар ўртасидаги муносабатларда қатъий давлат қонунчилиқ механизмининг мавжуд эмаслиги ва ҳ.к. сабабларни киритиш мумкин.

Биз юқорида белгилаган эдикки, корхонада дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб китобларда тўловлар муддатининг ёки санасининг турли ҳисобот даврига тушиб қолишидир. Бунда дебиторлик кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишига ҳар қандай ҳолда ҳам йўл қўйилади. Агарда маҳсулотлар ортиб жўнатиш орқали сотиладиган бўлса бунда тўловлар амалга ошиш санасига қадар, агарда товарлар пулини олдиндан тўлаш асосида сотиладиган бўлса бунда ҳам товарларни жўнатиш санасига қадар мажбурият, қарз сифатида ҳисобда акс эттирилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1-санасига тузилади ва тегишли ташкилотларга топширилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари корхона баланси, яъни ҳар чорақда тузиладиган корхона активлари, капитали ва мажбуриятлари ҳолати тўғрисидаги ҳисоботда ҳам акс эттирилади.

12.3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини тузиш. Муддати узайтирилган қарзларнинг вужудга келиш сабаблари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларига баҳо беришда уларни балан ҳолатига келтириб ўрганиш ҳам мумкин бўлади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари баланси улар орасидаги ўзаро тенглик нисбатини характерлайди. Бунда дебиторлик мажбуриятларининг кредиторлик мажбуриятларидан ортиб кетиши ёки аксинча ҳолатлари ифодаланади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари қаторига 2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансига кўра қуйидаги қаторлар киритилади:

Дебиторлар таркибига:

- харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси);
- ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110);
- шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи (4120);
- ходимларга берилган бўнақлар (4200);
- мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300);
- бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400);
- мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500);
- таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600);
- ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700);
- бошқа дебиторлик қарзлари (4800)

Кредиторлар таркибига:

- мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000);
- ажратилган бўлинмаларга қарз (6110);
- шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120);
- солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240);
- олинган бўнақлар (6300);
- бюджетга тўловлар бўйича қарз (6400);
- суғурталар бўйича қарз (6510);
- мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз (6520);
- таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600);
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700);
- бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900).

**“ABC” акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари
балансини таҳлили**

Дебиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм	Кредиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм
1	2	3	4
харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси)	6926	мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000)	90387
ходимларга берилган бўнақлар (4200)	-	ажратилган бўлинмаларга қарз (6110)	400
бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400)	60609	шўба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120)	5007
ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700)	-	солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240)	6721
шўба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи (4120)	1299	олинган бўнақлар (6300)	-
таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600)	-	суғурталар бўйича қарз (6510)	-
ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110)	-	мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз (6520)	-
мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300)	-	таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600)	-
мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500)	-	меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700)	-
бошқа дебиторлик қарзлари (4800)	67282	бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900)	25039
Жами	136116	Жами	127554
Кредиторлик қарзларининг дебиторлик қарзларидан ортиқчилиги	-	Дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқчилиги	8562
БАЛАНС	136116	БАЛАНС	136116

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида “ABC2 акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини таҳлил қили чиқишимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, ўрганилаётган даврда корхонада жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, жами кредиторлик қарзлар эса 127554 минг сўмни ташкил этган. Яъни, дебиторлик қарзлари кредиторлик қарзларидан 8562 минг сўмга кўп бўлган. Бу нисбатан ижобий ҳол бўлиб ҳисобланади. Дебиторлик қарзларининг асосий қисми “бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари” 60609 минг сўмни ва “бошқа дебиторлик қарзлари” 67282 минг сўмни ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики корхонада тўлов интизоми анча яхши йўлга қўйилган бўлиб, айниқса, давлат бюджети олдида қарздор бўлиб қолмаслик учун солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловларини ўз вақтида ўтказиб боришга эришган.

Кредиторлик қарзлари таркибига ҳам эътибор берадиган бўлсак, мажбуриятларнинг асосий салмоғини “мол етказиб берувчи ва пудратчиларга қарзлар” ташкил этмоқда. Бу эса акционерлик жамияти ўзининг мол етказиб берувчилари олдидаги мажбуриятларини етарли даражада амалга оширмаётганлигидан далолатдир. Демак, корхона ушбу мажбуриятларни қисқартириш чораларини кўриш лозим бўлади. Бошқа кредиторлик қарзлари эса 25039 минг сўни ташкил қилмоқда.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари тенглиги 136116 минг сўмни ташкил этган. Шундан соф дебиторлик мажбуриятлари суммаси 8562 минг сўмни ташкил этган.

Умуман олганда жами дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқча эканлиги корхона учун бирмунча ижобий деб баҳоланади. Чунки, олиши лозим бўлган қарзи берадиган қарзидан кўпдир.

Таҳлилда муддати узайтирилган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишига алоҳида аҳамият берилади. Негаки, муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корхонанинг молиявий аҳволини мушкуллашиши ва молиявий барқарорлигининг бузилишига олиб келади. Ўз навбатида корхонанинг тўлов лаёқати бузилади.

Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятларнинг юзага чиқиш сабаблари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

- ✓ Корхонада молиявий ҳолатнинг носоғлом эканлиги;
- ✓ Корхонанинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги;
- ✓ Ликвид маблағлари айланувчанлигининг узоклиги;
- ✓ Шартнома мажбуриятларига ва тўлов шартларига амал этмаслик;
- ✓ Хўжалик шартномалари бузилишидан кўриладиган зарарларнинг тўғри қопланмаслиги (шартномалар бузилишида қўлланиладиган чораларга амал этмаслиги);
- ✓ Замонавий ҳисоб-китоб шаклларига йўл берилмаганлиги ва ҳақозолар.

Дебиторлик-кредиторлик мажбуриятларининг ундириб олиш муддати 3 ой қилиб ёки 90 календар кун қилиб белгиланган. Ушбу муддатдан сўнг дебиторлик кредиторлик мажбуриятлари назоратга олинади ҳамда уларнинг ҳолати бўйича давлат қонунчилигига мувофиқ жавобгарлик шартлари (маъмурий ва молиявий) белгиланган.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ҳисобдан чиқариш муддати сифатида ҳуқуқий шахслар ўртасида ҳам, корхона билан жисмоний шахслар ўртасида ҳам 3 йил муддат қилиб белгиланган. Ушбу муддатда тўланмаган ёки ундириб олинмаган мажбуриятлар, қарзлар корхона фойда ва зарарларига олиб борилади. Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари давлат тамонидан назорат қатори сифатида олинган. Муддати ўтказиб юборилган кредиторлик мажбуриятлари корхона фойдасига қўшилади ва умумий асосда фойдадан солиқ ставкаси бўйича солиққа тортилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларини зарарга олиб бориш солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтирмайди.

Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш шартлари давлат ҳисоб, солиқ қонунчилигига мувофиқ қатъий тартибланган. Яъни, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб боришга қадар уларни тўлаш ёки ундириб олиш юзасидан қандай ёзишмалар ёки мурожаатлар бўлган, орбитраж қарори чиқарилган ёки чиқарилмаганлиги ва ҳ.к. бўйича дастлабки хужжатлар тўплами тайёрланмоғи лозим. Фақат шундагина уни фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш мумкин. Акс ҳолда, зарурийлик шартда кечиктирилган мажбуриятлар сифатида олиниб маъсуллар жавобгарликка тортилади.

12.4. Дебиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлили. Дебиторлик қарзларининг айланувчанлигини таҳлили

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолиятини олиб бориш жараёнида албатта маълум даражадаги дебиторлик ёки кредиторлик қарздорликка йўл кўяди. Чунки, ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулотни етказиб бериш билан унинг тўлови ўртасида доимо маълум бир фарқланишлар бўлиши табиийдир. Шу сабабли ҳам, дебиторлик қарзларининг таркибий тузилишини ва уларнинг вужудга келиш муддатларини ўрганиб, таҳлил қилиб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятлари таркиби деганда унинг юзага чиқиш қаторлари ёки ўрни тушинилади. Корхона баланси бўйича унинг қуйидаги қаторларини таркиблаб ўтганмиз. Харидор ва буюртмачиларга бўлган дебиторлик мажбуриятлари, ходимлар билан ҳисобкитоблар бўйича дебиторлик мажбуриятлар, иш ҳақидан ажратмалар юзасидан дебиторлик мажбуриятлари, солиқлар ва турли бошқа тўловлар бўйича дебиторлик мажбуриятлари ва ҳ.к.

Шунингдек, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таркибида муддати ўтган, тўлов муддати келган ва тўлов муддати ўтмаган мажбуриятларни алоҳида таркибланиш мумкин.

Муддати ўтган ва тўлаш муддати келган мажбуриятлар алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади ва бошқарилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятлар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари тўғрисидаги маълумотномада алоҳида қаторланади. Уларнинг Республика ичкарисидаги корхоналар ва республикадан ташқаридаги корхоналар ўртасида муддати ўтган мажбуриятларга ажратиш мумкин. Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корхона молиявий ҳолатини оғирлаштирувчи асосий сабаб фактори сифатида олинади ва муҳим эътибор берилади.

Таҳлил этишда дебиторлик мажбуриятларининг ҳажми, таркиби ҳамда вужудга келиш муддати бўйича ўрганиш асосида уларнинг ҳолатига, айланувчанлик даражасига, дебиторлик қарзлари билан боғлиқ бўлган молиявий ҳолат кўрсаткичларига баҳо берилади.

**“ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг ҳолатини
таҳлили
(1-январ 2004 йил ҳолатига)**

Дебиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр ҳирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 1 ойгача	2 ойдан 2 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортик
1	2	3	4	5	6	7
1. харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи	6926	4582	1432	510	402	-
2. ходимларга берилган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
3. бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари	60609	41238	14587	3763	1021	-
4. ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи	-	-	-	-	-	-
5. шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи	1299	298	468	367	166	-
6. таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи	-	-	-	-	-	-
7. ажратилган бўлинмалар-нинг қарзи	-	-	-	-	-	-
8. мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
9. мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари	-	-	-	-	-	-
10. бошқа дебиторлик қарзлари	67282	45983	12450	6100	1491	1258
Жами	136116	92101	28937	10740	3080	1258

Мазкур жадвал маълумотлари асосида «ABC» акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзларини таркиби, тузилиши ва вужудга келиш муддатларига баҳо берилади. Маълумотлардан кўринадики, корхонадаги жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, шундан, асосий қисми яъни 92101 минг сўмлиги ёки 67,67 %и бир ойгача бўлган дебиторлик қарзларидир. Бир ойдан икки ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 28937 минг сўмни ёки 21,25 %ини ташкил қилмоқда. Икки ойдан уч ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 10740 минг сўмни ёки 7,89 %ни ташкил қилган. Яъни 90 кунгача бўлган дебиторлик қарзлари жами дебиторлик қарзларининг 96,81 % ини ташкил қилмоқда. Қолган 3,19 % дебиторлик қарзларининг муддати ўтган бўлиб ҳисобланмоқда. Демак, корхона маъмурияти мавжуд дебиторлик қарзларини ундириш чораларини ҳамда муддати ўтган қарзларни бартараф этиш йўллариини излаб топиши лозим бўлади. Акс ҳолда корxonанинг тўлов қобилиятига бу салбий таъсирини кўрсатади.

Дебиторлик мажбуриятлари ёки қарзлари таҳлилида уларнинг айланувчанлигига алоҳида эътибор берилади. Негаки, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик даражаси корхона молиявий аҳволига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги деганда қарз мажбуриятларининг ундириб олиш муддати ва уларнинг айланиш коэффиценти

тушунилади. Бу бевосита бугунги юзага келган мажбуриятнинг неча кундан кейин нақд пулга айланиш даражасини характерлайди.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги сотишдан олинган тушумни дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасига бўлиш асосида аниқланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасини таҳлил этиш даврининг календар кунига кўпайтириш ва сотишдан олинган соф тушум суммасига бўлиш асосида дебиторлик қарзларининг айланишлар куни аниқланади.

62-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлигини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Жами дебиторлик мажбуриятлари, минг сўм	53266	136116	+82850
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
3. Жорий активлар, минг сўм	531756	689066	+157310
4. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари, минг сўм	3257	4338	+1081
5. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти (2/1)	27,269	22,337	-4,932
6. Дебиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1*360/2)	13	16	+3
7. Жорий активлари таркибида дебиторлик қарзлари улуши, % (1/3*100)	10,02	19,75	9,73
8. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари улуши, % (4/1*100)	6,11	3,19	-2,92

Маълумотлардан кўринадики, ўрганилаётган даврда биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг ҳолати ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 82850 минг сўмга ошган, яъни дебиторлик мажбуриятлари ўтган йилга нисбатан деярли 2,5 маротабага кўпайган. Айтиш мумкин, айни вақтда маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳам ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1587868 минг сўмга ўсганлигини кузатиш мумкин. Бунинг таъсирида дебиторлик мажбуриятларининг ундирилиш даври ўтган йилга нисбатан 3 кунга узайган. Яъни дебиторлик мажбуриятларининг ундириб олиниши бирмунча секинлашган. Дебиторлик қарзларининг айланишини секинлашувига асосан қарзларнинг соф тушумга нисбатан ўсиши юқори бўлганлиги ҳисобига бўлган. Яъни, корхонада жорий йилда дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилга нисбатан 4,932 коэффициентга қисқарганлигини ҳам кўриш мумкин. Жорий даврда дебиторлик мажбуриятларининг жами жорий активлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 9,73 % га ортиши аввало дебиторлик мажбуриятлари суммасининг ортиши ҳисобига руй берган. Бундай натижалар корхона учун нисбатан салбий деб баҳоланади ҳамда корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлашувига олиб келиши мумкин. Шундай бўлсада, жорий даврда корхонанинг муддати ўтган дебиторлик қарзларининг жами дебиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу давридаги 16,11 % дан жорий даврнинг охириги ҳисобот санасига 3,19 % га пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади.

Юқоридаги боғланишлардан бевосита дебиторлик мажбуриятларининг айланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражаларини ҳам аниқлашимиз мумкин.

Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даври ўзгаришини омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти	Дебиторлик мажбуриятларининг айланиш даври, кун ҳисобида
1	2	3
1. Ўтган йил	27,269	13
2. Шартли ҳисобот йили	57,079	6
3. Ҳисобот йили	22,337	16
Жами фарқ	-4,932	+3
Таъсир этувчи омиллар:	xxx	xxx
а) Сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши (2-1)	+29,810	-7
б) Дебиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши (3-2)	-34,742	+10

Дебиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даврига омиллар таъсири қуйидагича бўлган. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ўтган йилга нисбатан 4,932 коэффицентга қисқарган. Бу ўзгаришда маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши таъсирида дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти +29,810 коэффицентга, дебиторлик қарзлари ҳажмининг ўзгариши ҳисобига эса айланиш коэффиценти -34,742 коэффицентга камайган. Ҳар иккала омил таъсирида айланиш коэффиценти -4,932 коэффицентга ўзгарган. Ушбу омиллар таъсири дебиторлик қарзларининг айланиш даври кўрсаткичи бўйича қуйидагича бўлган. Яъни, сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳисобига ўзгариш -7 кунга, дебиторлик мажбуриятлари суммасининг ўсиши ҳисобига +10 кунга ўзгариш кузатилган.

$$\text{Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш коэффиценти} = \frac{\text{Сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда}}{\text{Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича}}$$

$$\text{Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш даври} = \frac{\text{Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича} * 360}{\text{Сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда}}$$

12.5. Кредиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили. Кредиторлик қарзларининг айланувчанлигини таҳлили

Кредиторлик мажбуриятлари қарши томонга корxonанинг тўлайдиган мажбуриятларини характерлайди. Биз юкорида унинг таркибига нималар киришини ва уларнинг юзага келиш сабабларини таркиблаб ўтган эдик. Кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишининг асосий сабаби сифатида бевосита дебиторлик мажбуриятларининг вақтида келиб тушмаслигини ҳам таркиблaш мумкин.

Кредиторлик мажбуриятларининг таркиби таҳлилида қарздор бўлган томонлар бўйича мажбуриятларнинг қаторланиши, уларни тўлаш муддатлари бўйича таркибланишига баҳо берилади. Шунингдек, дебиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффициентини ва айланиш даврини аниқлашдаги каби бунда ҳам кредиторлик мажбуриятларининг айланиши коэффициентини ва даври аниқланади. Лекин, бунда қатнашувчи кўрсаткичлар фарқланади. Кредиторлик мажбуриятлари айланишини ўрганишда асосий кўрсаткичлар сифатида насияга олинган ёки ҳали пули тўланмаган моллар, ашёлар, иш ва хизматлар суммасига ҳамда кредиторлик мажбуриятларининг ҳақиқий кўрсаткичларига мурожат қилинади.

Кредиторлик мажбуриятларини таҳлил этишда уларнинг юзага келиш ўрни, муддати ва таркибига алоҳида аҳамият қаратилмоғи лозим. Муддати ўтган кредиторлик қарзларга йўл қўйилиши корхонага нисбатан турли иқтисодий огоҳлантиришларнинг қўлланилишига, иқтисодий жарималарга ҳамда корхонага бўлган ишончнинг пасайишига олиб келади.

Кредиторлик мажбуриятларининг тўлаш муддатлари бўйича қуйидаги таркибини бериб ўтиш мумкин:

- Тўлаш муддати келган мажбуриятлар;
- Тўлаш муддати ўтиб кетган мажбуриятлари.

Йил календар даврининг тақсими бўйича кредиторлик мажбуриятларининг қуйидаги шакллари бериш мумкин:

- 1 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 ойдан 2 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 2 ойдан 3 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 3 ойдан 6 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 6 ойдан 1 йилгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 йилдан ортиқ муддатга бўлган мажбуриятлар.

“ABC” акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили

Кредиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 1 ойгача	2 ойдан 1 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1	2	3	4	5	6	7
1. мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	90387	51423	12196	15713	10023	1032
2. ажратилган бўлинмаларга қарз	400	312	56	32	-	-
3. шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	5007	4019	872	101	15	-
4. солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	6721	4198	2103	420	-	-
5. олинган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
6. суғурталар бўйича қарз	-	-	-	-	-	-
7. мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз	-	-	-	-	-	-
8. таъсисчиларга бўлган қарзлар	-	-	-	-	-	-
9. меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз						
10. бошқа кредиторлик қарзлари	25039	18728	1289	3217	1805	-
Жами	127554	78680	16516	19483	11843	1032

Корхонада жами кредиторлик қарзларининг ҳисобот даври охирига бўлган ҳолати 31001 минг сўмни ташкил қилган. Шундан 1 ойгача бўлаган кредиторлик қарзлари 19520.8 минг сўмни, 1 ойдан 2 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 7258.1 минг сўмни, 3 ойдан 6 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 2700 минг сўмни ташкил қилган. Муддати ўтказиб юборилган лекин ундирилмаган кредиторлик қарзлари суммаси 540 минг сўмни ташкил қилган.

Кредиторлик қарзларининг ҳолатига уларнинг айланиш даражаларини ўрганиш асосида тўлиқ баҳо бериш мумкин. Кредиторлик қарзлари айланувчанлиги бўйича қуйидаги боғланишлар жадвалини келтириб ўтиш мумкин.

«ABC» акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг айланишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1	2	3	4
1. Жами кредиторлик мажбуриятлари, минг сўм	249458	127554	-121904
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари, минг сўм	929608	2168322	+1238714
3. Жами мажбуриятлар, минг сўм	258047	163147	-94900
4. Кредиторлик қарзларининг муддати ўтгани, минг сўм	19856	12875	-6981
5. Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициентини, (2/1)	3,726	16,999	+13,273
6. Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1*360/2)	97	21	-76
7. Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзлари улуши, % да (1/3*100)	96,67	78,18	-18,49
8. Муддати ўтган кредиторлик қарзларининг жами кредиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи, % да (4/1*100)	7,96	10,09	+2,13

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида кредиторлик қарзларининг айланишига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўришиб турибдики, корхонада кредиторлик қарзлари ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 121904 минг сўмга қисқарган. Бунга аксинча, сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари эса жорий йилда 1238714 минг сўмга ўсган. Буларнинг натижасида корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициентини ўтган йилги 3,726 коэффициентдан ҳисобот йилига келиб 16,999 коэффициентгача кўтарилган. Яъни кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги бир неча мартабага тезлашган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим. Бундан ташқари кредиторлик қарзларининг айланиш даври ўтган йилги 97 кундан ҳисобот йилига келиб 21 кунгача қисқарган.

Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзларининг салмоғи ҳам жорий йилда 18,49 % га камайганлигини ижобий баҳоласак бўлади. Аммо, муддати ўтган кредиторлик қарзларининг салмоғи жорий йилда 2,13 % га ортганлигини салбий баҳоламоқ лозим бўлади. Чунки, бундай ҳолат корхонанинг иқтисодий жарималар тўлашига олиб келади ва молиявий ҳолатига салбий таъсир этади. Кредиторлик қарзларининг айланишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатган бўлиб, ушбу таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўриб чиқишимиз мумкин бўлади.

Кредиторлик қарзларининг айланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти	Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида
1	2	3
1. Ўтган йили	3,726	97
2. Шартли ҳисобот йили	8,692	41
3. Ҳисобот йили	16,999	21
Жами фарк	+13,273	-76
Таъсир этувчи омиллар:	xxx	xxx
а) Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннаrxини ўзгариши (2-1)	+4,966	-56
б) Кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши (3-2)	+8,307	-20

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадик, корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилга нисбатан жорий йилда 13,273 коэффициентга ошган. Бу ўзгаришда сотилган маҳсулот таннаrxининг ўзгаришининг таъсири +4,966 коэффициентга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса +8,307 коэффициентга тенг бўлган.

Кредиторлик қарзларининг тўлаш муддати ўтган йилга нисбатан 76 кунга тезлашган. Бу ўзгаришда маҳсулотлар таннаrxининг ёки сотиб олинган қийматликлар ва хизматлар суммасининг ўзгариши таъсири 56 кунга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса 20 кунга тенг бўлган. Бундай натижалар корхонанинг тўлов қобилиятини яхшиланаётганлигидан далолат беради.

Кредиторлик қарзларининг айланиши таҳлил қилинаётганда уларнинг шартли айланиш коэффициенти ва шартли айланиш даври каби кўрсаткичлар ҳам таҳлил қилиб борилиши лозим. Бу кўрсаткичлар одатда қуйидагича аниқланади:

Кредиторлик қарзларининг шартли айланиш коэффициенти ва айланиш даври

$$K1 = \frac{108400}{16542} = 6,553, \quad K2 = \frac{16542 \cdot 360}{108400} = 54,9$$

12.6. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги "Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасидаги чора тадбирлари тўғрисида"ги ва 1996 йил 24-январдаги "Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора тадбирлари тўғрисидаги" фармонларини бажариш борасида муайян ишлар олиб борилаётганлигига қарамадан дебиторлик-кредиторлик қарзлари бошқариш оғир аҳволда қолмоқда.

Жумладан 2004 йил 1-январ ҳолатига кўра муддати ўтган дебиторлик қарзлари 156,7 млрд сўмни, кредиторлик қарзлари эса 229,6 млрд сўмни ташкил этган. Энг оғир томони шуки, уларни ундиришнинг иқтисодий асоси йил сайин оғирлашиб бормоқда.

Дебиторлик кредиторлик қарзларининг олдини битта дастур асосида ва уни назорат қилиш асосида уддалаб бўлмайди. Бунинг учун бевосита кенг қамровли дастур ишлаб чиқиш лозим.

Бизнинг фикримизча дебиторлик кредиторлик мажбуриятларининг олдини олиш мақсадида қуйидаги чора тадбирларни амалга ошириш мақбулдир:

-ўзаро шартномавий муносабатларда томонларнинг масъуллиги ва уларнинг шартнома шартларига қатъий амал этиши;

-муддати ўтказиб юборилган ҳар қандай тўловлар суммаси бўйича ҳуқуқий жавобгарлик шартларини белгилаш;

-ҳисоб китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;

-даргумон қарзлар бўйича резервлар ташкил қилиш механизминини ишлаб чиқиш ва

х.к.;

Мавзу бўйича таянч иборалар

- дебиторлик қарзлари тўғрисида тушунча ва уларни таҳлил этиш услуги;
- дебиторлик қарзларни умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлил этиш услуги;
- кредиторлик қарзлари тўғрисида тушунча ва уларни таҳлил этиш услуги;
- кредиторлик қарзларни умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлил этиш услуги;
- қарзларни камайтириш йўллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари деганда нимани тушунасан?
2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари қандай сабабларга кўра вужудга келади?
3. Дебиторлик қарзларининг таркиби ва тузилиши қандай таҳлил этилади?
4. Кредиторлик қарзларининг таркиби ва тузилиши қандай таҳлил этилади?
5. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг юзага чиқиш муддатлари бўйича қандай даврларга бўлиб ўрганилади?
6. Дебиторлик қарзларини айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
7. Кредиторлик қарзларини айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
8. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш йўллари кўрсатиб ўтинг?
9. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтиришнинг мамлакат иқтисодидаги ўрни ва роли?
10. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини назорат этувчи ташкилотлар ва уларнинг ҳуқуқий мезонлари?
11. Мажбуриятларни сотиш ва сотиб олиш дегани нима?

12. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг корхона молиявий ҳолатига таъсири?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйида илова қилинган “Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақидаги маълумотнома” маълумотлари асосида корхонанинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил этинг, хулосалар ёзинг ва таклифлар беринг.

т/р	Дебитор, кредитор вазирлик, идора, концерн ва бошқаларнинг номлари	Умумий қарзлар		Жумладан, республикада н ташқарида		Умумий қарзлардан муддати ўтгани		Жумладан, республикадан ташқарида	
		Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	ЖАМИ: <i>Шу жумладан:</i>	984633,7	224063,6	-	-	169,2	-		
1.	Ички хўжаликлараро	480048,3							
2.	Маҳсулот, иш ва хизматлар	77415,2	2139,6			169,2			
	Пахта саноати	47310,2				169,2			
	ГУБ	4587,9							
	“Ўзгуркаккуммаш” ҚК	1278,1							
	“Агромаш” АЖ	21037,7							
	АЗДР	2289,1							
	Бошқалар	5500,1	2139,6						
3.	АВАНСЛАР:	6165,1	-						
	Ўзқишлоқхўжмаш-Холдинг	398,7							
	Пахта саноати	1027,5							
	Ўздонмаҳсулот	2018,7							
	“Ўзнефтгаз”	697,2							
	“Қувасойсемент”	1237,9							
	ДСМ	587,7							
	Бошқа аванслар	197,4							
4.	Бошқа дебитор ва кредиторлар:	404486,5	28626,2						
	“Ўзавтойўл”	98763,1							
	Энергия вазирлиги		10697,8						
	Коммунал хизмат вазирлиги		17928,4						
	Алоқа вазирлиги	4567,4							
	Ўзнефтгаз	90267,3							
	Йўловчитранссервис	25679,4							
	Бошқалар	185209,3							
5.	Бюджет билан ҳисоблашиш	16518,6	36808,7						
6.	Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар	-	90638,5						
7.	Ижтимоий таъминот билан ҳисоб-китоблар	-	65850,6						

2-топшириқ

Корхонанинг муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганинг, таҳлил эдинг ва муддати ўтганлик сабабларини аниқланг ҳамда қарздорликни камайтириш бўйича тегишли таклифларингизни беринг.

ХIII -БОБ.АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҲОЛАТИ ВА УЛАРДАН Фойдаланишни таҳлили

13.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект бирор-бир маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришни ташкил қилиши учун асосан тўрт хил ресурс мужассам бўлмоғи лозим бўлади. *Бундай ресурслар таркибига:*

- Моддий ресурслар;
- Молиявий ресурслар;
- Меҳнат ресурслари;
- Тадбиркорлик ресурси.

Мазкур ресурслар таркибида бугунги кунда энг асосийларидан бири бу моддий ресурслар бўлиб, уларнинг таркибида ҳам муҳимларидан бири асосий воситалар ҳисобланади. Чунки, кейинги йилларда асосий воситаларнинг баҳосини мунтазам ошириши ва уларга қилинадиган харажатлар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қилаётганлиги ҳам ушбу воситаларни таҳлил қилиб боришни тақозо этмоқда.

Асосий фондлар (воситалар) ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифатида қаралиб, улар воситасида бевосита меҳнат предметлари ва меҳнат кучлари бирикувида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлар бажарилади ва хизматлар кўрсатилади.

Асосий фондлар деб ишлаб чиқариш циклида бир неча бор қатнашиб ўзининг қийматини яратилаётган маҳсулотларга қисман-қисман ўтказувчи ҳамда жисмоний шаклини сақлаб қолувчи меҳнат воситаларига айтилади.

Асосий фондлар ёки воситаларни таркибашда жаҳон ва республика ҳисоб белгиловига мувофиқ қуйидаги иккита жиҳат мезон сифатида олинган. Биринчиси, уларнинг қиймат ифодаси, иккинчиси – хизмат муддати.

Асосий воситаларнинг қиймат ифодаси унинг кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлардан фаркланиш чегарасини характерлайди. Бу ифода Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2000 йил даги қарори билан иш ҳақи минимумининг 50 баробарида қилиб белгиланган. Асосий воситаларнинг хизмат муддати уларнинг бир йилдан ортиқ муддат хизмат этишини характерлайди.

Хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган, лекин қиймат жиҳатдан қатъий чегарадан ошмайдиган қийматликлар, шунингдек, қийматликлар, хўжалик инвентарларининг айрим турлари асосий воситалар қаторига киритилмайди. Бу қатор бевосита кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлари таркибида ҳисобга олинади.

Асосий воситалар таҳлилида корхонанинг асосий воситалар билан қуролланиш даражасига, уларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларига, самарадорлик кўрсаткичларига, динамикаси ва ҳолатига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан таъминланиш дейилганда корхонанинг бизнес режасига ёки ўтган йилларга нисбатан асосий фондлар билан қуролланиши даражаси тушунилади.

Шунингдек, асосий воситаларнинг таркиби бўйича, тури бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Таҳлил этишда асосий воситаларнинг ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим эътибор қаратилади. Бу орқали бевосита асосий воситаларнинг эскириш даражаси, яроқлилиқ даражаси, кирими ва чиқими кўрсаткичларига баҳо берилади.

Асосий воситаларнинг унумини ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади

ва таҳлил якунида корхонада асосий фондлардан фойдаланишга ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий йўналишлар белгиланади. Корхонанинг асосий воситалари, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий таҳлис берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ўрганишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлик ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлик ҳолатини яхшилаш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг техник ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситалардан самарали фойдаланганлик даражаларига баҳо бериш;
- ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлик даражаларига баҳо бериш;
- асосий воситалар самарадорлигини ошириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳақозо.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ✓ корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- ✓ “Бухгалтерия баланси” (1-шакл);
- ✓ “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги” ҳисобот (3-шакл);
- ✓ Бухгалтерия ҳисобининг асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олувчи счёт маълумотлари.

13.2. Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили, уларнинг актив ва пассив қисмларини нисбати

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир воситани маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаш ва таркибий жойлаштириб чиқиш мумкин бўлади. Хусусан, корхоналарнинг асосий воситаларини ҳам маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаб чиқиш ва уларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади. Бугунги кунда асосий воситаларни қуйидаги хусусиятлари бўйича таснифлашимиз мумкин:

1. Асосий воситаларнинг корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувига қараб:

- актив асосий воситалар;
- пассив асосий воситалар.

2. Асосий воситаларни маълум тармоқларга бўйсунувига қараб:

- саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари;
- бошқа тармоқ асосий воситалари;
- ноишлаб чиқариш асосий воситалари.

3. Асосий воситаларнинг фойдаланиш жараёнидаги қатнашувига қараб:

- фойдаланишдаги асосий воситалар;
- фойдаланишдан олиб қўйилган (консервация қилинган) асосий фондлар.

4. Асосий воситаларнинг турларга ажратилиши бўйича:

- ер;
- бинолар;
- иншоотлар;
- узатиш мосламалари;
- ҳисоблаш техникаси ва компьютерлар;
- машина ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- асбоб ускуналар;
- хўжалик жиҳозлари;
- ишлаб чиқариш инвентарлари;
- ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
- кўп йиллик экинлар ва бошқа асосий воситалар.

5. Мулккий эғалигига қараб:

- ўзига тегишли асосий воситалар;
- ижарага олинган асосий воситалар.

Бундан ташқари асосий воситаларнинг яна бошқа бир хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаш мумкин.

Ҳозирги шароитда корхоналарда асосий воситаларнинг барча турларини керакли нисбатда ва таркибда бўлишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Яъни саноат ишлаб чиқаришидами, ёрдамчи тармоқлардами ёки ижтимоий-маиший соҳаларда бўлмасин барча асосий воситалар керакли хизматни бажарадилар.

Асосий воситаларнинг таркиби, уларнинг тузилишин ўрганиш билан бир қаторда динамик ўзгаришларига ҳам баҳо бериб борилади. Асосий воситаларнинг динамикаси деганда уларнинг даврлар (йиллар) бўйича ўзгаришлари тушунилади. Динамик ўзгаришлар асосида корхонада асосий воситаларнинг йиллар бўйича мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида эса корхонанинг асосий воситалари таркибига, тузилишига ва динамикасига баҳо бериш мумкин бўлади.

“ABC” акционерлик жамиятининг асосий воситалари таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларининг таҳлили

Асосий воситаларнинг таркиби	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Ўзгариши (+, -)	
	Сумма, минг сўм	Салмоғи %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Мутлоқ, минг сўмда	Салмоқдаги, %
1	2	3	4	5	6	7
1. Ер	30591	18,4	30591	16,9	-	-1,5
2. Бино	52313	31,5	51453	28,5	-860	-3,0
3. Иншоот	11430	6,9	11376	6,3	-54	-0,6
4. Узатиш мосламалари	5040	3,0	6009	3,3	+969	+0,3
5. Транспорт воситалари	2939	1,8	8651	4,8	+5712	+3,0
6. Ҳисоблаш техникаси ва компьютерлар	5100	3,1	5050	2,8	-50	-0,3
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари	2449	1,5	2693	1,5	+179	-
8. Машина ва жиҳозлар	55400	33,3	64174	35,7	+8774	+2,4
9. Хўжалик инвентарлари	-	-	-	-	-	-
10. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар	-	-	-	-	-	-
11. Кўп йиллик экинлар	-	-	-	-	-	-
12. Ер ҳолатини яхшилашдаги капитал харажатлар	-	-	-	-	-	-
13. Асбоб ускуналар	210	0,1	225	0,1	+15	-
14. Бошқа асосий воситалар	728	0,4	663	0,04	-663	-0,36
Жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-

Жадвал маълумотларига асосланиб, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида, ўрганилаётган даврда ўтган йилга нисбатан жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалари ҳажми 14122 минг сўмга кўпайганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур корхонадаги асосий воситаларнинг асосий салмоғини ер, бино ҳамда машина ва жиҳозлар ташкил этган. Ушбу асосий воситалар жами воситаларнинг 80-85 % ини ташкил қилмоқда. Жорий йилда корхонадаги асосий воситалардан машина ва жиҳозларнинг қиймати 8774 минг сўмга, транспорт воситаларининг қиймати 5712 минг сўмга, узатиш мосламаларининг қиймати 969 минг сўмга кўпайган бўлса, бинонинг қиймати 860 минг сўмга, иншоот 54 минг сўмга ва бошқа асосий воситалар 663 минг сўмга камайган.

Жорий йилда машина ва жиҳозларнинг ўсганлиги корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтиради. Чунки, машина ва жиҳозлар тўғридан-тўғри ишлаб чиқаришда қатнашадиган воситалар қаторига кириди.

Умуман олганда корхонада асосий воситаларнинг динамик ўсиши кузатилган бўлиб, бу корхонада асосий воситаларнинг босқичма-босқич янгиланаётганлигидан далолатдир.

Қуйидаги маълумотлар асосида асосий воситаларнинг динамик ўзгаришларига баҳо бериш мумкин.

68-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг сўнгги беш йилликдаги динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил
1	2	3	4	5	6
1. Асосий воситалар қиймати	157560	145935	158674	166100	180222
2. Базис йилига нисбатан ўсиши, %	х	-7,38	+0,71	+5,42	+14,38
3. Олдинги йилга нисбатан ўсиши, %	х	-7,38	+8,73	+4,68	+8,50

Корхонада асосий воситаларнинг динамик ўзгариши қуйидагича бўлган. Жорий давр охирига келиб асосий воситаларнинг ўсиши базис даврига нисбатан 14,38 % ни ташкил этган. Энг юқори ўсиш суратига ҳам корхона 2003 йилда эришган. Шунингдек, олдинги йилга нисбатан ўсишда эса энг юқори ўсиш суръати 2001 йилга тўғри келмоқда. Яъни ушбу йилда асосий воситалар қиймати олдинги йилга нисбатан 8,73 % га ўсган. Бундан кўриниб турибдики, корхона сўнгги пайтларда асосий эътиборни эскирган асосий фондларни ҳисобдан чиқаришга ва уларни янги фондлар билан алмаштиришга қаратмоқда.

Асосий воситаларни актив ва пасив фондларга таркибланда асосий жиҳат уларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги бевосита иштирокига қаратилади. Актив асосий воситалар деб маҳсулот ишлаб чиқаришдан бевосита ва билвосита қатнашувчи асосий воситаларга айтилади.

Ишлаб чиқариш учун шароит яратиб берувчи асосий воситалар эса пасив асосий фондлар сифатида қаралиб, уларнинг таркибига бевосита бинолар, иншоотлар, ерлар (қишлоқ хўжалиги корхоналаридан ташқари) қиймати ва ҳ.к. киритилади.

Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибида уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилади ва ўзгаришлари ўрганилади.

69-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятининг актив ва пасив асосий воситаларини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил		Ҳисобот йили		Фарқи, (+,-)	
	Сумма, минг сўм	Салмоғи %	Сумма, минг сўм	Салмоғи %	Суммадаги, минг сўмда	Салмоқдаги, %
1	2	3	4	5	6	7
Жами асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-
Шу жумладан:						
• актив асосий воситалар	71766	43,21	82693	45,88	+10927	+2,67
• пасив асосий воситалар	94334	56,79	97529	54,12	+3195	-2,67

Биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот даврида жами 180222 минг сўмлик асосий воситаси бўлиб, шундан, 45,88 % актив асосий воситалар ва қолган 54,12 % пассив асосий воситалар бўлиб ҳисобланади. Жорий йилда ўтган йилга нисбатан бевосита ишлаб чиқаришда иштирок этадиган, яъни актив асосий воситалар салмоғи 2,67 % га ортганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Бунга мос равишда пассив асосий воситалар салмоғи эса 2,67 % га пасайгандир. Асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан мутлоқ ўзгариши +14122 минг сўмни ёки 8,5 фоизга ($14122/166100 * 100$) ташкил этган. Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибида уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилади ва ўзгаришлари ўрганилади.

13.3. Тезлашган амортизация ажратмалари ва уларнинг фонд қийтимига таъсири

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалари ўз хизмат вазифасини бажариши билан бир қаторда эскириб ҳам боради. Асосий воситаларнинг эскириши бугунги кунда асосан икки хил кўринишда бўлади, яъни, жисмоний эскириш ва маънавий эскириш. Бугунги кунда кўпгина асосий восита турлари жисмоний эскиришдан кўра маънавий жиҳатдан тезроқ эскириб қолмоқда. Шу сабабли ҳам корхоналарнинг асосий воситаларини батамом эскириб қолишининг олдини олиш мақсадида, уларга амортизация (эскириш) ҳисоблаб борилади ва асосий восита ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга секин-асталик билан ўтказиб боради.

Корхонанинг амортизация сиёсати бевосита давлат амортизация сиёсати асосида белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Солиқ қўмитасининг 1997 йил 27-февралдаги меъёрий хатига мувофиқ ҳамда 2001 йил 9-январдаги Молия вазирлигининг йўриқномасига мувофиқ асосий воситаларга амортизация ҳисоблашни соддалаштириш мақсадида, қуйидаги бешта гуруҳ асосий воситаларга меъёрлар белгиланган:

1. Бинолар, иншоотлар ва қурилмалар учун – 5 %;
2. Енгил автомобиллар, таксилар, йўл ҳаракатида фойдаланиладиган автотракторлар, махсус буюмлар, инвентарлар, компьютерлар, маълумотларни қайта ишловчи ускуналар учун – 20 %;
3. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автоприцеплар, машина, асбоб-ускуналар ва мебеллар учун – 15 %;
4. Юқоридаги гуруҳларга киритилмаган бошқа асосий воситалар учун – 10 %;
5. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорт воситалари, иссиқлик, газ ва сув узатувчи труба проводлар, дизел генераторлари, электр ва алоқа узатиш ускуналари учун – 8 %.

Ушбу меъёрий хатда фирма ва компаниялар учун амортизация ҳисоблашнинг ўзгартирилган нормаларини қўллаш имконияти берилган, яъни секинлаштирилган ёки тезлаштирилган (икки коэффицентга қадар) усулларидан фойдаланишлиги мумкин. Тезлаштирилган амортизация ҳисоблаш тартиби қўлланилса, меъёридан ортиқча ҳисобланган амортизация суммаси солиққа тортиладиган фойдага қўшилиб, ўрнатилган тартибда солиқ тўлашлари лозим.

Жаҳон тажрибасида асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг турли-туман муҳим услублари мавжуд. **Бундай муҳим услубларига қуйидагилар киритилади:**

- тенг улушларда, амортизация нормаларидан келиб чиққан ҳолда эскириш ҳисоблаш;
- қолдиқ усулда эскириш ҳисоблаш;
- ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқ эскириш ҳисоблаш;
- комулятив усулда эскириш ҳисоблаш ва ҳақозо.

Юқоридаги усулларнинг моҳиятини қуйидаги мисол асосида кўриб ўтиш мумкин.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати - 1000000 сўм

Асосий воситаларнинг тугатиш қиймати - 100000 сўм

Асосий воситаларнинг хизмат муддати - 5 йил

Тенг улушларда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация нормаси	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	180000	640000
1000000	20	180000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	180000	100000

Комулятив усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	5/15	300000	700000
1000000	4/15	240000	460000
1000000	3/15	180000	280000
1000000	2/15	120000	160000
1000000	1/15	60000	100000

1+2+3+4+5=15йил Амортизация суммасини аниқлашда жами йиғилган кўрсаткич биринчи йили 15 дан 5 қисми, иккинчи йили 15 дан 4 қисми олинади ва ҳақозо.

Қолдиқ усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши %	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	240000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	120000	160000
1000000	20	60000	100000

Бу усулда амортизация ҳисобланганда иккинчи йилдан кейин харажат сифатида қўшиладиган эскириш суммаси камайиб боради, демак, соф молиявий натижа асосий воситаларнинг энг охириги муддатларида кўпайиши юз беради.

Икки қарра оширилган усулда амортизация ҳисоблаш усули

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши %	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20*2	360000	540000
1000000	20*2	216000	324000
1000000	20*2	129600	194400
1000000	20*2	77760	116640
1000000	20*2	*	116640

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси миллий ҳисоб тизимида амортизация ҳисоблашнинг асосан иккита усулидан фойдаланилмоқда.

-Тенг улушларда амортизациялашнинг қатъий нормаларида эскириш ҳисоблаш;

-Тезлаштирилган, амортизациялашнинг қатъий нормаларини икки марта оширилган ҳолатида эскириш ҳисоблаш усули;

Амортизациянинг у ёки бу усулининг қулланиши албатта асосий воситаларнинг техник ҳолатига таъсир этади.

Жумладан, тезлаштирилган усулда амортизация нормаларига ўтиш асосий фондларни янги асосий фондлар билан алмаштиришнинг молиявий таминоти ва уларнинг манавий эскиришдан сақланиш имконини берибгина қолмай, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстириш имконини ҳам беради.

13.4. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг техник ҳолатига ҳам баҳо бериб борилади. Одатда асосий воситалар таркибида йил давомида ўзгаришлар рўй беради. Янги асосий воситаларни кирими туфайли асосий воситалар ортиб боради. Эскирган асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан чиқариш туфайли асосий воситалар камайиши мумкин. Бундай табиий ҳолатларни рўй бериши натижасида асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлил этишимизни тақозо этади. **Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:**

- асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси;
- асосий воситаларнинг эскириш даражаси;
- асосий воситаларнинг янгиланиш даражаси.

Асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг колдик киймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошлангич киймати}} * 100;$$

Асосий воситаларнинг эскириш даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш киймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошлангич киймати}} * 100 ;$$

Асосий воситаларнинг яроқлилик ва эскириш коэффициентлари йиғиндиси коэффициентда 1,0 га, фоизда 100 тенг бўлади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қараб уларнинг техник ҳолатига баҳо берилади ва уларни тартиблаш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Асосий воситаларнинг ҳолатини ўрганишда корхона амортизация сиёсатига, асосий воситаларнинг маънавий эскирганлик даражасига, фойдаланишдан олиб қўйилган ва консервация қилинган асосий воситалар ҳолатига муҳим эътибор қаратилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларини уларнинг ҳар бир тури ва жами бўйича ўрганилади. Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 1-шакл «Бухгалтерия баланси» ва 3-шакл «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги» ҳисобот шаклларида олинади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичлари билан тўлдирилади.

«ABC» акционерлик жамияти асосий воситаларининг техник ҳолатини таҳлили

Асосий воситалар	Бошланғич қиймати, минг сўм	Эскириш қиймати, минг сўм	Қолдиқ қиймати, минг сўм	Эскириш даражаси, %	Яроқлилик даражаси, %
1	2	3	4	5	6
1. Ўтган йили	166100	85118	80982	51,24	48,76
2. Ҳисобот йили	180222	88969	91253	49,36	50,64
3. Фарқи, (+,-)	+14122	+3851	+10271	-1,88	+1,88

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган «ABC» акционерлик жамиятининг асосий воситаларини техник ҳолатига баҳо бериш мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, корхонада жорий йилда асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси ўтган йилга нисбатан 1,88 % га кўтарилган бўлиб, жами асосий воситаларнинг 50,54 %ини ташкил этмоқда. Қолган 48,76 % асосий воситалар ўзининг хизмат муддатларини ўтаб бўлган ҳамда эскирган асосий воситалар ташкил этади. Корхонада асосий воситаларнинг техник ҳолати ижобий томонга ўзгарган бўлсада, асосий воситаларнинг умумий техник ҳолати етарли даражада деб баҳолай олмаймиз. Чунки, асосий воситаларнинг тенг ярмига яқини эскирганлиги бу яхши натижа эмас. Шу сабабли ҳам корхона маъмурияти асосий воситаларини янада кўпроқ қисмини янгилаб бориш чораларини излаб топиши мақсадга мувофиқ бўлади.

13.5. Асосий фондларнинг янгиланиш динамикаси ва меҳнатнинг фонд билан қуролланишини таҳлили

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади.

Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларига уларнинг янгиланиши ва чиқиб кетиш коэффицентлари киритилади. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти жорий даврда янгидан киритилган асосий воситалар қийматини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш орқали топилади. Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффиценти жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қийматини уларнинг йил бошига бўлган қийматига бўлиш асосида аниқланади. Яъни ушбу коэффицентларни аниқлашни қуйидаги формулалар орқали ҳам ифодалашимиз мумкин:

Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффицентини қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Ишлаб чиқаришга янгидан қабул қилинган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил охиридаги бошланғич қиймати}}$$

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффиценти эса қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил бошига бўлган қиймати}}$$

Бу таркиблашни асосий воситаларнинг жами қатори ва ҳар битта таркиби бўйича бериб ўтиш мумкин. Таҳлил жараёнларида асосий воситаларнинг янгиланиш ва ишлаб чиқаришдан чиқариш сабабларига ҳам эътибор берилади. **Бунда корхонанинг асосий воситаларини янгилаш манбалари бўлиб:**

- капитал қўйилмалар ва инвестициялар;
- хусусий капиталнинг ўсиши;
- узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар;
- мақсадли молиялаш ва субсидиялар;
- текинга олинган асосий воситалар;
- грантлар ва бошқа манбалар ҳисобланади.

Асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан чиқариш сабабларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- асосий воситаларнинг маънавий эскириши;
- асосий воситаларнинг жисмоний эскириши ва фойдаланиш учун яроқсиз ҳолатга келиши;
- асосий воситаларнинг ортиқчалилиги;
- асосий воситаларни сотиш;
- ўғирликлар, йўқотишлар ва бошқа чиқимлар.

71-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари таҳлили (қолдиқ қийматида)

Асосий воситалар	Асосий воситалај йил бошига қолдиғи	Янгидан қабул қилинган асосий воситалар	Чиқим қилинган асосий воситалај	Асосий воситалар йил охирига қолдиғи	Янгила ниш коэфф.	Чиқиб кетиш коэфф.
1	2	3	4	5	6	7
Ўтган йил	76875	8469	4362	80982	0,105	0,054
Ҳисобот йили	80982	27918	13133	91253	0,306	0,144
Фарқи (+,-)	+4107	+19449	+8771	+10271	+0,201	+0,090

Биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида асосий воситаларни ҳаракат кўрсаткичларининг ўзгаришини таҳлили шуни кўрсатадики, жорий даврда асосий воситаларнинг янгиланиш даражаси олдинги йилга нисбатан 0,201 коэффицентга ўсган. Ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан ўзгариши эса +0,090 коэффицентга ортган. Умуман олганда корхонадаги асосий воситаларнинг янгиланиш даражасини ўтган йилга нисбатан яхшиланганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Демак, корхона маъмурияти эскирган асосий воситаларини янгилаш бўйича амалий чоралар кўраётганлигидан далолатдир. Аммо, бундай суръатдаги янгиланиш даражаси бугунги кун талабига мос келмайди. Чунки, фан-техника тараққиёти ривожланиб бораётган бугунги кунда корхона асосий воситаларининг тўлиқ бир марта янгиланиш даври 3-4 йилдан ортиб кетмаслиги лозим бўлади. Бундай натижаларга эришиш учун эса корхона ўз асосий воситаларининг 20-25 фоизини ҳар йили янгилаб бориши лозим бўлади.

Бугунги кунда корхоналардаги асосий воситаларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларини таҳлил қилиб бориш билан бир қаторда, корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги даражасини ҳамда ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлиги даражасини ҳам таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир. Корхона (фирма)нинг асосий воситалар билан таъминланганлик ёки қуролланганлик даражаси деб ишлаб чиқаришнинг меъёр даражасида меҳнат воситалари билан таъминланганлигига айтилади.

Аввало, корхона (фирма)нинг меҳнат воситалари билан таъминланганлигида қуйидаги жиҳатларини фарқлаш лозим:

- ўзига тегишли бўлган меҳнат воситалари билан таъминланганлиги;
- ижарага олинган меҳнат воситалари ҳисобига таъминланганлиги.

Демак, корхона ҳар иккала ҳолатда ҳам асосий воситалар билан таъминланганликнинг меъёр кўрсаткичларига эга бўлиши мумкин.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилида корхона (фирма) да асосий воситаларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан қуролланганлик кўрсаткичлари сифатида битта ишчига тўғри келадиган меҳнат воситалари, бир иш ўрнига тўғри келадиган асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси аниқланади. Асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Яъни, корхона фаолиятига фақат миқдор кўрсаткичлар орқалигина эмас балки сифат кўрсаткичларини ҳам ўрганиш асосида баҳо берилади.

**“ABC” акционерлик жамиятининг асосий воситалар билан таъминланганлиги
ва қуролланганлигининг таҳлили**

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўмда	162387	173161	+10774
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	838	814	-24
Бир ходимга тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, сўм	193779	212728	+18949

Маълумотлардан кўринадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида саноат ишлаб чиқариш ходимларининг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ўсган. Бу ўсиш иккита омил ҳисобига тўғри келган. Биринчи омил бу ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига бўлиб $\{(173161/838)-(162387/838)\}$ 12857 сўмни, ҳамда иккинчи омил асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши ҳисобига $\{(173161/814)-(173161/838)\}$ 6092 сўмни ташкил этган. Бундан кўринадики, корхонада ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ортган. Бундай натижаларни ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

13.6. Фонд қайтимининг динамикаси ва ва унга ташкилий техникавий омиллар таъсирининг таҳлили

Асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигига баҳо бериш молиявий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки, асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлса-ю, лекин улардан самарали фойдаланмасак, у ҳолда корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

73-жадвал

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фонд қайтими	Фонд сизими
<i>Саноат ишлаб чиқариш фондлари қайтими</i>	Маҳсулот ҳажми $\Phi_k = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
<i>Машина ва ускуналар қайтими</i>	Маҳсулот ҳажми $\Phi_k = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
<i>Саноат ишлаб чиқариш фондлари сизими</i>	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати $\Phi_c = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
<i>Машина ва ускуналар сизими</i>	Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати $\Phi_c = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда аълоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати деганда, унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига, балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижавийлигига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг таҳлилининг қуйидаги қаторларини характерлаш мумкин;

- корхона ишлаб чиқариш қувватларининг техник иқтисодий кўрсаткичлари тизими;
- техник иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни қиёсий таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона харажатларига таъсирининг таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишда корхона томонидан ошкор этиладиган 2-б форма «Корхонанинг ижтимоий иқтисодий кўрсаткичлар тизими» га муҳим эътибор берилади.

Таҳлилда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг таъсир этувчи омиллари иккита таркиб бўйича ўрганилади.

1. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили;
2. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

Фонд қайтими (сиғими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар бўлиб:

- Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;
- Асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

- Асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;
- Фонд қайтими (сиғими)нинг ўзгариши.

74-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Маҳсулот ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, минг сўм.	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати	Фонд қайтими	Фонд сиғими
1	2	3	4	5
Ўтган йил	2113430	166100	12,724	0,079
Шартли, ҳисобот йили	2357682	173596	13,581	0,074
Ҳисобот йили	2553967	180222	14,171	0,071
Ўтган йилдан фарқ	+440537	+14122	+1,447	-0,008
Фонд қайтимининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар				
X	+0,857	+0,590	+1,447	X
Фонд сиғимининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили				
X	-0,005	-0,003	X	-0,008
Меҳнат воситалари билан боғлиқ омилларнинг маҳсулот ҳажмига таъсири				
X	+440469,5	+179688,3	+260781,2	x

Биз таҳлил қилаётган “АВС” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлиги ўтган йилга нисбатан бир қадар яхшиланган. Фонд қайтими ва унинг ўтган йилга нисбатан ўсиши +1,447 (14,171- 12,724) сўмга тенг бўлган. Бу ўзгаришда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши таъсири +0,857 (13,581-12,724) сўмни, асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши эса салбий таъсир этган ва унинг натижасида фонд қайтими +0,590 (14,171-13,581) сўмга камайган. Барча омиллар таъсирида асосий фондлар қайтими ўтган йилга нисбатан +1,447 сўмга ортган (14,171- 12,724).

Асосий фондлар сиғими ўтган йилга нисбатан -0,008 сўмга камайган. Бу ўзгаришга маҳсулот ҳажмининг таъсири -0,005 (0,074 – 0,079) сўмни, асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгаришининг таъсири эса -0,003 (0,071 – 0,074) сўмни ташкил қилган.

Меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омилларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирининг таҳлилида асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши

таъсирида ялпи маҳсулот ҳажми $+179688,3 (+14122*12,724)$ минг сўмга, фонд қайтимининг ўзгариши ҳисобига $+260781,2 (1,447*180222)$ минг сўмга ўсишини кўриш мумкин.

13.7. Ишлаб чиқариш жиҳозларининг вақти ва қуввати бўйича фойдаланишини таҳлили

Ишлаб чиқариш жиҳозларидан вақт ва қувват бўйича фойдаланиш таҳлилида корхона асосий фондлари ва уларнинг таркибида машина ва ускуналар, станоклар иш вақтидан фойдаланишнинг даражасига, қувватларнинг фойдали иш коэффициентларига, фойдаланишнинг реал ҳолатига баҳо берилади.

Машина ва ускуналар иш вақтидан самарали фойдаланишда уларнинг жами саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари таркибидаги салмоғига ва уларнинг иш самарасига аҳамият берилади.

Машина ва ускуналарнинг жами ишлаган вақти ҳамда машина ва ускуналар иш вақтидан олинган самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлил этилади ҳамда уни ўстиришнинг ички имкониятлари белгиланади.

Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида уларни таҳлил этишнинг услубий асосларини кўриб ўтиш мумкин.

75-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида машина ва ускуналардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм ҳисобида	2113430	2553967	+440537
Ишланган станок соатлар, минг станок соат	128780	120280	-8500
Бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	16,41	21,23	+04,82

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилаётган “АВС” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда ўтган йилга нисбатан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 440537 минг сўмга ўсган бўлса, бунга аксинча ўлароқ жами ишланган станок соатлар ҳажми 8500 минг станок соатга қисқарган. Буларнинг натижасида эса бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўтган йилги 16,41 минг сўмдан ҳисобот йилига келиб 21,23 минг сўмга кўтарилган.

13.8. Фонд қайтимини ошириш имкониятлари

Фонд қайтимини ошириш имкониятларини умумлаштириш таҳлил этиш босқичининг якуни ҳисобланади. Унда таҳлил этиш натижларидан келиб чиққан ҳолда корхонада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг йўналишлари белгиланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишнинг қуйидаги йўналишларини корхона учун тавсия сифатида келтириб ўтиш мумкин.

Ташкилий йўналишлар бўйича:

- асосий воситаларнинг факат корхонага иш берадиган қисминигина олиш;
- асосий воситаларнинг ортиқча қисмини ушлаб турмаслик;
- эскирган асосий воситаларни ва манавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муоллиқ шаклларини белгилаш ва ҳ.к.

Техник йўналишлар бўйича:

- асосий воситаларни таъмирлаш чораларини кўриш, техник қаров;
- эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;
- автоматлаштирилган тизимни яратиш;
- механизациялашни кучайтириш ва ҳ.к.;

Эксплуатацион йўналишлар бўйича:

- бир сменалик ва кўп сменалик;
- ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;
- асосий воситалар қарови юзасидан маъсул шахсларни ажратиш;
- асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш ва ҳ.к.;

Мавзу бўйича таянч иборалар

- бозор иқтисодиёти шароитида асосий фондлардан самарали фойдаланишни аҳамияти ва таҳлил вазифаси;
  - асосий фондларни ишлаб чиқаришдаги ролига қараб гуруҳларга бўлиниши;
  - асосий воситаларнинг Актив ва Пассив қисмлари;
  - асосий фондларни таркиби, тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари;
  - маҳсулот сифатини яхшилаш, рақобатга бардошлигини таъминлашда тезлашган амортизация ажратмаларини қўллашнинг афзалликлари;
  - асосий фондларни техник ҳолатини таҳлили;
- янгиланиш даражаси
  - эскириш даражаси
  - яроқлилик даражаси
    - фонд қайтими ва унга таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
    - фонд қайтимини ошириш резервлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий восита (фонд)лари деганда нимани тушунаси?
2. Асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамикаси қандай таҳлил этилади?
3. Асосий воситаларнинг ҳолатини таҳлил этишда таҳлилнинг қандай усуллари қўлланилади?
4. Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари қандай таҳлил этилади?
5. Асосий воситаларнинг янгиланиши ва чиқиб кетишига нималар сабаб бўлади?
6. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга нималар киради ва улар қандай таҳлил этилади?
7. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти қандай аниқланади ва таҳлил этилади?
8. Хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлик даражалари қандай ҳисобланади?
9. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш қандай таҳлил этилади?
10. Асосий воситаларнинг самарадорлиги қайси кўрсаткичлар асосида аниқланади ва у қандай таҳлил этилади?
11. Асосий воситалар самарадорлиги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қандай таъсир кўрсатади ва улар қандай таҳлил қилинади?
12. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг Миллий ҳисоб стандартларидаги усуллари ва уларни қўллаш шартлари?
13. Амортизация сиёсатининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига ва харажатларга таъсири?
14. Асосий воситаларни таркиблашдаги муаммолар ва уларни ҳал этилиши?
15. Асосий воситаларни баҳоланиши ва улардаги муаммолар?
16. Асосий воситалар лизинги ва уни жалб этишнинг талаблари?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйидаги илова қилинган “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корxonанинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг ва хулосалар ёзинг.

Маҳсулдор хайвонлар	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кўп йиллик ўсимликлар	130	226	45,8	45,8	226,0	8,4	7,0	2,4	13,0	217,6	213,0
Бошқа асосий воситалар	140	105396,9	92791,7	458,8	197729,8	56553,6	39688,5	1266,6	102170,8	48843,3	95559,0
Консервация қилинган асосий воситалар	150	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-
Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситалар	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЖАМИ асосий воситалар	170	2631116	678306	37883,7	3271538	465879,8	186721,5	16915,0	668925,5	2165236,6	2602612,5
Шулардан:	171										
-ишлаб чиқариш	172										
Маълумот учун:											
Йил давомида сотиб олинган асосий воситалар, жами Шу жумладан:	180					x	x	x	x	x	x
Ўз маблағлари ҳисобига	181					x	x	x	x	x	x
Банк кредитлари ҳисобига	182					x	x	x	x	x	x
Бошқа қарзга олинган маблағлар ҳисобига	183					x	x	x	x	x	x
Тугалланмаган қурилиш	190	296505,4	135264,2	130783,1	300986,5	x	x	x	x	x	x

XIV-БОБ.ПУЛ ОҚИМЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

14.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг пул маблағлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Республикаимиз ўзининг мустақиллигига эришганидан сўнг Президентимиз бошчилигида республиканинг ўзига хос бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш модели ишлаб чиқилди. Ушбу ривожланиш модели асосида республикаимизда янги иқтисодий тизим - бозор иқтисодиётига ўтилмоқда. Турли-туман мулк шакллариининг пайдо бўлиши, давлат мулкнинг хусусийлаштирилиши, ҳиссадорлик жамиятлари, ҳамкорликдаги қўшма корхоналар, кичик корхоналарнинг вужудга келиши ўтиш жараёнига хос хусусиятлардандир. Бундай шароитда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳақиқий рақобат ҳукм суришига, корхоналар мустақил равишда чет эл корхоналари билан алоқа ўрнатишга, маҳсулот сотишнинг янги замонавий усуллари ривожлантиришга, тижорат банклари, хусусий банклар, биржалар, ким ошди савдолари фаолиятини ривожлантиришга имкониятлар пайдо бўла бошлади.

Ҳозирда мулкый бирлик ва муносабатларнинг шундай тизимини шакллантириш лозимки, бу ҳаракат аввало фаолият якунида юқори унум ва натижавийликни, бутлик ва манфаат уйғунлигини, энг муҳими бозор тўқин-сочинлиги ва жамиятимиз фаровонлигини таъминласин. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида ушбу жиҳатга бош масала сифатида қараш лозим.

Президентимиз И. Каримов бу ҳақда фикр юритиб, ўзининг асарларида қуйидаги фикрларни илгари сурган: «Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очик ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳукуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир».

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий, меҳнат ва пул ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига босқичма – босқич тайёр бўлиб борди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини бошқаришда фойдаланиладиган манбалар қаторига пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ахборотлар ҳам қиради. Хўжалик фаолиятини самарали бошқаришда пул маблағлари оқими тўғрисидаги ахборотлар муҳим рол ўйнайди. Пул оқимлари тўғрисидаги маълумотлар барча даражадаги бизнесменлар томонидан халқаро амалиётда кенг қўлланилмоқда, у корхоналар маъмуриятига ҳам, ташқи фойдаланувчиларга ҳам зарурдир. Корхона менежерлари мазкур маълумотлардан фойдаланиб корхона ликвидлигини ўрганишда, дивидендларни белгилашда, иш ҳақи таъминоти ва бюджет билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши имкониятидан фойдаланишлари мумкин.

Иқтисодчи олимлар Т.П.Карлин ва А.Р.Макминларнинг фикрига кўра, "Пул маблағлари ҳисоб-китоби - молиявий таҳлилнинг энг муҳим кууролидир. Йиллик молиявий башорат шаклида кўрсатилишича бундай башорат компания учун ойма-ой кутилаётган пул маблағлари киримини ва ойма-ой асосида мажбуриятлар қопланишининг тўловини амалга оширилишини кўрсатиб беради. Пул маблағлари ҳисоб-китоби кредиторларга фирманинг кредитга бўлган тиғиз талабини баҳолаш учун ва операцион цикл давомида қисқа муддатли ссудаларни қоплаш учун етарли даражадаги пул

маблағларини ишлаб топишга қодирлигини аниқлаш имкониятини беради. Бундан ташқари пул маблағларини ҳисоб-китоби кредиторларга компаниянинг узоқ муддатли ёки қисқа муддатли кредитларга эҳтиёжи мавжудлигини аниқлашга ёрдам беради. Корхонанинг пул маблағлари ҳаракатини ҳисоб-китоби айниқса, қарздорларнинг мавсумий тижорат цикли давомидаги молиявий эҳтиёжларини аниқлаш учун қулайдир».

Бозор учун ишлаб чиқариш бор жойда пул маблағлари ўта муҳим иқтисодий восита бўлади. Пул маблағлари ишлаб чиқаришнинг такрорланишига хизмат қилади, иқтисодий ўсишга қўмаклашади. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади, ресурслар иштирокида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пул олинади. Шундай ҳаракатнинг қайтарилиб туриши иқтисодий жараён юз берганини билдиради. Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг иқтисодий жараёнини мунтазам равишда давом эттириши учун маълум миқдорда пул маблағлари бўлишини тақозо этади.

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларига қўшилган ҳолда ҳамда уларнинг барчасини фикрларини умумлаштирган ҳолда пул маблағлари атамасига қуйидагича умумий таъриф беришни тавсия этамиз: "Пул маблағлари - мажбуриятларни зудлик билан тўлаш учун ишлатилиши мумкин бўлган турдаги маблағларни ўз ичига олади. Пул маблағларига молиявий муассасалардаги жорий ҳисобварақлардаги қолдиқлар, нақд купюрлар, тангалар, валюталар, кичик кассанинг нақд пуллари ва молиявий муассасалар томонидан муддатли депозитлар ва муомаладан чиқариш учун қабул қилинган, корхона кассасидаги конкрет ўтказиб бериладиган пул ҳужжатларидир¹ ("Молиявий ҳисоб" бухгалтерия ҳисобининг Миллий ва Халқаро стандартлари асосида тайёрланган ўқув қўлланма, Тошкент 2000 йил). Бу ўтказиладиган пул ҳужжатларига оддий чеклар, касса ордерлари, миқдорлар чеклари, пул ўтказмалари ва бошқа ҳисоб-китоб воситалари киради". Баланснинг "Пул маблағлари" моддасидаги қолдиқ пул ҳисобварақларига кирадиган барча турдаги маблағларни акс эттиради.

Пул эквивалентлари - бу пул маблағларига ўхшайдиган, лекин бошқача таснифланадиган активлардир. Улар хазина векселлари, тижорат қоғозлари ва депозит сертификатлардан иборат. Кечикишлар ва жарима санкциялари пул эквивалентларини пул маблағларига алмаштирилишига таъсир қилиши мумкин. Шунинг учун, эквивалентлар касса ҳисобварағидан олинади. Кўпинча пул эквивалентларини ҳисоб-китоб воситасига айлантириш эҳтиёжи йўқ. Эквивалентлар одатда қисқа муддатли инвестиция ҳисобварағига олиб борилади.

Пул маблағларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш кўп жиҳатдан корхоналарда пул маблағларининг ҳаракатини оптимал бошқаришни ташкил этиш ва улар устидан назоратни яхшилашга боғлиқ. Пул маблағлари назоратини ташкил этишнинг асосий элементларидан бири бўлиб эса корхонанинг ҳисоб-китоб счётидир. Яъни ҳисоб-китоб счётидан самарали фойдаланишни максимал даражада таъминлаш, барча кириб келаётган пул маблағларини албатта банк орқали ҳисобга олиш, барча турдаги тўловларни банклар чиқарган чеклар ёки шунга ўхшаш ёзма топширикномалар ва уларнинг махсус пул маблағлари фонди орқали амалга ошириш лозим. Агарда кўрсатилган тартиб қатъий амал қиладиган бўлса, у ҳолда пул маблағларининг ҳисоби икки томонлама бўлади: биринчиси-корхонанинг ўзида, иккинчиси -банкда.

Молиявий ахборот билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил қилишда хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Корхона молиявий аҳволини таҳлил қилиш билан шуғулланаётган ҳар бир ходим молиявий ҳисобот шакллари, шу жумладан, "Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот" шаклини эркин ўқий олиши, унинг моддаларини тушуниши, шунингдек хулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни билишлари керак.

Молиявий ҳисобот моддаларидан фойдаланиб, корхона тўғрисида катта ҳажмда маълумот олиш, унинг молиявий аҳволини хизмат ва бозор фаоллигини таҳлил қилиш мумкин.

"Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот" да корхона молиявий ресурсларидаги барча ўзгаришлар пул маблағлари туқтаи-назаридан акс эттирилади:

- Хўжалик фаолиятида олинган пуллар ҳаракати;
- олинган ҳамда тўланган фоизлар ва дивидендлар;
- тўланган солиқлар;
- олинган ва қўйилган инвестициялар;
- акциялар ва заёмлар, шунингдек ижара мажбуриятлари бўйича тушумлар ва тўловлар.

Кундалик хўжалик фаолияти жараёнида содир бўлган пул маблағларидаги барча ўзгаришлар шундай тартибда акс эттириладики, у пул маблағлари қолдиғи билан уларга эквивалент бўлганлар ўртасида, яъни, қисқа муддатли юқори ликвид инвестициялар, эркин айирбошланадиган пул маблағлари ўртасида ўзаро боғлиқликни аниқлаш имконини беради.

4-сон шаклга "Валюта маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумотнома" илова қилиниб, унда давр боши ва охирига бўлган қолдиқлар, валюта маблағлари тушуми ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар келтирилади.

Корхонанинг молиявий аҳволи кўп жиҳатдан реал пул айланмасига боғлиқ. Корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб рақамлари орқали ўтадиган пул маблағларининг келиб тушиши ва уларнинг сарфланишига пул маблағлари оқими дейилади.

Корхона ишининг самарадорлигига, барқарор молиявий ҳолатга корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб рақамларига пул маблағлари ўз вақтида ва тўла ҳажмда келиб тушиши ва тўланиши натижасида эришиш мумкин.

Пул маблағлари оқимини таҳлил қилиш учун 4-шакл "Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот" молиявий ҳисоботи, шунингдек, 1-ш шаклидаги "Корхона (ташкilot) молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида" ги статистика ҳисоботи асосий маълумот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот – молиявий ҳисобот ҳужжати бўлиб, унда жорий хўжалик фаолияти жараёнида пул маблағлари келиб тушиши, сарфланиши ва уларнинг йил боши ва охиридаги қолдиғи, шунингдек, инвестиция ва молиявий фаолиятга йўналтирилган пул маблағлари акс эттирилади.

Пул маблағлари оқимига сўм ва валютадаги пул маблағлари киритилади. Шу туфайли 4-шакл "Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот" молия ҳисоботида махсус "Валюта маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги маълумотнома" бўлиб, унда уларнинг давр боши ва охиридаги қолдиғи ва уларнинг келиб тушиш ва сарфланиш суммаси кўрсатилади.

Пул маблағлари оқимини ўрганишда ишлатиладиган асосий атамалар куйидагилардан иборат:

Пул оқимлари – пул ва пул маблағларининг ҳамда сўм ва ўзга эквивалентларининг кирими (келиб тушиши) ва чиқими (сарфланиши).

Пул эквивалентлари – бу пул маблағларига эркин алмаштириладиган қисқа муддатли ликвидланадиган, қиймати ўзгариши хатарига камроқ мойил бўлган инвестициялар.

Пул маблағлари – бу кассадаги нақд пул ва талаб бўйича бериладиган депозитлар, шунингдек, ҳисоб-китоб, валюта ва ўзга банк ҳисоб рақамларидаги маблағлар.

Операция фаолияти – бу инвестиция ва молиявий фаолиятни истисно қилганда, корхонанинг даромад келтирадиган асосий ва бошқа фаолияти.

Инвестиция фаолияти – пул эквивалентларига киритилмаган узоқ муддатли активлар ва бошқа инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш.

Молиявий фаолият – хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти бўлиб, у натижада ўз сармоясини ва қарз олинган маблағлар ҳажми ва таркибининг ўзгаришига олиб келади.

Пул маблағларининг оқимини куйидаги асосий кўрсаткичлар таърифлайди:

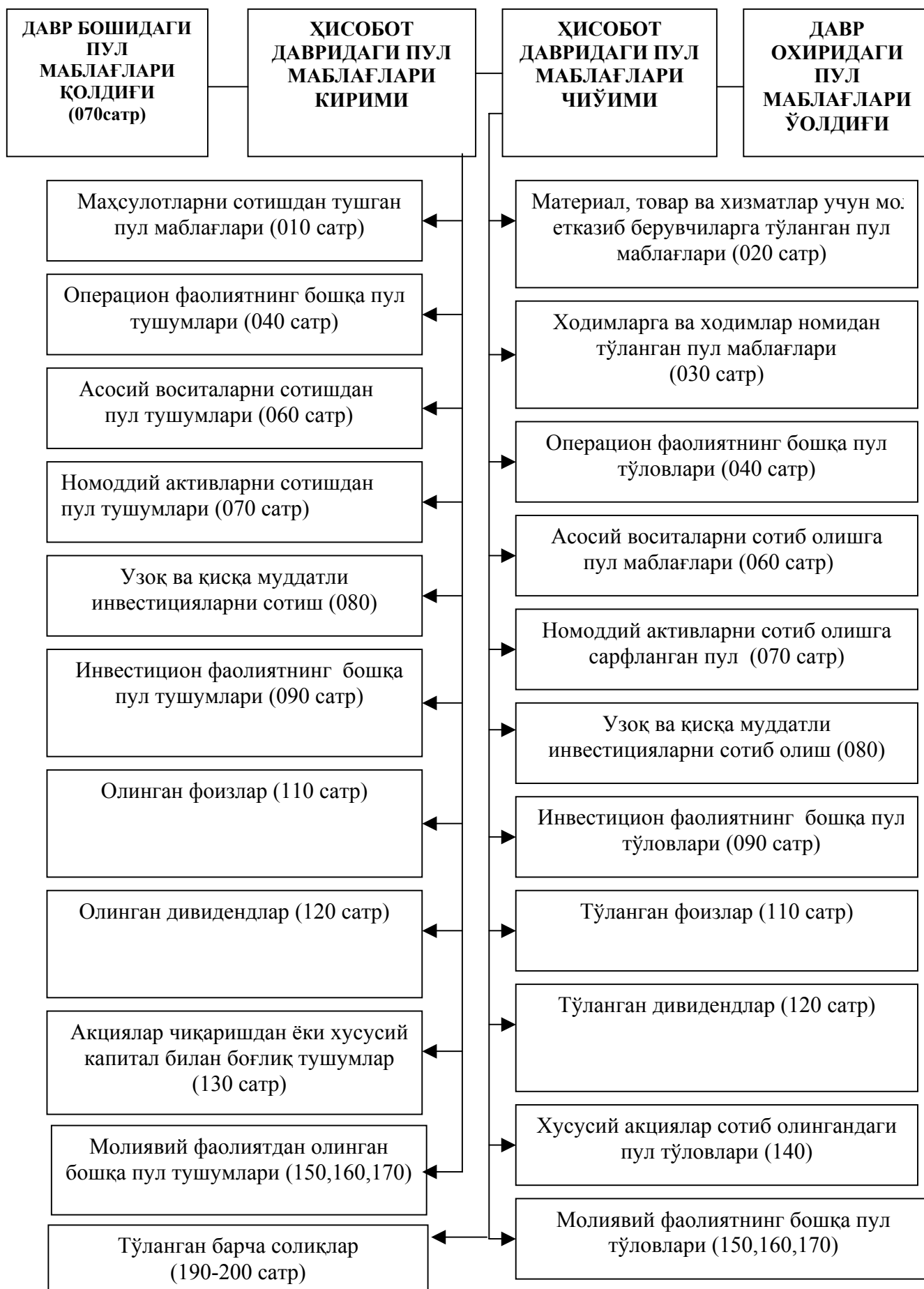
1. Пул маблағларининг келиб тушиши ва сарфланиши суммаси.

2. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг тузилмаси.
3. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг ўзаро сальдоси.
4. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағлари нисбатининг коэффиценти (пул маблағлари оқими коэффиценти).

Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларини суммаси молиявий ҳисобот шакли бўлмиш 4-шакл "Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот" бўйича тўрт гуруҳга гуруҳлаштирилган.

Бундан ташқари, пул маблағлари оқимини чизма кўринишида тасвирлаш мумкин.

Пул маблағлари оқими

Пул маблағлари келиб тушиши ва чиқимининг ҳар бир турини кўриб чиқамиз.

Пул маблағларининг келиб тушиши (кирими).

Ҳаридорлардан олинган пуллар (кирим), ҳисобот даврида корхонанинг банк счётига, ёки вексель кўринишида юклаб жўнатилган маҳсулот, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган маблағлар суммасини кўрсатади. Ушбу суммани 4-шакл "Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот" молиявий ҳисоботидан (қуйида 4-Ш) ва 1-ш шакли статистика ҳисоботидан олиш мумкин.

Бошқа пул тушумлари ва роялтидан, турли кўринишдаги мукофотлар, комиссия йиғимлардан олинган пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари суммасини кўрсатади.

Бозор иктисодиёти шароитида Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот Акциядорлик жамиятларининг бошқарув раҳбарияти ва ташки фойдаланувчи инвесторлар, кредиторлар, корхона мененжерлари учун зарурдир. Бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонани ликвидлиги, дивидендлар миқдорини аниқлаш, бошқа йўналишларга қушимча инвестицияларни жойлаштириш учун манба ҳисобланади.

Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот зарур бўлган ҳолларда корхонага юқори даромад келтирадиган лойиҳаларни лойиҳалаштириш учун зарур манбадир.

Корхонанинг бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонанинг қисқа муддатли кредиторлик қарзларини узишга мавжуд маблағни етарли ёки етишмаслиги, ҳиссадорларга тўланадиган дивидендлар миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш ҳамда корхонани инвестиция ва молия масалалари бўйича сиёсат каби масалаларни ҳал этиш зарурдир.

Пул оқимлари тўғрисидаги манбалар асосида инвесторлар компанияни фаолиятини ўрганади ва уларни фаолиятига баҳо беради. Жумладан, корхона раҳбарияти пул маблағлари ҳаракатини бошқара олиш, корхона счётидан кредитор қарзларни узиш ҳамда ҳиссадорларга дивиденд тўлаш, қўшимча молиялаштириш мақсадлари учун етарли миқдорда пул маблағларини жамлаш имкониятлари аниқланади. Бу ҳисобот шакли орқали соф фойда билан пул маблағлари ҳаракати ўртасидаги боғлиқлик ва тафовутлари аниқланиши мумкин. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот корхонани инвестиция ва молиявий фаолияти натижаларини ўзида акс эттиради.

Корхонанинг пул оқимини таҳлил қилишда молиявий таҳлил қуйидаги вазифаларни бажаради:

- пул маблағларининг ҳаракатига тўғри, аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;
- операцион фаолиятдаги пул маблағларининг ҳаракатига баҳо беиш;
- корхонанинг жорий, инвестиция ва молиявий фаолиятлари бўйича пул маблағларининг соф киримини ва чиқимини аниқлаш ҳамда баҳо бериш;
- пул маблағлари кирими бўйича манбаларини, чиқими бўйича ҳаракатларининг таркибини чуқур ўрганиш;
- пул маблағлари миқдорининг оптимал вариантини аниқлаш;
- корхонанинг валюта маблағлари ҳаракатини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонани соф пул оқимларида ижобий сальдони кўпайтириш имкониятларини аниқлаш ва ҳақозолар.

Корхоналарда пул маблағларининг ҳаракати бир неча жараёнлар бўйича содир бўлади. Бугунги кунда корхоналарда пул оқими асосан тўртта жараён бўйича содир бўлади. Буларга:

- ___ операцион фаолиятида пул маблағларининг соф кирими (+), чиқими (-);
- ___ Инвестиция фаолиятидаги соф пул оқимларининг кирими ёки чиқими;
- ___ Молиявий фаолиятдаги пул маблағларининг соф кирим ёки чиқими;
- ___ Солиққа тортиш (тўланган солиқлар).

Қуйида “АВС” акционерлик жамияти мисолида юқоридаги жараёнлар бўйича пул маблағларининг ҳаракатини кўриб чиқамиз.

“ABC” акционерлик жамиятининг пул оқимларини таҳлили

Кўрсаткичлар	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
	Сумма минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи,%	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	3	4	5	6
1. Пул ва унга тенглаштирилган маблағларнинг ҳисобот йил бошига қолдиғи	7657	0,21	-	-
2. Хўжалик фаолиятида пул маблағларининг кирими (+), чиқими (-)	3654697	99,95	2927038	80,09
3. Тўланган солиқлар	-	-	727646	19,91
4. Инвестиция фаолиятидаги соф пул оқимларининг кирими ёки чиқими	1938	0,05	117	0,003
5. Молиявий фаолиятдаги соф кирим ёки чиқим	-	-	-	-
Жами пул маблағларининг ҳаракати:	3656635	100,0	3654801	100,0
Соф кўпайиш ёки камайиш	9491	0,26	-	-

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган “ABC2” акционерлик жамиятининг пул маблағлари ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, жорий даврда корхонада жами пул маблағларининг кирими 3656635 минг сўмни ташкил этиб, шундан 99,95 % и хўжалик (операцион) фаолиятидаги пул маблағларининг кирими тўғри келмоқда. қолган 0,05 % пул маблағларининг кирими инвестиция фаолияти ҳисобига тўғри келган. Корхонанинг жами пул маблағлари чиқими эса 3654801 минг сўмни ташкил қилиб, шундан, 2927038 минг сўми ёки 80,09 %и хўжалик фаолиятидан бўлган пул маблағларининг чиқими, 727646 минг сўми ёки 19,91 %и эса тўланган солиқлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Бунинг натижасида корхонанинг пул маблағлари қолдиғи йил бошидаги 7657 минг сўмдан йил охирига келиб 9491 минг сўмга кўпайган. Бундай натижаларни умуман олганда корхона учунт ижобий баҳоласак ҳам бўлади. Шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, корхонада пул маблағларининг ҳаракати фақатгина асосий хўжалик фаолиятида бўлган.

14.2. Хўжалик субъектларининг асосий фаолиятидаги пул оқимларининг таҳлили

“Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот”да жорий (операцион), инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятлари бўйича пул маблағларини кирими ва чиқими ифодаланган.

Жорий (операцион) фаолият – хўжалик жараёнларини корxonанинг пул маблағларига, фойда миқдорига таъсирини ифодалайди. Бу бўлимга қуйидагилар киради:

- жўнатилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган пул маблағлари;
- мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланган пул маблағлари;
- ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари;
- операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари.

Корxonаларда пул маблағларини ҳаракати асосан корxона хўжалик фаолиятида содир бўлади. Хўжалик фаолиятдан пул маблағларини ҳаракатини таҳлил қилиб чиқишимиз учун қуйидаги жадвал маълумотларини ўрганишимиз лозим бўлади.

77-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг хўжалик фаолиятидаги пул маблағлари ҳаракатини таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр рақами	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
		Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, мин сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5	6
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари	010	3512687	96,12	-	-
2. Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари	020	-	-	2297295	78,48
3. Ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари	030	-	-	267007	9,13
4. Операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари	040	142010	3,88	362736	12,39
ЖАМИ:	-	3654697	100,0	2927038	100,0
Операцион фаолиятнинг соф пул кирими ёки чиқими	050	727659	19,91	-	-

Жадвал маълумотларига кўра биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида, хўжалик (операцион) фаолиятдан пул маблағларининг соф кирими 727659 минг сўмни ташкил қилган. Корxonада жами кирим 3654697 минг сўмни ташкил қилиб,

унинг 96,12 фоизи маҳсулотларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари ҳисобига, қолган 3,88 фоизи эса операцион фаолиятнинг бошқа пулли тушумлари ҳисобига тўғри келган. Корхонанинг хўжалик фаолиятидаги жами сарфлар эса 2927038 минг сўмни ташкил қилиб, унинг 78,48 фоизи мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари, 9,13 фоизи ходимларга тўланган пул маблағлари ҳисобига, қолган 12,39 фоизи операцион фаолиятнинг бошқа пулли тўловлари учун сарф қилинган. Корхонада пул маблағларининг хўжалик (операцион) фаолиятидаги соф кирим натижаси 727659 минг сўмни ташкил қилган. Бу кўрсаткич умумий тушумнинг 19,91 % ини ташкил қилган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим.

14.3. Инвестиция, молиявий ва солиқ тўлашлардаги пул оқимини таҳлили

Инвестиция фаолияти – корхона инвестиция фаолиятида номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш, узоқ муддатли моддий активлар, яъни кўчмас мулк бўлмиш бино, жиҳозлар ва бошқа асосий воситаларни сотиб олиш учун етказиб берувчиларга тўланган пуллар ва унга тенглаштирилган маблағлар чиқим устунида акс эттирилади.

Кирим устунида эса узоқ муддатли активларни сотишдан тушган тушум ҳисобланади. Корхоналар харид қилинган узоқ ва қисқа муддатли кўйилмалар моддасини чиқим устунида воситаларга комиссия тўловлар ва бошқа биржада тўланган фоизларни ҳисобга олмаган ҳолда қимматли қоғозларни сотиб олиш учун тўланган, пул маблағларини кўрсатадилар. Кирим устунида ўзлик бўлмаган қимматли қоғозларни шу билан бирга банк ва бошқа юридик шахсларни қисқа муддатли ва узоқ муддатли ссуда ва қарзларини сотишдан келган тушум кўрсатилади.

Одатда корхоналар ўз фаолияти давомида асосий фаолият билан бир қаторда инвестиция фаолияти билан ҳамда молиявий фаолият билан шуғулланидилар. Ушбу ҳолатни биз қуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз.

78-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр рақами	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
		Сумма минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5	6
1. Хўжалик (операцион) фаолиятдан пул маблағларининг соф ҳолати	050	727659	-	-	-
2. Асосий воситалар ва номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш	060-070	-	-	-	-
3. Олинган ва тўланган фоизлар	110	-	-	-	-
4. Олинган ва тўланган дивидендлар	120	930	47,99	-	-
5. Инвестиция ва молиявий фаолиятнинг бошқа жараёнларидаги пул маблағларининг ҳаракати	080-090, 130-170	1038	52,01	-	-
6. Жами тўланган солиқлар	190-200	-	-	727763	100,0
Жами	-	1938	100,0	727763	100,0
Инвестиция, молиявий ва солиқланишдан сўнг соф пул оқимининг натижаси	-	1834	-	-	-

Ушбу жадвал маълумотлари асосида «ABC» акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан кўрилган пул маблағларининг ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Бугунги кундаги бизнинг республикадаги пул маблағларининг ҳаракатидаги ўзига хос жиҳатлари шундаки, бизнинг республикада пул маблағларининг асосий қисми, яъни, одатда 90-95 %и хўжалик (операцион) жараёнларга тўғри келади. Шу жиҳатдан ҳам мазкур жадвал маълумотларидан ҳам кўриниб турибдики, корхонанинг мазкур фаолият турлари бўйича

пул маблағлари жами кирими 1938 минг сўмни ташкил қилган холос. Мазкур фаолиятлардан кўрилган жами пул маблағлари чиқими эса 727763 минг сўмни ташкил этиб, уларнинг ҳаммаси асосан, тўланган солиқлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Жадвал маълумотларига кўра, корхонада инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан соф пул оқими 1834 минг сўмни ташкил қилган. Яъни, Ушбу фаолият натижаларидан сўнг корхонадаги соф пул маблағларининг кирими бирмунча камайганлигини кузатишимиз мумкин. Бундан кўринадики, корхона ушбу фаолиятлар натижасида асосан пул маблағларининг чиқимига эришган. Бундай натижаларни ижобий хол деб баҳолаб бўлмайди.

14.4. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Молиявий фаолият – бўлимида акция чиқаришдан келиб тушган тушум, узоқ ва қисқа муддатли қарзларни келиб тушиши ва чиқимлар акс этади. Булардан ташқари корхона пул иштирокисиз инвестиция ва молиявий фаолият бўйича чиқимларни амалга ошириши мумкин. Масалан, асосий воситаларни узоқ муддатли кредит ҳисобига сотиб олиш, кредитор қарзларни акцияни чиқариш ва кредитларга қўшимча акцияни бериш орқали бўлиши мумкин.

Корхона молиявий ҳолатининг соғломлигини шarti бўлиб, пул маблағларини кирими корхонанинг мажбуриятларини қоплай олишидир. Минимал миқдордаги пул маблағларини етишмаслиги молиявий ҳолат танглигига сабаб бўлади. Ортиқча маблағларга эга бўлиш инфляция натижасида пулни қадрсизланишига, ҳамда ортиқча маблағларни самарали фойдаланишга йўналтирмаслик натижасида қўшимча даромад ололмаслиги мумкин. Шу боис пул маблағларини рационал бошқаришни доимо назорат қилиш ва таҳлил қилиш лозим. Бундай таҳлил этишни амалда бир қанча усуллари мавжуддир.

Молиявий ҳолат танглигини сабабларидан бири бу корхона жорий активдаги пул маблағларини жорий мажбуриятларга нисбатан кескин камайиб боришидир. Шу боис ҳар ойда пул маблағлари билан муддати келган мажбуриятларни бир-бири билан таққослаб, таҳлил қилиш лозим.

Пул маблағларини етарли ёки етишмаслигини аниқлашни иккинчи усули – бу пул маблағларини айланиш даврини аниқлашдан иборатдир.

$$\text{Пул маблағларини Айланиш даври, кунда} = \frac{\text{Пул маблағларини ўртача қолдиги} \times \text{ўрганилиш даври}}{\text{Оборот суммаси}}$$

Пул маблағларини ўртача қолдиги 5000-«Кассадаги пул маблағлари» счёти, 5100-«Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари» счёти, 5200-«Чет Эл валютасидаги пул маблағлари» счёти, 5500-«Банкдаги махсус счётлар» счёти орқали қуйидагича аниқланади:

$$\text{Пул маблағларини ўртача қолдиги} = \frac{\text{1 ой бош. Қолдиқ}}{2} + \text{2 ой бош. қолдиқ} + \frac{\text{N-ой бош. қолдиқ}}{2}$$

N-1

Бунда: N-ойлар сони.

Оборот суммасини аниқлаш учун юқоридаги счётларни кредити бўйича оборот суммаси олинади. Корхоналарда пул маблағлари обороти давомийлигини ойлар бўйича ўзгаришини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

Пул маблағларининг ойлар бўйича ҳаракатининг таҳлили

ОЙЛАР	ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ҚОЛДИҒИ (минг сум)	ОБОРОТ СУММАСИ, (минг сум)	АЙЛАНИШ ДАВРИ, КУНДА 1*30/2
Январ	12734	140448	2,72
Феврал	11466	159250	2,16
Март	12766	187739	2,04
Апрел	12780	180000	2,13
Ва ҳақозо.			

Корхонада пул маблағлари обороти давомийлиги ўртача 2,04 дан 2,72 кунгача ташкил этган. Бунинг мазмуни пулни корхона счётига келиб тушишидан то чиқиб кетишига қадар 2 кундан ортиқроқ кун кетган. Таҳлил давомида пул маблағлари кирими ва чиқимини таркиби атрофлича ўрганилмоғи лозим.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини таҳлил этишни 2 услуби мавжуддир.

1. Тўғри услуб;
2. Эгри услуб;

Тўғри услуб орқали пул маблағларини ҳаракатини таҳлил этиш учун жорий фаолият, солиқланиш, инвестиция, молиявий фаолиятлари бўйича маблағларни кирим қисми, чиқими билан таққосланиб, соф кирими (ёки чиқими) аниқланади.

Эгри услуб орқали эса амалда олинган молиявий натижалар (фойда) билан пул маблағлари ҳажмининг мутлоқ ўзгариши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлаш имконияти мавжуд бўлади.

Эгри услуб орқали пул оқимларини ҳисоблаш соф фойда кўрсаткичи билан унинг кўрсаткичларни коррективкасига мослигидан, реал пул маблағлари ҳаракатига боғлиқ бўлмаган мос ҳисоблар (қаторлар) бўйича олиб борилади. Жумладан, пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услуби фаолият турлари бўйича пул маблағлари ҳаракатининг таҳлилига асосан ташкил этилган бўлиб, яъни, корхона фойдаси аниқ қаерда вужудга келаётгани ёки «тирик пуллар» қаерга сарфланаётганлигини кўрсатади. У «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни қуйидан (соф фойдадан) юқорига қараб ўрганишга мослаштирилган. Шу сабабли ҳам, бу услубни аксарият иқтисодчи олимлар «қуйи» усул деб ҳам номлайдилар.

Пул оқимларини оператив бошқаришда эгри услубнинг аҳамияти қуйидагилардан иборат бўлади, яъни, у молиявий натижалар ва ўз айланма маблағлари ўртасидаги ўзаро мосликни ўрнатиш имкониятини кўрсатиб беради.

Эгри услубнинг ёрдамида корхона фаолиятидаги энг муаммоли жиҳатларини кўрсатиб бериш ҳамда ушбу критик ҳолатдан чиқиш йўлини ишлаб чиқиш мумкин бўлади. ***Мазкур услубнинг ҳам ижобий жиҳатлари билан бир қаторда маълум камчиликларини ҳам амалиётда кузатиш мумкин:***

1. Ташқи фойдаланувчилар учун аналитик ҳисоботлар тузишдаги юқори меҳнат сифими талаб этилиши;
2. Ички бухгалтерия ҳисоби маълумотлари (бош дафтарлар)да камчиликларнинг бўлиши.

Хўжалик субъектларининг фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида иккала услуб (тўғри ва эгри)нинг қўлланилиши бир-бирини тўлдириб боради ҳамда ҳисобот даврида корхонани пул маблағлари оқимининг ҳаракати ҳақидаги реал ҳолатини кўрсатиб беради.

Хўжалик субъектларининг пул маблағлари оқимини эгри услуб орқали ўрганиш учун алоҳида аналитик ҳисобот тайёрлаш лозим бўлади. ***Аналитик ҳисобот тузиш учун***

қуйидаги ахборот манбаларидан фойдаланилади:

- «Бухгалтерия баланси» (1 шакл);
- «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2 шакл);
- «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот» (3 шакл);
- Бош дафтар;
- Журнал-ордерлар;
- Бухгалтерия ҳисоби маълумотномалари ва бошқалар.

Пул оқимлари таҳлилининг эгри услуби натижалари бўйича қуйидаги саволларга жавоб олишимиз мумкин бўлади:

1. Қандай ҳажмда ва қайси манбалардан пул маблағлари кирим қилинди ҳамда қандай асосий йўналишларга пул маблағлари сарфланди?
2. Корхона жорий фаолияти натижасида тўлов маблағлари (пул қийматликлари захирасини) келишини кўпайтиришни таъминлай оладими?
3. Корхона дебиторлик қарзларини ундириш ҳисобига қисқа муддатли мажбуриятларини қоплаш ҳолатига эгами?
4. Инвестиция фаолиятига йўналтириш учун ўзлик маблағлари (соф фойда ва амортизация ажратмалари) етарлими?
5. Корхонанинг олган соф фойдаси унинг пул маблағларига бўлган жорий талабини қоплаш учун етарлими?

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазаларимизни пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услубини ва уни қўллаш услубиятини аниқ амалий маълумотлар асосида қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз.

80-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг пул маблағлари оқимини эгри услуб орқали ҳисоблаш тизими ва уни таҳлил қилиш услубияти

Кўрсаткичлар	Пул маблағларининг кўпайиши (+) ёки унинг замайиши (-)	Ҳисобот йилида (сумма, минг сўм)	Ахборот манбаи
1	2	3	4
1. Жорий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати			
1.1. Соф фойда	+	5400	«Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл)
1.2. Асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича ҳисобланган амортизация	+	3851	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.3. Товар-моддий захиралар қолдиғининг ортиши	-	60617	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.4. Яратилган қийматликлар бўйича ҚҚСни ортиши	-	76234	«Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл), Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари

1.5. Дебиторлик қарзларини ундирилишини камайиши (пасайиши)	-	82850	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида»ги маълумотнома (2 ^a -шакл)
1.6. «Бошқа айланма (жорий) активлар» моддаси қолдиқнинг ўсиши	-	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.7. Кредиторлик қарзларининг ўсиши	+	-121904	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида»ги маълумотнома (2 ^a -шакл)
1.8. Даромад (фойда) дан тўланадиган мажбуриятларнинг ўсиши	+	40821	«Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл)
1.9. Келгуси давр даромадларининг ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.10. Кутилаётган харажатлар резервининг ўсиши	+	263511	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.11. Бошқа қисқа муддатли мажбуриятларнинг ўсиши	+	27004	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.12. Жорий фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	+48182	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
2. Инвестицион фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати			
2.1. Номоддий активларнинг ўсиши	-	97	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.2. Янгидан яратилган ва сотиб олинган асосий воситалар	-	27918	«Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида»ги ҳисобот (3-шакл)
2.3. Тугалланмаган қурилиш ҳажмининг ўсиши	-	4100	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.4. Материал қийматликларга даромадли қўйилмаларни ўсиши	-	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.5. Бошқа узоқ муддатли активларни ўсиши	-	2233	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.6. Инвестицион фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	-34348	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади

3. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати			
3.1. Молиявий қўйилмаларнинг ўсиши	-	12009	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.2. Узоқ муддатли мажбуриятлар (кредит ва қарз)нинг ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.3. Қисқа муддатли кредит ва қарзларни ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.4. Банкнинг қисқа муддатли кредити бўйича мажбуриятларини ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.5. Молиявий фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	-12000	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
4. Ҳамма фаолият турларидан пул маблағларининг жами ўзгариши	xxx	+1834	Ҳисоб-китоб қилинади
5. Ҳисобот йили бошига пул маблағлари қолдиғи	xxx	7657	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
6. Ҳисобот йили охирига пул маблағлари қолдиғи	xxx	9491	Ҳисоб-китоб қилинади

Эгри услуб орқали пул оқимларини таҳлил этишда юқоридаги сингари аналитик ҳисобот тузилади ва пул оқимларини ҳисоблаш тизими яратилади. Мазкур тизим орқали корхонанинг пул оқимларига ҳар бир фаолият тури қандай таъсир кўрсатаётганлиги ўрганилади. Эгри услубни қўллаш орқали ҳар бир кўрсаткич пул маблағларига қандай ва қанча миқдорда таъсир кўрсатганлигини кўришимизга имкон беради. Жадвалдан кўринадики, ҳар иккала услуб орқали ҳам пул маблағлари қолдиғи бир хил натижани бермоқда. Бундан кўринадики корхонада пул маблағлари ҳаракати бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларида тўғри акс эттириб борилган.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимларини таҳлил қилиш натижасида пул маблағларининг тақчиллик сабаблари тўғрисидаги дастлабки хулосаларни қилиш мумкин бўлади.

Бундай сабабларга қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- Хўжалик субъектларининг мол-мулк ва маҳсулот сотиш рентабеллигини пастлиги;
- Солиқлар ва дивиденд тўловларининг юқори эканлиги;
- Корхоналарда қоплаш манбаларидан юқори бўлган капитал харажатларининг катта миқдорда амалга оширилиши;
- Меъёрдан ортиқча бўлган заҳира ва харажатларни ташкил этишга пул маблағларининг йўналтирилганлиги;
- Корхоналарда айланма маблағлар айланишининг пастлиги, яъни айланма маблағларнинг айланиши секинлиги ҳисобига корхона оборотига пул маблағларининг қайтиши секинлиги натижасида оборотга қўшимча пул маблағларини жалб этилганлиги;

- Баланс пассивида қарз мажбуриятлари улушининг ортиши ҳисобига қарз ва кредитларни қоплашга ҳамда фоиз тўловларига юқори миқдорда тўланмалар қилинганлиги.

Бугунги кунда хўжалик субъектларининг умумий пул оқимига асосан маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум динамикаси, мол-мулкнинг иқтисодий рентабеллиги ва қарз маблағлари бўйича тўланган фоизлар суммалари таъсир этмоқда.

Маълумки, пул оқимларининг динамикасига баҳо беришда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиялари ва уларнинг иқтисодий ривожланишига қараб баҳо берилади. Ҳозирда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда пул оқимларининг динамикасини ўрганиш ва уларга баҳо беришга катта аҳамият қаратиб келинмоқда.

14.5. Валюта маблағлари ҳаракатини таҳлили

Бизга маълумки, корхоналарда “Пул оқимлари тўғрисидаги” ҳисобот шакли билан бирга ушбу шаклга илова қилиниб, “Валюта маблағлари ҳаракати тўғрисидаги маълумотнома” ҳам берилади. Ушбу маълумотда асосан корхонанинг валюта маблағларини ҳаракати акс эттирилади. Яъни, корхонада мавжуд бўлган валюта маблағларининг йил бошига қолдиғи; жами валюта тушумлари; шулардан, сотишдан тушган валюта тушуми, конвертация ҳисобига тушган тушум, валюта ҳисобида олинган кредитлар, ва бошқа манбалар ҳисобига келиб тушган тушумлар; жами сарфланган валюта маблағлари; шулардан, ишлаб чиқариш сарфларига қўшиладиган харажатлар, ишлаб чиқаришни ривожлантириш харажатлари, мол етказиб берувчиларга тўланган валюта тўловлари, валюта ҳисобига олинган кредит учун тўловлар ва уларнинг фоизлари ҳамда бошқа мақсадлар учун тўланган валюта маблағлари бўлиши мумкин ва ниҳоят ҳисобот даври охиридаги валюта қолдиғи акс эттирилади. Корхоналарда валюта маблағларининг оқими ва уларнинг тузилмавий кўринишини қуйидаги жадвал мисолида кўриб чиқишимиз мумкин:

81-жадвал
“ABC” акционерлик жамиятида валюта маблағлари оқими ва уларнинг тузилмаси

Кўрсаткичлар	Пул маблағлари тушуми		Пул маблағлари чиқими	
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %
1	2	3	4	5
ВАЛЮТА МАБЛАҒЛАРИ ОҚИМИ				
Ҳисобот даври бошидаги қолдиқ	309			
Келиб тушди	3725	100,0		
Шу жумладан:		100,0		
А) сотишдан олинган фойда	3725			
Б) конвертацияланган				
В) олинган кредит				
Г) бошқа манбалар				
Сарфланди			3894	100,0
Шу жумладан:				
А) ишлаб чиқариш (муомала) харажатларига киритилган сарф харажатлар				
Б) ишлаб чиқаришни ривожлантиришга сарф-харажатлар			1562	40,11
В) маҳсулот етказиб берувчиларга тўловлар			1445	37,11
Г) кредит бўйича тўловлар, шу жумладан фоизлар				
Д) бошқа мақсадлар учун			887	22,78
Валюта маблағлари тушуми (+), чиқими (-) нинг чиқимдан куплиги	-169			
Ҳисобот даври охиридаги қолдиқ			140	

Валюта маблаглари оқими коэффиценти	0,96			
Давр бошидаги пул ва валюта маблаглари қолдиги суммаси	351			
Пул ва валюта маблаглари тушуми	28177			
Пул ва валюта маблаглари чиқими			28224	
Ҳисобот даври охиридаги пул ва валюта маблаглари қолдиги суммаси			304	
Пул ва валюта маблаглари оқими коэффиценти	0,99			

Мазкур кўрсаткичларга асосланиб келиб тушган ва сарфланган маблаглар нисбати сифатида аниқланадиган пул ва валюта маблаглари оқимининг коэффицентини ҳисоблаб топиш шарт. Ушбу коэффицент бирдан катта бўлса, бу ҳисобот даврида келиб тушган пул маблаглари уларнинг сарфидан ортиқчалигидан далолат бериб, бу ҳол банк ҳисобрақамларидаги ва кассадаги пул маблаг қолдиги қўпайишида ўз аксини топган.

Пул маблаглари оқими коэффицентининг бирдан пастлиги пул маблаглари сарфи келиб тушишига нисбатан кўпроқ бўлганлигидан, ҳисобот даври охирида пул ва валюта маблаглари қолдиги камайганлигидан далолат беради.

Мазкур коэффицент корхона ҳисобот даври бошида муаян пул қолдиқ суммасига эга бўлганида бирдан паст бўлиши мумкин.

Пул маблаглари оқими ўзгаришининг мойиллигини, уларнинг корхона молиявий аҳволига таъсирини аниқлаш, пул маблаглари оқимини прогнозлаш учун пул маблаглари оқимининг сўнгги бир неча йил ичидаги суммаси, тузилмаси ва коэффицентининг ўзгаришини таҳлил қилиш лозим бўлади.

Пул маблагларининг манбалари ва фойдаланиш йўналишларини баҳолаш, ҳам шу асосда улар бўйича хулоса қилиш ва тавсиялар бериш мақсадида таҳлил қилувчи қуйидаги саволларга жавоб топиши керак:

- ⇒ Корхона бундан кейин ҳам асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришни корхонанинг ўзида тўпланган пул маблаглари ҳисобига молиялаштира оладими?
- ⇒ Ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва янги корхоналар сотиб олиш қай йўсинда молия билан таъминланган?
- ⇒ Ташқи манбалардан молиявий таъминланишига боғлиқлик қай даражада?
- ⇒ Дивиденд сиёсати юритиш, яъни акциялар, қимматли қоғозлар ва қарз беришга пул жойлаш ҳисобига даромад олиш қай даражада?

Бир неча йиллик пул оқимларининг таҳлили ишлаб чиқаришни кенгайтиришга пул маблагларини жалб қилиш истикболини ва бўлғуси қутилмаган ноҳуш ҳолатларнинг олдини олиш имкониятларини, яъни раҳбариятга корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш бўйича услубият ва тактикани белгилаб олиш имконини беради.

14.6. Ҳозирги қийматга келтирилган келажакда кутилаётган соф пул оқимлари усули ва унинг таҳлили

Маълумки, акциядорларга тўланадиган дивидендлар миқдори компаниянинг фойдалилик даражасига боғлиқ. Одатда юқорироқ молиявий кўрсаткичларга эришаётган компаниялар кўпроқ дивиденд тўлашади. Аммо шундай компаниялар борки, улар катта фойда олишларига қарамасдан, акциядорларга умуман дивиденд тўлашмайди ва олинган барча маблағларни ўз ишлаб чиқариш қувватларини янада ошириш мақсадида бизнесларига узлуксиз равишда инвестиция қиладилар. Бундай компаниялар бизнесларини янада кенгайтиришлари учун жуда қулай имкониятларга эга бўладилар ва бу имкониятлар шундан далолат берадики, ушбу корхоналарнинг товар ёки хизматлари харидорлар дидига жуда мос. Бу мослик эса корхонанинг келажакда жуда катта фойда олишини таъминловчи омил бўлиб ҳисобланади.

Албатта, бундай компаниялар учун инвестицион маблағларнинг энг мақбул манбаи – бу ўз хўжалик фаолиятлари натижасидан олган соф фойдаларидир. Бундай ҳоларда компаниянинг директорлар кенгаши бизнесдан ҳеч қандай маблағни дивиденд сифатида олмасликка ва аксинча фойданинг ҳамма қисмини бизнесга қайтадан инвестиция қилишга қарор қилиши мумкин. Шунинг учун бундай компаниялар ҳозирда ва яқин келажакда умуман дивиденд тўламасликлари мумкин. Шунга қарамасдан, бундай компанияларнинг молиявий хўжалик фаолияти билан яхши таниш бўлган инвесторлар уларнинг акцияларини сотишга шошилмайди. Чунки улар инвестиция қилган маблағлар ҳозирда самарали ишлатилмоқда ва охир-оқибатда катта фойда келтириши кутилмоқда. Бозорда эса бу корхоналар акцияларининг нархи тушмайди, балки, аксинча, кўтарилиши мумкин.

Демак, назарий жиҳатдан олганда, келажакда тўланиши кутилаётган дивидендлар миқдори акциялар баҳосини аниқлаш учун асос бўла олсада, амалиётда фақатгина шу омилни эътиборга олган ҳолда акцияларнинг ҳақиқий бозор нархини аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун амалиётда акцияларнинг бозор нархи акциядорлар бизнесдан дивиденд сифатида олишлари мумкин бўлган ва шу билан биргаликда бизнесга қайтадан инвестиция қилишлари учун мавжуд бўлган соф нақд пул оқимлари асосида ҳисоблаб топилади. Акцияларнинг бозор баҳосини топишнинг бу усули ҳозирги қийматга келтирилган келажакда олиниши кутилаётган соф пул оқимлари усули деб аталади.

Бу усулга кўра акциялар баҳоси қуйидаги формула орқали топилади:

$$V_t = \sum_{\tau}^{\infty} \frac{\tilde{C}_{t+\tau}}{(1+r)^\tau}$$

Бу ерда:

V_t – бирор бир акциядорлик жамияти акцияларининг бирор t санадаги бозор баҳоси;

$\tilde{C}_{t+\tau}$ - корхонанинг бизнес фаолияти натижасида вақтдан бошлаб $t+\tau$ вақтгача ҳар бир ҳисобот даври давомида олиниши кутилаётган соф пул оқимлари;

τ - корхонанинг келажак фаолияти натижасида соф пул оқимлари тўплай оладиган даврлар сони;

r – акциядорлик жамиятининг капитал таннархи.

Корхоналар акцияларининг бозор нархини аниқлашнинг бу усулини амалиётда қўллаш учун корхонанинг уч-тўрт йиллик тарихий молиявий ҳисоботларидан олинган маълумотлар асосида шу корхонанинг келажакда олиши кутилаётган соф пул оқимлари ҳажмини тахминан аниқлаш мумкин бўлади.

14.7. Пул оқимини башоратлаш

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар фаолиятини тўғри ва оптимал бошқариш бирмунча мураккаб жараён дир. Жумладан, корхонанинг пул маблағлари ва пулга тенглаштирилган қийматликлари оқимини рационал бошқариш корхоналар фаолиятининг давомийлигини ҳамда узлуксизлигини таъминлайди. Яъни пул маблағлари ҳисобини тўғри ташкил этиш ҳамда уларни доимий равишда таҳлил қилиб туриш корхона фаолиятининг молиявий имкониятларини кенгайтиради. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларини ривожланишининг характерли томонларидан бири унда молиявий бозорни ва унинг барча жабҳаларининг тез суръатлар билан ривожланаётганлиги ҳисобланади.

Худди шунингдек, молия бозорининг асосий унсурларидан бири _ бу пул маблағлари бўлиб, унинг ҳисобини юритишда бухгалтерия ҳисобининг «ҳисоблашиш» ёки «кассали» усулларининг қайси бири қўлланилса корхона учун иқтисодий самараси юқори бўлишлигини ўрганиш муҳим дир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30-августида тасдиқланган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонуни, 1999 йил 5-февралдаги «Маҳсулот (иш, хизмат) лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги» Низом ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда корхонанинг сотиш жараёнларидан кўрган молиявий натижаларини аниқлашда юқоридаги усулларни қай бири қўлланилиши тўғрисида аниқ фикрлар билдирилмаган. Унда бу усулларнинг қайси бирини қўллаш корхона ҳисоб сиёсатига боғлиқ эканлиги айтиб ўтилган, холос.

Корхоналарда пул маблағлари оқимини рационал бошқариш учун корхонанинг келгусидаги пул маблағлари оқимини башоратлаш муҳим ҳисобланади. Бунда корхонанинг молиявий менежери томонидан пул маблағларининг кирими ва чиқими оид бор бўлган манбалари йиғилиши ҳамда ўрганилиши лозим. Одатда кўпчилик кўрсаткичларни катта аниқлик даражасида башоратлаш бирмунча мураккаб жараён дир. Айрим ҳолларда режалаштирилган даврдаги пул маблағлари бюджетини ташкил топиши, башорат қилинган пул маблағлари оқимига мос келади.

Корхоналар келгусида фойдасини максимал даражага етказиб, ўз фаолиятини рационал равишда юритиш учун ҳар қандай шароитда ҳам пул оқимини башорат қилишнинг оптимал усулларини танлаши лозим. Бунда корхона молиявий менежеридан иқтисодий стратегияни тўғри танлай билишни, пул оқимлари ҳисобини аниқ ва тўғри юритишни талаб этади. Бизнинг назаримизда корхонанинг молиявий менежери корхона пул оқимларини башорат қилишда бир қанча босқичларни босиб ўтиши лозим. Бу босқичлар қўйидагилардан иборат бўлиши керак.

Биринчидан, пул маблағлари киримини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

Иккинчидан, пул маблағлари чиқимини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

Учинчидан, соф пул оқимини (ортиқча ёки камомад) давр бошланишидан олдин ҳисоб-китобини қилиш;

Тўртинчидан, қисқа муддатли молиялаштиришда мутлоқ талабни давр бошланишидан олдин аниқлаш.

Пул оқимини башоратлаш жараёнининг биринчи босқичи келиб тушиши мумкин бўлган пул маблағлари киримининг ҳажмини ҳисоблашни ўз ичига олади. Қўйидаги ҳолатда бундай ҳисоб китоблар маълум қийинчиликлар туғдириши мумкин. Яъни, агар корхона тушумни аниқлаш услубиятини товарлар жўнатиш тартиби бўйича ўзгартириб турадиган бўлса, у ҳолда пул маблағлари киримида асосий манба товарлар сотиш бўлиб ҳисобланади. Товарларни сотиш ҳам ўз навбатида товарларни нақд ҳисоб-китобга ёки кредит (жўнатишган товарлар қийматининг маълум қисмини қарз сифатида бериш) ҳисобига сотишга бўлинади.

Амалиётда кўпчилик корхоналар ўртача давр оралиғида харидорлардан

жўнатилган товарлар қийматини тўлашни талаб қиладилар. Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб сотилган маҳсулотларнинг қайси қисми ушбу даврдаги тушумга, қайси қисми эса кейинги даврдаги тушумга киритилишини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Занжирли боғланишнинг балансли усулидан фойдаланиб, пул маблағлари кирими ва дебиторлик қарзларнинг ўзгариши ҳисоб-китоб қилинади. Балансли тенгликни куйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$ДҚ_{д.б.} + СТ = ДҚ_{д.о.} + ПК$$

Бу ерда:

ДҚ_{д.б.} __ Товар ва хизматлар бўйича дебиторлик қарзларнинг давр бошидаги ҳолати;

СТ __ Давр оралиғидаги сотишдан тушган тушум;

ДҚ_{д.о.} __ Товар ва хизматлар бўйича дебиторлик қарзларнинг давр охиридаги ҳолати;

ПК __ Давр оралиғидаги пул маблағлари кирими.

Дебиторлик қарзларини тўлов (қоплаш) муддатлари бўйича таснифлаш бирмунча аниқ ҳисоб-китоб қилиш имкониятини беради. Бундай таснифлаш орқали, статистика ва таҳлилни ўтган даврда дебиторлик қарзларини қоплаш ҳақидаги ҳақиқий манбалар билан таъминлаш мумкин бўлади. Дебиторлик қарзларини тўлов муддатлари бўйича таҳлил этишни ойлар бўйича ўтказиш тавсия этилади. Чунки бундай ҳолатда дебиторлик қарзларини қоплаш муддатларига қараб ўртача миқдорини 30 кунгача, 60 кунгача, 90 кунгача ва ҳақозо кунларга мослаштириб ўрнатиш лозим. Пул маблағлари кирими оид бошқа манбалар (бошқа сотишлар, сотиш билан боғлиқ бўлмаган муомалалар) ни башоратлаш тўғри ҳисоблаш усули орқали бажарилади, яъни кирим қилинган суммага жорий даврдаги сотишдан келиб тушган пул маблағлари суммаси қўшилади.

Пул оқимини башоратлашнинг иккинчи босқичида эса пул маблағларининг чиқими ўрганилади. Унинг асосий таркибий элементи кредиторлик қарзларини қоплаш бўлиб ҳисобланади. Бизга маълумки одатда корхона ўзининг счётини ўз вақтида тўласада, лекин баъзи бир ҳолатларда корхона тўлов муддатини ўтказиб юбориши мумкин. Тўловни кечикиш процесси кредиторлик қарзларини чўзиш (муддати ўтган) деб номланади. Муддати ўтган кредиторлик қарзлари ушбу ҳолатда қисқа муддатли молиялаштиришнинг қўшимча манбалари сифатида иштирок этади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиш шароитида товарлар (иш, хизматлар) тўловининг турли хил тизимларига амал қилинади. Жумладан, тўловни амалга ошириш вақтида даврни ҳисобга олган ҳолда, тўлов ҳажми дифференциаллаштирилади. Бундай тизимдан фойдаланишда корхона учун муддати ўтган кредиторлик қарзлари молиялаштиришнинг муҳим манбаси бўлиб хизмат қилади.

Пул маблағлари ишлатилишининг бошқа хил йўналишлари таркибига меҳнат ҳақи тўловлари, капитал қўйилмалар, солиқларни тўланиши, фоизлар ва дивидендларни тўлаш кабилар қиради.

Пул оқимини башоратлашнинг учинчи босқичи мантиқан олдинги иккита босқичнинг давоми бўлиб ҳисобланади. Яъни соф пул оқимини башоратлашни ҳисоблашда пул маблағлари кирими ва чиқимининг башоратларини солиштириш йўли орқали ўрганилади.

Пул оқимини башоратлашнинг тўртинчи босқичида эса қисқа муддатли молиялаштиришда мутлоқ талабни ҳисоблаш ҳамда пул оқимини башоратлашда ҳар бир давр боши учун банкнинг қисқа муддатли ссудалари ҳажмини аниқлаш ўрганилади. Ҳисоб китобларда корхонанинг суғурта захирасини ташкил этиш, режалаштирилмаган, аммо корхона учун мақбул бўлган инвестицияга маблағ сарфлаш учун ихтиёрий минимумни ҳисоб-китоб счётида инобатга олиш тавсия этилади.

Пул оқимини башоратлашда ушбу тўртта босқични қўллаш ҳисобига корxonанинг пулга бўлган талаби ўрганилади. Бугунги кунда амалиётда афсуски, кўпчилик корxonаларнинг молиявий менежерлари (корxона раҳбари) корxона пул оқимини ўрганмаслиги ва таҳлил қилиб чиқмаслиги натижасида корxonанинг пулга бўлган талаби тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслар. Бундай ҳолатни яхшилаш учун, юқоридаги пул оқимларини башоратлашнинг босқичларидан фойдаланиш ижобий самара беради деб ҳисоблаймиз.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корxonанинг пул оқимини башоратлашнинг юқоридаги босқичларини амалга ошириш натижасида, корxона молиявий менежери:

- корxonанинг пул оқимлари ҳолати ҳақидаги тўлиқ маълумотга;
- корxonани рақобат бозорида яшаб қолишини таъминлаб, банкротликка учрамаслик шароитларини кафолатлайдиган;
- банкдан олган кредитларини ўз вақтида қайтариш учун амал қилинадиган аниқ дастурларга эга бўлади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, корxonаларда пул оқимларни башоратлаш муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўламиз. Эркин иқтисодиётга ўтиш шароитида инфляция суръатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда пул оқимларини башоратлаш керак бўлади. Корxonанинг молиявий менежерлари пул маблағларини башоратлаш орқали корxonанинг келгусидаги пул маблағларига бўлган тахминий талабини олдиндан билган ҳолда стратегик режалар тузадилар. Корxonанинг келгусидаги пул маблағларига бўлган талабларини олдиндан билиш ҳисобига, корxона иқтисодиётини тўғри режалаштирилишига, корxonанинг келгусидаги тўлов интизомини яхшиланишига олиб келади. Бу эса республикамиз иқтисодиётининг ривожланишида ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- пул маблағлари ҳаракати ҳисоботини таҳлил этишдан мақсад, унинг структураси ва йўналиши;
- пул оқими;
- пул маблағлари кирими;
- пул маблағлари чиқими;
- пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботдан фойдаланиш йўллари;
- жорий фаолиятдаги пул маблағларини кирими ва чиқимини таҳлили;
- инвестиция фаолиятидаги пул оқимларини кирими ва чиқимини таҳлил этиш услуби;
- молиявий фаолиятдаги пул оқимларининг кирими ва чиқимини таҳлил этиш;
- пул оқимини таҳлил этишнинг тўғри усули;
- пул оқимини таҳлил этишнинг эгри усули;

Такрорлаш учун саволлар

1. Пул оқими атамасига изоҳ беринг?
2. Пул эквивалентлари деганда нима тушунилади?
3. Пул маблағларини таҳлил этишнинг аҳамияти нимадан иборат?
4. Пул маблағларининг ҳаракатини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
5. Корхонанинг хўжалик фаолиятдан бўлган пул оқимлари қандай таҳлил этилади?
6. Солиқ тўловлари қандай таҳлил этилади?
7. Инвестиция фаолиятдан пул маблағлари оқими қандай таҳлил этилади?
8. Молиявий фаолиятдан бўлган пул маблағлари оқими қандай таҳлил этилади?
9. Валюта маблағлари қандай таҳлил этилади?
10. Валюта маблағларини таҳлил этишдан мақсад нима?
11. Валюта маблағлари бўйича курс ўзгаришларини қандай башорат этиш мумкин?
12. Пул маблағларининг ҳаракатини қандай башоратлаш мумкин?
13. Пул оқимини таҳлил этишни тўғри усулининг моҳиятини тушунтириб беринг?
14. Пул оқимини таҳлил этишни эгри усулининг моҳиятини тушунтириб беринг?

Олинган ва тўланган фоизлар выплаченные проценти	Получение и	110	374998,1	
Олинган ва тўланган дивидендлар выплаченные дивиденды	Получение и	120		
Акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари Денежные поступления от пипуска акций или других инструментов, связанных с собственным капиталом		130		
Хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари Денежные выплаты при выкупе собственных акций		140		
Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўлоалари Денежные поступления и выплаты по долгосрочным и краткосрочным кредитам и займам		150		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари Денежные поступления и платежи по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)		160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари Другие денежные поступления и выплаты от финансовой деятельности		170		
Жами: молиявий фаолиятнинг соф пул қирим/чиким (сатр.110+/-120+130-140+/-150+/- -160+/-170) Итого: чистый денежный приток/отток от финансовой деятельности (стр.110+/-120+130- 140+/-150+/-160+/- 170)		180	374998,1	
<i>Солиққа тортиш</i>	<i>Налогообложение</i>			
Тўланган даромад (фойда) солиғи налог на доход (прибыль)	Уплаченный	190		565531,2
Тўланган бошқа солиқлар прочие налоги	Уплаченные	200		16210,7
Жами: тўланган солиқлар (сатр.190+200) уплаченные налоги (стр.190+200)	Итого:	210		581741,9
Жами: молиявий-хўжалик фаолиятининг соф пул қирими/чикими (сатр.050+/-100+/-180-210) Итого: чистый денежный приток /отток от финансово- хозяйственной деятельности (стр.050+/-100+/-180-210)		220	7164489,8	6627225,2
<i>Йил бошидаги пул маблағлари средства на начало года</i>	<i>Денежные</i>	230	240164,7	
<i>Йил охиридаги пул маблағлари средства на конец года</i>	<i>Денежные</i>	240	777429,3	

XV-БОБ.ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТАҲЛИЛИ

15.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларининг хусусий капиталини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хусусий капитал корxonанинг молиявий ҳолатини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Негаки, унинг ҳолатига қараб жами маблағлар таркибидан келиб чиққан ҳолда корxonанинг иқтисодий қарамлиги ёки мустақиллигига баҳо берилади. Бу бизнесни бошқариш, фаолиятни кенгайтириш ва шериклик фаолиятини йўлга қўйишда ўта муҳим масала ҳисобланади.

Хусусий капитал корxonанинг ўз маблағлари манбаининг асосини ташкил этувчи кўрсаткич ҳисобланиб, унинг таркибига корxона устав капитали, заҳира капитали, қўшилган капитал ҳамда тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) киради.

Бухгалтерия ҳисоби фанидан маълумки корxона, ташкилот ва фирмаларни молиявий маблағлар билан таъминлаш манбаи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Ўз маблағлар манбаи;
- Қарз маблағлари.

Собик иттифоқ даврида эса бу маблағлар манбаига бюджетдан ажратмалар ҳам кирган. Лекин бозор иқтисодиётига ўтганимиздан кейин бу маблағлар манбаи бекор қилинган. Чунки бу манбанинг йўқ қилиниши Республикаimizдаги боқимандалик тизимини тугатишни таъминлади.

Эндиликда эса юқорида санаб ўтганларимиз корxonаларни маблағлар билан таъминлаш манбаи бўлиб келмоқда.

Корxона, ташкилот ёки фирма очилиш даврида ўз маблағларини белгилаб олиши лозим. Бу иш амалга оширилгач эса маблағларни қайси манбаа ҳисобига қоплаш кераклигини кўриб ўтилади. Агарда корxonанинг ўз маблағлари етарли бўлса ўз маблағлар манбаи ҳисобига акс ҳолда эса қарз маблағлари ҳисобига қоплайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корxона ўз молиявий эҳтиёжларини ўзи мустақил қондириши мумкин. Ресурсларни таъминлаш манбаи бўлиб, унинг фойдаси, қимматбаҳо қоғозларини сотишдан келган тушум, акционерларнинг пай ва бошқа тўловлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари ҳамда қонундан ташқари бўлмаган ҳолда кирим қилинган маблағлар киради. Бундай асосда киритилган маблағлар корxона ташкилотлар учун хусусий капитал деб қаралади.

Хусусий капитал ҳисоби бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корxonанинг ўз қудратининг даражасини қай даражада эканлигини билдиради. Бундай тарафларни эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ 6-сессиясида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунда ҳам хусусий капитал ҳисобига катта эътибор берилган. Унинг 16- моддасига кўра молиявий ҳисоботлар таркибида 5- шакл «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот» деб номланиб, бу шакл ҳар йили бошқа ҳисоботларга қўшилган ҳолда юқори органларга топширилиши лозим.

Хусусий капитал таҳлилининг вазифалари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- хусусий капиталлардан самарали фойдаланганликка баҳо бериш;
- хусусий капиталда мавжуд бўлган имкониятларни аниқлаш;
- унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва ҳақозолар киради.

Хусусий капитал таҳлилининг олиб боришда ахборот манбаи бўлиб, «Бухгалтерия баланси»нинг пассив 1- бўлими ва «Хусусий капитал тўғрисида»ги ҳисобот шакллари киради. Бу ҳужжат шаклларида фойдаланган ҳолда биз таҳлил ишларини олиб борамиз. Мазкур мавзунинг ҳисоби 12- «Журнал ордери» да юритилиб, ушбу ҳужжат формаси ҳам манбалар сифатида кўрилиши мумкин.

15.2. Хусусий капитал таркиби, ўзгариши ва динамикасининг таҳлили

Хусусий капитал ҳисоби ўз ичига бир қанча кўрсаткичларни олиб, улар қуйидаги тартибда ташкил этилади:

- Устав капитали;
- Қўшилган капитал;
- Резерв капитали;
- Тақсимланмаган фойда;
- Хусусий капитал билан қопланмаган зарар.

Корхонанинг устав капитали ўз маблағлар манбаининг асосини ташкил этади. Устав капитали таъсисчилар томонидан қўйилган пай тўловларини, акцияларининг номинал қийматини ўзида сақлайди. Унинг ҳисоби эса ҳукумат қарорлари ва таъсисчиларнинг йиғинида қабул қилинган қарорлар асосида юритилиб борилади.

Давлат ташкилотларида устав капитали давлат бюджети томонидан ажратилган мулкни кўрсатади. Мулкнинг келиши вақтига эса бу сумма устав капиталида кўрсатилади.

Корхоналар амалда қўлланилаётган қонунларга кўра ҳар йили эришган фойдасидан резервлар ташкил этишлари мумкин. Унга ҳар йили уставда кўрсатилган тартибда маблағ чегирилиб борилади.

Ташкил этилган фонд эса қуйидаги мақсадлар учун сарфланади:

1. Кўрилган зарарларни қоплаш учун;
2. Корхона ҳисобот йилида фойда олмаган бўлса имтиёзли акциялар учун дивиденд бериш;
3. Бошқа тўловларни амалга ошириш учун.

Тақсимланмаган фойда - бу корхонанинг ҳисобида турган соф фойдасини кўрсатади. У ҳам хусусий капитал таркибига кирувчи энг асосий кўрсаткичлардан саналади. Лекин фаолият юритувчи корхоналар ҳар сафар ҳам фойда билан чиқмаслиги мумкин. Бу ҳолда унинг зарари хусусий капитал билан қопланмаган зарар деб юритилади. Мазкур иккала қиймат ҳам 8710- «Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» ҳамда 8720 – «Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)» счётларида юритилиб, уларнинг фарқи ишоралари орқали аниқланиб олинади.

Молиявий таҳлилни олиб боришда коэффицентлар усули энг илғор методлардан ҳисобланиб, бизнинг ўрганаётган мавзуимизни ҳам уларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида турли хил молиявий коэффицентлар ўрганилади ва уларни шартли равишда тўртта катта гуруҳларга ажратилади:

1. Рентабеллик коэффицентлари;
2. Ликвидлик коэффицентлари;
3. Тўлов қобилияти коэффицентлари;
4. Бозор индикаторлари.

Бу кўрсаткичлар ҳам ўз таркибига бир қанча коэффицентларни олади:

Демак, биринчи кўрсаткич таркибига:

- Хусусий капитал рентабеллиги;
- Корхонанинг жами инвестициялар рентабеллиги;
- Леверидж;
- Сотиш рентабеллиги.

Ликвидлилик коэффицентларига:

- А) Тез ликвидланадиган коэффицентлар;
- Б) Дебеторлик қарзларининг айланиш коэффиценти;
- В) Ишлаб чиқариш захираларини айланиши коэффиценти;
- Г) Қийин ликвидланиш коэффиценти.

Тўлов қобилиятини изоҳловчи коэффициентларга қуйидагилар киради:

- Қарз ва хусусий капитал нисбати коэффициенти;
- Хусусий капиталнинг жами мулкда тутган улуши коэффициенти;
- Қарз маблағларининг жами активларда тутган улуши коэффициенти.

Бозор индикаторларига эса бозор қиймати ва бухгалтерия ҳисобида акс этган баҳо (номинал қиймат, таннарх) орасидаги фарқ суммалари ўрганилади.

Бу коэффициентлар ичида бизнинг мавзуга таалуқли бўлган коэффициентлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагича аниқланади:

Хусусий капитал рентабеллиги. Бу рентабеллик тури ҳар бир сўмлик хусусий капиталимиз ҳисобига тўғри келган соф фойда қиймати ўрганилади. Бунинг учун,

Соф фойда

Хусусий капиталнинг йиллик ўртача қиймати

кўринишида ҳисоб - китоб ишларини бажаришимиз керак.

Хусусий капиталнинг ўртача йиллик қийматини топиш учун йил бошидаги ва йил охиридаги суммаларини йиғиндисини иккига бўлиб аниқлаймиз.

Жами инвестициялар рентабеллиги. Бу кўрсаткични аниқлашимиз учун,

Соф фойда + (Кредитлар учун фоиз*фойда солигининг корректировка қилинган ставкаси)+Резервлар учун ажратма.

Жами активларнинг ўртача қиймати

каби ҳисоблашиш ишларини бажаришимиз лозим.

Бу ерда активларнинг ўртача қиймати жами маблағларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган қийматини йиғиндисини иккига бўлган ҳолда топамиз. Бу ерда резервлар учун ажратма, кредит учун солиқлар ва фойда солигининг корректировкаси соф фойда ҳисобидан бўлганлиги учун бу қийматларнинг йиғиндиси ҳисобот йилининг якуний молиявий натижаси сифатида келади.

Левердж. Бу хусусий капиталнинг ўсган қисмини кўрсатиб, у қуйидагича аниқланади, яъни хусусий капитал рентабеллиги коэффициенти билан жами инвестициялар орасидаги фарқ коэффициенти олинади. Келиб чиққан натижа қанчалик юқори бўлса корхонанинг хусусий капиталини шунчалик ўсганлигини беради.

Бир акция учун даромадни ҳисобот йилида олинган фойдани чиқарилган акциялар сонига бўлиш билан аниқланади.

Қарз ва хусусий капитал ўртасидаги нисбат коэффициенти.

Бунда узоқ ва қисқа муддатли қарз маблағларини ўз маблағлари манбаига бўлиб топамиз. Бундай нисбатлар ҳар бир давр учун аниқланади.

Агарда ҳисобот йили бошидаги аниқланган коэффициент йил охирига нисбатан катта бўлса $A_1 > A_2$ у ҳолда корхонанинг тўлов қобилияти ошган бўлади. Акс ҳолда эса корхонанинг тўлов қобилияти пасайган бўлади.

Хусусий капиталнинг жами активларда тутган улуши коэффициенти.

Хусусий капитал қийматини

Жами маблағлар

формуласи орқали топилади. Бу коэффициент қанчалик бирга яқинлашиб борса корхонанинг мустақиллиги шунчалик ошиб боради. Бизнинг республикамызда фаолият кўрсатаётган корхоналар бу коэффициентнинг камида 50% га эга бўлишлари лозим.

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шаклига асосланиб йил бошига нисбатан йил охирида қолган капиталимизнинг ўзгаришини таҳлил қиламиз. Бунинг учун қуйидаги шаклда аналитик жадвални тузамиз.

**“ABC” акционерлик жамиятининг хусусий капитали ва унинг
динамикасини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Йил бошига қолдиқ	Ўзгариши		Йил охирига қолдиқ
		кўпа- йиши	кама- йиши	
1	2	3	4	5
1. Устав капитали	28280	-	-	28280
2. Қўшилган капитал	116902	-	-	116902
3. Резерв капитали	278317	263511	-	541828
4. Тақсимланмаган фойда	37000	5400	-	42400
5. Хусусий капитал билан қопланмаган зарар	-	-	-	-
ЖАМИ:	460499	268911	-	729410

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятининг хусусий капитали йил бошига нисбатан йил охирида 268911 минг сўмга ошган. Бу натижа корхона учун ижобий деб қаралиши лозим. Чунки бу миқдор йил бошига нисбатан салкам 60 % га яқин ошган.

Бундай ўзгаришнинг ҳосил бўлишида ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг 5400 минг сўмга ва резерв капиталининг 263511 минг сўмга ошуви катта таъсир этган.

Хусусий капиталнинг қолган турлари бўйича йил давомидаги ҳаракати кузатилмаган.

Ижобий натижа деб қаралишини яна бир тарафи шундаки, хусусий капиталнинг асосини қўшилган ва резерв капитали ташкил қилганидир. Бу эса келгусида корхонанинг хусусий капитали янада кўпайиб боришидан далолат беради.

1999 йил 28 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молия - хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чора - тадбирлари тўғрисида»ги Фармони чиқди. Бу фармонга кўра молия - хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналар фаолияти тузилган махсус ҳудудий комиссиялар кўрсатмасига кўра тўхтатилади.

Шундай экан, юқоридаги жадвал маълумотларига асосланган ҳолда бу муаммони ҳал этиш йўлларини топишимиз керак. Кўриниб турибдики, хусусий капитал қийматини кўпайтиришнинг энг асосий омили бўлиб корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси ҳисобланади. Фаолият кўрсатувчи ташкилотлар шу омил ҳисобига ўз жамғармаларини ошириши энг оптимал вариант деб қаралади. Сабаби, бу омилнинг ўзгариши фақатгина корхонанинг ўзига боғлиқ бўлиб, унинг ҳар томонлама тўлиқ имкониятларини ишга солиб фаолиятини бошлашни тақозо этади. Бундан ташқари бошқа кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳам ушбу омил билан бевосита боғлиқдир. Мазкур вазифаларни ҳал этишда талабалар «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни аниқлаш тартиби тўғрисидаги Низом»ни чуқур билишлари лозим. Унда фойдани шакллантириш муаммоларини чуқур ўрганишлари лозим

15.3. Хусусий капитални кўпайтириш омилларини аниқлаш

Хусусий капитал таҳлили унинг таркибидан жой олган кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариб боради. Ҳар бир таркибнинг ўзгариши ҳам ўз мазмунига кўра маълум кўрсаткичларни ўзгариши орқали амалга ошади.

  Устав капитали;

Бу счёт хусусий (ҳиссадор) капиталнинг қиймати, қимматбаҳо қоғозларнинг эмиссияси ва жорий йил фойдаси ва зарари ҳисобига ўзгариши мумкин.

  Кўшилган капитал.

Бу счёт қуйидаги ҳолларда ўзгариши мумкин:

- хусусий (ҳиссадор) капитали қийматининг ўзгариши;
- муомалага қўшимча акцияларнинг чиқарилишида;
- асосий воситаларни қайта баҳоланишида;
- фойда ва зарарларни ҳисобига.

3. Резерв капитали ҳам юқорида келтирилган ўзгариш сабаблари ҳисобига амалга ошади. Фақатгина бу ўзгаришлар таркибига фойда ҳисобидан резервларга ажратилган суммалар.

4. Тақсимланмаган фойда. Бу кўрсаткич корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси, ҳиссадор капиталнинг кўпайиш ёки камайиши, қимматбаҳо қоғозлар эмиссияси, резерв учун ажратмалар ҳисобига ўзгариши мумкин.

5. Хусусий капитал билан қопланмаган зарар.

- ҳисобот даврида олинган зарар;
- қимматбаҳо қоғозлар эмиссияси;
- ҳиссадор капиталнинг кўп ёки кам бўлиши

каби кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариши мумкин.
Бу ўзгаришлар 5- шаклда ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- хусусий капитал тўғрисида тушунча ва уни таҳлил этиш мақсади;
- хусусий капитални таркиби, тузилиши ва йил бошига нисбатан ўзгариш сабаблари;
- устав фонди;
- резерв капитали;
- кўшилган капитал;
- тақсимланмаган фойда (зарар);
- баланс пассиви моддаларини қарзни узиш муддатлари бўйича 4 гуруҳга бўлиниши;
- жорий ликвидлик коэффициенти;
- истиқболли ликвидлик коэффициенти;
- банкротлик аломатлари ва уларни таҳлил этиш услублари;
- кредитга лаёқатлилиқни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни таҳлил этиш услуби;
- қарамсизлик коэффициенти;
- қарз ва ўз маблағларини нисбати;

Такрорлаш учун саволлар

1. Хусусий капитал деганда нимани тушунаси?
2. Хусусий капитал нима учун таҳлил этилади?
3. Хўжалик субъектларининг хусусий капиталини таҳлил қилишдан мақсад ва таҳлил вазифалари нималардан иборат?
4. Хусусий капитал таркибига нималар киради?
5. Хусусий капитал қандай таҳлил этилади?
6. Хусусий капитални кўпайтириш йўлларини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйида илова қилинган “Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корхонанинг хусусий капитал билан таъминланганлигини ва унинг ҳолатини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг ва хулосалар ёзинг.

2-топшириқ

Корхонанинг хусусий капиталини кўпайтириш йўлларини кўрсатиб беринг.

**ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(5-сонли шакл)**

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Са тр ко ди Ко д ст р.	Устав капитал и Уставны й капитал	Қўши лган капит ал Добав ленн ый капит ал	Резерв капитал и Резервн ый капитал	Тақ имла нмага н фойд а (қопл ан маган зарар) Нерас преде лен ная приб ыль (непо крыт ые убыт ки)	Сот иб оли нга н хусу сий акц иял ар Бык упл енн ые собс тве нны е акц ии	Мақ садл и туш умл ар ва бош қал ар Цел евы е пост упл ени я и про чие	Жами Итого
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Йил бошидаги қолдиқ</i> <i>Остаток на начало года</i>	010	2000000,0			256165,3			2256165,3
Қимматли қоғозлар эмиссияси Эмиссия ценных бумаг	020			x	x	x	x	
Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш переоценка долгосрочных активов капитала	030	x	x	1100846,8	x	x	x	1100846,8
Устав капиталини шакллантириш да пайдо бўлган валюта курси фарқлари Валютная курсовая разница при формировании уставного	040	x		x	x	x	x	
Резерв капиталига ажратмалар Отчисления в резервный капитал	050	x	x			x	x	

Жорий йилнинг тақсимланмага н фойдаси (зарари) Нераспределенная прибыль (убыток) текущего года	060	x	x		186423,2	x	x	186423,2
Текинга олинган мол-мулк Безвозмездно полученное имущество	070	x	x	x		x	x	
Мақсадли фойдаланиш учун олинган маблағлар Полученные средства по целевому назначению	080	x	x		x	x	x	
Тўланган дивидендлар Дивиденды уплаченные	090	x	x	x		x	x	
Хусусий капитал шаклланишининг бошка манбалари Прочие источники формирования собственного капитала	100							
Йил охиридаги қолдиқ	110	2000000,0		1100846,8	442588,5			3543435,3
Хусусий капиталнинг кўпайиши (+) ёки камайиши (-) Увеличение (+) или уменьшение (-) собственного капитала	120							
МАЪЛУМОТ УЧУН: СПРАВОЧНО :								
Чиқарилган акциялар сони, дона Количества выпущенных акций, шт	130	x	x	x	x	x	x	

Шу жумладан: В том числе:								
имтиёзли привилегирова нные	131	x	x	x	x	x	x	
оддий простые	132	x	x	x	x	x	x	
Акциянинг номинал қиймати Номинальная стоимость акции	140	x	x	x	x	x	x	
Муомаладаги акциялар сони, дона Количество акций в обращении, шт	150	x	x	x	x	x	x	
Шу жумладан: В том числе:								
имтиёзли привилегирова нные	151							
Оддий простые	152							

XVI-БОБ.КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ТАҲЛИЛИ

16.1. Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция фаолияти, унинг турлари ва асосий йўналишлари

Иқтисодиётни бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтказиш ва тармоқлар иқтисодини ривожлантириш инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқдир. Бозор муносабатларига ўтиш босқичида давлатнинг олиб борган инвестиция сиёсатини ҳаётга тадбиқ этиш натижасида ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида юксалишлар юз берган. Халқ хўжалиги тармоқларига йўналтирилган инвестиция мамлакатлар иқтисодини ривожлантиришни таъминлаб, ички бозорини товарлар билан тўлдиришга ва халқаро савдо алоқаларининг кенгайишига ҳар томонлама ўз ҳиссасини қўшган.

Инвестиция лотинча «INVEST» сўзидан олинган бўлиб «сармоя» деган маънони билдиради. Кенгрок маънода қўлланилганда фойда олиш мақсадида мамлакат ичкарисида ва чет элларда саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларига қўйилган узоқ муддатли маблағ сармомияни билдиради.

Бугунги кунда инвестиция ва инвестицион жараён тушунчасига амалиётчилар ҳар хил нуқтаи назардан қарайдилар. Айрим олимлар инвестицияни ҳали ҳам «**капитал қўйилмалар**», «**капитал қурилиш**» категорияларига тенглаштириб келадилар. Аслини олганда, инвестиция ҳажми жиҳатдан ҳам, ранг-баранглиги жиҳатдан ҳам ҳозир айтилган категориялардан устун туради. Бозор иқтисодиёти шароитларида «**капитал қўйилмалар**», «**капитал қурилиш**» категориялари инвестицияларнинг таркибий қисмидир.

Инвестицияни иқтисодий аҳамияти тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, бу ўринда «инвестиция» тушунчасининг молиявий, мулкӣ ва интеллектуал қадриятларни такрор ишлаб чиқариш инъикоси бўлишини дастлабки ва асосий тушунча бўлиб майдонга чиқишини унутмаслик керак.

Бизда инвестиция хусусида қонуний ҳужжатлар 1991 йилдан бошлаб қабул қилинди ва ўтган вақт ичида улар анча такомиллашди. Инвестиция тўғрисида қабул қилинган қонунда кўрсатилишича инвестиция – бу иқтисодий самара олиш ёки ижобий кўринишдаги ижтимоий натижага эришиш учун сарфланадиган пул маблағлари, банкларга қўйилган омонатлар кабилар, қимматли қоғозлар, технологиялар, машиналар, асбоб ускуналар ва самара берадиган бошқа ҳар қандай бойликлардир.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси ва инвестиция тўғрисида ўзимизда қабул қилинган қонуннинг таҳлилидан келиб чиқиб, инвестициянинг шартли равишда 3 та турини ажратиш мумкин:

- 1) Молиявий инвестициялар
- 2) Моддий инвестициялар
- 3) Ақлий инвестициялар

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир инвестиция турининг ўзига хос ўрни бўлади. Молиявий инвестициялар таркибига маҳаллий ва хорижий мамлакатларнинг пул бирликлари, банклардаги омонатлар, векселлар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳамда уларга тенглаштирилган бойликлар киради.

Моддий инвестициялар таркибига асосий фондлар, яъни бинолар, асбоб-ускуналар, иншоотлар ва бошқа турдаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив ва пассив қисмлари киради.

Ақлий инвестициялар микдори жуда ранг-барангдир, яъни улар мулкый ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар ва табиий ресурслардан фойдаланиш шаклидаги инвестициялардан иборат.

Мулкый ҳуқуқлар гуруҳига кирган инвестицияларнинг хиллари бозор муносабатларига нечоғлик ривожланишига, миллий бозорларнинг ўзига хос томонларига қараб ҳар хил бўлади. Ақлий меҳнатга оид ҳақ-ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар таркибига муаллифлик ҳуқуқлари, «ноу-хау» кашфиётлар, товар белгиларига бериладиган лицензиялар ва бошқа хил эғалик ҳуқуқлари киради.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари кўринишидаги инвестициялари ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларини ўз ичига олади.

Ҳамма турдаги инвестициялар, уларнингн ҳажмидан қатъий назар, бирор-бир инвестицион жараённинг натижасидир.

Инвестицияда қатнашиш таснифига кўра:

а) тўғридан-тўғри инвестициялар - асосан объект аниқ маълум мақсадни амалга ошириш реал бўлган тақдирда йўналтирилган маблағдир.

б) бошқа инвестициялар – булар воситачилар орқали объектларга сарфланади ва олинган даромад мижозлар ўртасида тақсимланади.

Инвестициялаш даврига қараб қисқа муддатли ва узоқ муддатли инвестицияларга бўлинади: қисқа муддатли инвестициялар бир йилгача бўлган омонат сертификатлари ва бошқа қимматли қоғозлардир; узоқ муддатли инвестициялар бу бир йилдан ортиқ муддатларга кўйилган капитал бўлиб, 2 йилга, 2-3 йил ва 5 йилдан ортиқ муддатларга ҳам кўйилиши мумкин.

Худудий белгилари бўйича инвестициялар қуйидагича бўлинади:

А) мамлакат ичкараси ва худудларга кўйиладиган инвестициялар;

Б) хорижга инвестициялар кўйиш, хориж инвестицияларининг кириб келиши ёки акция, облигациялар шаклида ҳам бўлиши мумкин;

В) хориж инвестициялари деганда чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва давлатлар томонидан кўйилган инвестициялар тушунилади;

Г) ҳамкорликдаги инвестицияларга мазкур мамлакат ва хориж мамлакатларининг биргаликда кўядиган инвестициялари киради. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг тажрибасидан маълумки, инвестицион комплекс бир неча элементлардан иборат, уларнинг асосийлари қуйидагилардир: инвестиция сиёсати, инвестиция иқлим ва муҳити, инвестицион фаолияти, капитал кўйилмалари, инвестиция босқичлари ва бошқалар. Ушбу элементларнинг ҳар бири бозор иқтисодиёти шароитларида ўзига хос йўналишга эгадир.

Инвестиция сиёсати инвесторларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, имтиёзларини таъминлаш билан бир қаторда иқтисодиёт тармоқларига тегишли асосий фондларни кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришга йўналтириш, муқим солиққа тортиш механизми ва молия-кредит сиёсатини таъминлаш билан боғлиқ бўлган тадбирлар йиғиндисидан иборат.

Инвестиция муҳити ёки иқлими жуда кенг маъноли бўлиб иқтисодиёт ҳолатини ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини, тадбиркорлик фаолияти қай даражада ривожланганлиги, уларнинг самарали фаолият кўрсатишлари учун чиқарилган қонун ва қарорларни, маданиятини, маънавиятини инвесторлар ўз маблағларини йўналтириш учун эътиборга оладиган ҳамда улардан хулоса чиқарадиган бошқа омилларни ўз ичига олади.

Иқтисодий сиёсатни олиб бориш давлат бошқариш органларини инвестицион жараёнларни тартибга солиш, иқтисодиётда давлат аралашуви, халқаро битимларда иштирок этиш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш инвестицион муҳитга катта таъсир кўрсатади. Қонуний, иқтисодий ва сиёсий нобарқарорлик, солиқ тизимларининг тўғри йўлга кўйилмаганлиги, бозор инфраструктурасини ривожланмаганлиги, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган субъектлар орасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган қонуний механизмларнинг йўқлиги, информация даражасига тўғри келмайдиган миллий валюта курси, чет эл инвестицияларини суғурта қилиш билан ҳамоя

қилиш механизмларининг яхши ишлаб чиқилмаганлиги, корхоналар ва инвестицион лойиҳалар ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумотларни йўқлиги ва қимматбаҳо қоғозлар бозорининг инвестицион муҳитига салбий таъсир кўрсатади.

Яна бир инвестицион муҳит ҳолатини аниқлайдиган омил булиб инвестицион тушкунлик ҳисобланади. Бундан ташқари жамғарма тақчиллиги % ставкаларининг юқорилиги билан ҳам боғлиқдир. Бу эса кичик ва ўрта тадбиркорликни банк кредитларидан фойдаланишларини қийинлаштиради. Инфляция сабаби, бериладиган кредитларнинг катта қисми қисқа муддатли бўлиб бу улардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни чеклаб қўяди.

Корхоналар бир-бирларига бўлган қарзларини тўлай олмаслик ҳолатининг кучайиши ҳам инвестицион муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Қимматбаҳо қоғозлар бозори ҳам инвестицион муҳитга таъсир этадиган фактлар бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон иқтисодиётидаги мулк шаклларини кўпайишига ва бозор муносабатларининг мустаҳкамланишига олиб келади.

Инвестицион фаолият инвестициялашнинг асосий бўғини ҳисобланади, чунки, айнан шу жараёнда инвестиция бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтади, яъни жамғармалар, қўйилмалар, капитал мулк, иқтисодий самара шаклини олади. Инвестициялар оқими тадбиркорликнинг нечоғлик фаоллигини, демакки, бозор конъюктурасини ҳам таърифлаб беради. Инвестициялар оқимининг шу ҳаракати, яъни тадбиркорликка инвестициялар ажратиш ва сарфлаб иқтисодий натижа олиш инвестиция фаолиятининг ўзидир.

Инвестицион босқич – инвестициялар ажратиш, капитал қўйилмалар(ҳаражатлар) бериш инвестициялар ҳаракатининг бир босқичидир, холос. Ўзгаришлар занжиридаги кейинги элемент инвестициялар ажратишнинг капитал бойликлар билан ифодаланган натижаси, самарасидир.

Шундай қилиб, капитал бойликларнинг шаклланиши инвестицион капитал ҳаракатининг пироварди, яъни, унинг янги истеъмол қийматларини яратиш учун тайёр бўлган ишлаб чиқариш омилларига айланишидир. Инвестициялар ажратиш босқичлари ҳаракатининг йиғиндиси барча инвесторларнинг инвестицион фаолиятини ташкил этади.

Инвестицион фаолиятнинг ташаббускорлари бўлиб инвесторлар майдонга чиқади. Инвесторлар ўзлари қиладиган ва қарзга олинган мулк ва аклий қадриятларни тадбиркорлик ишларига ишлатиш тўғрисида қарорга келган инвестицион фаолият субъектларидир. Инвесторлар улуш қўшувчилар, кредиторлар, харидоалар ролида майдонга чиқадилар. Шунингдек, инвестицион фаолиятнинг бошқа қатнашчилари вазифасини бажаришлари мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитларида инвестицион фаолият куйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- жисмоний шахслар, давлатга қарашли бўлмаган корхоналар, хўжалик уюшмалари, жамият ширкатлари шунингдек, жамоат ташкилотлари ва юридик шахслар томонидан маблағлар ажратиш йўли билан;
- давлат томонидан маблағлар ажратиш йўли билан, айтилишида бу ишни ҳукумат ва бошқарув органлари инвестицион ва ссуда ресурсларини бюджетдан маблағ билан таъминлаш ҳисобига амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти шароитларида давлатнинг инвестицион фаолиятдаги роли асосан фан-техника тараққиётини рағбатлантириш, малакали ишчи кучини етиштириб бериш, ишлаб чиқариш инфраструктурасига ажратиш сингари қиммат турадиган жараёнларга давлат сектори бюджетидан етарли маблағ бериш билан чекланиши керак. Бундан ташқари иқтисодий мустаҳкамликни таъминлаш ва фан-техника тараққиётини тезлаштириш жамоат ишлаб чиқариш соҳаларини соғломлаштириш, қолоқ туманлар ижтимоий инфраструктурасини индустриаллаштириш ҳамда яхшилаш мақсадларида иқтисодиётни устивор соҳалари давлат томонидан ссудалар ва субсидиялар кўринишида ёрдам бериши мумкин;

■ чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва давлат томонидан чет эл инвестициялари бериш йўли билан ;

■ мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқига, бекаму-кўст хўжалик юритиш ёки оператив равишда бошқариш ҳуқуқига, шунингдек, даромадлар манбаига жамғармаларга эга бўлган ва қарзга бериладиган ҳамда жалб этиладиган маблағларни олиш ҳуқуқидан фойдалана оладиган ва чет эл фуқаролари, юридик шахслари, шунингдек ажнабий давлатлар ажратиш йўли билан.

Инвестор инвестиция объектлари ва натижаларига, жумладан, реинвестициялар ва савдо ишларига эгаллик қилиш ва уларни ўз ихтиёридан киритиши ҳуқуқига эгадирлир. Инвестицион фаолият объектларининг ўзаро муносабатлари, шартномалар билан тартибга солинади.

Инвестицион фаолиятни маблағ билан таъминлаш ҳар хил маблағлар ҳисобига амалга оширилади: ўзига қарашли ва жалб этилган маблағлар, белгиланган тартибда чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар, заёмлар ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бугунги кунда Ўзбекистон хорижий инвестицияни қайси турини кўпроқ жалб қилиши керак деган савол туғилади. Аввало, биз бугунги кунда хорижий моддий инвестицияларни ўзлаштиришимиз зарур. Бу бизга янги технологиялар «ноу-хау» ва бошқа асосий ишлаб чиқариш фондларини жалб қилиш дегани. ***Бу турдаги хорижий инвестицияни жалб қилиш ҳисобига қуйидаги ютуқларга эришиш мумкин:***

■ асосий ишлаб чиқариш ҳисобига фонд қайтими кўрсаткичи ошади;

■ асосий ишлаб чиқариш ўсиши бюджет тушумини оширади;

■ асосий ишлаб чиқариш ўсиши ишсизликни камайтиради;

■ ва ниҳоят, республикада аҳолини импорт товарлар ва хизматларга бўлган талаби қондирилишига қисман эришилади. Давлат энг керакли товарлар импортини валюта билан таъминламоқда. Бироқ, бу ўз ўрнида бизни валюта захирамизни камайтиради ва қарзни оширади.

Ўз ўрнида агар инвестицион муҳит ёмон бўлса, инвестиция қўшни давлатларга оқади. Демак, биз инвестицион муҳитга катта эътибор беришимиз керак.

Чет эл инвестициялари нуқтаи назаридан инвестицион муҳитга таъсир кўрсатадиган асосий омил булиб республикамиздаги иқтисодий сиёсий барқарорлик ҳисобланади.

Республикамизда кечаётган мана шу сиёсий ва иқтисодий барқарорлик туфайли қисқа вақт ичида кўпгина аниқроғи 3200 дан ошиқ қўшма корхоналар ташкил этилди. Бугун Ўзбекистонда қўшма корхоналар учун солиқ имтиёзлари ҳам берилган. Буларнинг барчаси инвестицион муҳитни яхшиламоқда.

Замонавий бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш, нафақат, хўжалик субъектларининг ўзига, шунингдек кредиторлар ва инвесторлар учун ҳам ўта муҳим аҳамиятига эга бўлиб, улар фаолияти самарадорлигини таҳлил этиш корхона фаолияти кўрсаткичларини барча қизиқувчилар учун очиб берувчи вазифани бажаради. Бундай таҳлил этишда корхона фаолиятини молиявий таҳлил этишнинг алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб ўтмоқ зарур. Молиявий таҳлил корхонанинг молиявий аҳволинигина ойдинлаштириб бермасдан, балки унинг ҳар жиҳатли фаолияти ва истиқболларини ҳам кўрсатиб Бера олади. Корхона тўғрисида барча муҳим иқтисодий-таҳлилий маълумотларга улар фаолиятини молиявий таҳлил қилиш орқали эга бўлиш мумкин. Корхона фаолияти тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланувчилар бўлиб, корхона менежери, акциядорлар, кредиторлар, инвесторлар, ҳамкорлар ёки шериклар ҳисобланади. Ушбу фойдаланувчилар корхона молиявий ҳолатини баҳолашда ўз мақсадларидан келиб чиқадилар ва ўз мезонларига асосланадилар. Қарз олувчи фаолиятини молиявий таҳлил этишда кредиторларни инвестиция маблағларининг қайтарилиши тўғрисидаги башоратларни баҳолаш қизиқтиради.

Умуман, қарз олувчи фаолиятининг молиявий таҳлили қуйидаги саволларга жавоб бериш учун бир қатор ҳисоблашларни таклиф этади:

Корхона унинг барча қарздорлик мажбуриятлари хизмати учун (банк олдида, бюджет, мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторлар олдида) етарлича даромад бера оладими?

1. Корхона унинг барча қарздорлик мажбуриятлари хизмати учун (банк олдида, бюджет, мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторлар олдида) етарлича даромад бера оладими?
2. Хусусий (ўз) капитал, шунингдек қарз капитали самарали ишлатаяптими?
3. Келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши ва ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун захиралар борми?
4. Корхона келгусида ўз фаолиятини ривожлантириш учун қандай стратегияга эга ва унинг амалга оширилиш ҳолати(танланган стратегиясидан оғишиш) қандай?

Шу билан бирга корхоналарнинг рентабеллигини, самарадорлигини, ликвидлигини, кредитга лаёқатлилигини баҳолаш учун бир қатор молиявий коэффициентлар ҳам қўлланилади.

16.2. Инвестицияни баҳолаш усуллари

Мазкур қисмда айтилиши мумкин бўлган фикрни энг муҳим шаклда қисқача қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин – агар олинадиган даромадларнинг умумий суммаси қилинадиган харажатларнинг умумий суммасидан ортиқ бўладиган бўлса инвестицион қарорларнинг бир неча муқобил вариантларидан энг юқори рентабеллигини(самарадорлигини) танлаш зарур. Албатта, шу қоидага амал қилиб инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда яна қуйидаги жиҳатларга ҳам эътибор бериш керак. Қоплаш муддатини, риск даражасини, кутилаётган инфляция суръатларини ва солиққа тортиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда инвестицияларнинг самарадорлигини аниқлаш, яъни маблағлар сарфини бундан яхшироқ ёки фойдалироқ йўлини топиш. **Инвестицион фаолиятга тегишли қарорларни қабул қилишда амалиётда синовдан ўтган қуйидаги муҳим қоидаларга риоя қилинади:**

1. Пулни банкда сақлагандан кўра кўпроқ фойда(солиқлар чегирилган ҳолда) олиш имкони бўлса, маблағларни ишлаб чиқаришга, қимматбаҳо қоғозларга ва бошқаларга инвестициялаштириш ўз маъносига эга бўлади.
2. Инвестицияларнинг рентабеллик даражаси инфляция суръатларидан юқори бўлган тақдирдагина маблағларни инвестициялаштириш ўз мазмунига эгадир.
3. Дисконтлаштириш ҳам ҳисобга олинган ҳолда энг юқори рентабеллик даражасига эга бўлган лойиҳаларга маблағларни инвестициялаш ўз мазмунига эга.

Биринчи қоиданинг мазмуни шундан иборатки, муайян маблағга эгалик қилувчилар ўз пулларини банкда сақлагани учун 10% ли ставка бўйича фойда олади, агар уни ишлаб чиқаришга ёки шу каби йўналишларни бирон-бир турига сарфласа 20% ли қайтим билан фойда олади. Демак, маблағ сарфини иккинчи йўналиши самарали ҳисобланади. Инвестицион қарорлар баҳоланаётган пайтда инфляция ҳам ҳисобга олиниши керак. Мисол учун, маблағ эгаси хўжалик қурилишига 50000 сўм сарф қилмоқчи.

Агар мўлжалланаётган инфляциянинг йиллик суръати 8% ни ташкил этса, у ҳолда, йиллик фойда 40000 сўмдан юқорирок суммани ташкил этган тақдирдагина сарфланган инвестиция мақсадга мувофиқ бўлади. ($8\% * 500:100=40$)

Инвестицион жараён юқорида таъкидланганидек, ҳар доим риск билан чамбарчас боғланган. Чунки, вақт ноаниқликни кучайтиради ва харажатларни қоплашнинг муддатлари қанчалик узоқ бўлса, инвестицион лойиҳа шунчалик рисклироқ бўлади. Шунинг учун ҳам, инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда молиявий менежер харажатлар, тушум, фойда ва у ёки бу инвестицион лойиҳанинг роеализация қилинишидан эришилиши лозим бўлган иқтисодий рентабеллик баҳоланаётган пайтда, албатта вақтий ўзгаришларни инобатга олмоғи лозим. Ана шу нарса дисконтлаштириш дейилади ва, одатда, бир неча муқобил вариантларда амалга оширилади.

Дисконтлаштириш келажакда олиниши мумкин бўлган сумманинг ҳозирги пулли эквивалентини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун келажакда олиниши мумкин бўлган(кутилаётган) суммада мураккаб фоиз бўйича маълум муддатда жамланган даромадни айириш керак.

Фикримизни қуйидаги мисол билан ифодалаймиз:

Агар тадбиркор йиллик 10% даромад олишни мўлжаллаб, бугун 200 минг сўмни инвестициялаган бўлса, 1 йилдан сўнг

$$200000 * (100\% + 10\%) : 100 = 220000$$

$$200000 * (1.0 + 0.1) = 220000$$

сўмга эга бўлади. Икки йилдан кейин эса, маблағимиз

$$220000 * (1.0 + 0.1) = 242000$$

сўмга тенг, ва ҳоказо.

Навбатдаги даврларда янада кўпроқ даромад олиш учун сармоя билан биргаликда унинг даромадини ҳам реинвестициялаштириш жараёни фоизларини жамлаш(қўйиш) дейилади ва уни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$KK=BK(1+\Phi)^C$, бунда:

KK—келажакда тушадиган пул суммаси;

BK—бошланғич(жорий) қиймати;

Φ —фоиз ставкаси ёки даромадлилик меъёри;

C—даромадларнинг жамланиши амалга ошириладиган йиллар сони.

Келгуси пул суммаси ва фоиз ставкаси (бизнинг мисолимизда 10%) белгиланилган ҳолда юқоридаги формуладан фойдаланиб, ўша пул суммасининг ҳозирги қийматини аниқлаш мумкин:

$$BK=KK/(1+\Phi)^C=242000/(1+0.1)^2=200000$$

Дисконтлаштириш инвестицияларнинг келгуси қийматини баҳолашда, қимматбаҳо қоғозларнинг қийматини аниқлашда, банк, суғурта, валюта амалиётида ва бошқа ҳолларда кенг қўлланиши лозим. Мисол учун, тадбиркорга 3 йилдан сўнг 100000 сўм зарур бўлсин. Шу мақсадда, тадбиркор 3 йилдан кейин узиладиган(қайтариладиган) ва умумий қиймати 100000 сўмдан иборат бўлган облигацияларни сотиб олиш истагини билдирди. Шу облигациялар бўйича йиллик даромад даражаси 9% ни ташкил этсин.

Ана шуларга асосланган ҳолда «биз ўша облигациялар учун ҳозир(бугун) қанча тўлашимиз керак?»—деган саволга жавоб беришимиз мумкин.

$$BK=100000:(1+0.09)^3=100000:1.295=77220 \text{ сўм}$$

Мазкур айтиб ўтилган 3 асосий қоида билан билган ҳолда энди инвестицион лойиҳани танлаш бўйича аниқ бир мисол билан танишиб чиқайлик. Бу мисолнинг қизиқарли ва диққатга сазовор эканлиги шундаки, таклиф этилаётган ҳар иккала муқобил вариант биринчи икки қоида нуқтаи назаридан фойдасиздир. Лекин шундай бўлишига қарамасдан молиявий менежер томонидан рад этилмаётир. Шундай қилиб, тадбиркор «Z» йўналишидаги маҳсулот турини ишлаб чиқариш учун корхона маблағларини инвестиция қилмоқчи. Лекин, унинг олдида 2 лойиҳа мавжуд.

1-жадвалда келтирилган маълумотларга ўз муносабатимизни қуйидаги кетма-кетликлар тартибида билдиришга ҳаракат қиламиз:

1. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллик даражасини банк кредитининг ўртача фоиз ставкаси билан таққослаймиз;

Ҳар иккала лойиҳаларга нисбатан маблағларни банкда сақлаш фойдалироқдир. Лекин «Б» лойиҳа бўйича қўлдан чиқарилган афзалликлар нисбатан камроқдир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда «Б» лойиҳа (фойдалилик нуқтаи назаридан) ҳозирча ютуқли ҳолатдир.

2. Лойиҳаларни инфляцион зарарлардан(йўқотмалардан) суғурталанганлик (ҳимояланганлик) нуқтаи назаридан таққослаймиз;

Таклиф этилаётган лойиҳаларга тегишли бўлган маълумотлар

Кўрсаткичлар	«А» лойиҳа	«Б» лойиҳа
1	2	3
1.Инвестициялар, минг сўм;	600	650
2.Тушум, минг сўм		
1-йилда	270	400
2-йилда	200	350
3-йилда	120	100
4-йилда	90	50
5-йилда	70	0
жами 5 йилда	750	900
3. Фойда, минг сўм	150	250
4.Ўртача йиллик фойда, минг сўм	30	50
5. Инвестицияларнинг 5 йиллик рентабеллиги,%	25	38
6. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллиги,%	5	7.6
7. Инфляциянинг режалаштирилаётган (кўзда тутилаётган) ўртача йиллик суръатлари,%	4	4
8. Банк кредити фоизининг ўртача йиллик ставкаси, %	10	10

Ҳар иккала лойиҳаларнинг ўртача йиллик рентабеллик даражаси инвестициянинг ўсиш суръатларидан юқориқдир. Лекин «Б» лойиҳа бўйича бу кўрсаткичлар ўртасидаги фарқ ($7.6\% - 4.0\% = 3.6\%$) «А» лойиҳа бўйича худди шу кўрсаткичлар ўртасидаги фарқдан ($5.0\% - 4.0\% = 1.0\%$) каттароқдир. Бу нарса, ўз навбатида, масалани (танлашни) «Б» лойиҳа фойдасига ҳал этилишини тақозо этади.

3. Инвестицияларнинг қопланиш муддатларини (даврларини) таққослаймиз;

Шубҳасиз, «Б» лойиҳа бўйича инвестициялар тезроқ қопланади. Лекин, шу нарсани алоҳида таъкидлаш зарурки, лойиҳаларнинг қопланиш муддатлари жиҳатдан таққослаш қўйилмалар самарадорлигини атрофлича таҳлил қилиниши лозим бўлганда эмас, балки очикдан-очик ёки аниқ керак бўлмаган, бўлмаётган лойиҳаларни тезроқ йукка чиқариш талаб қилингандагина мақсадга мувофиқдир.

Шу сабабли, таққослашларимизни давом эттираемиз.

4. Талаб қилинаётган инвестицияларнинг ҳажми ёки миқдорларини таққолаймиз;

«Б» лойиҳа «А» лойиҳага нисбатан 50 минг сўм қимматдир. Ўз навбатида, бу нарса молиялаштиришда маълум қийинчиликларни туғдириши мумкин.

5. Лойиҳаларни тушумларнинг барқарорлиги нуқтаи назаридан таққослаймиз.

«А» лойиҳа маблағлар оқимининг 5 йил давомида давом этишини, «Б» лойиҳа эса – фақат 4 йил давом этишини таъминлайди. Шу билан биргаликда «Б» лойиҳа бўйича тушумнинг асосий қисми биринчи икки йилда тушаётир, сўнг кескин камайиш содир бўлаётир ва 5-йилда эса тушум «0» га тенг. Шу ўринда биз учун нима муҳимроқ: 5 йил давомида у ёки бу даражадаги барқарор пул маблағларининг оқиб келишими ёки биринчи 2-3 йил давомида пул маблағлари асосий қисмининг йиғилишими? Ўзимиз учун бу саволга жавоб берамиз ва қиёслашни давом эттираемиз.

6. Бутун 5 йил давомида инвестицияларнинг рентабеллигини таққослаймиз;
Бу ўринда «Б» лойиҳа маълум афзалликларга эга. Лекин биз ҳали вақт омилини инобатга олганимиз йўқ. Дисконтлаштиришни амалга оширмақ керак.

7. Дисконтлаштиришни ҳисобга олган ҳолда бутун 5 йил учун инвестицияларнинг рентабеллигини қиёслаймиз;

Бунинг асоси сифатида йиллик банк кредити фоиз ставкасининг даражасини 10% деб оламиз(2 -жадвалга қаранг)

Юқорида келтирилган маълумотларга ва хулосаюрга асосланган ҳолда инвестицион қарорлар қабул қилишнинг асосий ва бир-бири билан узвий равишда боғлиқ бўлган қуйидаги мезонларни кўрсатишимиз мумкин:

1. Янада фойдалироқ альтернатив вариантнинг йўқ эканлиги;

84-жадвал

Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда лойиҳалар иқтисодий рентабеллигини аниқлаш

	«А» лойиҳа		«Б» лойиҳа	
	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сунг	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сунг
1	2	3	4	5
1.Инвестициялар, минг сўм	600	600	650	650
3. Тушум, минг сўм				
1-йил				
2-йил	270	$270:(1+0.1)=245.5$	400	$400:(1+0.1)=363.6$
3-йил	200	$200:(1+0.1)=165.3$	350	$350:(1+0.1)=289.3$
4-йил	120	$120:(1+0.1)=90.2$	100	$100:(1+0.1)=75.2$
5-йил	90	$90:(1+0.1)=61.5$	50	$50:(1+0.1)=34.2$
	70	$70:(1+0.1)=43.8$	0	0
Жами тушум, минг сўм	750	606.3	900	762.3
3. Фойда, минг сўм	150	$606.3-600.0=6.3$	250	$762.3-650.0=112.3$
4.Дисконтлаштирилгандан сўнг лойиҳанинг иқтисодий рентабеллиги	$6.3*100\%:600=1.05\%$		$112.3*100\%:650=17.3$	

2. Инфляциядан кўзда тутилиши мумкин бўлган зарарлар(йўқотмалар) рискинни минималлаштириш;

3. Харажатлар қопланиш муддатининг қисқалилиги;

4. Лойиҳанинг арзонлиги;

5. Тушумнинг барқарорлигини таъминлаш;

6. Юқори даражадаги рентабеллик;

7. Дисконтлаштирилгандан сўнг рентабелликнинг юқори даражаллиги;

Ана шу мезонлар тўпламидан фойдаланиб ва уларни бир-бирлари билан бир неча вариантларда комбинациялаштириб молиявий менежер у ёки бу лойиҳанинг фойдасига ўз танловини эълон қилиши мумкин. Шундай бўлишига қарамасдан, у томонидан қайси вариантни танланиши кўп жиҳатдан корхона учун шу кунда энг асосий бўлган мезонни субъектив равишда танлаш билан боғлиқдир. Агар молиявий менежернинг фикрича, корхонанинг стратегиясига камтарона, лекин узоқ муддат давомида барқарор тушумга эга бўлиш тўғри келса, у ҳолда «А» лойиҳани танлайди. Аксинча, корхона учун асосий мезон

лойиханинг фойдалилиги бўлса, молиявий менежер, албатта, «Б» лойихани танлаши турган гап.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, инвестицион портфелни шакллантиришда фақат энг юқори фойдали ва энг паст рискли лойихаларнигина танлашга эътибор бериб қолмасдан, балки корхонанинг стратегик линиясига энг яхши мос келувчи лойихага ҳам алоҳида эътибор берилмоғи керак.

16.3. Ишлаб чиқариш инвестициясининг таҳлили

Маблағлардан фойдаланишда ишлаб чиқариш йўналиши ҳам корхона, ҳам жамият учун мақулроқ бўлар эди. Чунки, ишлаб чиқаришда аниқ турдаги маҳсулот (иш, хизмат) яратилиб иқтисодий қиймат билан биргаликда истеъмол қиймати ҳосил қилинади. Баҳоси ҳамда истеъмол қиймати ва унинг сифати харидор талабини қондирса, мазкур турдаги маҳсулот (иш,хизмат) ишлаб чиқариш давомийлиги ошади. Демак, маблағ айланиши таъминланади. Энг асосийси инвесторлар сарфлаган маблағидан кўзда тутилган самара оладилар.Дастлабки, саҳифаларда инвесторлар ўз маблағларини асосланган лойиҳаларга кўра аниқ йўналишга сарфлаш вариантларини муқобиллик тарзида танлаб олишни кўриб чиқдик. Эндиги, масала агар инвестор ишлаб чиқариш йўналишига сарфланган маблағларини жорий даврдаги ва жорий давр якунланган ҳолати ҳамда уларнинг йиллар бўйича динамикасини белгиланган режага мувофиқ, бозордаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолдаги аҳволини таҳлил қилиб, уларни умумлаштириб, тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишдаги аҳамиятини ўрганамиз. Бу билан фаолият йўналишидаги камчиликларни бартараф этиб, янада самарали бўлган имкониятларни топиб, уларни жорий қилишга эришилади.

Инвестицион фаолиятини таҳлил қилиш, аввало таъминот режасини бажаришини ўрганишдан бошланади. Бу жараёнда режада белгиланган асосий ва оборот активлар (уларнинг тури бўйича)ни келиб тушиши ёки ишлаб чиқаришга берилиши ҳолати, режа ва ҳақиқий маълумотларни таққослаш йўли билан кўрилади. Аниқланган оғишишлар ёки кечикишлар сабаблари аниқланади. Улар туфайли эришиладиган молиявий натижага кўрсатилган салбий таъсир миқдори ўрганилади, маъсулиятли шахсларга нисбатан тегишли кўрсатмалар берилади. Мазкур усулдаги таҳлил тезкор ёки муайян даврни қамраб олган ҳолда (масалан: чораклик, йиллик) ўтказилиши мумкин. Албатта, таҳлил натижасида олинган хулосалардан самарали фойдаланиш имконияти қўлдан бой берилмаган даврда мазкур тадбир ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Маблағ айланишининг бевосита ишлаб чиқариш босқичида асосий ва оборот активларини ҳақиқий миқдор ва қиймат сарфи белгиланган режа бўйича амалга оширилиши таҳлил этилади. Ўзгаришлар сабаблари ўрганилади.

85-жадвал

Капитал қўйилмаларга доир ишлаб чиқариш харажатлари таҳлили

Харажатлар элементлари	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи (+;-)
1	2	3	4
1. Моддий харажатлар	550	564	+14
2. Меҳнат ҳақи	100	110	+10
3. Ижтимоий суғурта	40	44	+4
4. Амортизация ажратмалари	165	165	--
5. Бошқа харажатлар	4	10	+6
ЖАМИ	859	893	+34

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил этилаётган корхонада ишлаб чиқариш харажатлари режада белгиланган кўрсаткичларга нисбатан қиймат жиҳатдан жами +34 минг сўмга ортиқ сарфланган. Буларнинг асосий сабаблари қуйидагилардир:

Моддий харажатларнинг айрим турларини баҳоси ошганлиги(+14) ишлаб чиқариш жараёнида ортикча меҳнат сарф қилинганлиги(+10) ҳамда асосий воситалар жорий ремонт харажатлари кутилмаганда ошиб кетганлигидир(+6).

Албатта мазкур ортикча сарфлар маҳсулот сотиш баҳоси ўзгармаган тақдирда фойда суммасини камайтиради.

Капитал қўйилмалар таҳлилида уларнинг жорий йилдаги самарадорлик кўрсаткичларини ҳам ўрганиб чиқиб, ҳақиқий аҳволни ва унга таъсир этувчи омилларни билиш зарур. Бу маълумотлар капитал қўйималар қайтимини йиллар бўйича динамикасини таҳлил қилишда ва якуний самарадорликни аниқлашда ғоят муҳимдир.

86-жадвал

Капитал қўйилманинг ҳисобот йили бўйича рентабеллик даражаси таҳлили

Кўрсаткичлар	Ҳисобот йили харажатлари		Фойда		Рентабеллик		Фарқи (+)
	Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7	8
Жами харажатлар шу жумладан: Асосий воситаларнинг жорий харажатлари	859	893	304	311	35.4	34.8	-0.6
Оборот активлари	165	165	х	х			
	694	728	х	х			

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада рентабеллик даражаси айтарли даражада кескин ўзгармаган. Бироқ, +0.6 миқдордаги нисбий даража ҳам маълум маънода ижобий ҳолат деб бўлмайти. Бунинг асосий сабаби оборот активларидан фойдаланишда йўл қўйилган камчиликлардир. (сабаби – жадвалда айтиб ўтилган).

Капитал қўйилма бўйича рентабеллик даражасини динамикаси.

1996	1997	1998	1999
34.8	28	23	18

Жадвал маълумотларидан кўринадиги капитал қўйилма бўйича рентабеллик даражаси йилдан йилга пасайиб борган. Бунинг асосий сабаби маҳсулот баҳоси ошмаган ҳолда, унга сарфланувчи материаллар ҳамда меҳнат ҳақи қиймати ошиб борганлигидир. Бу корхонада мазкур йўналишга маблағ сафланаётганда ёки инвестиция қилинаётганда лойиҳани ва унга мувофиқ келувчи режани ишлаб чиқишда бозор ҳолатини кескин ўзгаришини олдиндан кўра олмаганлигидир. Бироқ, лойиҳа ва режанинг ижобий томони, дастлабки йиллардаёқ капитал қўйилманинг 60% дан охиқ қийматини қайтариб олмоқда ҳамда уларни реинвестиция қилмоқда. Бироқ, кейинги икки йилда бу жараён кескин пасайди. Энг асосий капитал қўйилма инфляция суръатини ҳам ҳисобга олган ҳолда ўз қийматини тўрт йил ичида қопламоқда.

Ишлаб чиқаришга сарфланган инвестицияларни таҳлил қилишда уларнинг молиялаштириш манбаларини ҳам алоҳида ўрганиб чиқиш талаб этилади. Чунки, мажбурият асосида молиялаштириш, ўз қиймати билан биргаликда маълум бир фоиз тўловини ҳам келтириб чиқаради. Бу эса, эришилган фойдани пировард натижада камайишига таъсир этади.

Муайян фаолиятни инвестициялаш жараёнида узоқ муддатли активларни жалб этишда ўз маблағларига сотиб олиш, кредит, лизинг йўли ёки ижара муносабатлари билан олиш вариантлари ҳам ўзаро таққосланиб энг яхши деб топилган тадбир танлаб олинади. Бунда қиймат жиҳатдан энг арзон, қайтими ўз ўсимига эга, молиялаштиришнинг қулайлиги каби жиҳатларига эътибор берилади.

Оборот маблағларидан унумли фойдаланишда ҳам юқорида айтиб ўтилган томонлар чуқур таҳлил талаб этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инвестиция йўналишини ишлаб чиқаришга буриш энг аввало алоҳида жамоа ҳамда давлат манфаатларига мос тушади. Чунки, моддий неъматлар кўпаяди ҳамда истеъмол этилади.

Инвесторларга эса ишлаб чиқаришни ривожлантирганлиги учун солиқ қонунчилиги бўйича кўплаб имтиёзлар берилади.

16.4. Молиявий инвестициялар таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган шароитда муайян корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва айниқса кенгайтириш қўшимча маблағ топиш мақсадида чиқарилган қимматбаҳо қоғозларсиз амалга ошиши қийин.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш қуйидаги мақсадларни қўзда тутади:

- капитални аниқлаш;
- қўшимча фонд олиш;
- қимматбаҳо қоғозлар курсини ошиши эвазига капитални кўпайтириш.

Том маънода бозор иқтисодиёти тўла шаклланиб бўлмаган мамлакатларда қимматбаҳо қоғозлар, уларга хос бўлмаган бошқа мақсадларда ҳам сотиб олиниши мумкин. ***Бундай мақсадлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:***

- ◆ қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш йўли билан мулкий ҳуқуқларга эга бўлиш, дефицит маҳсулотлар ва хизматларга эга бўлиш;
- ◆ муомала шартларига кўра нақд пулни ўрнини боса оладиган қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш;
- ◆ бозорни ўрганиш учун;
- ◆ мулк таъсир даражасини кенгайтириш ва уни қайта тақсимлаш;
- ◆ нобарқарор бозор шароитида қимматбаҳо қоғозлар курслари ўзгаришлари асосида чайқовчилик қилиш ва ҳ.к.

Қимматбаҳо қоғозларнинг ликвидлик масаласи бозор иқтисодиёти шаклланиб келаётган давлатларда фонд бозорини ривожлантириш билан боғлиқ ўта муҳим масалалар жумласига киради. Ликвидлилик даражаси қанча юқори бўлса, бундай қимматбаҳо қоғозларнинг курси шунча мустаҳкам ва юқори бўлади. Демак, корхоналар қимматбаҳо қоғозларни сотиб олишда биринчи навбатда уларнинг шу жиҳатларига эътиборни қаратишлари керак.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қоғозларнинг ўндан ортиқ тури бўлиб, уларнинг айрим турлари, ўз навбатида, турли шартлар асосида муомалага чиқарилган ҳар хил шаклларга бўлиниши мумкин. Қуйидагилар қимматбаҳо қоғозларнинг асосий турлари бўлиб ҳисобланади: акция, вексель, фьючерс, хусусийлаштириш чеки, облигация, давлат хазина мажбуриятлари, опцион, варрант, банкларнинг жамғариш ва депозит сертификатлари, коносамент, мулкрий варақа (масалан; уй-жой олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоз).

Қимматбаҳо қоғозлар ва уларнинг ишончилиги ҳақида гап кетганда халқаро амалиётда махсус рейтинг агентликлари ва ташкилотлари қимматбаҳо қоғозларни чуқур таҳлил асосида гуруҳларга бўлишади. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар, «олий сифатли», «юқори сифатли», «ўртадан юқори сифатли», «ўрта сифатли» ва ҳ.к. гуруҳларга бўлиш мумкин.

Қимматбаҳо қоғознинг инвестицион сифати унинг ликвидлик даражаси ҳамда ўртача бозор фондидан кам бўлмаган даражада фоиз келтириш қобилияти ва курс қиймати барқарор бўлган шароитда риск ҳолати каби омилларни баҳолаш белгиланади.

Маълумки, қимматбаҳо қоғоз riskи қанча паст бўлса, унинг ликвидлик даражаси шунча юқори бўлади. Лекин risk даражаси паст бўлган қимматбаҳо қоғознинг даромад келтириш қобилияти ҳам аксарият ҳолларда юқори бўлмаслиги мумкин.

Бу ўринда қимматбаҳо қоғозлар кенг тарқалган ғарб давлатлари билан ўтиш даврида яшаётган давлатлар амалиёти ўртасида ўзаро мос келмаслик ҳолатлари ҳам мавжуд. Масалан: ғарбда аҳоли турли қимматбаҳо қоғозлар инвестицион сифатларини яхши билади. Инвесторлар ўз олдида қўйган мақсадларидан келиб чиқиб, қимматбаҳо қоғознинг қайси турини сотиб олишни ҳал этиш учун уларнинг инвестицион сифатларини чуқур ўрганишга етарли ахборот топа олишади. Ахборот ўзининг ҳаққонийлиги, ишончилиги ва тўлаллиги билан ажралиб туради. қимматбаҳо қоғознинг инвестицион

сифатлари ҳақида нотўғри молиявий ахборот берган юридик ёки жисмоний шахс фонд бозорида тезда ўз обрўсини тўкиб қўйиши ва натижада синиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти энди ривожланаётган давлатларда қимматбаҳо қоғозларнинг инвестицион сифатларини аниқлаш ҳозирча тор доирадаги мутахассисларнинг иши бўлиб қолмоқда. Қимматбаҳо қоғозларнинг потенциал инвесторлари бўлиши мумкин бўлган аҳолининг кенг қатламлари фонд бозори сарҳадларига аста-секин кириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шаклланаётган давлатларда қимматбаҳо қоғозлар портфели билан боғлиқ рисклар нисбатан кўплиги билан ажралиб туради. *Қуйида қимматбаҳо қоғозлар портфели билан боғлиқ рискларнинг асосий турлари ҳақида қисқача сўз юритилади.*

Капитал риск—қимматбаҳо қоғозларга қўйилган барча маблағлар учун умумий риск бўлиб, у зарар кўрмасдан капитални қайтариб ололмаслик ҳолати билан белгиланади. Фондлар бозорида йирик таназуллар рўй берган пайтда (масалан, 1998 йилда Жанубий Корея, Япония, Россия, Индонезия, Малайзия ва ҳ.к. давлатларда) капитал риск руёбга чиқади.

Қонунчиликда ўзгаришлар рўй бериши билан боғлиқ риск натижасида қимматбаҳо қоғозлар чиқариш қайта рўйхатга олиниши, бекор қилиниши, унинг шартлари тубдан ўзгариши мумкин. Натижада эмитент ва инвестор қўшимча харажатлар қилиши ва моддий йўқотишларга дучор бўлиши мумкин.

Вақт билан боғлиқ риск 2-қимматбаҳо қоғозни сотиб олиш ёки сотиш учун ноқулай вақт танланган ҳолатларда юз беради. Қимматбаҳо қоғозларни сотиш ёки сотиб олишга мавсумий (аграр, савдо фирмалари қимматбаҳо қоғозлари) ёки қайта ишлаб чиқариш цикллариининг таъсири ўта аниқ сезилади.

Танлаш rischi — қимматбаҳо қоғозларларнинг сердаромад ва ишончли турларини танлаш олмаслик ҳолати билан боғлиқ бўлади. Қимматбаҳо қоғозлар инвестицион сифатларини тўғри баҳолаш олмаган вазиятларда танлаш rischi рўй беради.

Ликвидлилик rischi – қимматбаҳо қоғознинг инвестицион сифатини баҳолашни ўзгариши шароитида уни сотишдан кўрилган зарар билан ўлчанади.

Инфляцион риск – юқори инфляция суръатлари инвесторнинг қимматбаҳо қоғозлардан оладиган даромадлари тезроқ қадрсизланиш riskидир. Жаҳон амалиётида инфляцион riskни пасайтиришнинг жуда кўп усуллари бўлишига қарамасдан инфляциянинг юқори даражадалиги қимматбаҳо қоғозлар бозорини бузиб юбориши аллақачон аниқланган.

Валюта rischi – валюта курслари ўзгариши натижасида валюта қимматбаҳо қоғозларига қилинган қўйилмалар билан боғлиқ бўлган riskдир.

Регионал риск – бир ёки икки турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар фаровонлигининг шу маҳсулотлар нархининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган риск. Мамлакатда ҳокимият кризиси вужудга келган пайтда регионал рисклар алоҳида регионларнинг сиёсий ва иқтисодий сепаратизмига боғлиқ ҳолда вужудга келиши мумкин.

Тармоқлар rischi – иқтисодиётда тармоқларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлган риск. Шунга кўра барча тармоқларни гуруҳларга ажратиш мумкин:

А) циклик тебранишларга таъсирчан тармоқлар;

Б) циклик тебранишларга камроқ таъсирчан тармоқлар;

Бундан ташқари тармоқларни «ўлиб борётган»; «барқарор ишлаётган»; «тезда ўсиб бораётган» ёш тармоқларга ҳам бўлиш мумкин.

Кредит rischi – қимматбаҳо қоғозларни чиқарган эмитент чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар бўйича фоизлар ёки асосий қарзнинг қайтараолмаслиги билан боғлиқ бўлган риск.

Фоиш ризи – бозордаги ставкаларнинг ўзгариши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши билан боғлиқ бўлган ризи. Маълумки, бозор фоиш даражасининг пасайишига олиб келади.

Бозор ризи – бозор умумий фаолиятининг пасайиши сабабли қимматбаҳо қоғозлар нархининг пасайиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши.

Мамлакат ризи – тармоқлар ризиға ўхшаш. Шу билан биргаликда бу ризининг ўзгаришиға корхонанинги фаолияти ҳам таъсир қилади. Бунга мос равишда корхоналар консерватив, агрессив ва уларнинг ҳар иккаласини биргаликда кўрадиган «оқилона» корхоналарға бўлиш мумкин.

Қайтариб олиш ризи – қайтариб олиш ҳуқуқиға эға бўлган облигациялар бўйича тўланадиган фоишлар даражасидан ошганлиги сабабли эмитентнинг шу облигацияни қайтариб олиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриш ризи.

Қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқариш бир-бири билан боғлиқ бўлган кўплаб операциялардан иборат бўлиб, уларнинг қай бири қачон ва қайси шартлар билан ишлаши, портфелни ким бошқариши билан белгиланади. Қимматбаҳо қоғозлар портфели унинг эғаси ёки эғасининг топшириғиға кўра алоҳида шахс томонидан бошқарилиши мумкин.

Биз қуйида портфелни унинг эғаси томонидан бошқарилиш жараёнида содир бўладиган операцияларининг асосийлари билан таништириб ўтамыз. Портфелни унинг эғаси топшириғи бўйича бошқа шахс бошқарганда ҳам шу операцияларнинг аксарияти бажарилади. Бошқаришнинг иккала усули мазмунан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Уларнинг фарқи операцияларни амалға ошириш шаклида бўлади. Яъни, портфель эғаси ҳамма вақт ўз номидан иш кўради, иккинчи усулда эса алоҳида шахс унинг топшириғи бўйича бошқарув операцияларини бажаради.

Бу операция фонд бозори конъюктурасини ўрганиш ва прогноз қилиш, қонунчилик ҳақида маълумот йиғиш, қимматбаҳо қоғозлар билан ўтказиладиган операциялар бўйича услубий ва меъёрий ҳужжатлар тайёрлаш, касбий тайёрлаш, портфель умумий стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, портфелни бошқаришни назорат қилиш, қимматбаҳо қоғозларни баҳолаш, дивиденд сиёсатини яратиш ва амалға ошириш каби ўта муҳим чора-тадбирларни ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқаришни ташкил этиш жараёнида бу операция ўта муҳим аҳамият касб этади.

Қимматбаҳо қоғозлар бозорини таҳлил қилиш юқоридагилар билан чегараланиб қолмайди. Портфель ҳолатини у ўз олдиға қўйган мақсадға эришиш, ризклар ва ликвидлик даражасини баҳолаш, *хусусийлаштириш жараёнини тайёрлаш ва амалға ошириш каби ҳатти-ҳаракатлар ҳам портфелни бошқариш операциясининг таркибий қисмлари ҳисобланади.*

1. Қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш асосида инвестиция қилиш. Бу операцияни амалға ошириш учун олдиндан махсус фондлар ёки алоҳида счётларда пул маблағлари аста-секин жамғарилиб борилади.
2. Қимматбаҳо қоғозларни тайёрлаш, муомалаға чиқариш ва бирламчи тарқатишни ташкил этиш.
3. Қимматбаҳо қоғозларни бевосита сотиш билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатлар.
4. Қимматбаҳо қоғозлар эғаси алмашишиға олиб келиши мумкин бўлган айрим ҳодисалар (масалан, алмашув, совға қилиш, меросға бериш ва ҳ.к.),
5. Қимматбаҳо қоғозлар бозорини таҳлил қилиш.
6. Қимматбаҳо қоғозларни зарур ҳолларда гаров сифатида ишлатиш.
7. Қимматбаҳо қоғозлар бўйича ҳисоб-китобларни амалға ошириш.
8. Қимматбаҳо қоғозларни қарзға бериш ёки қарзға олиш.
9. Қимматбаҳо қоғозларни суғурта қилиш.
10. Қимматбаҳо қоғозлар бўйича эҳтимол тутилган зарарларни қоплаш мақсадида захира ташкил қилиш ва ишлатиш.

11. Бузилган, йўқолган қимматбаҳо қоғозларни алмаштириш.
12. Қимматбаҳо қоғозларнинг операциялари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботини тузиш.
13. Қимматбаҳо қоғозларнинг бир турини бошқа бир турига алмаштириш.
14. Қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқариш билан боғлиқ маҳкамавий ишларни бажариш.

Қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқариш унинг эгаси томонидан амалга оширилганда корхонада бу иш билан шуғулланадиган махсус фонд (ёки инвестиция) бўлими (бошқармаси) ёки қимматбаҳо қоғозларни бошқариш бўлими (бошқармаси) ташкил этилади.

Қимматбаҳо қоғозлар портфелининг эгаси мазкур жараёни бошқаришни ўзи хоҳламаса, бу ишни фонд бозорида махсус ташкил этилган ихтисослашган ташкилотларга шартнома билан топшириши мумкин.

Корхоналар сотиб олган қимматбаҳо қоғозларни ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишда қуйидаги жиҳатларни ҳам кўриб ўтадилар. Қимматбаҳо қоғозлар узок ва қисқа муддатга қўйилганлиги, режа бўйича ёки режада белгиланмаганлиги, режа бўйича қайтими ҳамда ҳақиқатдаги қайтими, бозор баҳосини ўсиши ёки камайиши, улардан фойдаланишнинг муқобил йўналишлари уларнинг ҳар бирининг алоҳида тури бўйича солиштириб чиқилади.

Бу билан молиявий қўйилмалардан қай даражада фойдаланиш ҳолатини йиллар бўйича ҳам ўрганиш мумкин. У ҳолда қимматбаҳо қоғозларнинг ҳар бир йилдаги қиймати (нархи ошиши ёки пасайиши кўрсатилган ҳолда) келтирилган фоизлари ҳамда уларнинг фарқлари ўрганиб чиқилиб муқобил вариантлар билан таққосланади.

Албатта, молиявий қўйилмалардан келадиган фоизларни ҳисоблашда у бўйича ишлаб чиқилган давлат солиқ сиёсатини ҳам кўриб чиқиш зарур. Чунки, солиқлар олинадиган фойда суммасини камайтиради.

Фикримизча, узок муддатли молиявий қўйилмаларга маблағларни бўш турган пул маблағлари ёки етарли имкониятда фойдаланилмаётган асосий ва оборот фондларини қўйилса, корхона учун самаралироқ бўлар эди.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- инвестиция фаолияти;
- инвестиция турлари;
- ишлаб чиқариш инвестицияси;
- молиявий инвестиция;
- капитал қўйилма ва инвестиция;
- инвестицион муҳит;
- инвестицион лойиҳалар;
- инвестиция rischi;

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион фаолияти деганда нима тушунилади?
2. Инвестиция фаолиятининг қандай турлари мавжуд?
3. Ишлаб чиқариш инвестицияси қандай таҳлил этилади?
4. Молиявий инвестиция нима ва у қандай таҳлил этилади?
5. Инвестиция билан капитал қўйилмалар ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқланишлар мавжуд?
6. Хўжалик субъектларининг инвестицион фаолиятини жадаллаштириш учун нима қилиш керак?
7. Инвестицион лойиҳаларнинг rischi қандай аниқланади ва таҳлил қилинади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйидаги маълумотлар асосида корхонага таклиф этилаётган инвестиция лойиҳаларининг ичидан энг самарали бўлган лойиҳанинг мақбул вариантини танланг, таҳлил этинг ва хулоса ёзинг.

2-топшириқ

Жадвал маълумотлари асосида корхона учун вақт омилини ҳисобга олган ҳолда лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқланг ва энг мақбул инвестиция лойиҳасини танланг.

Таклиф этилаётган лойиҳаларга тегишли бўлган маълумотлар

Кўрсаткичлар	«А» лойиҳа	«Б» лойиҳа
1	2	3
1. Инвестициялар, минг сўм;	12580	14500
2. Тушум, минг сўм		
1-йилда	3100	5500
2-йилда	2800	4800
3-йилда	2620	3950
4-йилда	2480	1950
5-йилда	2350	0
жами 5 йилда	?	?
3. Фойда, минг сўм	?	?
4. Ўртача йиллик фойда, минг сўм	?	?
5. Инвестицияларнинг 5 йиллик рентабеллиги, %	?	?
6. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллиги, %	?	?
7. Инфляциянинг режалаштирилаётган (кўзда тутилаётган) ўртача йиллик суръатлари, %	2,8	2,8
8. Банк кредити фоизининг ўртача йиллик ставкаси, %	12,0	12,0

**Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда лойиҳалар иқтисодий рентабеллигини
аниқлаш**

	«А» лойиҳа		«Б» лойиҳа	
	Дисконтла- шти- рилгунча	Дисконтлаш- тирилгандан сўнг	Дисконтла- шти- рилгунча	Дисконтлаш- тирилгандан сўнг
1	2	3	4	5
1. Инвестициялар, минг сўм	12580		14500	
3. Тушум, минг сўм				
1-йил				
2-йил	3100		5500	
3-йил	2800		4800	
4-йил	2620		3950	
5-йил	2480		1950	
жами тушум, минг сўм			0	
3. Фойда, минг сўм				
4. Дисконтлаштирилгандан сўнг лойиҳанинг иқтисодий рентабеллиги				

XI-БОБ.КОРХОНАНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАҲЛИЛИ

17.1. Ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий негизлари ва уни Ўзбекистон Республикасида ривожлантириш истиқболлари.

Ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш ва ривожлантириш иқтисодий ҳаракатда асосий йўналишлардан бири сифатида олинади. Негаки, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва жаҳон бозорининг актив иштирокчисига айланиш корхоналар фаолиятининг муҳим ва самарали йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан, ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш ва унинг ривожланиш истиқболларини белгилашга давлат дастурини тузиб чиқишда ва бу борада иқтисодий ва ҳуқуқий негизларни белгилашга муҳим аҳамият қаратилади.

Мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришни ташқи иқтисодий фаолиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида фаолиятнинг турли соҳаларида хориж билан алоқада ва ҳамкорликда бўлишни, маҳсулот, иш ва хизматлар бўйича жаҳон бозори аренасига чиқиш ва унда муқим ўрин эгаллашнинг имкон шартларини белгилаб олишни ҳам талаб этади.

Ҳозирги кунда Республикамизда хориж билан иқтисодий алоқаларнинг ривожини ва истиқболини ижобий баҳолаш мумкин. Негаки, мустақиллик йилларида турли мулк шаклидаги 3500 дан ортиқ қўшма ва ҳамкорликдаги корхоналар ташкил этилди. Бугунги кунда уларнинг 2000 дан ортиғи фаол иш олиб бормоқда.

Ушбу корхоналар асосан республиканинг ички истеъмолига қаратилган. Лекин иқтисодий имкониятларнинг ва ҳуқуқий мезонларнинг имкон шартларидан тўла фойдалана олаётганимиз йўқ. Негаки, ташкил этилган ва рўйхатга олинган мавжуд 3500 дан ортиқ қўшма корхоналарнинг 40 фоизидан ортиғи ҳали тўла ишга туширилганича йўқ ёки амалда умуман фаолият олиб бормаяпти. Уларнинг айримлари қайта расмийлаштириш ва фаолият шаклини ўзгартириш ҳаракатида бўлса, айримлари ҳали ўз фаолиятларини йўлга қўя олганлари йўқ.

Республикамиз ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйиш юзасидан тўла иқтисодий асосга эга. Лекин бу иқтисодий асосда мақсадли ва келажакни кўзлаб фойдалана олаётганимиз йўқ. Негаки, республикамизда ташкил этилаётган асосий қўшма корхоналарни тўла қувват даражасида ишлата олмаяпмиз.

Аввало иқтисодий имкониятлар деганда нима тушинилади. Иқтисодий имкониятлар шуки қўшма ва ҳамкорликдаги фаолиятни йўлга қўйишнинг молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларига тўла эгамиз. Молиявий имконият шуки, Республика ҳар қандай фойдали ва мақсадли лойиҳа учун маблағлар топа олади. Шу жумладан, корхоналар ҳам. Улар фаолиятини йўлга қўйишда аввало давлат бош ҳамкор ва кафолат субекти сифатида чиқмоқда. Республикамизга манфаати тегадиган ҳар қандай мақсадли лойиҳа биз учун мақбул ва фойдали саналади. Шу жиҳатдан, биз чет эллик ҳамкорларга табиий қазилмаларни қайта ишлашга, хом ашёларимизни қайта ишлашга, оғир саноатни ривожлантиришга биргаликда ҳамкорлик қилишга изн бердик.

Маълумки, Республикамиз аграр-индустриал мамлакат ҳисобланади. Унда бевосита саноатда қайта ишланадиган ўта муҳим ва қимматли маҳсулотлар яратилади. Мустақил республикамиз олтин қазиб олиш бўйича дунёда 5-ўринда, пахта хом-ашёси бўйича 3-ўринда туради. Пахта бўйича йиллик ялпи ҳосили 3.0, 3.3 млн тоннани ташкил этади. Бундан бевосита тола шаклида 1.2-1.5 млн тонна тола ажратилади. Бугунги кунда қайта ишланган пахта толасининг асосий қисми чет элга сотилмоқда. Республикани иқтисодий ривожлантириш истиқболларида пахтани хом-ашё сифатида сотиш эмас, балки, уни секин-аста тайёр маҳсулотлар сифатида сотишга ўтиш шартлари белгиланган.

Қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган қорақўл тери ва пилланинг сотилишида ҳам бевосита шу жиҳатларни кўриш мумкин. Яратилган асосий маҳсулот натурал шаклда чет элга сотилмоқда. Ваҳоланки, уни қайта ишлаш ва жаҳон андозаларидаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни имкони бўлмапти. Бунинг албатта обектив ва субектив сабабларни санаб ўтиш мумкин.

Республикамиз замида мавжуд бўлган табиий ресурслар бўйича шуни таъкидлаш лозим. Мавжуд алюминий захиралари, қимматли тошлар ва металллар захиралари, табиий газ ва маданли рудаларнинг мавжудлиги ҳам бизни ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишимизда моддий, иқтисодий асос сифатида олиниши мумкин.

Меҳнат ресурслари бўйича. Республикамизда ҳозирда меҳнат қилиш лаёқатида 8 млн га яқин аҳоли мавжуд. Уларнинг ҳам асосий қисми қишлоқ хўжалигида банд. Мавжуд меҳнат ресурсларининг деярлик 60 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги ва унга хизмат кўрсатувчи соҳаларда банд.

Меҳнат ресурсларининг нисбий ортиқчалиги ниҳоятда юқори. Бу эса улардан самарали фойдаланишга катта таъсир ўтказмоқда.

Меҳнат ресурсларининг нисбий ортиқчалиги шуни характерлайдики Республикамизда халқ хўжалигида керагидан ортиқча бандлик мавжуд.

Бу бандлик эса уларнинг сифатига ва қайта тикланишига актив таъсир этмоқда.

Мавжуд меҳнат ресурсларининг ортиқчалиги эса уларга тўланадиган меҳнат ҳақининг ёки ишчи кучининг бозор қийматини ниҳоятда тушириб юборган. Ташқи иқтисодий фаолиятда эса меҳнат ресурсларининг арзонлиги муҳим фактор сифатида олинади.

Ҳуқуқий негизлар бўйича ҳам албатта ибратли ишлар амалга оширилди ва амалга оширилмоқда.

Жумладан, Республика Олий Мажлиси томонидан ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган қатор ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши ва унинг халқаро ҳуқуқий нормаларга мослигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу қонунда корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш шартлари, ҳолати ва тартиби белгиланган. Шу билан бирга, ҳар бир корхона албатта мустақил ташқи иқтисодий фаолият билан қонун чегарасида шуғулланиши мумкин.

Республикамиз ҳукумати томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш ва ривожлантириш мақсадида белгиланган чора тадбирлар мақсади ҳам, аввало республикамизнинг ташқи савдо оборотини яхшилашга, унда ижобий фарқланишга чиқишга қаратилган.

Республикамиз Президенти томонидан ташқи фаолиятни ривожлантириш чора-тадбирлари бўйича Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг Қарорларини мақсади ҳам шунга қаратилган.

Шунингдек, солиқ қонунчилиги бўйича ҳам ташқи иқтисодий фаолиятдан олинган даромадларга имтиёзли солиқ ставкаларини қўллаш, маҳсулотларнинг назоратдаги қаторлари бўйича имтиёз шартлари ва кўплаб имтиёзларнинг белгиланиши ҳам ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишда қўл келмоқда.

Республика ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйишнинг бош шартларидан бири сифатида бевосита мамлакатимиздаги осойишталикни ҳам олишимиз мумкин.

Албатта ташқи иқтисодий фаолиятда бўлиш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш таваккалик ҳисси билан эмас, балки олдиндан пухта ўйланган ҳолда амалга оширилади. Бу борада албатта халқаро бизнес тили бўлган бухгалтерия ҳисоби маълумотларига алоҳида аҳамият берилади.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларини фақат чуқур таҳлилий ечимлар асосидагина ўқиш ва ўрганиш мумкин. Шу жиҳатдан ташқи иқтисодий ҳаракатни белгилашда ва йўлга қўйишда таҳлил бизнинг асосий амалий қуролимиз сифатида қаралади.

17.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини таҳлил этишнинг мазмуни ва моҳияти

Ташқи иқтисодий фаолият таҳлили иқтисодий таҳлилнинг муҳим бўлими сифатида алоҳида ўрганилади. Ташқи иқтисодий фаолиятда таҳлилни аввало бошқарувнинг ва ҳаракатнинг муҳим шарти сифатида ўтказамиз. Таҳлил этиш асосида корxonанинг ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий шакллари, маҳсулот иш ва хизматларни экспорти ва импорти ўзгаришлари, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга, товарлар экспорти ва импортнинг тузилишига, товарларни кредит шартларида сотиш ва сотиб олиш, экспорт ва импорт операцияларидан даромадлар ва харажатлар ўзгаришига баҳо бериш, фойда ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, корхона ташқи савдо оборотини ўстириш юзасидан корхонада мавжуд бўлган ички имкониятлар ва уларни йўлга қўйиш чора тадбирларини белгилаб бериш, ҳамкорликни йўлга қўйишнинг техник лойиҳаларини тузиб чиқиш ва йўлга қўйиш, корхона ташқи иқтисодий фаолиятига қисқача ташхис қўйиш ва шарҳлар бериш ташқи иқтисодий фаолият таҳлили мазмунини ташкил этади.

Таққосланувчи муҳим кўрсаткичлар сифатида албатта умумлашган ҳолда қуйидаги иккита кўрсаткич олинади.

1. Экспорт ҳажми
2. Импорт ҳажми

Экспорт операциялари таҳлили бўйича ташқи савдо обороти бўйича сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажми ва уларнинг режага ёки ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо бериледи. Муҳим аҳамият экспорт ҳажмининг таркибига қаратилади.

Экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришини омилли таҳлил этиш таҳлилнинг муҳим қатори сифатида қаралади. Бунда экспорт ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи миқдор ва сифат омиллар ўрганилади.

Миқдор омил сифатида миқдорий ифодага эга бўлган кўрсаткич олинади. Сифат омилли сифатида корxonанинг муҳим иқтисодий самарадорлигини характерловчи кўрсаткичларнинг ўзгариши олинади.

Импорт операциялари таҳлилида импорт ҳажми бўйича режа бажарилиши ва динамикаси, таркиби, тузилиши, импорт операцияларидан даромадлар ва харажатлар, импорт операциялари фойдалилиги, импорт ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлилига баҳо бериледи.

Импорт ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар сифатида импорт қилинган товарлар миқдорий ҳажмининг ўзгариш, ҳамда импорт қилинган товарлар баҳосининг ўзгаришини киритиш мумкин.

Кредитга олинган товарлар ва уларнинг ялпи импорт ҳажмидаги салмоғига баҳо беришга ҳам таҳлилда муҳим эътибор бериледи.

17.3. Экспорт операцияларининг таҳлили

Ташқи ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва жаҳон бозорининг актив иштирокчиси ҳамда субъектнинг бош мақсадидир. Бу бевосити корхона, фирма маҳсулотларининг жаҳон бозорига чиқиши ва уни банд этиши, ўз харидорини топишида корхона истикболини белгилаши, фаолияти натижавийлигини ўстиришнинг муҳим омили сифатида қаралади.

Экспорт операциялари таҳлили корхонанинг ташқи иқтисодий фаолияти ва унинг самарадорлиги кўрсаткичларига иқтисодий ташҳис кўйилади. Бу бевосита ташқи савдо обороти ҳажмини ўстириш ва фойдалилигини таъминлашнинг мавжуд ички имкониятларини ўрганишни ҳам ўз ичига олади.

Экспорт операцияларини таркибини ўрганишда ялпи экспорт ҳажмида алоҳида олинган товарлар ёки товарлар гуруҳининг мутлоқ ва нисбий даражаларига баҳо берилади. Шунингдек, ташқи савдо фаолияти бўйича сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар тури бўйича тақсими, ташқи савдонинг мамлакатлар бўйича сотиш ҳажми, ҳудудлар бўйича тақсими (мустақил ҳамдўстлик мамлакатлари, яқин шарқ мамлакатлари, Европа мамлакатлари ва ҳ.к.) баҳо берилади.

Ташқи савдо обороти бўйича режа-топшириқларнинг бажарилишига аҳамият берилади. Шунингдек, ташқи савдо обороти динамик ўзгаришлар эътиборга олинади.

Ташқи савдо обороти динамикаси деганда, унинг йиллар бўйичи ўзгариш даражалари тушунилади. Таҳлилда, шунингдек, экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таркибига бевосита ҳисоб-китоб қилинадиган, сотилган товарлар, ишлар ва хизмат баҳосинининг ўзгариши ва физик ҳажмининг ўзгаришлари киритилади.

87-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятини ташқи савдо айланма режасининг бажарилиши

Маҳсулот турлари	Режа		Ҳақиқатда		Ялпи маҳсулот		Режа бажарилиши %
	Мик-Дори Дона	Баҳо, сўм	Мик-Дори Дона	Баҳо, сўм	Режа Минг сум	Ҳақ минг сум	
1	2	3	4	5	6	7	8
А	100	5000	120	6000	50,0	72,0	144,0
Б	80	3000	100	3500	24,0	35,0	145,8
Жами	*	*	*	*	74,0	107,0	144,6

Корхонада экспорт ҳажми «А» маҳсулот тури бўйича +44, фоизга, «Б» маҳсулот тури бўйича +45,8 фоизга ошириб бажарилган. Таъсир этувчи омиллар таҳлилини ҳам юқоридаги жадвал маълумотлари асосида баҳолаш мумкин. Корхона ташқи савдо оботроти режага нисбатан «А» маҳсулот тури бўйича 22минг сўмга, «Б» маҳсулолт тури бўйича 11 минг сўмга ошиши кузатилган. Бу ўзгаришлар таъсирини куйидаги боғланишлар асосида аниқлаш мумкин

«А» маҳсулот тури бўйича ялпи савдо ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таъсири:

1. «А» маҳсулот микдорининг ўзгариши ҳисоби.

$120-100 \cdot 5000 = +10,0$ минг сўм.

2. «А» маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$6000-5000 \cdot 120 = +12,0$ минг сўм

Ҳар икки омил йиғиндиси $=10,0+12,0 = +22,0$ минг сўм

«Б» маҳсулот тури бўйича маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи

омиллар:

1. «Б»маҳсулот миқдорининг ўзгариши ҳисоби

$$100-80 \cdot 3000 = +6,0 \text{ минг сўм}$$

2. «Б»маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$$3500-300 \cdot 100 = 5,0 \text{ минг сўм.}$$

Иккала омил йиғиндиси $= +6,0 + 5,0 = 11,0$ минг сўм.

Юқоридаги боғланишларни жами маҳсулот қатори бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин.

Экспорт операциялари таҳлилида корхона ташқи иқтисодий фаолияти бўйича савдо обороти ёки иш ҳажми ўзгаришларига таркибли ва умумий асосда баҳо берилади.

17.4. Импорт операцияларининг таҳлили

Импорт операциялари таҳлилида импорт ҳажмининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига ва таркибига, шунингдек, ҳудудлар ва мамлакатлар бўйича ҳажмига баҳо берилади.

Импорт ҳажми бўйича режа бажарилиши ва динамикаси мутлоқ ва нисбий ўзгаришларда ўрганилади. Унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар аниқланади ва баҳоланади.

Импорт ҳажми билан экспорт ҳажми орасидаги нисбат таҳлилнинг муҳим қатори ҳисобланади. Улар орасидаги нисбат баланси орқали мамлакат ялпи миллий маҳсулот ва ялпи ички маҳсулотлари аниқланади. Яъни ялпи миллий маҳсулот ҳажмини аниқлашда ташқи савдо оборот бўйича мутлоқ фарқланиш қўшилган чегирилган ҳолда умумий кўрсаткич аниқланади.

Ташқи савдо оборотида мусбат фарқланишга эга бўлиш шартлари шу асосда бошқарилади ва белгиланади. Бу жиҳат ўзгаришлар кўпроқ макро даражадаги таҳлилда ўрганилади ва мамлакат иқтисодининг истиқбол кўрсаткичлари дастакларини тузиб чиқишда фойдаланилади.

Импорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида импорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг таҳлилини кўриб ўтиш мумкин.

88-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятини импорт ҳажми режасининг бажарилиши ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича		Ҳақиқатда		Ялпи импорт ҳажми		Режа бажарилиши, %
	Миқдор	Баҳо	Миқдор	Баҳо	Режа	Ҳақ.	
1	2	3	4	5	6	7	8
А-маҳсулот	50	2000	62	3000	100	186	186,0
Б-маҳсулот	40	1000	60	1500	40	90	225,0
Жами	90		122		140	276	197,1

Корхонада импорт ҳажми бизнес режага нисбатан кескин ошган. Жумладан, “А” маҳсулот тури бўйича ўсиш 86 %ни, “Б” маҳсулот тури бўйича ўсиш эса 2,25 мартани ташкил этган. Корхона бўйича жами ўсиш 97,1 фоизни ташкил этган.

Импорт ҳажмининг ўзгаришида миқдор омил ўзгариши ҳисобига ялпи импорт ҳажми қуйидаги ўзгаришга эга бўлган.

$$1. \quad (62-50*2000+60-40*1000)=+24,0+20,0=44,0 \text{ минг сўм.}$$

Импорт ҳажмининг ўзгариши баҳо омилнинг таъсирида ялпи импорт ҳажми қуйидаги ўзгаришга эга бўлган.

$$2. \quad (3000-2000*62+1500-1000*60)=+62,0+30,0=92,0 \text{ минг сўм}$$

Ҳар иккала омил таъсирида импорт ҳажми ўсиши қуйидагича бўлган:

$$+44,0+92,0=136,0 \text{ минг сўм}$$

17.5. Экспорт-импорт операцияларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

Экспорт-импорт операциялари бўйича самарадорлик кўрсаткичлари сифатида экспорт-импорт операциялари бўйича даромадлар ва харажатларнинг нисбий ўзгаришларига баҳо берилади ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Экспорт-импорт операцияларидан олинган фойда суммасининг ошиши биринчидан, корхона иқтисодий ривожига таъсир этса, иккинчи тамондан, мамлакат валюта резервининг шаклланиши ва унинг ортишига имкон беради. Корхонада валюта тушумларининг ортиши эса эркин иқтисодий ҳаракатда бўлиш ва чет эл билан алоқаларни ривожланишда муҳим молиявий таянч бўлади.

Экспорт операциялари таҳлилида экспорт ҳажмидан олинган натижа ва унинг рентабеллигига муҳим эътибор берилади. Буни қуйидаги боғланишлар асосида аниқлашимиз мумкин.

89-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг экспорт операцияларидан олинган фойдаси ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Маҳсулот, иш ва хизматлар экспортдан олинган тушум, минг сўм ҳисобида	100000	120000	+20000
Экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар таннари, минг сўм ҳисобида	85000	95000	+10000
Экспорт ҳажмидан олинган фойда, минг сўмда	15000	25000	+10000
Рентабеллик даражаси, %	15,0	20,8	+5,8

Корхонада экспорт ҳажмидан олинган фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 10000 минг сўмга ортган. Бу ўзгариш бевосита экспорт ҳажмининг ёки олинган даромадлар суммасининг ўзгариши ҳисобига ҳамда экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш таннарининг ўзгариши ҳисобига рўй берган. Буни қуйидаги боғланишлар орқали топишимиз мумкин.

Агарда, корхона экспорт операциясидан ўтган йил маҳсулот, иш ва хизматларни ишлаб чиқариш таннарида жорий давр тушумларига ёки даромадларига эга бўла олганда корхона қўшимча қанча фойдага эга бўлиши мумкин эди.

Буни қуйидагича аниқлаш мумкин. Яъни, маҳсулот, иш ва хизматлар жорий давр экспортдан олинган даромад суммасидан уларнинг ўтган давр бўйича ишлаб чиқариш таннари чегирилган ҳолда.

$12000 - 85000 = 35000$ минг сўм.

Демак, корхона бу ҳолатда қўшимча 35000 сўмлик фойдага эга бўлган бўлар эди.

1. Экспорт ҳажмининг ўзгариши ҳисобига олинган фойда суммаси:

$35000 - 15000 = +20000$ минг сўм.

2. Экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш таннарининг ўзгариши ҳисобига ўзгариши:

$25000 - 35000 = -10000$ минг сўм

Ҳар иккала омил таъсирида экспорт ҳажмидан олинган фойда суммаси=+20000-10000=+10000 минг сўм бўлган.

Корхонада маҳсулот экспорти бўйича фойдалилик, яъни, рентабеллик даражаси 5,8 фоизга ўсган. Бу ўзгаришни ҳам юқоридаги боғланишда аниқлаш мумкин.

Шартли рентабеллик= $25000/100000*100=25\%$

1. Фойда суммасининг рентабелликка таъсири:

$25,0-15=+10,0\%$

2. Тушум суммасининг рентабелликка таъсири:

$20,8-25,0=-4,2\%$

Ҳар иккала омил таъсирида экспорт ҳажми рентабеллиги 5,8 % га ортган.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- ташқи иқтисодий фаолият;
- экспорт операцияларининг таҳлили;
- импорт операцияларининг таҳлили;
- экспорт-импорт операциялари самарадорлиги;
- ташқи савдо обороти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушунасиш?
2. Хўжалик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятини таҳлил қилишдан мақсад нима?
3. Ташқи иқтисодий фаолиятни ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
4. Экспорт операциялари қандай таҳлил этилади?
5. Импорт операциялари қандай таҳлил этилади?
6. Экспорт-импорт операцияларининг самарадорлиги қандай ўрганилади?
7. Ташқи савдо оборотида ижобий сальдога эришиш учун қандай ишларни амалга ошириш керак?
8. Экспорт операцияларидан олинган фойда ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида корхонанинг экспорт операцияларидан олган фойдасини ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни мустақил равишда аниқланг, таҳлил этинг ва хулоса ёзинг.

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Маҳсулот, иш ва хизматлар экспортдан олинган тушум, минг сўм ҳисобида	258470	321954	?
Экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар таннари, минг сўм ҳисобида	201861	248396	?
Экспорт ҳажмидан олинган фойда, минг сўмда	?	?	?
Рентабеллик даражаси, %	?	?	?

2-топширик

Экспорт – импорт операцияларини таҳлил этишнинг бугунги кундаги аҳамиятига мустақил фикр-мулоҳазаларингиз асосида баҳо Беринг.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ВА БИЛИМИНИ МУСТАҲҚАМЛАШ УЧУН ТЕСТЛАР

1. Таҳлил сўзининг луғавий мазмуни нимани англатади?

- а) “таҳлил” лотинча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- б) “таҳлил” французча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- с) “таҳлил” грекча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- д) “таҳлил” инглизча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- е) “таҳлил” русча сўздан олинган бўлиб, “оддийдан мурраккабга қараб ўрганаман” маъносини англатади.

2. Ўзбекистон Республикасида йиллик молиявий ҳисобот шакллари қайси шакллар киритилган?

- а) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, ишлаб чиқариш қарорлари тўғрисидаги ҳисобот;
- б) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- с) Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Корхона сарф-ҳаражатлари тўғрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи;
- д) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот;
- е) Бухгалтерия баланси, Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи.

3. Иқтисодий таҳлилнинг энг асосий вазифалари қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

- а) Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўллари ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усуллари ишлаб чиқиш, илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш; Таҳлил учун керакли

ахборот манбаларини тўплаш ва уларнинг тўғрилигини текшириш;

б) Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Энг тўғри ва оқилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошқариш бўйича хулосалар бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш;

с) Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;

д) Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш; Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш; Ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш; Бизнес режанинг бажарилиши натижасида корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминланиши, унинг иқтисодий қудратини яхшиланиши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлилигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш; Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Энг тўғри ва оқилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошқариш бўйича хулосалар бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш; Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш;

е) Тўғри жавоб йўқ.

4. Таҳлил фанининг предметиға қайси жавобда тўғри таъриф берилган?

- a) Хўжаликларнинг ишлаб чиқариш маблағларидан фойдаланишини ўрганишга айтилади;
- b) Таҳлил фанининг предмети деб – Хўжаликнинг барча жараёнларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- c) Таҳлил фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- d) Таҳлил фанининг предмети деб - хўжалик жараёнларини иқтисодий манбалардан фойдаланиб ўрганишга айтилади;
- e) Таҳлил фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатга чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий, моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади.

5. Таҳлил фанининг методига қайси жавобдаги таъриф мос келади?

- a) Иқтисодий адабиётларда таҳлил фанининг методини корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳақозолар хўжалик жараёнларини содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги идеалистик ёндашиш усулларига айтилади деб таъриф берилган;
- b) Таҳлил фанининг методи деб, ходиса ва жараёнларни ўрганишга ижодий ёндошиш тушунилади;
- c) Таҳлил фанининг методи деб, ходиса ва жараёнларни ўрганишга тизимли ёндошиш тушунилади;
- d) Иқтисодий адабиётларда таҳлил фанининг методини корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳақозоларнинг хўжалик жараёнларини содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги материалистик-диалектик ёндашиш усулларига айтилади деб таъриф берилган;
- e) Таҳлил фанининг методи деб, ходиса ва жараёнларни ўрганишга комплекс ёндошиш тушунилади.

6. Ўрганадиган даврига қараб иқтисодий таҳлилнинг турлари қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

- a) Жорий таҳлил, бошқарув таҳлили, молиявий таҳлил;
- b) Тезкор таҳлил, ички таҳлил, ташқи таҳлил;
- c) Тезкор таҳлил, истиқболли таҳлил, хўжаликлараро таҳлил;
- d) Тезкор таҳлил, жорий таҳлил, функционал қийматли таҳлил, хўжаликлараро таҳлил;
- e) Тезкор таҳлил, жорий таҳлил, истиқболли таҳлил.

7. Корхоналарни бошқаришдаги ўрнига қараб иқтисодий таҳлилнинг турини белгиланг.

- a) Бошқарув (ички) таҳлил ва молиявий (ташқи) таҳлил;
- b) Молиявий таҳлил ва жорий таҳлил;
- c) Бошқарув таҳлили ва тезкор таҳлил;
- d) Бошқарув таҳлили ва истиқболли таҳлил;
- e) Молиявий таҳлил, тезкор таҳлил ва жорий таҳлил.

8. Таҳлилнинг энг асосий тамойиллари қайси жавобда тўлиқ акс эттирилган?

- a) Ишонччилик, бетарафчилик, даврийлик, таққосланувчанлик, пулли баҳолаш, ҳисобга олиш, аниқ баҳолаш;
- b) Тизилмачилик, ишонччилик, бетарафчилик, даврийлик, таққосланувчанлик, пулли баҳолаш, ҳисобга олиш, мазмуннинг шаклдан устунлиги, аниқ баҳолаш, узлуксизлик;
- c) Таҳлил дастурини тузиб олишчилик, тизилмачилик, ишонччилик, бетарафчилик, даврийлик, таққосланувчанлик;
- d) Тизилмачилик, ишонччилик, бетарафчилик, даврийлик, таққосланувчанлик, мазмуннинг шаклдан устунлиги, аниқ баҳолаш, узлуксизлик;
- e) Ишонччилик, бетарафчилик, даврийлик, таққосланувчанлик, узлуксизлик.

9. Молиявий менежментда таҳлилнинг қайси тамойиллари тўлиқ амал қилади?

- a) Аниқ ва ҳаққонийлик, кераклилик ва оперативчилик, ижодийлик;
- b) Холисоналик, тўғрилик, комплекс ва тизимчилик;
- c) Ижодийлик, оперативчилик;
- d) Аниқ ва ҳаққонийлик, комплекс ва тизимчилик;
- e) Холисоналик, кераклилик ва ижодийлик.

10. Таҳлил жараёнида қандай турдаги ахборот манбаларидан фойдаланилади?

- a) Иқтисодий ва ҳуқуқий;
- b) Иқтисодий;
- c) Ҳуқуқий ва табиий экологик;
- d) Иқтисодий, ҳуқуқий-меъёрий, илмий-технологик, табиий-экологик ва бошқа турдаги маълумотлар;
- e) Иқтисодий-экологик ва ҳуқуқий.

11. Ижодий ёндошиш тамойили таҳлилнинг қайси турига кўпроқ мос?

- a) Истиқболли таҳлилга хос;
- b) Жорий таҳлилга хос;
- c) Бошқарув таҳлиliga хос;
- d) Молиявий таҳлилга хос;
- e) Функционал таҳлилга хос.

12. Функционал қийматли таҳлилнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?

- a) Тизимли, комплекс, ижодий янгилаш, назарий ва амалий билимларни умумлаштириш;
- b) Тизимли, комплекс, сон ва сифат ўзгаришлар, инкорни-инкор этиш;
- c) Холислик ва ҳаққонийлик;
- d) Диалектик ривожланиш;
- e) Иқтисодий ва ижтимоий ягоналик.

13. Иқтисодий таҳлилнинг тизимли ва комплекс ўрганиш тамойили нималарда намоён бўлади?

- a) Иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг бирлигида;
- b) Иқтисодий ва экологик ҳодиса ва жараёнлар бирлигида;
- c) Диалектик ёндашишда;
- d) Кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишда;
- e) Барча турдаги иқтисодий манбалардан ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган ҳолда диалектик ёндошиб иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва экологик бирликни таъминлашда.

14. Таҳлил фанининг Ўзбекистон Республикасида вужудга келиши ва тарихий тараққиёт жараёнида аталган номлари қайси жавобда тўғри кетма-кетликда акс эттирилган?

- a) Балансни таҳлил қилиш, Ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
- b) Балансшунослик, Баланс талқини, Балансни таҳлил қилиш, Ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Социал-иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
- c) Балансшунослик, Балансни таҳлил қилиш, Ҳисобот таҳлили, Социал-иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
- d) Ҳисобот таҳлили, Баланс талқини, Балансни таҳлил қилиш, Иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
- e) Хўжалик фаолияти таҳлили, Балансни таҳлил қилиш, Ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий таҳлил, Социал-иқтисодий таҳлил, Иқтисодий таҳлил, Бошқарув таҳлили;

15. Ўзбекистон Республикасида таҳлил фанининг яратилиш давлари ва уларнинг йиллари ҳамда давларнинг номланиши қайси жавобда тўлиқ ҳамда кетма-кетликда берилган?

- a) 5 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 50 йилларига тўғри келиб, фаннинг ташкил топиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 60 йилларига тўғри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 70 йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 80-йилларнинг бошларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ёзилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 5-давр 90-йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича

асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;

b) 4 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 70 йилларига тўғри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 2-давр 80 йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 3-давр 90-йилларнинг бошларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ёзилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 4-давр Мустақиллик йилларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;

c) 5 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 60 йилларига тўғри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 70 йилларига тўғри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 80 йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 90-йилларнинг бошларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ёзилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 5-давр Мустақиллик йилларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;

d) 4 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 30-50 йилларига тўғри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 60-80 йилларига тўғри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 90 йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 90-йилларнинг охири ва XXI-асрнинг дастлабки йилларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;

e) 3 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 60-70 йилларига тўғри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр 80-90 йилларга тўғри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 3-давр Мустақиллик йилларига тўғри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган.

16. Таҳлил натижаларига бевосита дахлдорларни қандай гуруҳларга ажратилади?

- a) Молиявий ва бошқарув;
- b) Ташқи ва ички;
- c) Банк ва солиқ;
- d) Жорий ва истиқболли;
- e) Оператив статистика.

17. Қайси манбалар хўжалик молия фаолиятини таҳлил этишда асосий манбалар бўлиб ҳисобланади?

- a) Иқтисодий ва экологик;
- b) Ҳисоб ва ҳуқуқий;
- c) Бухгалтерия, статистика, оператив техник ҳисоб ва ҳисобот, ҳисобдан ташқари манбалар;
- d) Тафтиш натижасининг далолатномаси;
- e) Солиқ органлари текшируви натижаси маълумотлари.

18. Тизимли таҳлил нечта босқичдан иборат?

- a) Тўртта;
- b) Саккизта;
- c) Бешта;
- d) Олтита;
- e) Еттита.

19. Ахборотлар тўплаш, ижодий таҳлил, тажриба ва изланиш ўтказиш, узлуксиз ишлаб чиқариш, тижорат-савдо, назорат қандай таҳлил тури босқичларига киради?

- a) Бошқарув;
- b) Молиявий;
- c) Жорий;
- d) Функционал-қийматли;
- e) Истиқболли.

20. Таҳлил фани аниқ фан сифатида нималар ҳақида билим беришлиги қайси жавобда аниқ ва тўлиқ акс эттирилган?

- a) Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш; Математик ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш;
- b) Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш; Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш;
- c) Иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаларнинг ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш; Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш;
- d) Ижтимоий-сиёсий ҳодиса ва воқеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий

боғлиқ ҳолда ўрганиш; Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш;

е) Табиий-экологик ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳодиса ва воқеаларнинг ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташқи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боғлиқ ҳолда ўрганиш; Ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, рақамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; Илғор ғоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга қўллаш йўналишларини белгилаш.

21. Қайси омиллар фирма фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим омиллари бўлиб ҳисобланади?

- a) Ички ва ташқи омиллар;
- b) Асосий ва қўшимча омиллар;
- c) Иқтисодий ва ижтимоий омиллар;
- d) Табиий ва экологик омиллар;
- e) Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш омиллари.

22. Қайси жавобда иқтисодий таҳлилнинг оддий-анъанавий усуллари таркибига кирувчи усул тўғри кўрсатиб ўтилган?

- a) Назарий ўйин усули;
- b) Интеграл усули;
- c) Чизиқли программалаштириш усули;
- d) Занжирли боғланиш усули;
- e) Эвристик таҳлил усули.

23. Қайси жавобда иқтисодий таҳлилнинг иқтисодий-математик (омилли таҳлил) усуллари таркибига кирувчи усул тўғри кўрсатиб ўтилган?

- a) Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули;
- b) Балансли боғланиш усули;
- c) Иқтисодий ташхис қўйиш усули;
- d) Гуруҳлаштириш усули;
- e) Таққослаш усули.

24. Иқтисодий таҳлил ўтказиш босқичларининг кетма-кетлиги қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

- a) Маълумотлар тўплаш; қайта ишлаш; таҳлил этиш; таклифлар билдириш;
- b) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш;
- c) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган

тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш;

d) Корхона раҳбарлари билан танишиш; таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш;

e) Маълумот тўплаш; таҳлил қилиш; ечимини аниқлаш.

25. Таҳлил учун йиғилган маълумотларни текшириш нечта ва қандай усулларда олиб борилади?

a) 2 та усул орқали: техник (юзаки) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;

b) 3 та усул орқали: таққослаш усули; техник (юзаки) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;

c) 4 та усул орқали: таққослаб текшириш усули; гуруҳлаштириб текшириш усули; техник (юзаки) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;

d) 1 та усул орқали: техник (юзаки) текшириш усули;

e) 1 та усул орқали: мазмунан (мантиқий) текшириш усули.

26. Таққослаш усулини қўллашдаги эътиборга олинандиган талаблар қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

a) Баҳо ва аниқлаш усули бир хил;

b) Ихтисослашуви бир хил;

c) Ҳажми бир хил;

d) Мулчилик шакли бир хил;

e) Нотўғри жавоб йўқ.

27. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фарқларни кўпайтириш усулини қўллаб, ҳосилдорликнинг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўғри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
Ҳосилдорлик, ц\га	28	26
Ялпи маҳсулот, ц	11760	13000
Экин майдони, га	420	500

a) -860;

b) +960;

c) -1000;

d) +1000;

e) -990.

28. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фарқларни кўпайтириш усулини қўллаб, экин майдони ўзгаришининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўғри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1	2	3
Ҳосилдорлик, ц\га	?	?
Ялпи маҳсулот, ц	13500	13000
Экин майдони, га	500	520

- a) -500;
- b) +500;
- c) -540;
- d) +640;
- e) +560.

29. Хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг автоматик бошқариш системаси шароитида амалга оширилиши қандай принципларга амал қилади?

- a) Аниқ мақсадга эга эканлиги; системалашганлиги; комплекслиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик; таққосланиш имкониятини кенглиги; ечим лойиҳаси аниқ ва ихчамлиги;
- b) Системалашганлиги; комплекслиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик; ечим лойиҳаси аниқ ва ихчамлиги
- c) Аниқ мақсадга эга эканлиги; системалашганлиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик;
- d) Тизилмалилик; ишончлилик; бетарафлилик; даврийлик; таққосланувчанлик; мазмуннинг шаклдан устунлиги; аниқ баҳолаш; узлуксизлик;
- e) Таҳлил дастурини тузиб олишлик; тизилмалилик; ишончлилик; бетарафлилик; даврийлик; таққосланувчанлик.

30. Гуруҳлаштириш усулини қўллашда қуйидаги талаб ва шартларнинг қайси бирига амал қилинади?

- a) гуруҳлаш белгиси тўғри танланиши лозим; фақат бир тизимга кирувчи кўрсаткичларгина олинishi керак;
- b) кўрсаткичлар бир хил ўлчов ва услубда аниқланиши лозим; таҳлил натижаларининг аниқлигини таъминлаш мақсадида тузилган гуруҳлар ўртасидаги интерваллар оралиғини яқинроқ олиш лозим;
- c) дастлабки ва охири гуруҳ очиқ, қолган оралиқ гуруҳлар ёпиқ бўлиши, яъни бошланғич ва охири гуруҳ чегаралари аниқ бўлиши керак;
- d) гуруҳлар тузиш кичик сондан, юқорига бориш тартибига амал қилинган ҳолда тузилиши; барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гуруҳларга барабар тақсимланганлигига риоя қилиниши керак;
- e) Барча жавоблар тўғри.

31. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, балансли боғланиш усулини қўллаб корхона фойдаси қайси жавобда тўғри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўмда
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган тушум	219650
2. Қўшилган қиймат солиғи	43930
3. Ишлаб чиқариш харажатлари	51460
4. Давр харажатлари	34600
5. Олинган дивидендлар	8700
6. Тўланган фоизлар	12000
7. Фойдадан тўланган солиқлар ва бошқа солиқ ҳамда ажратмалар	31089
8. Соф фойда	?

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

32. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, чорва моллари сонининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўғри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
Жами сут, ц	6700	6900
Соғин сигирлар бош сони, бош	268	230

- a) +850;
- b) -850;
- c) +950;
- d) -950;
- e) -900.

33. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, чорва моллари маҳсулдорлигининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўғри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
Жами сут, ц	6700	6900
Бир бош соғин сигирдан соғиб олинган сут, ц	25	30

- a) -1150;
- b) +1150;
- c) -1340;
- d) +1340;
- e) +200.

34. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, занжирли боғланиш усулини қўллаб, маҳсулот қийматига баҳо ўзгаришининг таъсири қайси жавобда тўғри берилган?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
Маҳсулот қиймати, минг сўм	7500	8000
Бир центнер маҳсулот бирлиги баҳоси, сўм	30,0	32,0

- a) -400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) -500;
- e) +600.

35. Омбордаги материалларнинг йил охиридаги қолдиғи қайси жавобда тўғри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Йил бошига қолдиқ	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цехга берилган	180
4. 1-цехга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табiiй камайиш меъёри	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

36. Қайси жавоб гуруҳлаштириш усулини қўллашдаги эътиборга олинadиган талаб ва шартларга мос келмайди?

- a) гуруҳлаш белгиси тўғри танланиши лозим; фақат бир тизимга кирувчи кўрсаткичларгина олиниши керак;
- b) кўрсаткичлар бир хил ўлчов ва услубда аниқланиши лозим; таҳлил натижаларининг аниқлигини таъминлаш мақсадида тузилган гуруҳлар ўртасидаги интерваллар оралиғини яқинроқ олиш лозим;
- c) ҳар бир гуруҳдаги объектлар сони бир – бирига мос бўлиши лозим;
- d) гуруҳлар тузиш кичик сондан, юқорига бориш тартибига амал қилинган ҳолда тузилиши; барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гуруҳларга баравар тақсимланганлигига риоя қилиниши керак;
- e) Мулчилик шакли бир хил бўлиши лозим;

37. Таҳлил методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари қайси жавобда тўғри ва тўлиқ акс эттириб берилган?

- a) иқтисодий самарадорликка эришиш мақсадида кўрсаткичларни бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганиш;
- b) ўрганилаётган кўрсаткичларнинг ўзгариш ва фарқ сабабларини тўлиқ аниқлаш; хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўпгина кўрсаткичлар системасини қўллаш;
- c) ўрганилаётган кўрсаткичларнинг ўзгариш ва фарқ сабабларини тўлиқ аниқлаш; хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўпгина кўрсаткичлар системасини қўллаш; иқтисодий самарадорликка эришиш мақсадида кўрсаткичларни бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганиш;
- d) Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш;
- e) гуруҳлар тузишда кичик сондан, юқорига бориш тартибига амал қилинган ҳолда тузилиши.

38. Таҳлил жараёнида иқтисодий-математик усулларни қўллаш орқали қандай асосий натижаларга эришиш мумкинлиги қайси жавобда тўғри ва тўлиқ акс эттирилган?

- a) Таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
- b) Ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
- c) Ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади;
- d) Омиллар таъсирини аниқлаб бўлмайди;
- e) Ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади; таҳлилни бажариш муддати тезлашади; оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омиллар ва кўп омилли кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туғилади; ҳар бир таъсир этувчи омилнинг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туғилади; Ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;

39. Иқтисодий таҳлил жараёнида кўрсаткичларни таққослаб ўрганишда қандай талабларга риоя қилиниши лозимлиги қайси жавобда тўғри ва тўлиқ акс эттирилган?

- a) Таққослаш усулини қўллашда муҳим талаблардан яна бири ижтимоий ишлаб чиқариш турлари хусусийми, коллектив ёки давлат корхонасини албатта ҳисобга олиниши лозим; бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таққосланиши лозим;
- b) Таққослаш усулини қўллашда муҳим талаблардан яна бири ижтимоий ишлаб чиқариш турлари хусусийми, коллектив ёки давлат корхонасини албатта ҳисобга олиниши лозим; бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таққосланиши лозим; техник хавфсизлик ва экологик мувозанатни сақлаш бўйича тадбирлар билан боғланиб кўрсаткичларни солиштириш керак; маҳсулотлар сифати ҳам таққослаш усулини қўллаганда назарда тутилиши лозим;
- c) Таққослаш усулини қўллашда муҳим талаблардан яна бири ижтимоий ишлаб чиқариш турлари хусусийми, коллектив ёки давлат корхонасини албатта ҳисобга олиниши лозим; бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таққосланиши лозим; техник хавфсизлик ва экологик мувозанатни сақлаш бўйича тадбирлар билан боғланиб кўрсаткичларни солиштириш керак; маҳсулотлар сифати ҳам

таққослаш усулини кўллаганда назарда тутилиши лозим; ўрганиладиган объектлар сони ҳам мос бўлиши лозим; кўрсаткичлари таққосланувчи корхоналарнинг ихтисослашуви, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва ҳўжалик йўналишлари бир-бирига ўхшаш бўлиши керак; корхонанинг жойланиши ва иқлим шароити тенг даражада ҳисобга олинаши лозим; таққослаб ўрганиладиган даврлар бир хил бўлиши лозим; режа топшириқларининг бажарилиши юки мос келиши лозим; таққослаб ўрганиши лозим бўлган кўрсаткичларнинг аниқланиш усули айнан бир хил бўлиши керак;

d) Корхона раҳбарларининг малакавий даражаси ва маълумоти бир хил бўлиши лозим;

e) Корхона ходимларининг таркиби ва меҳнат стажлари бир-бирига мос бўлиши лозим.

40. Қуйидаги қайси жавобда иқтисодий ахборот манбалари бошқа ахборотлардан қандай хусусиятлари билан ажралиб туришлиги тўлиқ кўрсатиб берилган?

a) Хужжатлашганлиги- барча иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич хужжатларда қайд этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади; турли- туманлиги; ҳодиса ва воқеалар кўпгина манбаларда қайд этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарқланиши; оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги; кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юқори органлар томонидан тасдиқланилганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиришлиги; маълум даврларда такрорланиб туришлиги; тасдиқланган меъёрий хужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тутилганлиги; ҳисобот даврлари- чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахборотлар тўзилишлиги; қонунлашганлиги ва чегараланганлиги; барча иқтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, макроиқтисод вазирлиги ва солиқ кўмитаси томонидан тасдиқланган шаклларга асосланиб тузилганлиги; бозор иқтисоди шароитида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошқалар учун махфий бўлиб, фақат эгасининг руҳсати билан эълон қилинишлиги; кўп қирралилиги ва сермазмунлиги; иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилишлиги; бошланғич хужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл-номаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашганлиги;

b) Кўп қирралилиги ва сермазмунлиги; иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилишлиги; бошланғич хужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл-номаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашганлиги;

c) Ҳодиса ва воқеалар кўпгина манбаларда қайд этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарқланиши; оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги; кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юқори органлар томонидан тасдиқланилганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиришлиги; маълум даврларда такрорланиб туришлиги; тасдиқланган меъёрий хужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тутилганлиги;

d) Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланишлиги ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилишлигини тақозо этишлиги;

e) Барча жавоблар нотўғри.

41. Таҳлил жараёнида фойдаланиладиган ахборот манбалари қуйидаги қайси талабларни бажариши лозим?

- a) Ҳаққонийлик ва ҳолисоналик тамоилига амал қилинади; манбаалар таҳлил қилиниши учун кенг имкониятли бўлмоғи лозим, яъни режа, ҳисоб ва статистик малумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши, талаб қилинган вазифаларни бажариши керак;
- b) Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбаалар аниқ ўлчамда акс эттирилиши лозим;
- c) Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир- бирини тўлдириб турилишини тақозо этади;
- d) Манбааларга киритилган кўрсаткичларни аниқлаиш тамоиллари ва акс эттириладиган даврлар мослиги зарурдир ва ҳақозолар;
- e) Барча жавоблар тўғри.

42. Диалектик-материалистик ўрганиш қуйидаги қандай хусусиятларни эътиборга олади?

- a) Ҳар бир ўрганилаётган жараёнлар бир-бири билан боғланишда ва боғлиқликда, ўзгаришда ва ривожланишда бўлишликни;
- b) Ўзгариш ва ривожланишлар қарама-қаршилиқлар қонуниятлари асосида бўлиб, объектив ҳақиқат, ҳақиқий борлиқ ифодаланади деб қарайди;
- c) Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбаалар аниқ ўлчамда акс эттирилиши лозим;
- d) “а” ва “b” жавоблар тўғри;
- e) Кўп қирралилиги ва сермазмунлиги; иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилишлиги; бошланғич ҳужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл-номаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашганлиги.

43. Иқтисодий математик усулларни қўллашдаги босқичларнинг кетма-кетлиги қайси жавобда тўғри берилган ва тўлиқ акс эттирилган?

- a) Масала шартини белгилаш; ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи шароитларни, омилларни аниқлаш; математик ҳисоблаш методикасини белгилаш; иксперилит моделини белгилаш; ҳисобланган кўрсаткичлар ва натижаларни таҳлил қилиш; ўрганилаётган иқтисодий ҳодисаларни кўпгина ечимларини топиш;
- b) Масала шартини белгилаш; математик ҳисоблаш методикасини белгилаш; иксперилит моделини белгилаш; ҳисобланган кўрсаткичлар ва натижаларни таҳлил қилиш;
- c) Ўрганилаётган иқтисодий ҳодисаларни кўпгина ечимларини топиш; ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи шароитларни, омилларни аниқлаш; математик ҳисоблаш методикасини белгилаш; иксперилит моделини белгилаш;
- d) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш;
- e) Барча жавоблар тўғри.

44. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бирларини комплекс иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар қаторига киритилади?

- a) Меҳнат ресурларидан самарали фойдаланишни характерловчи кўрсаткичлар таҳлили; меҳнат воситаларидан самарали фойдаланишни характерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- b) Меҳнат ашёлари, буюмларидан самарали фойдаланишни характерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- c) Ишлаб чиқариш ва фаолият натижавийлигини характерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- d) Молиявий ҳолат ва тўлов лаёқатини характерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- e) Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

45. Комплекс ва системали ўрганиш деганда нима тушунилади?

- a) Комплекс ва системали ўрганиш деганда барча фаолиятни қизиқувчилари манфаатлари нуқтаи назарида маълум кетма- кетликда тартиб ва қонуниятларни эътиборга олган ҳолда ўрганишга айтилади;
- b) Комплекс иқтисодий таҳлилда барча кўрсаткичлар ўзаро алоқадорликда ва боғланишда ўрганилган ҳолда корхона фаолиятига умумий ташхис қўйилади;
- c) Комплекс ва системали ўрганиш деганда – хўжаликнинг барча жараёнларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- d) Комплекс ва системали ўрганиш деганда – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, инновацион бойликларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланишига айтилади;
- e) Барча жавоблар нотўғри.

46. Хўжалик ҳодиса ва жараёнларини комплекс ва системали ўрганишда иқтисодий таҳлил қуйидаги қандай босқичларни ўз ичига олади?

- a) Ўрганилаётган объект умумий комплексда бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс таҳлил системаси тузилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл қўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарқини аниқлаш босқичи; камчиликларни баргараф этиш ва энг илғор тамойил ғояларини амалиётга тадбиқ этиш босқичи;
- b) Комплекс таҳлил системаси тузилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл қўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарқини аниқлаш босқичи; камчиликларни баргараф этиш ва энг илғор тамойил ғояларини амалиётга тадбиқ этиш босқичи;
- c) Комплекс таҳлил системаси тузилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл қўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарқини аниқлаш босқичи; камчиликларни баргараф этиш ва энг илғор тамойил ғояларини амалиётга тадбиқ этиш босқичи; ўрганилаётган объект умумий комплексда бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади;
- d) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни

белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш;

е) Ўрганилаётган объект умумий комплексида бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс таҳлил системаси тузилади; камчиликларни бартараф этиш ва энг илғор тамойил ғояларини амалиётга тадбиқ этиш босқичи;

47. Иқтисодий таҳлилдаги мавжуд резервлар қуйидаги қайси таркибда тўғри ва тўлиқ гуруҳланган?

- а) Меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган имкониятлар; моддий ва ёқилғи энергетика ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар; меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар; маҳсулот таннархини камайтириш ва фойдани ўстириш бўйича имкониятлар;
- б) Меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган имкониятлар; моддий ва ёқилғи энергетика ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар;
- с) Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлган имкониятлар; маҳсулот таннархини камайтириш ва фойдани ўстириш бўйича имкониятлар;
- д) Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган имкониятлар;
- е) Барча жавоблар нотўғри.

48. Иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган маълумотлар ва уларнинг манбаларига қараб қуйидаги қайси турларга ажратилади?

- а) молиявий таҳлил;
- б) бошқарув таҳлили;
- с) жорий таҳлил;
- д) оператив таҳлил;
- е) “а” ва “б” жавоблар тўғри.

49. Иқтисодий таҳлилни ўтказишда бошқариш объектларининг турлари ва мазмунига қараб қандай турларга ажратилади?

- а) ички хўжалик;
- б) тармоқлараро таҳлил;
- с) территориал таҳлил;
- д) ишлаб чиқариш босқичлари бўйича таҳлил; ишлаб чиқаришнинг элементлари бўйича таҳлил;
- е) Барча жавоблар тўғри.

50. Бошқарув объектларининг бир-бирига боғлиқлиги бўйича иқтисодий таҳлил қуйидаги қандай турларга ажратилади?

- а) функционал – иқтисодий (функционал – қийматли) таҳлил; техник – иқтисодий таҳлил; ижтимоий – иқтисодий таҳлил; иқтисодий – экологик таҳлил;
- б) техник – иқтисодий таҳлил; ижтимоий – иқтисодий таҳлил;
- с) ички хўжалик таҳлили;
- д) иқтисодий – экологик таҳлил;
- е) Барча жавоблар тўғри.

51. Молиявий таҳлилнинг асосий мақсадлари қуйидаги жавобларнинг қайси бирида тўлиқ ва батафсил кўрсатиб ўтилган?

- а) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;
- б) маблағ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниқлаш; ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; корхонанинг ўзига қаршли маблағлари билан қарз маблағлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблағларни манба билан таъминланганлигини текшириш; молиявий интизомга қанчалик амал қилишини аниқлаш ва тўлов қобилиятига баҳо бериш; корхона мулканинг қадрлилиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш; айланма маблағлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баён этиш;
- в) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; маблағ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниқлаш; ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; корхонанинг ўзига қаршли маблағлари билан қарз маблағлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблағларни манба билан таъминланганлигини текшириш; молиявий интизомга қанчалик амал қилишини аниқлаш ва тўлов қобилиятига баҳо бериш; корхона мулканинг қадрлилиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш; айланма маблағлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баён этиш;
- г) таҳлил ўтказишни ташкил этиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш;
- е) Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

52. Молиявий таҳлил маълумотлари билан қизиқувчиларни қандай гуруҳларга бўлинади?

- а) бевосита талабгорлар гуруҳига: (мулк эгалари, банклар, солиқ органлари, суғурта ташкилотлари, барча қарз берувчилар, ҳиссадорлар, статистика бошқармалари ва ҳақозолар)
- б) билвосита талабгорлар гуруҳига: (аудиторлик фирмалари, матбуот, телевидение, касаба уюшмаси, турли хил ижтимоий партиялар)
- в) бевосита талабгорлар гуруҳига (мулк эгалари, банклар, солиқ органлари, суғурта ташкилотлари, барча қарз берувчилар, ҳиссадорлар, статистика бошқармалари ва ҳақозолар); билвосита талабгорлар гуруҳига: (аудиторлик фирмалари, матбуот, телевидение, касаба уюшмаси, турли хил ижтимоий партиялар);
- г) ҳуқуқ тартибот идоралари томонидан ташкил топган қизиқувчилар гуруҳи: (суд идоралари, прокуратура, адлия идоралари)
- е) барча жавоблар тўғри.

53. Жорий таҳлил бошқа таҳлил турларига нисбатан қандай афзалликларга эга?

- a) корхона ва фирмалар фаолиятини тўлиқ ўрганади ва аниқ баҳо беради;
- b) аниқ рақамларга ва ҳаққоний маълумотларга асосланганлиги;
- c) ўрганиладиган мавзуларнинг жуда кенглиги ва хилма – хил эканлиги;
- d) йўл қўйилаётган камчиликларни тузатиш имконияти борлиги;
- e) “а”, “b”, “с” жавоблар тўғри.

54. Жорий таҳлил турининг қандай камчиликлари бор?

- a) жорий таҳлил хўжалик жараёнларининг содир бўлиб ўтиб кетган даврини ўрганиши;
- b) жорий таҳлил натижасида аниқланган камчиликлар бу корхоналар учун йўқотиб бўлинган имкониятлардир, яъни, ўзгартириш имконияти йўқ бўлган жараёндир;
- c) жорий таҳлил натижаси охириги иқтисодий натижалар маълумотларига тўғри келмаслиги;
- d) жорий таҳлил маълумотлари жуда ҳам аниқ, ҳаққоний маълумотларни ифодаламаслиги мумкин;
- e) “а” ва “b” жавоблар тўғри.

55. Оператив (тезкор) таҳлил бошқа таҳлил турларига нисбатан қандай афзалликларга эга?

- a) таҳлил жараёни содир бўлаётган хўжалик жараёни билан кетма-кетликда ва бир – бирига яқинлиги;
- b) йўл қўйилаётган камчиликларни тузатиш имконияти борлиги;
- c) корхоналарни оператив бошқариш учун асосий манба эканлиги;
- d) аниқ рақамларга ва ҳаққоний маълумотларга асосланганлиги;
- e) “а”, “b”, “с” жавоблар тўғри;

56. Оператив (тезкор) таҳлил турининг қандай камчиликлари бор?

- a) оператив таҳлил натижасида аниқланган камчиликлар бу корхоналар учун йўқотиб бўлинган имкониятлардир, яъни, ўзгартириш имконияти йўқ бўлган жараёндир;
- b) оператив таҳлил натижаси охириги иқтисодий натижалар маълумотларига тўғри келмаслиги;
- c) оператив таҳлил маълумотлари жуда ҳам аниқ, ҳаққоний маълумотларни ифодаламаслиги мумкин;
- d) “b” ва “с” жавоблар тўғри;
- e) барча жавоблар нотўғри.

57. Истиқболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси нимадан иборат?

- a) Истиқболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси бўлиб, истиқболли режанинг бажарилишидан кутилаётган натижаларни олдиндан баҳолай олишдан иборатдир;
- b) Истиқболли таҳлил жорий таҳлилнинг натижалари ва маълумотларига асосланиб корхонани келгусидаги фаолиятини башоратлаш ва мулжаллаш вазифасини бажаришга қаратилган;
- c) Истиқболли таҳлил ёрдамида корхонанинг келгусидаги иқтисодий – ижтимоий натижаларининг стратегиясини белгилаб олиш, бошқарувни юқори даражага кўтариш имкониятлари пайдо бўлади. Бундан ташқари корхонани иқтисодий-

ижтимоий натижаларини фан – техника тараққиёти билан боғлаган ҳолда келгусида халқ хўжалигининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини кўрсатиб бериши мумкин бўлади;

d) Истикболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси бўлиб, корхоналарни қисқа муддатли фаолияти, яъни, маълум соатдаги, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик ва ҳақозо фаолиятларини ўрганилиши ҳисобланади;

e) “a”, “b”, “c” жавоблар тўғри.

58. Корхоналараро таҳлил деб нимага айтилади?

a) Корхоналараро таҳлил дейилганда ўрганилаётган кўрсаткични иккита ва ундан ортиқ корхона маълумотлари асосида таққослаб ўрганиш тушинилади. Бундай таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти шундаки, корхоналар ўртасида ўртача ёки энг юқори натижалар қанчалигини билиш зарурдир, ҳамда корхона эришган натижаси ёки корхонанинг ўртача кўрсаткичи бошқа корхоналарда қанчалик салмоғини эгаллаши бошқа корхоналар ўртасида ўрганилаётган корхона қандай мавқеига эгаллигини билиш учун ҳам зарурдир;

b) Корхоналараро таҳлил дейилганда кўпроқ миқдор ўлчамидаги кўрсаткичлар таҳлил қилинади, ҳамда бу кўрсаткичларни янада яхшилаш эвазига якуний фаолиятнинг самарали чиқиши мўлжалланади;

c) Корхоналараро таҳлил дейилганда, фақат айрим олинган корхона таркибидаги битта бўлим ёки соҳани ўрганиш тўлиқ ва чуқур ташкил этилади ҳамда унинг хулосалари фақат шу бўлим ёки соҳага таалукли бўлади;

d) Корхоналараро таҳлил дейилганда, келажакни мўлжаллаб ўтказиладиган таҳлил ҳисобланади ҳамда у корхонанинг келгуси бир-икки ва ҳақозо узоқ йилларга мўлжалланган иш фаолиятини қандай ташкил этишни белгилаш мақсадида амалга оширилади;

e) Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

59. Корхоналараро таҳлил қандай босқичлардан иборат бўлади?

a) корхоналарни танлаш босқичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниқлаш босқичи; кўрсаткичларни таҳлил қилиш босқичи; маълумотларни умумлаштириш босқичи ҳисобланади;

b) корхоналарни танлаш босқичи; маълумотларни тўплаш ва таҳлил учун мослаштириш босқичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниқлаш босқичи; кўрсаткичларни таҳлил қилиш босқичи; маълумотларни умумлаштириш босқичи ҳисобланади;

c) ўрганилаётган объект умумий комплексида бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс таҳлил системаси тузилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл қўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарқини аниқлаш босқичи; камчиликларни бартараф этиш ва энг илғор тамойил ғояларини амалиётга тадбиқ этиш босқичи;

d) масала шартини белгилаш; ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи шароитларни, омилларни аниқлаш; математик ҳисоблаш методикасини белгилаш; иксперилент моделини белгилаш; ҳисобланган кўрсаткичлар ва натижаларни таҳлил қилиш; ўрганилаётган иқтисодий ҳодисаларни кўпгина ечимларини топиш;

e) ўрганиладиган кўрсаткичларни аниқлаш босқичи; корхоналарни танлаш босқичи; кўрсаткичларни таҳлил қилиш босқичи; маълумотларни умумлаштириш босқичи ҳисобланади.

60. Функционал қийматли таҳлил қандай босқичлардан иборат бўлади?

а) 5 та босқичдан иборат бўлиб: корхоналарни танлаш босқичи; маълумотларни тўплаш ва таҳлил учун мослаштириш босқичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниқлаш босқичи; кўрсаткичларни таҳлил қилиш босқичи; маълумотларни умумлаштириш босқичи ҳисобланади;

б) 7 та босқичдан иборат бўлиб: биринчи босқич – бу таёргарлик босқичи бўлиб, бунда таҳлил объекти танлаб олинади, таҳлил дастури ва режаси тузилади ҳамда таҳлил ўтказилиши тўғрисидаги қарор расмийлаштирилади; иккинчи босқич – бу маълумотлар тўплаш босқичи бўлиб, бунда маълумотлар йиғилади ва системалаштирилади. Ўрганилаётган объектнинг техник ҳолати ва қиймат кўрсаткичлари ўрганилади, патентли ахборотлар ва ихтирочилик ишлари кўриб чиқилади; учинчи босқич – бу аналитик босқич бўлиб, бунда тўпланган маълумотлар кераклилик даражасига қараб гуруҳлаштирилади (энг асосий, асосий, ёрдамчи, кераксиз) ҳамда бу маълумотларга баҳо берилади; тўртинчи босқич – бу ижодий босқич бўлиб, бунда вазифалар ечими бўйича таклифлар ишланиши, олдинги босқичларга мослаштирилиши, кераксиз функцияларни ликвидлаш, бир қанча функциялар ва тўлиқ объектлар бўйича ҳаражатларни қисқартиришдан иборат; бешинчи босқич – бу изланувчанлик босқичи бўлиб, бунда маълумотларни муҳокама қилиш, изланиш, комплекс баҳолаш ҳамда ижодий босқичда қайта ишланган таклифларни саралаш, энг оптимал вариантларни ишлаб чиқаришга жорий қилишдан иборат; олтинчи босқич – бу тавсиялар бериш босқичи бўлиб, бунда функционал қийматли таҳлил ўтказаетганлар олдинги босқич натижалари ва таклифларидан келиб чиқиб якуний қарорни қабул қилишлари лозим бўлади. Функционал қийматли таҳлил натижаларини муҳокама қилиш ва расмийлаштириш ҳамда тавсияларнинг режа графикларини таёрлашдан иборат; еттинчи босқичда режа-график лойиҳаларини тасдиқлаш тўғрисидаги тавсияларни киритиш ҳамда уни бажариш ишларини олиб бориш;

с) 5 та босқичдан иборат бўлиб: биринчи босқич – бу таёргарлик босқичи бўлиб, бунда таҳлил объекти танлаб олинади, таҳлил дастури ва режаси тузилади ҳамда таҳлил ўтказилиши тўғрисидаги қарор расмийлаштирилади; иккинчи босқич – бу маълумотлар тўплаш босқичи бўлиб, бунда маълумотлар йиғилади ва системалаштирилади. Ўрганилаётган объектнинг техник ҳолати ва қиймат кўрсаткичлари ўрганилади, патентли ахборотлар ва ихтирочилик ишлари кўриб чиқилади; учинчи босқич – бу ижодий босқич бўлиб, бунда вазифалар ечими бўйича таклифлар ишланиши, олдинги босқичларга мослаштирилиши, кераксиз функцияларни ликвидлаш, бир қанча функциялар ва тўлиқ объектлар бўйича ҳаражатларни қисқартиришдан иборат; тўртинчи босқич – бу тавсиялар бериш босқичи бўлиб, бунда функционал қийматли таҳлил ўтказаетганлар олдинги босқич натижалари ва таклифларидан келиб чиқиб якуний қарорни қабул қилишлари лозим бўлади. Функционал қийматли таҳлил натижаларини муҳокама қилиш ва расмийлаштириш ҳамда тавсияларнинг режа графикларини таёрлашдан иборат; бешинчи босқичда режа-график лойиҳаларини тасдиқлаш тўғрисидаги тавсияларни киритиш ҳамда уни бажариш ишларини олиб бориш;

д) 4 та босқичдан иборат бўлиб: маълумотлар тўплаш; қайта ишлаш; таҳлил этиш; таклифлар билдириш;

е) 6 та босқичдан иборат бўлиб: таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва

расмийлаштириш; таҳлил натижасида илғор ғоя ва тажрибаларни амалиётда қўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиш.

61. Функционал қийматли таҳлил деб нимага айтилади?

- а) Функционал қийматли таҳлил деб ишлаб чиқариш цикли давомида содир бўладиган харажатлар тўғрисида маълумотларни жамлаб, содир бўлган сарфларни камайтириш ёки уни оптимал сарф даражаларини кўрсатишдан иборатдир;
- б) Функционал қийматли таҳлил дейилганда кўпроқ миқдор ўлчамидаги кўрсаткичлар таҳлил қилинади, ҳамда бу кўрсаткичларни янада яхшилаш эвазига якуний фаолиятнинг самарали чиқиши мўлжалланади;
- с) Функционал қийматли таҳлил дейилганда ўрганилаётган кўрсаткични иккита ва ундан ортиқ корхона маълумотлари асосида таққослаб ўрганиш тушинилади. Бундай таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти шундаки, корхоналар ўртасида ўртача ёки энг юқори натижалар қанчалигини билиш зарурдир, ҳамда корхона эришган натижаси ёки корхонанинг ўртача кўрсаткичи бошқа корхоналарда қанчалик салмоғини эгаллаши бошқа корхоналар ўртасида ўрганилаётган корхона қандай мавқеига эгаллигини билиш учун ҳам зарурдир;
- д) Функционал қийматли таҳлил дейилганда – хўжаликнинг барча жараёнларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- е) Барча жавоблар тўғри.

62. Функционал таҳлилнинг методига қандай таъриф берилади?

- а) Иқтисодий адабиётларда функционал қийматли таҳлилнинг методини корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳакозоларнинг хўжалик жараёнларини содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги материалистик-диалектик ёндошиш усулларига айтилади деб таъриф берилган;
- б) Функционал қийматли таҳлилнинг методи деб, бирон- бир объектни яратиш ёки ундан фойдаланиш, ишни амалга ошириш жараёнида тайёрлаш ва ишга тушириш, фаолият давомида содир бўлган бошқа кўзда тўтилмаган харажатларнинг келиб чиқиши ва шу каби бошқа унга боғлиқ бўлмаган ҳолда содир бўлган харажатлар йиғиндисига айтилади;
- с) Функционал қийматли таҳлилнинг методи деб, ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга комплекс ёндошиш тушунилади;
- д) Иқтисодий адабиётларда функционал қийматли таҳлилнинг методини корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳакозолар хўжалик жараёнларини содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги идеалистик ёндашиш усулларига айтилади деб таъриф берилган;
- е) Барча жавоблар нотўғри.

63. Функционал қийматли таҳлилнинг асосий критерийлари қайси жавобда тўғри акс эттирилган?

- а) Иқтисодий кўрсаткичлар, яъни ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар таннарни, рентабеллик ва бошқалар;
- б) Техник - конструкторлик кўрсаткичлар, яъни яратилган объектнинг тузилиши ва унинг халқ хўжалигида кераклилиги, ишлаб чиқариш технологияси ёки фойдаланиш кўрсатмалари, асосий сарфланувчи материаллар ва материал сиғими, деталларнинг сотиб олиш ҳажми ва ҳакозо;

- с) Ишлаб чиқариш жараёнидаги кераксиз технологик кўрсаткичлари, қайсини ишлаб чиқариш ёки техникани ишга солиш жараёнида атроф-муҳитни ифлосланиши, қийин ишга туширилиши ёки катта ҳажмдаги меҳнатни талаб қилиши, катта кўламни эгаллаши ва бошқалар;
- д) Ишлаб чиқариш объектида ресурсларни сарфини чегарасини белгиловчи кўрсаткичлар. Бунда физик- техник ресурслар захираси, фойдаланишдаги ресурслар захиралари, технологияни кўллаб- қувватлаш ва объектни лойиҳалашдаги, объектни ҳужжатда талаб қилган норматив ресурслар сарфини кафолатлаш каби маълумотлар ўрганилади;
- е) Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

64. Молиявий таҳлилнинг асосий мақсадлари қуйидаги қайси жавобларда тўғри акс эттирилган?

- а) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниқ ва холисона баҳо бериш; молиявий интизомга қанчалик амал қилишини аниқлаш ва тўлов қобилиятига баҳо бериш;
- б) маблағ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниқлаш; корхона мулкисининг кадрлиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш;
- с) ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; айланма маблағлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баён этиш;
- д) корхонанинг ўзига қарашли маблағлари билан қарз маблағлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблағларни манба билан таъминланганлигини текшириш;
- е) Барча жавоблар тўғри.

65. Иқтисодий диагностика қандай комплекс аналитик вазифаларни ҳал этиши мумкин?

- а) маълумотлар манбаи чегараланган ҳолатда корхоналар фаолиятига баҳо бериш;
- б) фаолият тартибини баҳолаш, унинг самарадорлиги-корхона фаолияти барқарорлиги, муқимлиги;
- с) бошқарув қарорларини бажарилишига баҳо бериш, ишлаб чиқаришнинг таркиби ва динамикасининг алоқадорлигига ҳамда корхонанинг тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлигига баҳо бериш;
- д) истиқболли режанинг бажарилишидан кутилаётган натижаларни олдиндан баҳолай олиши;
- е) “а”, “б”, “с” жавоблар тўғри.

66. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, материаллар қайтимини таҳлил этинг ва тўғри жавобни кўрсатинг?

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум	9790	10670
2. Материаллар сарфи	2140	2730
3. Материаллар қайтими	?	?

- a) 4,575; 3,908;
- b) 4,574; 3,914;
- c) 4,574; 3,911;
- d) 4,576; 3,909;
- e) 4,575; 3,914;

67. Занжирли боғланиш усулини қўллаб, маҳсулот қийматига меъёр (норма) ўзгаришининг таъсирини таҳлил этинг тўғри жавобни кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
1. Материал, кг	850	860
2. 1 кг баҳоси, сўм	30	30
3. Жами сарф қиймати, сўм	25500	25800

- a) -300;
- b) -250;
- c) -200;
- d) +250;
- e) +300;

68. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда омбордаги материалларнинг йил охирига қолдиғи тўғри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Суммаси
1	2
1. Йил бошидаги қолдик	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цехга берилган	180
4. 1-цехга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табиий камайиш меъёри	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

69. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда маҳсулот ҳажмига асосий воситалар қиймати ўзгаришининг таъсири тўғри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	10000	9000	-1000
2. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	4000	4500	+500
3. Фонд қайтими, сўм	2,5	2,0	-0,5

- a) 1250;
- b) -1250;
- c) +1000;
- d) -1000;
- e) 900.

70. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда маҳсулот ҳажмига фонд қайтимининг ўзгаришини таъсири тўғри аниқланганлигини кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	10000	9000	-1000
2. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	4000	4500	+500
3. Фонд қайтими, сўм	2,5	2,0	-0,5

- a) -2300;
- b) -2250;
- c) -2200;
- d) -2150;
- e) -2100.

71. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фонд сиғимини аниқлаб, маълумотларни таҳлил қилинг ҳамда тўғри жавобни белгиланг?

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили
1	2	3
1. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	5100	5500
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	15300	17600
3. Фонд сиғими, сўм	?	?

- a) 0,32; 0,31;
- b) 0,33; 0,31;
- c) 0,33; 0,30;
- d) 0,32; 0,30;
- e) 0,30; 0,31.

72. Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, занжирли боғланиш усулини қўллаб, қайси жавобда шартли маҳсулот таннархи тўғри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1	2	3
1. Ўртача бир гектарга сарф, сўм	42000	50000
2. Ҳосилдорлик, ц\га	28	25
3. 1 ц маҳсулот таннархи, сўм	1500	2000

- a) 1580;
- b) 1600;
- c) 1620;
- d) 1640;
- e) 1680.

73. Бир центнер дон таннархига ҳосилдорлик ўзгаришининг таъсирини ҳисобланг ва тўғри жавобни кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1	2	3
1. Ўртача бир гектарга сарф, сўм	42000	45000
2. Ҳосилдорлик, ц\га	28	25
3. 1 ц маҳсулот таннархи, сўм	1500	1800

- a) +180;
- b) -180;
- c) -120;
- d) +120;
- e) 300.

74. Маҳсулот таннархи нима?

- a) Меъёрий ишлаб чиқариш харажатларининг пулдаги ифодаси;
- b) Туғри ва эгри харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- c) Бевосита ва билвосита харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- d) Маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган барча доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- e) Режа бўйича барча харажатларнинг пулдаги ифодаси.

75. Фойдалилик деганда нимани тушунасиз?

- a) Ялпи даромаднинг жами сарфларга нисбатининг қуйи ўзгарувчанлиги тушунилади;
- b) Сотишдан тушган ялпи тушум таркибида жами сарфларнинг тўлиқ қопланувчанлигидан юқори ўзгарувчанлик тушунилади;
- c) Сотишдан тушган ялпи тушум таркибида доимий харажатлар қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади;
- d) Сотишдан тушган соф тушум таркибида ишлаб чиқариш харажатлари қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади;
- e) Сотишдан тушган тушум таркибида доимий ва ўзгарувчан харажатлар қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади.

76. Пул маблағлари ҳаракатдаги активларнинг қайси қаторига киради?

- a) Тез сотилувчи активларга;
- b) Доимий ҳаракатдаги активларга;
- c) Секин сотилувчи активларга;
- d) Айланма маблағларга;
- e) Захирага.

77. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботни тузишдан мақсад нима?

- a) Пул маблағлари ҳаракатининг балансини тузиш;
- b) Маълумот фойдаланувчиларига корхонанинг пул маблағларини бошқарувидаги лаёқатига баҳо беришдан;
- c) Пул маблағларининг фаолият шакли бўйича ҳаракатини кўрсатишдан;
- d) Олинган нақд пул маблағларининг ҳисобот давридаги ҳолатини кўрсатишдан;
- e) Пул маблағлари ҳаракатини бошқаришда ахборотлар билан таъминлашдан иборат.

78. Қопланмаган зарар молиявий ҳисобот шакли бўлиши бухгалтерия балансининг қайси томонида ва қайси бўлимида акс эттирилади?

- a) Актив томон 2-бўлим охирида алоҳида зарарлар қаторида;
- b) Пассив томон 1-бўлим қопланмаган зарар қаторида минусли ишора билан;
- c) Пассив томон 2-бўлимида алоҳида қатор сифатида;
- d) Балансда зарар суммаси хусусий капитал Билан қопланиши туфайли кўрсатилмайди;
- e) Актив томон 1-бўлими охирида бошқа активлар қаторида.

79. Рентабеллик таҳлилидан мақсад нима?

- a) Бозор иқтисодиёти шароитида фойдалилик кўрсаткичларининг янги тизимини, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш йўллари белгилашдан, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ўрганиш, ички имкониятларни қидириб топиш орқали корхона фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг йўллари белгилаб беришдан;
- b) Корхона фаолият натижавийлигининг бой берилган имкониятларини кўрсатиб ўтишдан;
- c) Фаолият натижавийлигининг йиллар бўйича ўзгаришига баҳо беришдан;
- d) Фаолият натижавийлигига баҳоберишнинг кўрсаткичларини белгилашдан;
- e) Корхона фаолият натижавийлигини назорат қилишдан.

80. Қуйидаги қаторлардан қай бири рентабеллик кўрсаткичларини нисбатан тўлиқ ифодалайди?

- a) Корхона жами активлари рентабеллиги, умумий рентабеллик, хусусий маблағлар рентабеллиги, алоҳида маҳсулот турлари рентабеллиги;
- b) Корхона активлари рентабеллиги, соф рентабеллик, хусусий капитал рентабеллиги, маҳсулот турлари бўйича рентабеллик, харажат моддалари рентабеллиги, қарз маблағлари рентабеллиги, асосий воситалар рентабеллиги, узоқ муддатли молиявий жамғармалар рентабеллиги, 1 та акцияга тўғри келадиган рентабеллик, жорий активлар рентабеллиги;

- c) Мулкка нисбатан рентабеллик, сотилган маҳсулотлар рентабеллиги, алоҳида маҳсулотлар рентабеллиги, умумий рентабеллик;
- d) Фондларга нисбатан рентабеллик, маҳсулот турлари бўйича рентабеллик;
- e) Асосий ва оборот фондларга нисбатан рентабеллик, харажатларга нисбатан рентабеллик.

81. Маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?

- a) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомад;
- b) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини йил бошидагига нисбатан ўзгариши, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомади, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;
- c) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;
- d) Маҳсулотларнинг ассортимент ва сифат ўзгариши, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши;
- e) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми.

82. Бир киши кунининг унумдорлигини таҳлил қилишда ҳисобланадиган қиймат кўрсаткичи қандай ҳисобланади?

- a) Товар маҳсулоти / ишчилар сони;
- b) Товар маҳсулоти / киши соат;
- c) Товар маҳсулоти / киши кунлар;
- d) Товар маҳсулоти / бошқарув ходимлар сони;
- e) Товар маҳсулоти / ходимлар ишлаган киши-соати.

83. Пул оқими туғрисидаги ҳисобот қайси даврга тузилади?

- a) Йил бўйича;
- b) Чорақлик, ярим йиллик, 9 ойлик, йиллик;
- c) Фақат чорақлар бўйича;
- d) Ярим йиллик ва йиллик;
- e) Тўлиқ ҳисобот даври бўйича.

84. Асосий фондларнинг техник ҳолатини таҳлил қилишда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгиланг.

- a) Яроқлилик ва эскириш даражаси;
- b) Янгилашиш, эскириш ва яроқлилик даражаси;
- c) Эскириш ва янгилашиш даражаси;
- d) Яроқлилик ва янгилашиш даражаси;
- e) Янгилашиш ва эскириш даражаси.

85. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири жорий тўлов қобилиятини ифодалайди?

- a) пул маблағлари / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
- b) пул маблағлари ва бошқа активлар / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
- c) (пул маблағлари + қимматли қоғозлар) / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;

- d) айланма активлар / мажбуриятлар;
- e) дебиторлар / кредиторлар.

86. Ишлаб чиқариш фондлари бўйича рентабеллик қандай аниқланади?

- a) (Соф фойда x 100) / корхона активлари жами;
- b) (Фойда x 100) / асосий воситалар + жорий активлар;
- c) (Фойда x 100) / актив фондлар + пассив фондлар;
- d) (Фойда x 100) / баланс активи 1-бўлим + 2-бўлим жами;
- e) Барча жавоблар тўғри.

87. Айланма маблағларнинг айланиш коэффиценти қандай аниқланади?

- a) (Махсулотни сотишдан тушган тушум + тайёр махсулот) / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- b) Махсулотни сотишдан тушган тушум / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- c) Сотилган махсулотнинг таннари / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- d) Сотилган махсулотнинг таннари / жами мулк;
- e) Махсулотни сотишдан тушган тушум / айланма активлар.

88. Фирманинг пул маблағлари қандай фаолиятларда ҳаракат қилади?

- a) Хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва ташқи иқтисодий фаолиятларда;
- b) Хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва молиявий фаолиятларда;
- c) Хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва валюта маблағлар ҳаракатида;
- d) Хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва ижара мажбуриятларида;
- e) Хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва акция чиқаришда.

89. Махсулот таннарини аниқлашдан мақсад нима?

- a) Сотиш туфайли олинган молиявий натижани аниқлаш, махсулотнинг фойдалилик даражасини аниқлаш;
- b) Махсулотнинг сотиш баҳосини белгилаш;
- c) Ишлаб чиқаришни бошқариш;
- d) Ресурсларнинг тақсимот қаторини белгилаш;
- e) Харажатларни бошқаришдан иборат.

90. Молиявий фаолиятдаги пул оқимини таҳлил қилишда асосий ўрганиладиган кўрсаткичларни белгилаш:

- a) Акция чиқаришдан, узоқ, қисқа муддатли қарзлар ва ижара мажбуриятлари бўйича кирим ва чиқим, олинган ва тўланган фоизлар, олинган ва тўланган дивидендлар;
- b) Олинган ва тўланган фоизлардан кирим ва чиқим;
- c) Олинган ва тўланган дивидендлардан кирим ва чиқим;
- d) Тўланган солиқлар бўйича чиқим;
- e) Ижара мажбуриятлари бўйича соф кирим ва чиқим.

91. Бизнес режада кўзда тутилган фойда суммаси қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот ҳажми = ялпи харажат + фойда;
- b) Маржинал фойда = маҳсулот ҳажми - ўзгарувчан харажатлар;
- c) Фойда = маҳсулот ҳажми – сотиш ҳажмига солинган солиқлар - ўзгарувчан харажатлар;
- d) Фойда = маҳсулот ҳажми – доимий харажатлар;
- e) Фойда = маҳсулот ҳажми – доимий харажатлар - ўзгарувчан харажатлар.

92. Қисқа муддатли пасивлар деганда нимани тушунаси?

- a) Кредитор қарзлар;
- b) Қисқа муддатли кредит ва қарзлар, кредитор қарзлар;
- c) Мақсадли тушумлар;
- d) Келгуси давр сарфлари;
- e) Тақсимланмаган фойда.

93. Корхона активларига нисбатан рентабеллик қандай аниқланади?

- a) (Соф фойда x 100) / корхона активлари жами;
- b) (Соф фойда x 100) / баланснинг 1-бўлими жами;
- c) корхона активлари жами / соф фойда;
- d) (Соф фойда x 100) / асосий фондлар + айланма фондлар;
- e) Соф фойда / корхонанинг ўз маблағлари.

94. Давр харажатларига қандай харажатлар кириди?

- a) Сотиш харажатлари, маъмурий бошқарув харажатлари;
- b) Умумцеҳ ва умумкорхона харажатлари;
- c) Амортизация, телефон учун тўлов, ижара ҳақи;
- d) Сотиш харажатлари, маъмурий-бошқарув харажатлари, муомала харажатлари, тижорат ва бошқа умумхўжалик харажатлари;
- e) Маҳсулот ҳажми ўзгаришига боғлиқ бўлмаган барча ўзгармас харажатлар.

95. Пул оқими деганда нимани тушунаси?

- a) Пул маблағлари киримини;
- b) Пул маблағлари чиқимини;
- c) Пул ва пул маблағларининг кирими ва чиқимини;
- d) Пул маблағларининг муайян давр оралиғидаги ҳаракатини;
- e) Пул балансини.

96. Устав капитали баланснинг қайси бўлимида кўрсатилади?

- a) Пассив томон – 1-бўлимда;
- b) Актив томон – 1-бўлимда;
- c) Пассив томон – 2-бўлимда;
- d) Актив томон – 2-бўлимда;
- e) Манба сифатида пассив – 1-бўлимда, маблағ сифатида актив – 1 ва 2-бўлимларда.

97. Ўзгарувчан харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- a) Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ тарзда ўзгарувчи харажатларга айтилади;
- b) Тўғри ва эгри харажатларга айтилади;
- c) Бевосита ва билвосита харажатларга айтилади;
- d) Фақат материал харажатларга айтилади;
- e) Барча турдаги ишлаб чиқариш харажатларига айтилади.

98. Балансли боғланиш усулини қўллаб фирма фойдасини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Маҳсулот (иш, хизмат) лар сотишдан тушум	219650
2. Қўшилган қиймат солиғи	43930
3. Ишлаб чиқариш сарфлари	51460
4. Давр харажатлари	34600
5. Олинган дивидендлар	8700
6. Тўланган фоизлар	12000
7. Солиқлар	31089
8. Фойда	?

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

99. Фонд сиғимининг ўтган ва ҳисобот йилги миқдорларини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	5100	5500
2. Маҳсулот қиймати, минг сўм	15300	17600
3. Фонд сиғими, тийин	?	?

- a) 0,32:0,31;
- b) 0,33:0,31;
- c) 0,33:0,30;
- d) 0,32:0,30;
- e) 0,30:0,31.

100. Материаллардан самарали фойдаланиш даражасини тахлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1. Товар махсулоти, млн. сўм	3300	3000
2. Материал сарфлар, млн. сўм	1870	2400
3. Материал сиғими	?	?

- a) 0,58:0,9;
- b) 0,60:10;
- c) 0,54:0,7;
- d) 0,57:0,8;
- e) 0,59:0,8.

101. Солиқ тўлангунга қадар бўлган молиявий натижани ҳисобланг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1. Махсулот сотишдан олинган фойда, млн. сўм	300	240
2. Операцион даромадлар	40	50
3. Молиявий фаолиятдан фойда	9	7
4. Фавқулотда чиқимлар	26	32
Солиқ тўлагунга қадар бўлган молиявий натижа	?	?

- a) 323:260;
- b) 323:255;
- c) 343:265;
- d) 323:265;
- e) 343:255.

**102. Қуйидаги маълумотларга кўра қайси бир корхона кўпроқ молиявий барқарорликка эгалигини кўрсатинг:
(минг сўм)**

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Ўз маблағлари	24	20	18	14	12
2. Мажбуриятлар	12	9	3	6	4
Жами	36	29	21	20	16

103. Қайси бир фирмада пул ва унга тенглаштирилган маблағларнинг йил охиридаги қолдиғи тўғри аниқланган?

(минг сўм)

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Хўжалик фаолиятидан тушган пул маблағлар соф кирими/чиқими	1500	1600	1400	1400	1300
2. Инвестиция фаолиятидан тушган пул маблағлар соф кирими/чиқими	-400	-600	-500	-600	-400
3. Молиявий фаолиятдан тушган пул маблағлари соф кирими/чиқими	-300	500	-500	400	-150
4. Тўланган солиқлар	-500	-600	-400	-450	-350
5. Ҳисобот йили бошидаги қолидиқ	400	400	400	400	400
6. Йил охиридаги қолдиқ	500	400	400	450	850

104. Қуйидаги маълумотлар асосида маҳсулот реализациясидан кўрилган ялпи фойда миқдорини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Миқдори
1. Маҳсулот реализациясидан олинган тушум	106850
2. Қўшилган қиймат солиғи	20113
3. Акциз солиғи	726
4. Бошқа солиқлар	168
5. Реализация қилинган маҳсулот таннархи	65196

- a) 41654;
- b) 40760;
- c) 21541;
- d) 20815;
- e) 20647.

105. Битта акцияга тўғри келадиган фойда суммасини аниқланг ва таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Соф фойда, минг сўм	1200	1810	610
2. Муомаладаги оддий акциялар сони	575	670	95
3. 1 та акцияга тўғри келадиган базавий фойда, минг сўм	?	?	?

- a) 625; 1140; -515.
- b) 0,47; 0,7; -0,10.
- c) 2,08; 2,70; 0,62.
- d) 690,0 1212,7; +522,7.
- e) 1775,0 2480; +705.

106. Пул оқими таҳлили:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Операцион фаолиятдан соф пул оқими	+15600	+6946	+5386
2. Инвестицион фаолиятдан соф пул оқими	-1210	+440	-770
3. Молиявий фаолиятдан соф пул оқими	-1600	-4500	-2900
4. Пул маблағларининг йил бошига қолдиғи	498	1210	+712
5. Пул маблағларининг йил охирига қолдиғи	?	?	?

- a) 13288; 4096; +9192.
- b) 12790; 2886; +9904.
- c) 12292; 1676; +10616.
- d) 498; 1210; +712.
- e) 16098; 8156; -7942.

107. Бир сўмлик маҳсулотга қилинган ишлаб чиқариш харажатларини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	22610	28400	+5790
2. Маҳсулот ҳажми, амалдаги баҳода, минг сўм	28400	32600	+4200
3. 1 сўмлик маҳсулотга туғри келадиган харажат, тийин	?	?	?

- a) 78,6; 87,1; +8,5.
- b) 79,5; 87,1; +7,5.
- c) 80,4; 86,4; +6.
- d) 82,2; 86,4; +4,2.
- e) 87,1; 79,6; -7,5.

108. Ўртача иш куни давомийлиги кўрсаткичи қандай аниқланади?

- a) Жами ишланган киши кунлари / жами ишланган киши соатлари;
- b) Жами ишланган киши соатлари / жами ишланган киши кунлари;
- c) Жами ишланган киши кунлари / жами ишчилар сони;
- d) Жами ишланган киши соатлари / жами ишчилар сони;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

109. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил қилишда ўрганиладиган кўрсаткич:

- a) Ишчилар сони / жами саноат ходимлари;
- b) Жами ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган киши-соатлари / жами календар иш вақти фонди;
- c) Жами ишланган киши-соатлари / жами ходимлар;
- d) Жами ишланган киши-соатлари / жами ходимлар;
- e) Ишчилар сони / жами ходимлар.

110. Операцион фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати нималардан ташкил топади?

- a) Маҳсулотларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари; материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари; ходимларга ва ходимлар номидан тўланган пул маблағлари; бошқа операцион фаолиятдан пул маблағлари тушуми ва чиқими
- b) Ходимларга ва ходимлар номидан тўланган пул кирими ва чиқимидан
- c) Турли хил пулли тўловлар ва тушумлардан
- d) Харидор ва мол етказиб берувчилар, ходимлар ва бошқа турли хил тўлов ва тушумлардан
- e) Харидор ва мол етказиб берувчилардан пул кирими ва чиқими валюта маблағлар ҳаракатидан

111. Тўловга қобилиятлиликнинг мулоқ коэффицентини аниқлашда пул оқимининг қайси кўрсаткичи олинади?

- a) Пул маблағларининг соф кирими;
- b) Пул маблағларининг кирим-чиқим ўзгаришидаги мусбат фарқ;
- c) Пул маблағларининг йил боши ва охиридаги қолдиғи (валюта маблағларини кўшган ҳолда);
- d) Фақат операцион фаолиятдан нақд пул тушуми;
- e) Умумий фаолиятдан нақд пул тушумлари.

112. Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот қайси усулда тузилади?

- a) Туғри ва эгри усулда;
- b) Баланс усулда;
- c) Туғри усулда;
- d) Туғри ва баланс усулида;
- e) Қаторли ва балансли усулда.

113. Молиявий мустақиллик деганда нима тушунилади?

- a) Корхонанинг ўз мажбуриятларини қоплашда пул маблағларининг ортиқчалиги;
- b) Фаолият натижасида барча харажатларни қоплаб фойда олишни таъминлашга эгаллиги;
- c) Устав капиталининг юқори даражадалиги;
- d) Тўловга қобиллик даражасининг юқорилиги;
- e) Корхонанинг молиявий барқарорлиги.

114. Асосий воситалар қандай гуруҳларга бўлинади?

- a) Актив ва пассив асосий воситаларга;
- b) Пассив асосий воситаларга;
- c) Саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларга;
- d) Корхона ихтиёридаги асосий воситаларга;
- e) Ижарадаги асосий воситаларга.

115. Хусусий капитал қаторига кирувчи маблағлар:

- a) Устав капитали, тақсимланмаган фойда;
- b) Захира капитали, қўшилган капитал;
- c) Тақсимланмаган фойда;
- d) Устав капитали, қўшилган капитал, захира капитали, тақсимланмаган фойда, қопланмаган зарар;
- e) Устав капитали, захира капитали, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушумлар ва молиялаштиришлар, келгуси давр бўйича тўловлар захиралари.

116. Сотилган маҳсулот рентабеллиги қандай аниқланади?

- a) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган тушум} \times 100) / \text{ялпи фойда}$;
- b) $(\text{Сотишдан ялпи даромад} \times 100) / \text{маҳсулот сотишдан тушган тушум}$;
- c) $(\text{Сотишдан ялпи фойда} \times 100) / \text{маҳсулот сотишдан тушган соф тушум}$;
- d) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган ялпи тушум} \times 100) / \text{ялпи сарфлар}$;
- e) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган ялпи фойда} \times 100) / \text{муомала харажатлар}$.

117. Ўзгарувчан харажатларга қандай харажатлар кирди?

- a) Ижара учун тўловлар, бошқарув ходимларининг иш ҳақи;
- b) Маҳсулот ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг меҳнат ҳақи, материаллар, хом ашё сарфлари ва бошқа харажатлар;
- c) Янги маҳсулотни ўзлаштириш харажатлари;
- d) Сотиш харажатлари, маъмурий, бошқарув харажатлари;
- e) Барча турдаги материал харажатлар.

118. Маҳсулот таннархини харажат элементлари бўйича таҳлил қилишдан асосий мақсад нимадан иборат?

- a) Корхона бўйича барча харажатлар суммасининг фарқланишига баҳо бериш;
- b) Маҳсулот турлари бўйича харажатлар ўзгаришига баҳо бериш;
- c) Харажатлар ўзгаришини назорат этиш;
- d) Ишлаб чиқариш харажатларида харажат элементлари салмоғи ва ўзгаришига баҳо бериш;
- e) Маҳсулотлар бирлигининг харажат қаторлари ўзгаришини аниқлаш.

119. Қийин сотилувчи активлар деб нималар саналади?

- a) Айланма активлар;
- b) Узоқ муддатли активлар;
- c) Пул маблағлари;
- d) Асосий воситалар;
- e) Номоддий активлар.

120. Асосий воситалардан самарали фойдаланишнинг аҳамияти нималардан иборат?

- a) Янги техникани ишга тушуриш;
- b) Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
- c) Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш;
- d) Корхонанинг фонд билан қуролланиш даражасини ошириш;
- e) Нотўғри жавоб йўқ.

121. Маҳсулот таннархини харажат элементлари бўйича таҳлили қайси ҳисобот маълумотлари асосида ўтказилади?

- a) Бухгалтерия ҳисобининг ҳисоб регистрлари ва бошқарув ҳисоби ҳисоботлари асосида ўтказилади;
- b) 10-журнал-ордер маълумотлари асосида ўтказилади;
- c) Маҳсулотлар таннархи тўғрисидаги 1-т шакл асосида ўтказилади;
- d) Молиявий ҳисоботнинг 2-шакли, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот асосида ўтказилади;
- e) Кичик корхоналар фаолияти хусусидаги 1-НГС шакли асосида ўтказилади.

122. Қуйида қайд қилинган қайси маълумотлар валюта маблағлари ҳаракатини тўлиқ ифодалайди?

- a) Валюта маблағларининг кирими;
- b) Валюта маблағларининг чиқими;
- c) Валюта маблағларини ҳисобот даври бошидаги қолдиғи;
- d) Валюта маблағларининг йил бошидаги қолдиғи;
- e) Валюта маблағларининг йил бошидаги қолдиғи, жами тушум ва чиқим, йил охиридаги қолдиқ.

123. Сотишдан тушган соф тушум қандай топилади?

- a) Сотишдан тушум минус давр харажатлари;
- b) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан харажатлар;
- c) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан ва доимий харажатлар;
- d) Сотишдан тушум минус ишлаб чиқариш таннархи;
- e) Сотишдан тушум минус сотиш ҳажмига солиқлар (қўшилган қийматга солиқ, акциз, реклама ва бошқа сотишлар ҳажмига солиқлар).

124. Маҳсулот таннархининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилади?

- a) Материаллар баҳоси, таркиби, тузилмасининг ўзгариши;
- b) Иш ҳақининг ўзгариши, маҳсулотлар миқдорининг ўзгариши;
- c) Материал харажатлар баҳосининг, таркибининг ўзгариши, меъёр ўзгариши;
- d) Давр харажатлари сумасининг ўзгариши;
- e) Маҳсулот ҳажми, тузилмасининг ўзгариши.

125. Корхонанинг мажбуриятлари таркибига нималар киради?

- a) Қисқа ва узоқ муддатли кредитлар, муддатида тўланмаган ссудалар ва бошқа қарзга олинган маблағлар;
- b) Қисқа, ўрта ва узоқ муддатга олинган қарз маблағлар, ссудалар ва бошқа қарзлар;
- c) Қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар, муддатида қайтарилмаган ссудалар, қисқа ва узоқ муддатга қарзга олинган маблағлар, кредиторлар билан ҳисоб-китоблар;
- d) Қисқа ва узоқ муддатли кредит ва қарзлар, харидор ва буюртмачилардан олинган бунақлар ва кредиторлар;
- e) Узоқ муддатли мажбуриятлар ва жорий мажбуриятлар.

126. Ходимлар кўнимсизлиги қандай аниқланади?

- a) Ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бзганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;
- b) Жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони / ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бзганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони;
- c) Ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бзганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони + нафақага чиққанлиги учун ишдан бўшаган ходимлар / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;
- d) Меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

127. Ходимларни ишдан бўшатиш обороти қандай аниқланади?

- a) Жами ишга қабул қилинган ходимлар / ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони;
- b) Жами ишдан бўшатишдан ходимлар сони / ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони;
- c) Меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;
- d) Жами ишдан бўшатишдан ишчилар сони / ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони ;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

128. Ўз маблағлари деганда нимани тушунаси?

- a) Корхонанинг ўзига тегишли маблағлари;
- b) Қарзга олинган (узоқ муддатга) маблағлар;
- c) Махсулот сотишдан олинган даромадлар;
- d) Мажбуриятлар қопланишидаги ортиқча маблағлар;
- e) Ҳукумат томонидан субсидия сифатида берилган маблағлар.

129. Маҳсулот таннарни тўғрисидаги Низомга биноан харажатлар қандай гуруҳланади?

- a) Тўғри ва эгри харажатлар, доимий ва ўзгарувчан харажатлар;
- b) Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, тўғри ва эгри харажатлар, давр харажатлари;
- c) Доимий ва ўзгарувчан харажатлар;
- d) Давр ва ўзгарувчан харажатлар;
- e) Бевосита ва билвосита харажатлар, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлар.

130. Айланма маблағлар ҳаракатини аниқлаш формуласи қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- a) Заҳира ва харажатлар / жами мулк;
- b) Пул маблағлари / жами мулк;
- c) (Заҳира ва харажатлар + пул маблағлари) / жами мулк;
- d) Айланма активлар / жами мулк;
- e) Дебитор қарзлар / жами мулк.

131. Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи меҳнат омилларини белгиланг:

- a) Ишчилар сони ва ишланган киши кунлари сонининг ўзгариши;
- b) Ишчилар сони ва ишланган киши куни ва киши соатларининг ўзгариши;
- c) Ишчилар сони ва ишланган киши соатларининг ўзгариши;
- d) Ишчилар сони, бажарилган киши куни, киши иш кунининг давомийлиги ва ишчиларнинг бир соатдаги унумдорлигининг ўзгариши;
- e) Ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги.

132. Хусусий капитални таҳлил қилишда қайси ҳисобот шакллари маълумотларига таянилади?

- a) 1-шакл – «Баланс»;
- b) 2-шакл – «Молиявий натижалар» тўғрисидаги ҳисобот;
- c) 3-шакл – «Асосий воситалар ҳаракати» тўғрисидаги ҳисобот;
- d) 4-шакл – «Пул оқими» тўғрисидаги ҳисобот;
- e) 5-шакл – «Хусусий капитал» тўғрисидаги ҳисобот;

133. Занжирли боғланиш усулини қўллаб, махсулот қийматиغا баҳо ўзгаришининг таъсирини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
Махсулот қиймати	7500	8000
1 центнер махсулот баҳоси	30,0	32,0

- a) –400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) –500;
- e) +600

134. Ассортимент режасининг бажарилишини аниқланг:

(млн. сўм)

Махсулот турлари	Режа	Ҳақиқатда	Ассортимент режасини бажариш ҳисобига
А	189	179	?
Б	91	93	?
В	82	80	?
Г	62	65	?
Жами	424	417	?

- a) 98,1;
- b) 98,3;
- c) 98,7;
- d) 96,2;
- e) 97,1.

136. Корхонанинг асосий фондлар билан таъминланганлик даражасини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1. Асосий фондлар қиймати, млн. сўм	1950	2200
2. Ходимларнинг йиллик ўртача сони, киши	1410	1190
3. Бир ходимга тўғри келадиган фондлар	?	?

Минг сўм ҳисобида:

- a) 1483:1682,7;
- b) 1383:1849;
- c) 1283:1482;
- d) 1450:1570;
- e) 1383:1687,7.

137. Қайси бир корхона балансида узоқ муддатли активлар қиймати тўғри акс эттирилган?

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
Асосий воситалар:					
Бошланғич баҳода	24000	26000	22000	20000	24000
Эскириш	5040	10000	4050	3500	4000
Қолдиқ баҳода	18960	16000	17950	16500	20000
Номоддий активлар:					
Бошланғич баҳода	3200	3400	3000	2900	3000
Эскириши	600	800	500	550	1000
Қолдиқ баҳода	2600	2600	2500	2350	2000
Бошқа оборотдан ташқари активлар	430	500	530	520	600
Жами	27690	19900	20980	19920	26600

138. Қайси корхонанинг мулки тез пулга айланувчан (ликвид) лигини кўрсатинг:

(минг сўм)

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Узоқ муддатли активлар	21	15	14	17	30
2. Захира ва харажатлар	6	5	3	6	8
3. Пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар	9	10	4	4	12
Жами	36	30	21	27	40

139. Қайси бир корхонада айланма маблағларининг айланиши тезроқ?

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Маҳсулот сотишдан тушган тушум, минг сўм	28	27	26	22	20
2. Айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати, минг сўм	12	11	8	7	6
3. Айланиш коэффициенти	2,93	2,45	3,25	3,25	3,33

140. Қуйидаги маълумотлар асосида ўз оборот маблағларининг мавжуд суммасини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Узоқ муддатли активлар	74184
2. ўз маблағлари	85722
3. Узоқ муддатли пасивлар	2500

- a) 11238;
- b) 14038;
- c) 8738;
- d) 83222;
- e) 71684.

141. Корхона активларига нисбатан рентабелликни аниқланг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Корхона активлари жами, минг сўм	8050	9540	-1490
2. Соф фойда, минг сўм	490	760	-270
3. Рентабеллик, фоиз	?	?	?

- a) 6,0; 7,9; +1,9.
- b) 16,4; 12,5; +,38.
- c) 7,56; 8,78; +1,22.
- d) 75,6; 87,8; 12,2.
- e) 60,0; 79,0; +19.

142. Маҳсулот таннархини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Миқдори
1. Маҳсулот ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг меҳнат ҳақи	50600
2. Иш ҳақидан ажратмалар (асосий ишлаб чиқаришда)	20240
3. Бошқарув харажатлари	18000
4. Сотиш харажатлари	-
5. Асосий ишлаб чиқаришдаги фондларнинг эскириши	12400
6. Материал, хом ашё харажатлари (асосий ишлаб чиқаришга)	108600
7. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	7400

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи:

- a) 226240 сум;
- b) 217240;
- c) 199240 сум;
- d) 186840;
- e) 191840.

143. Товар маҳсулотининг йиллик мутлоқ ўсишини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Базис йил	Йиллар		
		2002	2003	2004
1. Товар маҳсулоти, минг сўм	92647	93235	94410	93423

Товар маҳсулотининг йиллик мутлоқ ўсиши, минг сўм:

- a) +588; +1763; +776.
- b) +588; +1175; -987.
- c) +588; +1175; +987.
- d) -588; +1763; -776.
- e) -588; -1175; -987.

144. Моддий айланма маблағлар нималардан ташкил топади?

- a) Заҳиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулот, товарлар, бошқа заҳира ва харажатлар.
- b) Заҳиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулотлар, товарлар, қолдиқ товарларга сарфланган муомала харажатлари, бошқа харажатлар.
- c) Заҳиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулотлар, товарлар, бошқа заҳиралар ва харажатлар.
- d) Ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот.
- e) Ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар, сотиш учун олинган товарлар ва келгуси давр сарфлари.

145. Молиявий мустақиллик коэффиценти қандай аниқланади?

- a) Жорий активлар / Мажбуриятлар
- b) Мажбуриятлар / Ўз маблағлар манбаи
- c) Ўз маблағлар манбаи / Баланс жами
- d) Ўз маблағлар манбаи / Мажбуриятлар
- e) Тўғри жавоб йўқ

146. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботни тузишдан мақсад нима?

- a) Баланс пассиви 1-бўлим буйича таркиблашни бериш;
- b) Балансинг 1-бўлими пассивини тартиблаштириш;
- c) Маълумотлардан фойдаланувчилар, қизиқувчиларга хусусий капитал ўзгариши тўғрисидаги ахборотлар бериш;
- d) Молиявий бошқарувни ахборот сўрови билан таъминлаш;
- e) Ўз маблағлари ҳолати тўғрисида ахборотлар бериш.

147. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / мажбуриятлар;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / жами дебиторлик қарзлари;
- c) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / мажбуриятлар;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами дебиторлик қарзлари;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

148. Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / кредиторлик мажбуриятлари;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами кредиторлик мажбуриятлари;
- c) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / жами дебиторлик қарзлари;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами дебиторлик қарзлари;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

149. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / асосий воситалар;
- b) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / жами мулк;
- c) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / асосий воситалар, номоддий активлар;
- d) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / узоқ муддатли активлар;
- e) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / айланма активлар.

150. Ўртача ассортимент режасининг бажарилиши қандай аниқланади?

- a) Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- b) Бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- c) Ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот * 100 / ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- d) Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

151. Иш вақтидан фойдаланишнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни белгиланг:

- a) Ишчилар сони ва меҳнат унумдорлигининг ўзгариши;
- b) Ишчилар сони ва бажарилган киши-соатларининг ўзгариши;
- c) Ишчилар сони, бажарилган киши-куни ва киши-соатларининг ўзгариши;
- d) Киши куни ва киши-соатларининг ўзгариши;
- e) Меҳнат унумдорлиги.

152. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги қандай аниқланади?

- a) Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- b) Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот / ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- c) Ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот / маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- d) Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

153. Валюта маблағлари ҳаракати тўғрисидаги маълумот қайси ҳисобот шаклида илова қилинган?

- a) 1-шакл – «Баланс»да;
- b) 2-шакл – «Молиявий натижалар» тўғрисидаги ҳисоботда;
- c) 4-шакл – «Пул оқими» тўғрисидаги ҳисоботда;
- d) Алоҳида маълумотнома тарзида;
- e) 5-шакл – «Хусусий капитал» тўғрисидаги ҳисоботда.

154. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири корxonанинг молиявий барқарорлигини аниқроқ ифодалайди?

- a) Жами маблағ таркибидаги корxonанинг ўзига қарашли маблағ улуши;
- b) Ўзига қарашли айланма маблағ билан жами ўзига қарашли маблағ ўртасидаги нисбат;
- c) Мажбуриятлар билан ўз маблағи ўртасидаги нисбат;
- d) Мажбуриятлар билан жами маблағ ўртасидаги нисбат;
- e) Жами мажбуриятлар.

155. Номоддий активларга эскириш ҳисобланадими ёки амортизация ҳисобланадими?

- a) Номоддий активларга эскириш ҳисобланади.
- b) Номоддий активларга эскириш ҳам амортизация ҳам ҳисобланмайди.
- c) Номоддий активларга амортизация ҳисобланади.
- d) Номоддий активларга эскириш ва амортизация ҳисобланади.
- e) Билмайман.

156. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотининг амалдаги улгуржи баҳоси;
- c) Товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси / маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотини сотишдан олинган соф тушум;
- e) Тўғри жавоб йўқ.

157. Фойдалиликни аниқлашда корхона харажатлари қай тартибда гуруҳланади?

- a) Сотилган маҳсулот таннархи, давр харажатлари, молиявий фаолиятдан харажатлар, кутилмаган харажатлар;
- b) Тўғри ва эгри харажатлар;
- c) Маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари, сотиш харажатлари, бошқа сотишлар бўйича харажатлар;
- d) Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар;
- e) Асосий фаолият юзасидан харажатлар, умумхўжалик фаолияти юзасидан харажатлар, кутилмаган харажатлар.

158. Узоқ муддатли активлар нималардан ташкил топади?

- a) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва фойданинг ишлатилиши.
- b) Асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган капитал қўйилмалар, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар, ўрнатилган асбоб-ускуналар, таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар ва бошқа оборотдан ташқари активлар.
- c) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал сарф ва аванслар, узоқ муддатли капитал жамғармалари, бойликлар бўйича ҳисоблашишлар, бошқа оборотдан ташқари активлар.
- d) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар, шўъба корхоналар акциялари ва уюшма корхоналардаги акциялари ва берилган қарзлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа активлар.
- e) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва бошқа инвестициялар.

159. Асосий воситаларнинг яроқлилик коэффиценти қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- b) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- c) Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати / Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати;
- d) Янги киритилган асосий воситалар қиймати / Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати;
- e) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг йил охиридаги дастлабки қиймати.

160. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- b) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- c) Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати / Асосий воситаларнинг эскириш қиймати;
- d) Янги киритилган асосий воситалар қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- e) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг йил охиридаги дастлабки қиймати.

161. Маҳсулотнинг режадаги таннархи билан ҳақиқий таннархи ўртасида қандай фарқ бор?

- a) Фарқ йўқ;
- b) Режа таннархи харажатларнинг кутилган даражасини, ҳақиқий таннарх эса унинг реал ўлчовини билдиради;
- c) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан кам бўлади;
- d) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан ортиқ бўлади;
- e) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан норматив ўзгаришларига фарқланади.

162. Маржинал фойда деганда нимани тушунаси?

- a) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан харажатлар;
- b) Сотишдан соф тушум минус ўзгарувчан харажатлар;
- c) Сотишдан соф тушум минус сотилган маҳсулот таннархи;
- d) Сотишдан соф тушум минус доимий ва ўзгарувчан харажатлар;
- e) Сотишдан тушум минус доимий харажатлар.

163. Мол-мулк рентабеллиги қандай аниқланади?

- a) (Ўз маблағлари $\times$ 100) / соф фойда;
- b) (корхона мол-мулки $\times$ 100) / соф фойда;
- c) (Соф фойда $\times$ 100) / корxonанинг жами мол-мулки;
- d) (Соф фойда $\times$ 100) / узоқ муддатли активлар;
- e) (Соф фойда $\times$ 100) / ўз маблағлари жами.

164. Пул оқими таҳлили учун зарур маълумотлар қайси ҳисобот шаклларида олинади?

- a) Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот (4-шакл), баланс (1-шакл) ва қўшимча маълумотлардан;
- b) Баланс 1-шаклдан;
- c) Молиявий ҳисоботнинг барча шаклларида;
- d) Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги 2-журнал ордердан;
- e) Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида 2-журнал ордер ва бухгалтерия ҳисобининг счётларидан.

165. Доимий харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- a) Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган, харажатларга айтилади;
- b) Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган давр харажатларига айтилади;
- c) Маъмурий ва бошқарув харажатларга айтилади;
- d) Барча турдаги иш ҳақи харажатларига айтилади;
- e) Барча турдаги материал харажатларга айтилади.

166. Доимий ҳаракатдаги активларга нималар кирди?

- a) Пул маблағлари;
- b) Қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;
- c) Дебиторлик қарзлари;
- d) Валюта маблағлари;
- e) Пул маблағлари, валюта маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар.

167. Тез сотилувчи активлар деганда нимани тушунасиз?

- a) Дебитор қарзлар;
- b) Тайёр маҳсулот;
- c) Пул маблағлари;
- d) Валюта маблағлари;
- e) Келгуси давр сарфлари.

168. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг амалиётда қўлланилаётган қандай усуллари бор?

- a) Тенг улушли ва тезлаштирилган;
- b) Тенг улушли ва кумулятив;
- c) Қолдиқ ва тенг улушли;
- d) Тезлаштирилган ва маҳсулот ҳажмига мувофиқ;
- e) Оддий ва мураккаб.

169. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажми ҳисоботларда қандай баҳоларда ифодаланади?

- a) Шартномавий баҳоларда;
- b) Солиштирама улгуржи баҳода, амалдаги улгуржи баҳода;
- c) Солиштирама улгуржи баҳода;
- d) Амалдаги улгуржи баҳода;
- e) Бизнес режа баҳосида.

170. Омбордаги материалларнинг йил охиридаги қолдиғини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Йил бошидаги қолдиқ	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цехга берилган	180
4. 1-цехга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табиий камайиш меъёри	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

171. Корхонанинг бир маромда ишлаганлигини таҳлил қилинг:

Ўн кунлик	Ишлаб чиқарилган товар маҳсулот, млн. сўм					
	Режа		Ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига	
	млн. с	%	млн. с	%	млн. с	%
1-ўн кунлик	694	32,9	205	11,0	?	?
2-ўн кунлик	710	33,8	595	31,8	?	?
3-ўн кунлик	706	33,3	1070	57,2	?	?
Жами	2110	1100	1870	100	?	?

Маромийлик даражаси:

- a) 69,2;
- b) 75,0;
- c) 70,0;
- d) 71,4;
- e) 74,2.

172. Асосий фондлардан самарали фойдаланиш даражасини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили
1. Товар маҳсулоти, млн. сўм	3300	3000
2. Асосий фондларнинг йиллик ўртача қиймати, млн. сўм	1950	2200
3. Фонд қайтими	?	?

- a) 1,89:1,56;
- b) 1,79:1,66;
- c) 1,692:1,364;
- d) 1,59:1,26;
- e) 1,69:1,56.

173. Қайси корхона ўзига қарашли айланма маблағлар манбаи билан етарли таъминланган?

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Ўз маблағлари ва узоқ муддатли қарзлар	26000	24000	20000	18000	16000
2. Узоқ муддатли активлар	22000	21000	15000	14000	13000
3. Ўзига қарашли айланма маблағлар	?	?	?	?	?
4. Заҳира ва харажатлар	7000	6000	5000	3000	3000
5. Ўзига қарашли айланма маблағларнинг ортиқчалиги (+) ёки етишмаслиги (-).	?	?	?	?	?

174. Қайси бир корхона юқори молиявий барқарорликка эга?

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Ўз маблағлари, млн.сўм	900	800	700	600	500
2. Жами мулк, млн.сўм	1800	1700	1350	1400	1200
3. Молиявий барқарорлик	?	?	?	?	?

175. Ўз маблағлари рентабеллигини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Корхонанинг ўзига тегишли маблағлари, минг сўм	95045	100706	+5661
2. Соф фойда, минг сўм	24836	31000	+6164
3. Рентабеллик, фоиз	?	?	?

- a) 3,8; 3,2; -0,6.
- b) 38,2; 32,4; -5,8.
- c) 26,1; 30,7; +4,6.
- d) 2,61; 3,07; +0,46.
- e) 70,2; 69,7; -0,5.

176. Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган материал харажатларни аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1. Товар маҳсулоти ҳажми, амалдаги баҳода, минг сўм	22640	26200	+4200
2. Материал харажатлари, минг сўм	13600	16150	+2550
3. 1 сўмлик маҳсулотга тўғри келган материал харажатлар, тийин	?	?	?

- a) 60,7; 61,6; +0,9.
- b) 60,0; 62,0; +2,0.
- c) 64; 52,0; -8,0.
- d) 1,64; 1,62; -0,02.
- e) 58,0; 61,6; +3,6.

177. Маҳсулот ассортименти режасининг бажарилишини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа бажарилиши, %
1. Товар маҳсулоти	101,6
2. Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот	98,0
3. Режадан ортиқча маҳсулот	3,6
4. Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси	100,0

- a) 101,6 %;
- b) 98 %;
- c) 3,6 %;
- d) 100 %;
- e) 103,6 %.

178. Хусусий капитал ўзгаришининг таҳлили.

Кўрсаткичлар	Вариантлар				
	a	b	c	d	e
I. Хусусий капитал жами йил бошига					
1. Хусусий капитал ўсиши	+	+	+		+
2. Қимматли ғоғозлар эмиссияси	+	+	+		+
3. Асосий воситалар қайта баҳоланиши		+	+		+
4. Резерв учун ажратма		+	+	+	
5. Жорий йил фойда/зарар	+	+		+	
II. Хусусий капитал жами йил охирига					

Хусусий капитал ўзгаришига тегишли қаторлар қайси вариантда тўлиқ ва тўғри ифодаланган?

- a), b), c), d), e).

179. Маҳсулот сотишдан олинган фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳақиқий сотиш ҳажми ўтган йил баҳосида	Ҳисобот йили
1. Маҳсулотларни сотишдан тушган тушум, млн. сўм	3200	3100	3000
2. Сотилган маҳсулотнинг тўлиқ таннари, млн. сўм	2750	2700	2650
3. Молиявий натижа, млн. сўм	?	?	?

Таннархнинг ўзгариши ва унинг фойда ҳажмига таъсири:
а) –50; б) –100; в) 50; д) 100; е) –150.

180. Битта акцияга тўғри келадиган фойда суммаси қандай аниқланади?

- а) Соф фойда / Оддий акциялар + имтиёзли акциялар сони
- б) Соф фойда / Оддий акциялар сони
- в) Соф фойда / Муомаладаги оддий акциялар сони
- д) Соф фойда / Йил бошида сотилган жами акциялар сони
- е) Соф фойда / Йил охирида сотилган жами акциялар сони

Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Қонунига асосан тақдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БҲУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкилот	СТИР солиқ ттловчин инг идентиф икация рақами	ХХТУТ бўйича тармоқ	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МҲО БТ бўйич а худуд	ТҲШТ бўйича ташкил ий- хукуқи й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАҚАМЛАРИ								
Хос рақамларни ҳисобот тузувчи ташкилот кўяди								

ФОРМА №- 5-с

Кимга тақдим этилади: Мирзо Улуғбек тумани Статистика бўлими	Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 2 октябр 31-сонли Қарори билан тасдиқланган. ЧОРАКЛИК, ЙИЛЛИК Бирлашма, корхона ва ташкилотлар йиллик ҳисоботни 15-февралгача, чорақлик ҳисоботни ҳисобот давридан кейин 25 кунигача ўз жойидаги статистика органига тақдим этадилар.
Қабул қилувчининг манзили: Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй	
Вазирлик, идора, уюшма: “Ўзбекенгилсаноат”	
Бирлашма, корхона, ташкилот: “АВС” акционерлик жамияти	
Манзили: Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй	
Асосий фаолият тури: Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли: акционерлик	
Мулкчилик шакли: ҳиссадорлик-жамоа	

КОРХОНА САРФ-ХАРАЖАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА

2003 ЙИЛ __ЙИЛЛИК__ ҲИСОБОТИ

1-БЎЛИМ. АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

ЎББТ бўйича хос рақами –0372

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Асосий фаолият тури бўйича			
		Ҳисобот даврида		Ўтган йилнинг тегишли даврида	
		Чорак	Йил бошидан	Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4	5	6
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги қиймати (кўшимча қиймат солиғи ва акцизсиз)	011	621183	2721401	643349	1912902
Харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 013, 040, 061, 070)	012	610611	2446916	550987	1509164
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннари (сатрлар йиғиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	501734	1975926	460019	1227503
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (қайтадан чиқиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиғиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	399173	1539843	348326	1001408
Улардан: Хомашё ва материаллар (харид қилинадиган)	015	379495	1479248	336633	960887
Улардан: материаллар	016				
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017				
Табиий хомашё	018				
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган ҳақ (меъёр доирасида ва ундан ортиқ)	019				
Ерларни рекультивация қилиш учун ажратмалар	020				
Четдан олинадиган барча турдаги ёқилғи	021	11125	33166	6436	21169
Харид қилинадиган барча турдаги энергия	022	8553	27429	5257	19352
Бошқа ишлаб чиқариш моддий харажатлари	023				
Ишлаб чиқариш тарзидаги иш ҳақи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	51836	231624	61063	121594

Ишлаб чиқариш ижтимоий суғурта ажратмалари	025	20633	92359	24391	48395
Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	1948	7370	1171	3859
Улардан: Номоддий активлар	027				
Ишлаб чиқаришнинг бошқа турдаги харажатлари (сатрлар йиғиндиси 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	28144	104730	25068	52247
Шу жумладан: Ишлаб чиқариш ишчилари ва активларини мажбурий суғурта қилиш	029				
Хизмат сафари харажатлари	030				
Улардан: Кундалик харажатлар	031				
Бошқарувнинг техник воситалари, алоқа тармоқлари, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш	032				
Идорадан ташқари ёнғинга қарши ва қўриқлаш хизмати	033				
Таъмирлаш ишлари заҳирасига ажратмалар	034				
Жорий ижара бўйича харажатлар: Мулкка	035				
Ерни	036				
Ишлаб чиқариш жараёнига оид бошқа харажатлар	037	28144	104730	25068	52247
2. Давр харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 041, 045, 053, 059)	040	108877	470990	90968	281602
Шу жумладан: Сотиш харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 042, 043, 044)	041	17678	72054	21776	40957
Шу жумладан: Маҳсулот ташиш харажатлари (товарлар)	042	9940	48400	11700	28657
Маркетинг ва реклама харажатлари	043	4760	17054	6046	7290
Сотиш бўйича бошқа харажатлар	044	2978	6600	4030	5010
Маъмурий харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 046, 047, 049 дан 052 гача)	045	47582	270457	68667	238863

Шу жумладан: Бошқарув ходимларига иш ҳақи тўлаш харажатлари	046	27412	149874	28021	118760
Хизмат сафари харажатлари	047	13857	53681	16879	58713
Улардан кундалик харажатлар	048	3496	16875	4682	19873
Ижтимоий суғуртага ажратмалар (бошқарув ходимлар)	049	2147	12389	2964	9456
Маъмурий асосий воситалар амортизацияси	050	3896	18932	9365	17038
Ишлаб чиқариш жараёнига алоқадор бўлмаган мол-мулк ва ходимларни мажбурий суғурта қилиш	051	161	10081	6400	22528
Бошқа маъмурий сарф- харажатлар	052	109	25500	5038	12368
Бошқа муомала сарф- харажатлари – жами (сатр йиғиндиси 054, 055, 056, 057, 058)	053	43617	128479	525	1782
Шу жумладан: Бюджетга мажбурий тўловлар, солиқ ва йиғимлар	054	17320	70908	-	-
Бюджетдан ташқари махсус фондларга ажратмалар (ижтимоий суғурта ажратмаларидан ташқари)	055	5917	18566	-	-
Номоддий хизматлар ва банклар хизматига тўловлар	056	17394	21441	-	-
Ижтимоий тўловлар	057	2227	14245	-	-
Бошқа муомала харажатлари	058				
Бошқа давр харажатлари	059	759	3319	525	1782
Улардан: Ихтиро ва рационализаторлик таклифлар учун мукофот бериш	060				
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 062 дан 067 гача)	061	-	-	-	60
Шу жумладан: Ставкалар доирасида ва уларнинг ҳисобдаги микдоридан ортиқ банк кредитлари хизмати тўловлари	062				
Узоқ муддатли мулк ижараси юзасидан фоиз тўловлари харажатлари	063				
Ердан фойдаланганлик учун ижара тўлови	064				

Чет эл валютаси муомалалари бўйича салбий қийматли фарк ва зарар	065				
Қийматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш харажатлари	066				
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	067	-	-	-	60
4. Фавқулодда зарар	070	-	-	-	-
Маълумот учун: Умумий харажатлардан капитал таъмирлаш харажатларни (012 сатр) ажратиб кўрсатиш керак: Бино ва иншоотларни	074	7345	14285	1109	6754
Машина ва асбоб ускуналарни	075	110	5206	1344	6919
Ўсиш (+) ёки камайиш (-) ҳисоб бўйича қолдиқ «Қилинадиган сарф-харажатлар ва тўловлар заҳираси»	076				
«Келгуси давр сарф-харажатлари» ҳисоби бўйича қолдиқнинг ўсиши (+) ёки камайиши (-)	077				
Корхона маблағлари ҳисобидан ижтимоий ёрдамлар	078				
Ноишлаб чиқариш ҳисобига ҳисобдан чиқарилди ^x	079				
Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг ўзгариши, маҳсулот қийматини қўшмаган ҳолда ^x	080				
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига киритиладиган завод ички айланмаси ^x	081				
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш харажатларига киритиладиган корxonанинг ички айланмаси ^x	082				

2-БЎЛИМ. АСОСИЙ БЎЛМАГАН ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

ЎББТ бўйича хос рақами – 0372

Фаолият турлари	Сатр хос рақами	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) нархи	Харажатлар – жами
1	2	3	4
Саноат	085		
Қишлоқ хўжалиги	086		
Шу жумладан: Балиқчилик хўжалиги	087		
Ўрмон хўжалиги	088		
Транспорт ва алоқа	089		
Курилиш	090		
Савдо ва умумовқатланиш	091		
Шу жумладан: Ташқи савдо	092		
Моддий техник таъминот ва савдо	093		
Тайёрлов	094		
Ахборот - ҳисоблаш хизмати	095		
Кўчмас мулк билан боғлиқ муомалалар	096		
Бозор ишлаб туришини таъминлашга доир умумий тижорий фаолият	097		
Бошқа фаолият турлари	098		
Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича – жами (сатрлар йиғиндиси 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099		

Маълумот учун: (йилга тўлдирилади):

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақами	Харажат суммаси
1	2	3
2 устун 014 – сатрдан юк ташиш бўйича чет ташкилотлар кўрсатган хизматлар	110	
2 устун 017 сатрдан – чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар: бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш	120	
Бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш	130	
Машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш	140	

^x Саноат корхоналари тўлдиради

200 __ йил « __ » _____

Раҳбар _____

Бош бухгалтер _____

Ижрочининг фамилияси ва телефон рақами _____

Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Қонунига асосан тақдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БХУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкилот	СТИР солиқ ттловчин инг идентиф икация рақами	ХХТУТ бўйича тармоқ	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МҲО БТ бўйич а худуд	ТҲШТ бўйича ташкил ий- хуқуқи й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАҚАМЛАРИ								
Хос рақамларни ҳисобот тузувчи ташкилот қўяди								

ФОРМА № 1-П (годовая)

Кимга тақдим этилади: Мирзо Улуғбек тумани Статистика бўлими	Ўзбекистон республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги 2000 йил 31 октябр 14-сонли Қарори билан тасдиқланган. Почта орқали - ЙИЛЛИК Банд бўлганлар сони 40 кишидан ортиқ бирлашма, корхона, ташкилотлар 7 январгача Ўзи жойлашган ердаги статистика органига 3 нусхада тақдим этадилар.
Қабул қилувчининг манзили: Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй	
Вазирлик, идора, уюшма: “Ўзбекенгилсаноат”	
Бирлашма, корхона, ташкилот: “АВС” акционерлик жамияти	
Манзили: Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй	
Асосий фаолият тури: Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариши	
Ташкилий-хуқуқий шакли: акционерлик	
Мулкчилик шакли: ҳиссадорлик-жамоа	

МАҲСУЛОТ БЎЙИЧА ҚОРХОНА (БИРЛАШМА)

НИНГ 2003 ЙИЛ ҲИСОБОТИ

1. Саноат маҳсулоти айрим турларини ишлаб чиқариш - ҳос рақами 814

Маҳсулот турлари (давлат статистика идоралари	Ўлчо в	Ҳос рақамлар	Ҳисобо т	Амалда ишлаб чиқарилди	Ҳисобот йилид
--	-------------------	-------------------------	---------------------	-----------------------------------	--------------------------

		К- ОК П (А- ОК П)	СОЕ И		Хисо- бот йили да	Ўтган йилда	
1		3	4	5	6	7	8
Лак-бўёқ маҳсулотлари, жами	тн				24971	21700	2721401
- Лак-бўёқ маҳсулотлари	тн				19494	18636	2245117

Улардан: • Лак ва сиккатив	тн				7733	6715	181759
• Олиф	тн				1271	1760	152258
• Краски жидкотертих	тн				599	1043	101961
• Эмаль ва грунтлар	тн				8857	7169	1705901
• Краска воднодисперсион	тн				1034	1948	103238
- Пигменти	тн				4792	2865	393784
• Улардан: Куруқ синкали оқловчи	тн				4200	2457	378232
• Рангли пигментлар	тн				592	408	15552
- бошқа маҳсулотлар.	тн				685	199	82500
Улардан:	тн				-	24	-
• Тормоз суюқлиги							
• Серая окись	тн				282	175	4305
• Темир купароли аралашма	тн				403	-	-
- идиш	дона				78273	66406	77391
• шу жумладан: бочкалар	дона				13717	26105	24136
Жами							
Электр энергияси	минг квт \соат	01100 0	0216				
Иссиқлик энергияси (юборилган) – жами	инг Г кал	01200 0	0301				
Шу жумладан: электр станциялар томонидан	-«	01210 0	0391				
Корхоналар томонидан	-«	01220 0	0391				
Утилизация курилмалари томонидан	-«	01230 0	0391				

Белгиланган номенклатура бўйича	Ўлчов бирлиги	Хос рақамлар		Сатр рақами	Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
		К-ОКП (А-ОКП)	СОЕИ			
А	Б	В	Г	Д	1	2

Истеъмол моллари (вино, арок маҳсулотлари ва вино қийматини қўшганда) корхона белгилаган нархларда	Минг сўм	9600008837	1322		1621932	1396401
Шу жумладан: озиқ-овқат моллари (вино-арок маҳсулотлари ва вино қиймати кирмайди)	Минг сўм	9100008813	1322		675	655
Ноозиқ овқат моллари (енгил саноат моллари кирмайди)	Минг сўм	9600008825	1322		1621257	1395746
Енгил саноат моллари	Минг сўм	8100991001	1322			
Вино арок маҳсулотлари	Минг сўм	9170008803	1322			

ИЗОҲЛАР: 1. Қиймат ифодасида ҳисобга олинган айрим маҳсулот турлари бўйича маълумотлар корхоналарнинг ҳисобот йили учун ҳисоботда қабул қилинган қиёслама улгуржи нархларида келтирилади. 2. Истеъмол моллари бўйича ўтган йилга доир ҳақиқий маълумотлар ҳисобот йилининг услубияти ва нархларида келтирилади.

2. ИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР – ХОС РАҚАМИ 815

Кўрсаткич номи	Сатр тартиб рақами	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
А	Б	1	2
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажми корхоналарнинг улгуржи нархларида ҚҚС ва акцизларсиз, минг сўм, қиёслама нархларда	810	2553967	2113430
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	2721401	1912902
Корхоналар маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ҳажмидан корхоналарнинг амалдаги улгуржи нархларида – илмий-техника маҳсулоти, минг сўм	822		
Сертификатланган маҳсулот, минг сўм	828		

Кўрсаткич номи	Сатр тартиб рақами	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
А	Б	1	2
Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони киши	829	814	833
Ундан илмий ташкилотлар ходимлари*	830		
Маълумот учун: Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари, ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар ва асбоблар ўзгариши корхоналарнинг амалдаги улгуржи нархларида**) ўсиш (+)	843		
Камайиш (-)	844		

* Режага мувофиқ илмий-техника маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмига киритилмайдиган корхоналар (бирлашмалар) тўлдирадilar.

** Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари, ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар ва асбоблар ўзгариши киритилмайдиган корхона тўлдиради.

СПРАВКА – КОД 813

Кўрсаткич номи	Сатр тартиб рақами	Амалдаги ҳисобот йил учун
А	Б	1
Транспорт хизматлари корхоналарнинг амалдаги улгуржи нархида, минг сўм	887	
Шу жумладан: Темир йўл транспорти хизмати	888	
Назорат сумма (корхона ва ташкилотлар тўлдирмайди)	993	

“ _____ ” _____ 200 __ й

Бош бухгалтер

Раҳбар

М.У.

Ижрочининг исми-шарифи ва телефон рақами _____

Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Қонунига асосан тақдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БХУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкилот	СТИР солиқ тловчин инг идентиф икация рақами	ХХТУТ бўйича тармоқ	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МҲО БТ бўйич а худуд	ТҲШТ бўйича ташкил ий- хукуки й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАҚАМЛАРИ								
Хос рақамларни ҳисобот тузувчи ташкилот қўяди								

ФОРМА № 1-Т (годовая)

Кимга тақдим этилади: <i>Мирзо Улуғбек тумани Статистика бўлими</i>	<p>Ўзбекистон республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 02 октябр 26-сонли Қарори билан тасдиқланган.</p> <p style="text-align: center;">ЙИЛЛИК</p> <p>Корхона ва ташкилотлар 16 январда: Ўзи жойлашган ердаги статистика органига тақдим этадилар.</p>
Қабул қилувчининг манзили: <i>Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй</i>	
Вазирлик, идора, уюшма: <i>“Ўзбекенгилсаноат”</i>	
Бирлашма, корхона, ташкилот: <i>“АВС” акционерлик жамияти</i>	
Манзили: <i>Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй</i>	
Асосий фаолият тури: <i>Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариши</i>	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли: <i>акционерлик</i>	
Мулкчилик шакли: <i>ҳиссадорлик-жамоа</i>	

2003 йилнинг йиллик**МЕҲНАТ ҲИСОБОТИ**

С а т р х о с р а қ а м и	Тар моқ хос рақа ми	Хис обо т дав рид а ход имларн инг рўй хат даги ўрт ача сон и (ўр инд ош лар сиз) , ки ши	Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони, киши					Рўйхатда ва рўйхатдан ташқари таркибдаги ходимлар иш ҳақи фонди, пул ва натурал шаклларда, минг сўм					Шу жумладан: Рўйхатдаги ходимлар (ўриндошлар билан)				Йил охири га рўйх атдаги ходим лар (ўрин дошла рсиз) сони, жами киши	Шу жу мла дан : Ма ъм ури й- бо шқ ару в ход им лар и, ки ши
			жа ми	Ш у ж ум ла да н : А ё л л а р	2- устундан		жа ми	Шу жум лада н: Аёлл ар	6-устундан		жа ми	Шу жум лада н: Аёлл ар	10-устундан					
					И ш ч и л а р	Х и з м а т ч и л а р			Ишч илар	Хизм атчи лар			Ишч илар	Х и з м а т ч и л а р				
А	Б	В	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Корхоналар бўйича жами (2сатр+3сатр)	1		913	847	342	622	225	349356,1	125768,2	249549,3	104806,8	346821,8	125768,2	244549,3	102272,5	885	79	
Асосий фаолият	2		878	814	329	599	215	343852,1	123737,9	241421,9	102430,2	341317,8	123737,9	241421,9	99895,9	864	79	
Асосий бўлмаган фаолият			35	33	13	19	14	5504,0	2030,3	3127,4	2376,6	5504,0	2030,3	3127,4	2376,6	21	-	
Шу жумладан:		10000	6	6	-	4	2	2070,1	-	1337,4	732,7	2070,1	-	1337,4	732,	6	-	

Ўрмон хўжалиги	6	32000															
Темир йўл транспорти	7	51114															
Сув транспорти	8	51200															
Автомобиль транспорти	9	51121															
Транспортнинг бошқа турлари	10	51400															
Алоқа	11	52100															
Хўжалик усулида бино ва иншоотларни капитал таъмирлашни амалга ошириш	12	62000															
Пудрат усулида	13	63000															
савдо	14	71211															
Умумовқатлани ш	15	71310	7	5	4	4	1	703,2	571,2	528,0	175,2	703,2	571,2	528,0	175, 2	6	
Тахририят ва нашриётлар	16	87100															
кишлоқ хўжалиги	17	81000															
Уй-жой хўжалиги	18	90100	10	10	2	8	2	1250,2	304,8	914,2	336,0	1250,2	304,8	914,2	336, 0	2	
Коммунал корхоналари	19	90213															
Тиббиёт муассасалари	20	91510	5	5	4	1	4	864,7	682,7	173,0	691,7	864,7	682,7	173,0	691, 7	5	
Дам олиш уйлари, пансионатлар, болалар ёзги оромгоҳлари ва бошқалар	21	91610	2	2	-	1	1	144,2	-	60,8	83,4	144,2	-	60,8	83,4	2	
Ўқув юртлари ва курслар	22	92200															

Болалар боғчалари ва ясилар	23	92400	5	5	5	1	4	471,6	471,6	114,0	357,6	471,6	471,6	114,0	357, 6	4	
Маданий- маърифий муассасалар	24	93100															
Бошқа ташкilotлар	25																

Улардан:																	
	26																
	27																
	28																
	29																
	30																

X) – “B” устунида фаолият турига қараб ҳос рақами қўлда ёзилади: деҳқончилик – ҳос рақами 21100, чорвачилик – ҳос рақами 21200

МА’ЛУМОТ УЧУН: Штат жадвали бўйича маъмурий бошқарув ходимлари _____ киши (31)

ЭСЛАТМА: Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги 1998 йил 26 октябрь 33-сонли қарори билан тасдиқланган ёлланиб ишлаётганлар сони ва иш ҳақи статистикаси бўйича Йўриқнома асосида тўлдирилади. Лавозимларни маъмурий – бошқарув ходимлари сирасига киритиш корхона ва ташкilot учун тасдиқланган маъмурий бошқарув ходимларининг лавозимлар номенклатураси асосида амалга оширилади.

200 __ йил “__” _____
ижрочининг фамилияси ва телефон рақами _____

Раҳбар: _____
Бош бухгалтер: _____

Хисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Қонунига асосан тақдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БХУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкilot	СТИР солиқ тгловчин инг идентиф икация рақами	ХХТУТ бўйича тармоқ	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МҲО БТ бўйич а худуд	ТҲШТ бўйича ташкил ий- хуқуқий шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАҚАМЛАРИ								
Хос рақамларни ҳисобот тузувчи ташкilot қўяди								

ФОРМА № 1-Т

Кимга тақдим этилади: Мирзо Улуғбек тумани Статистика бўлими	<p>Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 24 август 08-сонли Қарори билан тасдиқланган.</p> <p style="text-align: center;">ойлик</p> <p>Корхона ва ташкilotлар ҳисобот давридан кейин 3-кун и ўз жойидаги статистика органига, банк муассасасига (март, июн, сентябр, декабр) тақдим этадилар</p>
Қабул қилувчининг манзили: Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй	
Вазирлик, идора, уюшма: “Ўзбекенгилсаноат”	
Бирлашма, корхона, ташкilot: “АВС” акционерлик жамияти	
Манзили: Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй	
Асосий фаолият тури: Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли: акционерлик	
Мулкчилик шакли: ҳиссадорлик-жамоа	

МЕҲНАТ ҲИСОБОТИ

2. Ходимлар сони ва меҳнат ҳақи

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақам и	Ҳисобот йилида		
		Йил боши- дан	чорак -да	Ой мобайн ида
1	2	3	4	5
Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони, киши	01	847	851	854
Шу жумладан, асосий фаолият билан шуғулланувчилар	02	814	817	816
Рўйхатда ва рўйхатдан ташқари бўлган ишчилар иш ҳақи фонди, пул ва натурал шаклларда, минг сўм	03	349356,1	81367,1	26378,7
Шу жумладан: Руйхатдаги ходимлар таркиби, ўриндошлар билан	04	346821,8	78635,9	23489,6
Меҳнат ҳақи бериш бўйича муддати ўтиб кетган қарз (солиқ ва бошқа ушлаб қолишларни чегириб, ўтган даврдан қолган қарзни қўшган ҳолда), ҳисоботдаври охирига – жами, минг сўм	05	-	-	-
Шу жумладан: ҳисоб рақамида маблағ йўқлиги сабабли	06	-	-	-
Амалда ишлаган киши – соат сони, минг	07	1202,8	251,8	83,7
Ҳисобот тақдим этувчи субъект таркибига кирувчи юридик шахслар сони	08			

3. Ходимлар сони ва ишчи кучи ҳаракати

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос рақам и	— чоракда
Ҳисобот даври бошига рўйхатдаги ходимлар сони (ўриндошларсиз)	10	851
Қабул қилинган ходимлар - жами	11	39
Кетган ходимлар - жами	12	43
Улардан: Ходимлар сони қисқариши муносабати билан ва нафақага чиққанлиги сабабли	13	13
ўз ихтиёрига кўра	14	12
Меҳнат интизомини бузганлиги учун		18
Ҳисобот даври охирига рўйхатдаги ходимлар (ўриндошларсиз), сони	15	847
бошқа корхона ва ташкилотлардан қабул қилинган ўриндошлар сони	16	66
Пудрат шартномаси асосида ишлаётган ходимлар сони	17	
Шу жумладан: Корхонада ишловчилар рўйхати таркибида бўлмаганлар	18	

Бошқа корхоналардан қабул қилинган ўриндошлар иш ҳақи фонди, минг сўм	19	
Мазкур корхона рўйхати таркибида турмайдиган, пудрат шартномаси асосида ишловчи ходимлар иш ҳақи фонди, минг сўм	20	
Тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтасида ишловчилар сони - жами	21	
Шу жумладан, ишлаб чиқариш ҳажми қисқариши сабабли кўрсатилган иш режимига ўтказилганлар	22	
Иш ҳақи сақланмаган (қисман сақланган) мажбурий таътилда бўлган ходимлар сони - жами	23	
Шу жумладан, иш ҳақи сақланмаган ҳолда	24	
23-сатрда кўрсатилган ходимлар бўйича киши – кунлар таътиллари сони	25	
Ҳисобот даври охирига иш ўринлари сони, ўрин	26	
Янги очилган иш ўринлари сони, ўрин	27	
Ҳисобот даври охирига мавжуд бўш иш ўринлар сони, ўрин	28	
Бу ўринларга талаб қилинадиган ходимлар сони	29	
Биринчи сменада ишлаётганлар сони	30	
01-сатрдан чет эл фуқаролари, сони	31	
15-сатрдан маъмурий-бошқарув ходимлари	32	

Маълумот учун: Штат жадвали бўйича маъмурий - бошқарув ходимлар сони

200 __ йил «__» _____ М.Ў. Раҳбар _____

Бош бухгалтер _____

ижрочининг фамилияси ва телефон рақами _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақами Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
III. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	166100	180222
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	85118	88969
Қолдик (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	80982	91253
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	-	117
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	-	20
Қолдик (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	-	97
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан: Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:	030	100329	104429
Қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040		
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050		
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060		
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом	070		
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	5479	7712
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090		
Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100		
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110		

Шундан: муддати кечиктирилганлари Из неё: просроченная	111		
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120		
I-бўлим бўйича жами (012+022+030+090+100+110+120 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 012+022+030+090+100+110+120)	130	186790	203491
IV. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	470833	531450
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	134348	347545
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160	4966	15336
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170	331519	167464
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180		
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	-	1105
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200		
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	53266	148125
Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из неё: просроченная	211		
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	14652	6926
Алоҳида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ	240	2434	1299
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250	6	-
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260		

Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	17241	60609
Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнак тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	18933	67282
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	7657	9491
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	4	3
Ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	4117	9371
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	3536	117
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360		
Қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	-	12009
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380		
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390	531756	689066
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА (стр. 130+390)	400	718546	892557
П А С С И В			
III. ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставный капитал	410	28280	28280
Қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420	116902	116902
Резерв (захира) капитал (8500) Резервный капитал	430	278317	541828

Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440		
Тақсимланмаган фойда (Қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	37000	42400
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления	460		
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470		
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	460499	729410
IV. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490		
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491		
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492		
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500		
Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	520		
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540		
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570		

Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580		
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710 +720+730+740+750+760)	600	258047	163147
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	249458	127554
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из неё: просроченная текущая кредиторская задолженность	602		
Махсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	178352	90387
Алохида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630	3727	-
Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650		
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660		
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670		
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	17820	400
Суғурталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	12948	6721
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700		
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	15562	5007

Қисқа муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730		
Қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740		
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750		
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	21049	25039
II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 490+600)	770	258047	163147
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)	780	718546	892557

**Балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинган қийматликларнинг
мавжудлиги тўғрисида маълумот**

Справка о наличии ценностей, учитываемых на забалансовых счётах

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
Қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар (001) основные средства, полученные по краткосрочной аренде (001)	790		
Масъул сақлашга қабул қилинган товар- моддий қийматликлар (002) Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение (002)	800		
Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003) Материалы, принятые в переработку (003)	810		
Комиссияга қабул қилинган товарлар Товары, принятые на комиссию (004)	820		
Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005) Оборудование, принятое для монтажа (005)	830		
Қатъий ҳисобот бланкалари (006) Бланки строгой отчетности (006)	840		

Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007) Списанная в убыток задолженность неплатежеспособных дебиторов (007)	850		
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008) Обеспечение обязательств и платежей – полученные (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009) Обеспечение обязательств и платежей – выданные (009)	870		
Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар (010) Основные средства, сданные по договору долгосрочной аренды (010)	880		
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (011) Имущество, полученное по договору ссуды (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (012) Расходы, исключаемые из налогооблагаемой базы следующих периодов (012)	900		
Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича) (013) Временные налоговые льготы (по видам) (013)	910		
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (014) Инвентарь и хозяйственные принадлежности в эксплуатации (014)	920		

Рахбар

Руководитель _____

Бош бухгалтер

Главный бухгалтер _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Ўтган йилнинг шу даврида За соответствующий период прошлого года		Ҳисобот даврида За отчетный период	
		Даромад- лар (фойда) Доходы (прибыль)	Харажат лар (зарар) Расходы (убытки)	Даромад- лар (фойда) Доходы (прибы л	Харажат лар (зарар) Расходы (убытки)
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум Чистая выручка от реализации продукции (товаров, работ и услуг)	010	1713620	x	3654697	x
Сотилган маҳсулот (товар, и шва хизмат)ларнинг таннари Себестоимость реализованной продукции (товаров, работ и услуг)	020	x	929608	x	2168322
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020) Валовая прибыль (убыток) от реализации продукции (товаров, работ и услуг) (стр. 010-020)	030	522905		872059	
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан: Расходы периода, всего (стр. 050+060+070+080), в том числе:	040	x	281602	x	470990
Сотиш харажатлари Расходы по реализации	050	x	20736	x	31799
Маъмурий харажатлар Административные расходы	060	x	185849	x	294283
Бошқа операцион харажатлар Прочие операционные расходы	070	x	75017	x	144908
Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари Расходы отчетного периода, исключаемые из налогооблагаемой базы в будущем	080	x	-	x	-
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от основной деятельности	090	x		x	

Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090) Прибыль (убыток) от основной деятельности (стр. 030-040+090)	100	241303		401069	
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), шу жумладан: Доходы от финансовой деятельности, всего (стр. 120+130+140+150+160), в том числе:	110	34354	x	51975	x
Дивидендлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде дивидендов	120	5713	x	837	x
Фоизлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде процентов	130	1082	x	1101	x
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар Доходы от долгосрочной аренды (финансовый лизинг)	140	-	x	-	x
Валюта курси фаркидан даромадлар Доходы от валютных курсовых разниц	150	5097	x	5244	x
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от финансовой деятельности	160	22462	x	44793	x
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан: Расходы по финансовой деятельности (стр. 180+190+200+210), в том числе:	170	x	-	x	-
Фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов	180	x	-	x	-
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	190	x	-	x	-
Валюта курси фаркидан зарарлар Убытки от валютных курсовых разниц	200	x	-	x	-
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар Прочие расходы по финансовой деятельности	210	x	-	x	-

Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (сатр. 100+110- 170) Прибыль (убыток) от общехозяйственной деятельности (стр. 100+110-170)	220	275657		453044	
Фавқуллоддаги фойда ва зарарлар Чрезвычайные прибыли и убытки	230				
Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230) Прибыль (убыток) до уплаты налога на доходы (прибыль) (стр. 220+\-230)	240	275657		453044	
Даромад (фойда) солиғи Налог на доходы (прибыль)	250	x	121517	x	162338
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар Прочие налоги и сборы от прибыли	260	x	123897	x	285306
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260) Чистая прибыль (убыток) отчетного периода (стр. 240-250- 260)	270	30243		25400	

**БЮДЖЕТГА ТЎЛОВЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ
СПРАВКА О ПЛАТЕЖАХ В БЮДЖЕТ**

Кўрсаткичнинг номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисоб бўйича тўланади Причисляется по расчету	Ҳақиқатда тўланган Фактически внесено
1	2	3	4
Даромад (фойда) солиғи, (сатр. 281+282), шу жумладан: Налог на доходы (прибыль), (стр. 281+282), в том числе:	280		
Юридик шахслардан С юридических лиц	281		
Жисмоний шахслардан С физических лиц	282		
Ялпи тушумдан олинадиган ягона солиқ Единый налог с валовой выручки	290		
Белгиланган даромаддан олинадиган ягона солиқ Единый налог на вмененный доход	300		
Ягона ер солиғи Единый земельный налог	310		
Ягона солиқ Единый налог	320		
Кўшилган қиймат солиғи налог на добавленную стоимость	330		
Акциз солиғи Акцизный налог	340		
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование недрами	350		
Экология солиғи Экологический налог	360		
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование водными ресурсами	370		
Импорт бўйича божхона божи Импортные таможенные пошлины	380		
Мол-мулк солиғи Налог на имущество	390		
Ер солиғи Земельный налог	400		
Инфраструктурани ривожлантириш солиғи Налог на развитие инфраструктуры	410		
Бошқа солиқлар Прочие налоги	420		
Маҳаллий бюджетга йиғимлар Сборы в местный бюджет	430		

Бюджетга тўловларнинг кечиктирилганлиги учун молиявий жазолар Финансовые санкции за просроченные платежи в бюджет	440		
Жами бюджетга тўловлар суммаси (280 дан 440 сатргача, 281 ва 282 сатрлардан ташқари) Всего сумма платежей в бюджет (стр. с 280 по 440 кроме стр. 281 и 282)	450		

Раҳбар

Руководитель _____

Бош бухгалтер

Главный бухгалтер _____

Ер ҳолатини яхшилашдаги капитал харажатлар (иншоотсиз)	110										
Бошқа асосий фондлар	120	728		663		187	15	185		541	
ЖАМИ	130	166100	27918	13796	180222	85118	16193	12342	88969	80982	91253
Шулардан: -ишлаб чиқариш	131	165372	27918	13133	180222	84931	16178	12157	88969	80441	91253
-ноишлаб чиқариш	132	728		663		187	15	185		541	
Тугалланмаган қурилиш	140					x	x	x	x	x	x
Маълумот учун:											
Кириш қилинган:											
Ўз маблағлари ҳисобига	150					x	x	x	x	x	x
Банк кредитлари ҳисобига	152					x	x	x	x	x	x
Бошқа қарзга олинган маблағлар ҳисобига	153					x	x	x	x	x	x
Ижарага берилган асосий воситалар	160										
Ижарага олинган асосий воситалар	170										

Раҳбар: _____

Бош ҳисобчи: _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателей	Сатр коди Код стр.	Кирым Приход	Чиким Расход
1	2	3	4
<i>Операцион фаолият деятелност</i>			
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан келибтушган пул маблағлари Денежне поступления от реализации продукции (товаров, работ и услуг)	010	3512687	
Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари Денежне выплаты поставщикам за материалы, товары, работы и услуги	020		2297295
Ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари Денежне платежи персоналу и от их имени	030		267007
Операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлар ва тўловлари Другие денежне поступления и выплаты от операционной деятельности	040	142010	362736
Жами: операцион фаолиятнинг соф пул кирими / чикими (сатр. 010-020-030+/-040) Итого:чисти денежней приток/ отток от операционной деятельности (стр. 010-020-030+/-040)	050	3654697	2927038
<i>Инвестиция фаолияти Инвестиционная деятельность</i>			
Асосий воситаларни сотиб олиш ва сотиш Приобретение и продажа основных средств	060		
Номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш Приобретение и продажа нематериальных активов	070		
Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш Приобретение и продажа долгосрочных и краткосрочных инвестиций	080	1038	
Инвестицион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари Другие денежние поступления и выплаты от инвестиционной деятельности	090		
Жами: инветицион фаолиятнинг соф пул кирими/чикими (сатр.060+/-070+/-080+/-090) Итого:чистйденежний приток/отток от инвестиционной деятельности (стр. 060+/-070+/-080+/-090)	100	1038	-
<i>Молиявий фаолият Финансовая деятельность</i>			
Олинган ва тўланган фоизлар Получение и выплаченные проценти	110		
Олинган ва тўланган дивидентлар Получение и выплаченные дивиденди	120	930	

Акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари Денежные поступления от пипуска акций или других инструментов, связанных с собственным капиталом	130		
Хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари Денежные выплаты при выкупе собственных акций	140		
Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўлоалари Денежные поступления и выплаты по долгосрочным и краткосрочным кредитам и займам	150		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари Денежные поступления и платежи по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари Другие денежные поступления и выплаты от финансовой деятельности	170		
Жами: молиявий фаолиятнинг соф пул кирим/чиқим (сатр.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170) Итого: чистый денежный приток/отток от финансовой деятельности (стр.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170)	180	930	-
<i>Солиққа тортиш</i> <i>Налогообложение</i>			
Тўланган даромад (фойда) солиғи Уплаченный налог на доход (прибыль)	190		162338
Тўланган бошқа солиқлар Уплаченные прочие налоги	200		565425
Жами: тўланган солиқлар (сатр.190+200) Итого: уплаченные налоги (стр.190+200)	210		727763
Жами: молиявий-хўжалик фаолиятининг соф пул кирими/чиқими (сатр.050+/-100+/-180-210) Итого: чистый денежный приток /отток от финансово-хозяйственной деятельности (стр.050+/-100+/-180-210)	220	1864	
<i>Йил бошидаги пул маблағлари</i> <i>Денежные средства на начало года</i>	<i>230</i>	<i>7657</i>	
<i>Йил охиридаги пул маблағлари</i> <i>Денежные средства на конец года</i>	<i>240</i>	<i>9491</i>	

Раҳбар: _____

Бош ҳисобчи: _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Устав капитали Уставный капитал	Кўшилган капитал Добавленный капитал	Резерв капитали Резервный капитал	Тақсимланмаган фойда (қоплан- маган зарар) Нераспределен- ная прибыль (непокрытые убытки)	Сотиб олинган хусусий акциялар Выкупленные собственные акции	Мақсадли тушумлар ва бошқалар Целевые поступления и прочие	Жами Итого
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Йил бошидаги қолдиқ Остаток на начало года	010	28280	116902	278317	37000	-		460499
Қимматли қоғозлар эмиссияси Эмиссия ценных бумаг	020							
Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш Переоценка долгосрочных активов капитала	030							
Устав капиталини шакллантиришда пайдо бўлган валюта курси фарклари Валютная курсовая разница при формировании уставного	040							
Резерв капиталига ажратмалар Отчисления в резервный капитал	050							

Жорий йилнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари) Нераспределенная прибыль (убыток) текущего года	060							
Текинга олинган мол-мулк Безвозмездно полученное имущество	070							
Мақсадли фойдаланиш учун олинган маблағлар Полученные средства по целевому назначению	080							
Тўланган дивидендлар Дивиденды уплаченные	090							
Хусусий капитал шаклланишининг бошқа манбалари Прочие источники формирования собственного капитала	100							
Йил қолдиқ	110	28280	116902	541828	42400	-		729410

Хусусий капиталнинг кўпайиши (+) ёки камайиши (-) Увеличение (+) или уменьшение (-) собственного капитала	120							
МАЪЛУМОТ УЧУН: СПРАВОЧНО:								
Чиқарилган акциялар сони, дон Количества выпущенных акций, шт	130							
Шу жумладан: В том числе:								
имтиёзли привилегированные	131							
оддий простые	132							
Акциянинг номинал қиймати Номинальная стоимость акции	140							
Муомаладаги акциялар сони, дон Количество акций в обращении, шт	150							

Шу жумладан:								
В том числе:								
имтиёзли привилегированные	151							
оддий простые	152							

Раҳбар: _____

Бош ҳисобчи: _____

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992. - 46 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. Т.: 1998 йил 30 апрел.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги Қонуни, 1991 йил 15 феврал.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик жамиятлари ва қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) тўғрисида”ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги Қонуни, 1996 йил 26 апрел.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни, 1990 йил 31 октябр.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси: қонунлар ва фармонлар. Т.: Ўзбекистон. 1992.-383 б.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни, 1991 йил 15 феврал.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжаликлари тўғрисида”ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
12. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
13. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни, 1996 йил 30 август.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Маъсулияти чекланган ҳамда қўшимча маъсулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуни, “Халқ сўзи” газетаси 2002 йил 1 март.
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора - тадбирлар тўғрисида”ги қарори, 1995 йил 14 феврал.
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 1998 йил 27 май.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2000 йилда ва 2001 йил давомида қишлоқ хўжалик корхоналарини санациялаш яқунлари тўғрисида”ги қарори, 2000 йил 26 декабр.
18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналар иқтисодий ночорлигининг белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими” қарори, 1999 йил 26 июл.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналарни соғломлаштириш ҳамда тўлов қобилиятлигини тиклаш бўйича наъмунавий молиявий режа”, 1997 йил 31 март.
20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Вазирликлар, идоралар ва корхоналар айланма маблағларининг нормативлари тўғрисида”ги қарори, 1997 йил 25 феврал.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 1998 йил 9 апрел.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида”ги Фармони, 1996 йил 30 ноябр.

23. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг “Иқтисодий ночор корхоналарда санация ўтказиш даврида молиявий ёрдам кўрсатишнинг тартиби” йўриқномаси, 1997 йил 20 июл.
24. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат комиссиясининг “Корхоналарининг банкротлиги ҳамда соғломлаштириш масалалари бўйича” йўриқномаси, 1997 йил 17 апрел.
25. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг “2001 йил 1 январ ҳолати бўйича асосий фондларни қайта баҳолашни ўтказиш тартибига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги низом, 2000 йил.
26. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. «Ўзбекистон овози» газетаси 1996 йил 30-май.
27. «Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларни шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. 1999 йил 5-феврал.
28. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг “Молиявий ҳисобот шакллари ва уларга берилган шарҳ” 1997 йил 15 январ.
29. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари». Т.; «Ўзбекистон» 1995.
30. Каримов И.А. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т.; «Ўзбекистон» 1996.
31. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». Т.; «Ўзбекистон» 1996.
32. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т.; «Ўзбекистон» 1998.
33. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т.; «Ўзбекистон» 1997.
34. Каримов И.А. «Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз». Т.; «Ўзбекистон» 1999.
35. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда». Т.; «Ўзбекистон» 1999.
36. Каримов И.А. «Иқтисодиётни эркинлаштириш – фаровонлик пойдевори». Т.; «Ўзбекистон овози» газетаси 22-июль 2000 йил.
37. Каримов И.А. «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т.; «Ўзбекистон» 2000.
38. Каримов И.А. «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак». Т.; «Ўзбекистон» 2002.
39. Каримов И.А. «Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли». Т.; «Ўзбекистон» 2003.
40. Баканов М.И, Шермет А.Д. “Теория экономического анализа” М. “Финансы и статистика”. 1998.
41. Бернстаин А.А. “Анализ финансовой отчетности”. М. “Финансы и статистика”. 1999
42. Абдукаримов И.Т. «Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари». Т.; «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси». 1999 йил.
43. Абдуллаев Ё.А., Ибрагимов А.Т., Рахимов М.Ю. «Иқтисодий таҳлил: 100 савол ва жавоб». Т.; «Меҳнат» 2001.
44. Вохобов А. В., Ибрагимов А. Т. “Молиявий таҳлил”. Т.; “Шарқ” 2002.
45. Вохобов А.В., Ибрагимов А.Т., Якубов У.Қ. «Бошқа тармоқларда иқтисодий таҳлил хусусиятлари». Т.; 2004.
46. Ибрагимов А.Т., Рахимов М.Ю. «Бошқарув таҳлили». Т.; 2004.
47. Ахмаджонов Х.И., Рахимов М.Ю. «Молиявий таҳлил». Т.; 2004.
48. Вохобов А.В. ва бошқалар. «Иқтисодий таҳлил назарияси». Т.; 2003.
49. Пардаев М.Қ., Абдукаримов И.Т. «Иқтисодий таҳлил». Т.; «Меҳнат» 2004.

50. Анализ прибыльности продукции. М.; «Дело» 1996 г.
51. Артеменко В.Г., Беландир М.В. «Финансовый анализ». Учебное пособие. М.; НГАЭиУ 1997.
52. Астахов В.П. «Анализ финансовой устойчивости фирмы (процедуры связанный с банкротством)». М.; «Финансы и статистика» 1996.
53. «Анализ финансовой отчетности предприятий при их инвестировании и кредитовании». М.; 2000.
54. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа». М.; «Финансы и статистика» 1999.
55. Бернстаин А.А. «Анализ финансовой отчетности». М.; «Финансы и статистика» 1996.
56. Бочарев В.В. «Управление денежным оборотом предприятий и корпораций». М.; «Финансы и статистика» 2001.
57. Бочарев В.В. «Финансовый анализ». Санкт-Петербург; «Питер» 2001.
58. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари». Тошкент 1994 йил.
59. «Бухгалтерский анализ». Перевод с английского. Киев 1998.
60. Вахрин П.И. «Финансовый анализ коммерческих и некоммерческих организациях». Учеб пособие. М.; «Издательство – книготорговых центр маркетинг» 2001.
61. Григорьев Ю.А. «Учет, анализ и контроль внешнеэкономической деятельности и валютных операции». М.; «ПАИМС» 1998.
62. Ефимова О.В. «О составлении пояснительной записки к годовому отчету». Ж. «Бухгалтерский учет» №1. 1997.
63. Ефимова О.В. «Финансовый анализ». М.; «Бухгалтерский учет» 1996.
64. Ергешев Е. «Иқтисодий ва молиявий таҳлил». Т.; «Молия» 2000.
65. Иброҳимов А.Т. «Молиявий таҳлил». Т.; «Меҳнат» 1995.
66. Ирвин Д. «Финансовый контроль». М.; «Финансы и статистика» 1998.
67. Ковалев В.В. «Финансовый анализ. Управление капиталом. Выбор инвестиции. Анализ отчетности». М.; «Финансы и статистика» 1995.
68. Ковалев В.В. «Методы оценки инвестиционных проектов». М.; «Финансы и статистика» 2001.
69. «Национальные стандарты бухгалтерского учета Республики Узбекистан». Ташкент «Ассоциация бухгалтеров и аудиторов Узбекистан» 2002.
70. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. «Молиявий таҳлил». Т.; «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» 1999.
71. Пардаев М.Қ. «Иқтисодий таҳлил назарияси». Самарқанд; «Зарафшон» 2001.
72. Павлова Л.Н. «Финансовый менеджмент». М.; «ЮНИТИ-ДАНА» 2001.
73. Тўлаходжаева М.М. «Молиявий ҳисоботни ва молиявий коэффициентларни таҳлил қилиш». Т.; 1996.
74. Терехова В.А. «Международные и национальные стандарты бухгалтерского учета и отчетности». М.; Изд «Перспектива» 2000.
75. Роберт Н. Холт. «Основы финансового менеджмента». Перевод с английского. М.; 1995.
76. Рожнова О.В. «Финансовый учет: Теоретические основы, методологический аппарат». М.; «Экзамен» 2001.
77. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия». И.П. «Финанс» 2003.
78. Сорокина О.Н. «Сравнительный анализ в основные приемы трансформации финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами». М.; «УМЦ» 2001.
79. Раҳмонов Қ.Р. «Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини таҳлил қилиш». Т.;

1996.

80. «Финансовая отчетность. Реальная картина состояния бизнеса». М.; «Дело» 1996.
  81. «Финансовый анализ деятельности фирмы». М.И. «Сервис» 1996.
  82. Фридман Дж., Ордузи Ник. «Анализ и оценка приносящей доход недвижимости». М.; «Дело» 1997.
  83. Харигери Ч., Фостгер Г. «Бухгалтерский учет: Управленческий аспект». М.; «Финансы и статистика» 1995.
  84. Холдервик К. «Финансово-экономический анализ деятельности предприятия». М.; «Финансы и статистика» 1996.
  85. Черкасов В.Е. «Практическое руководство по финансово – экономическим расчетам». М.; «Метаинформ» 1995.
  86. Шеремет А.Д., Суиц В.П. «Аудит». М.; «ИНФРА» 1996.
  87. Фуломов С.С. «Инвестицияларнинг лойиҳавий таҳлили». Т.; 1998.
  88. Robert D. Gatewood, Robert R. Taylor O.C. Ferrell Management /Comperhension, Analysis, and Application/ IRWIN, 1995
  89. Joel G. Siegel, Jae K. SHim, David Minars Financial trouble – SHOOTER spotting & solving financial problems in your company Mc Graw - Hill, Inc. 1993
  90. David C. Colander. Economics IRWIN, 1993
  91. Donald H. Ph. G. William Glezen. Auditing: Integrated Concepts and Procedures sixth Edition. John Wiley & Sons, Inc., 1994
  92. Payl Peter, James H. Donnely. Marketing, Management. Knowledge and Skills. IRWIN 1995
  93. Operations Managtmtnt. Richard I. Schonberger, Edward M. Knood. IRWIN, 1994
  94. George J. Posner. Analyzing the Curriculum. Mc Graw - Hill, Ink 1992
  95. Larson, Miller. Financial accountign. IRWIN, 1992
- Introduction to Accounting: An Integrated Approach. P. Ainsworth, D. Danies, R. D. Plumlee